T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ALTAYLARDA AT KOŞUMLARI VE SAVAŞ ALETLERİ (İLK ZAMANLARDAN IX. YÜZYILA KADAR)

Hazırlayan
Ali TORAMAN

Danışman
Prof. Dr. Hava SELÇUK

Doktora Tezi

Ağustos 2018
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ALTAYLARDA AT KOŞUMLARI VE SAVAŞ ALETLERİ (İLK ZAMANLARDAN IX. YÜZYILA KADAR)

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Ali TORAMAN

Danışman
Prof. Dr. Hava SELÇUK

Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından SDK-2017-7288 Kodlu Proje İle Desteklenmiştir.
Bu Çalışma; Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmiştir.

Ağustos 2018
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı Ali TORAMAN

İmza :

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Başlığı: Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk zamanlardan IX. yüzyıla Kadar)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 285.. sayfalık kısmına ilişkin, 23./07./2018 tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı: % 5... dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Giriş dahil
2- Ana Bölümler dahil
3- Sonuç dahil
4- Alıntılar dahil/hariç
5- Kapak hariç
6- Önsöz ve Teşekkür hariç
7- İçindekiler hariç
8- Kaynakça hariç
9- Özet hariç
10- Yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 27./02./2018

Adı Soyadı : Ali TORAMAN
Öğrenci No : 403064414
Anabilim Dalı : TARİH
Bilim Dalı : Genel Türk Tarihi
Program Adı : Doktora

Danışman: Adı/İmza
Prof. Dr. Hava SEÇUK

Öğrenci Adı/İmza
Ali TORAMAN

Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. yüzyıla Kadar) adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ali TORAMAN

Danışman

Prof. Dr. Hava SELÇUK

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

Prof Dr. Hava SELÇUK danışmanlığında **Ali TORAMAN** tarafından hazırlanan "Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri (İlk Zamanlardan IX. yüzyıla Kadar)" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

07 / 08 / 2018
(Tez savunma sınav tarihi yazılacaktır.)

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Hava SELÇUK

Üye : Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Üye : Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Üye : Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Üye : Dr. Öğr. Üy. A. Afşın ÜNAL

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 27/08/2018 tarih ve 33 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

27 / 08 / 2018

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Altay coğrafyası Türk Tarihi için son derece mühim bir bölgedir ve Türklerin en eski yurdudur. Doğası ve coğrafyasıyla ve özellikle içinde barındırdığı sayısız arkeolojik eserleriyle doğal bir müze gibidir. Altay'ın herhangi bir yerinde dolaşırken kurgan, kaya resimleri veya diğer arkeolojik eserlerden birisine denk gelmemek mümkün değildir. Her döneme ait sayısız arkeolojik eserler bütün bir coğrafyaya adeta serpilmiş durumdadır. Bir okul bahçesinde, bir ev kenarında veya bir yol güzergahında dahi binlerce yıl öncesine ait bir kurgan veya kurgan gurubu, taş heykeller, kaya resimleri varlığını devam ettirmektedir. Bazı yerlerinde birkaç döneme ait eserlerin hepsi bir arada yer alabilmektedir.

Arkeolojik açıdan çok büyük bir öneme sahip olan Altay, Türk tarihinin maddi kültürüne ait binlerce eseri muhafaza eder. Yüzyılı aşkın bir süredir bu bölgede kazı çalışmaları sürdürülmekte ve bu sayede Türk kültür tarihinin aydınlatılmasında somut veriler elde edilmektedir. Kazı çalışmaları sayesinde binlerce yıllık bir döneme ait kültürlerin günlük hayatları, dini inançları, yiyecek ve giyim-kuşamları, kullandıkları silahları, at koşumları, teknolojileri, ekonomik uğraş alanları, sanat eserleri gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Çalışmamızda arkeolojik kazılarda elde edilen verilerden yararlanarak ve somut verilere dayanarak Türk tarihinin maddi kültür unsurlarından Altay'daki silah ve at koşumları anlatılmaktadır. Arkeolojik kazı raporlarının neredeyse tamamı Rus dilinde yayınlandığı için kullandığımız kaynaklar da büyük oranda Rusçaya dayanmaktadır. Gerek kaynaklar gerekse saha çalışmalarımız konuyu aydınlatmak açısından oldukça verimli olsa da eksiklerimiz muhakkak ki bulunmaktadır. Bu konuyu çalışırken maddi anlamda destek sağlayan Türk Tarih Kurumu'na ve Erciyes Üniversitesi BAP Birimi'ne şükranlarımı sunarım. Yardım ve desteklerinden dolayı değerli dostlarım Nebil Karaduman'a, Nedim Karaduman'a, Ömer Alkaç'a ve Rahman Şahin'e teşekkür ederim. Dağlık-Altay Devlet Üniversitesinde görev yapan ve orada bulunduğum süre içerisinde danışmanlığımı yapan Doç. Dr. Ebel ALEKSANDR'a, yardımlarından dolayı Doç. Dr. Vasiliy SOYÖNOV'a ve Doç.Dr. Nadejda TIDIKOVA'ya teşekkür ederim. Çalışmalarım boyunca her an ve her zaman yardım ve desteğini esirgemeyen değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya ve değerli danışmanım Prof. Dr. Hava SELÇUK'a teşekkürü bir borç bilirim.

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ALTAYLARDA AT KOŞUMLARI VE SAVAŞ ALETLERİ
(İLK ZAMANLARDAN IX. YÜZYILA KADAR)

KISA ÖZET

Çalışmamızın konusu Altay coğrafyasıyla sınırlıdır. Türk tarihinin en önemli merkezlerinden birisi olan Altay kendi içerisinde Türk tarihine ait çok sayıda tarihi eser barındırmaktadır. Konumuzun temel kaynaklarını, yaşayan tarihi eser özelliği taşıyan kurganlar oluşturmaktadır. Kurgan kazıları sonucu elde edilen buluntular ışığında hazırlanan kazı raporları Altay'da Türk maddi kültürü hakkında oldukça çok bilgiler vermektedir. Bizim çalışma konumuzu da Altay'daki kurganlara ilaveten bu maddi kültür unsurlarından olan Altay silahları ve at koşumları oluşturmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünü Afanasyevo'dan Göktürk dönemi sonuna kadar Altay coğrafyasında yer alan kurganlar oluşturmaktadır. Bu bölümde Altay sınırları içinde yer alan Afanasyevo, Andronovo, İskit, Hun ve Göktürk kurganlarının tamamı başlıklar halinde kaydedilerek, bulundukları yerler, yapıları, iskeletlerin konumları, içerisindeki eşyalar ve bir takım diğer özellikleri kısa kısa açıklanmıştır.

İkinci bölümde ise maddi kültür tarihinin önemli öğelerinden olan silahlar anlatılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz kültür tabakaları ve dönemlere ait silahlar ayrı ayrı başlıklar halinde kaydedilerek, her döneme ait silah türleri de ayrı ayrı başlıklar halinde açıklanmıştır. Ok ve ok uçları, okluklar, yaylar, bıçaklar, hançerler, baltalar, mızraklar, kılıçlar, cirit uçları gibi saldırı silahları ve kalkan, zırh, miğfer gibi savunma silahları ayrı ayrı belirtilerek dönemlere göre açıklanmıştır. İkinci bölümün ikinci ana başlığında ise Afanasyevo'dan Göktürk dönemi sonuna kadar Altay'da kullanılan silahların gelişim evresi ve yaşanan değişiklikler kaleme alınmıştır.

Son bölüm olan üçüncü başlıkta ise yine maddi kültür tarihinin önemli öğelerinden olan at koşumları ele alınmıştır. Afanasyevo, Andronovo, İskit, Hun ve Göktürk dönemlerine ait Altay kurganlarında bulunan at koşumları her dönem için ayrı başlıklar halinde ve ayrı ayrı koşum türleri halinde açıklanmıştır. Üçüncü bölümün ikinci ana başlığında da at koşumlarının gelişim evresi anlatılmış ve her dönem kullanılan koşum türleri ve yaşanan değişiklikler dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay, arkeoloji, kurgan, silah, at, at koşumları.

HORSE HARNESSES AND WAR INSTRUMENTS IN THE ALTAI IN THE LIGHT OF THE ARCHAEOLOGICAL DATA (FROM THE EARLY TIMES TO THE IX CENTURY)

ABSTRACT

The subject of our work is limited to the Altai geography. Altai, which is one of the most important centers of Turkish history, has many historical artifacts belonging to Turkish history. Kurgans with living history feature are the main source of our topic. The excavation reports prepared in the light of the finds obtained as a result of kurgans excavations give a lot of information about Turkish material culture in Altai. In our work, we explained weapons and horse harnesses in addition to kurgans of the Altai.

The first part of our work constitutes the kurgans in the Altai geography from Afanasyevo to the end of the Turkic Khaganate. In this section recorded kurgans which are located in the borders of Altai in the periods of Afanasyevo, Andronovo, Scyth, Hun and Turkic Khaganate and explained location, structures of this kurgans, positions of the skeletons in the kurgans and goods in the kurgans in brief.

In the second part are explained weapons which one of the important part of material culture history. Weapons which belong to cultures and periods mentioned above are explained in separate titles and the weapon types of each period were explained separately in titles. Attack weapons such as arrows and arrowheads, bows, knives, daggers, axes, spears, swords, javelin tips and defensive weapons such as shields, armor and helmets are described separately for periods. In the second part of the second chapter, the development phase of the weapons used in Altai and the changes that have been experienced from Afanasyevo to end of Turkic Khaganate period were taken.

In the third section, which is the last chapter, horse harnesses, which are important items of material culture history, are also told. Horse harnesses which found in the Altai kurgans belong to period of Afanasyevo, Andronovo, Scyth, Hun and Turkic Khaganate explained in separate titles and in separate harness types for each period. In the second part of the third chapter, the development phase of the horse harness is explained and the harness types used and the changes that have been experienced are mentioned.

Key Words: Altai, archaeology, kurgan, weapon, horse, horse harness.

İÇİNDEKİLER

Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri
(İlk Zamanlardan IX. yüzyıla Kadar)

Sayfa

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI ii
KABUL VE ONAY SAYFASI iii
ÖNSÖZ iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER vii
KISALTMALAR xiv
HARİTALAR LİSTESİ xv

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 1
GİRİŞ 6
I. BÖLÜM 12
ALTAY'DA MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI
(GÖKTÜRK DÖNEMİ SONUNA KADAR) 12
1. ALTAY'DA AFANASYEVO DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI 12
1.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti İçinde Yer Alan
Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları 12
1.1.1. Onguday Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 12
1.1.1.1. Kurganlar 12
1.1.1.2. Yerleşim Yerleri 20
1.1.2. Çemalsk Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 21
1.1.2.1. Kurganlar 21
1.1.2.2. Yerleşim Yerleri 23
1.1.3. Ulagan Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 25
1.1.3.1. Kurganlar 25
1.1.3.2. Yerleşim Yerleri 26

1.1.4. Ust-Kan Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 27
1.1.4.1. Kurganlar 27
1.1.4.2. Yerleşim Yerleri 28
1.1.5. Ust-Koks Bölgçesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 29
1.1.6. Şebalin Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 29
1.1.6.1. Kurganlar 29
1.1.6.2. Yerleşim Yerleri 30
1.1.7. Koş-Agaç Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 30
1.1.7.1. Kurganlar 30
1.1.8. Mayminsk Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları 31
1.1.8.1. Kurganlar 31
1.1.8.2. Yerleşim Yerleri 32
1.2. Moğolistan Altaylarında Yer Alan Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları 32
1.3. Kazakistan Altaylarında Yer Alan Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları 33
2. ALTAY'DA ANDRONOVO DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI .. 34
2.1. Rusya Altay Bölgesinde Yer Alan Andronovo Kültür Kalıntıları 34
2.1.1. Kurganlar 34
2.1.2. Yerleşim Yerleri 43
3. ALTAY'DA İSKİT DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI 44
3.1.Altay'daki İskit Kraliyet Kurganları 44
3.2. Altay'da İskitlere Ait Diğer Kurganlar 51
3.2.1.Onguday Bölgesindeki İskit Kurganları 51
3.2.2. Koş-Agaç Bölgesindeki İskit Kurganları 57
3.2.3.Ulagan Bölgesindeki İskit Kurganları 67
3.2.4.Ust-Kan Bölgesindeki İskit Kurganları 69
3.2.5.Ust-Koksa İlçesindeki İskit Kurganları 71
3.2.6.Çemalsk İlçesindeki İskit Kurganları 72
3.2.7.Mayma Bölgesindeki İskit Kurganları 81
3.3.Rusya Altay Bölgesindeki İskit Kurganları 82
3.4.Diğer Kurganlar 83
3.5.Altay'da İskit Yerleşim Yerleri 84

4. ALTAY'DA HUN DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI 85
4.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyetindeki
Hun Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları 85
4.1.1.Onguday Bölgesindeki Hun Kurganları 85
4.1.2.Koş-Agaç Bölgesindeki Hun Kurganları 91
4.1.3.Çemalsk Bölgesindeki Hun Kurganları 94
4.1.4.Ulagan Bölgesindeki Hun Kurganları 100
4.1.5.Ust-Koks Bölgesindeki Hun Kurganları 102
4.1.6.Ust-Kan Bölgesindeki Hun Kurganları 104
4.1.7.Mayma Bölgesindeki Hun Kurganları 105
4.2.Rusya Altay Bölgesindeki Hun Kurganları 106
4.3.Kazakistan Altaylarındaki Hun Kurganları 106
5. ALTAY'DA GÖKTÜRK DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI 107
5.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyetindeki Göktürk Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları 107
5.1.1.Onguday Bölgesindeki Göktürk Kurganları 107
5.1.2.Koş-Agaç Bölgesindeki Göktürk Kurganları 111
5.1.3.Çemalsk Bölgesindeki Göktürk Kurganları 118
5.1.4.Ulagan Bölgesindeki Göktürk Kurganları 121
5.1.5.Ust-Koks Bölgesindeki Göktürk Kurganları 123
5.1.6. Ust-Kan Bölgesindeki Göktürk Kurganları 124
5.1.7.Şebalin Bölgesindeki Göktürk Kurganları 125
5.1.8.Rusya Altay Bölgesindeki Göktürk Kurganları 126
II. BÖLÜM 128
A. ALTAY SİLAHLARI 128
1. AFANASYEVO SİLAHLARI 128
1.1. Ok Uçları: 129
1.1.1. Taş Ok Uçları: 129
1.1.2. Kemik Ok Uçları: 130
1.1.3. Bronz Ok Uçları: 131
1.1.4. Ağaç Ok Uçları: 132
1.2. Bıçaklar: 132
1.3. Mızrak Ucu: 133

1.4. Baltalar:..... 134
1.4.1. Taş Baltalar: 134
1.4.2. Bakır Baltalar: 136
1.5. Cirit Uçları: 136
2. ANDRONOVA SİLAHLARI..... 137
3. İSKİT SİLAHLARI..... 140
3.1. Saldırı silahları: 140
3.1.1. Yay..... 138
3.1.2. Ok ve Ok Uçları: 143
3.1.2.1. Oklar:..... 143
3.1.2.2. Ok Uçları: 144
a-Bronz ok uçları: 145
b- Kemik-Boynuz Ok Uçları: 147
c- Demir Ok Uçları: 150
3.1.3. Okluk (Sadak): 152
3.1.4. Hançerler..... 153
3.1.5. Balta..... 157
3.1.6. Kılıç 160
3.1.7. Mızrak: 162
3.2. Savunma Silahları..... 163
3.2.1. Kalkanlar..... 163
3.2.2. Zırh 165
3.2.3. Miğfer 166
4. HUN SİLAHLARI 167
4.1. Saldırı Silahları..... 167
4.1.1. Yaylar:..... 167
4.1.2. Ok ve Ok Uçları: 172
4.1.2.1. Demir ok uçları: 176
4.1.2.2. Kemik (Boynuz) ok uçları: 177
4.1.3. Okluk (Sadak): 177
4.1.4. Hançerler: 178
4.1.5. Mızrak Uçları: 181
4.1.6. Balta: 182

4.1.7. Kılıç: 182
4.2. Savunma Silahları..... 184
4.2.1. Zırh: 184
4.2.2. Miğfer: 186
4.2.3. Kalkan: 187
5. GÖKTÜRK SİLAHLARI..... 189
5.1. Saldırı Silahları..... 189
5.1.1. Yaylar:..... 189
5.1.2. Yay Kılıfı: 192
5.1.3. Ok: 192
5.1.4. Ok Uçları:..... 195
5.1.4.1. Demir Ok Uçları: 195
5.1.4.2. Kemik (Boynuz) Ok Uçları: 197
5.1.5. Okluk (Sadak): 198
5.1.6. Hançerler:..... 200
5.1.7. Mızrak:..... 202
5.1.8. Balta:..... 202
5.1.9. Kılıç: 203
5.2. Savunma Silahları: 206
5.2.1. Zırh: 206
5.2.2.Miğfer: 208
5.2.3. Kalkan:..... 209
B. AFANASYEVO'DAN GÖKTÜRKLERE ALTAY TÜRK SİLAHLARININ GELİŞİMİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ 210
1. Saldırı Silahları 210
1.1. Yaylar: 210
1.2. Ok ve Ok Uçları: 212
1.3. Yay Kılıfı: 215
1.4. Okluk (Sadak): 215
1.5. Hançerler:..... 215
1.6. Baltalar:..... 216
1.7. Kılıçlar: 216
1.8. Mızrak Uçları: 217

2. Savunma Silahları 218
2.1. Kalkanlar:..... 218
2.2. Zırhlar: 218
2.3. Miğferler: 219
III. BÖLÜM 220
A. ALTAY'DA AT KOŞUMLARI..... 220
1- Afanasyevo Dönemi..... 220
2. Andronovo Dönemi..... 224
3. İskit Dönemi..... 227
3.1. Eyer: 227
3.2. Gem: 234
3.2.1. Bronz Gemler: 234
3.2.2. Demir Gemler:..... 237
3.3. Dizgin: 239
3.4. Üzengi:..... 242
3.5. Kamçı: 242
4. Hun Dönemi At Koşumları..... 245
4.1. Eyer: 245
4.2. Gem: 248
4.3. Dizgin: 253
4.4. Üzengi:..... 255
4.5. Kamçı: 255
5. Göktürk Dönemi At Koşumları..... 258
5.1. Eyer: 258
5.2. Gem: 262
5.3. Dizgin: 266
5.4. Üzengi:..... 271
5.5. Kamçı: 274
B. ALTAY AT KOŞUMLARININ GELİŞİM EVRESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ..... 277
1. Eyerler: 277
2. Gemler: 279
3. Dizginler: 280

4. Üzengiler: 281
5. Kamçı: 281
SONUÇ..... 282
KAYNAKÇA..... 286
EKLER..... 332
İNTİHAL RAPORU 336
ÖZ GEÇMİŞ 337

KISALTMALAR

ADÜ	:Altay Devlet Üniversitesi
AKM	:Atatürk Kültür Merkezi
BDPÜ	:Barnaul Devlet Pedagoji Üniversitesi
DAC	:Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti
DADÜ	:Dağlık Altay Devlet Üniversitesi
DTCFD	:Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi
İÜEF	:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
KDÜ	:Kazakistan Devlet Üniversitesi
MEB	:Milli Eğitim Bakanlığı
RKDÜ	:Rusya Kemerovo Devlet Üniversitesi
SBE	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TDK	:Türk Dil Kurumu
TTK	:Türk Tarih Kurumu
yy.	:Yüzyıl
vd.	:Ve Diğerleri
vs.	:Ve Sair
vb.	:Ve Benzeri / Ve Başka

HARİTALAR LİSTESİ

sayfa

1- Altay Bölgesi Haritası..... 332

2- Altay Haritası 332

3. Altay'daki Afanasyevo Mezarlıkları ve Kurganları Haritası 333

4. Altay'daki Andronovo Mezarlıkları ve Kurganları Haritası 333

5. Altay'daki İskit Mezarlıkları ve Kurganları Haritası..... 334

6. Altay'daki Hun Mezarlıkları ve Kurganları Haritası..... 334

7. Altay'daki Göktürk Mezarlıkları ve Kurganları Haritası..... 335

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

Altayların maddi kültür özellikleri hakkındaki kaynaklar büyük oranda arkeolojik verilere dayanmaktadır. Arkeoloji konusunda ise gerek Altaylarda gerekse Orta Asya'da Rus arkeologları büyük oranda çalışmalar yapmıştır. Kullandığımız kaynaklar da genel olarak Rusça arkeolojik kazı raporlarına dayanmaktadır. Arkeolojik kazılarda elde edilen ve müzelerde sergilenen buluntular, buluntular ışığında hazırlanmış raporlar, yine kazılara ve buluntulara dayanarak kaleme alınmış makaleler, kitaplar kullandığımız ön önemli kaynakları oluşturmaktadır. Bunun dışında yine kazılara ve saha çalışmalarına dayalı kaynaklardan yararlanılarak Türkçe hazırlanmış birtakım makale ve kitaplar da kullandığımız önemli kaynaklardandır. Arkeolojik kazılardan başka, kaya resimleri, balballar, birtakım heykeller ve tasvirler, figürler, yazıtlar Altay'ın maddi kültürü hakkında önemli bilgiler veren kaynak niteliğindeki eserlerdir.

Altay'da arkeolojik kazı çalışmaları yapmış olan veya henüz arkeolojik kazı çalışmaları yürüten önemli arkeologlar ise şunlardır. İlk arkeolojik kazıları 1865 yılında V. V. Radlov başlatmıştır. Onu M. P. Gryaznov, S. İ. Rudenko, S. V. Kiselev, G. V. Kubarev, E. Yakobson, Ya. A. Şer, A. A. Gavrilova, V. D. Kubarev, Yu. S. Hudyakov, V. A. Koçeev, S. S. Çernikov, L. R. Kızlasov, K. F. Smirnov, L. L. Barkova, V. A. Mogilnikov, N. V. Posolmak, V. İ. Molodin, S. M. Sergeev ve diğer arkeologlar takip etmiştir. Altay'daki Afanasyevo dönemine ait önemli kurganlar M.T. Abdulganayev, O.V. Larin, V. A. Posrednikov, N. F. Stepanova, E. B. Vadetskaya, A.S. Surazakov, A.P. Pogojeva ve diğer arkeologlar tarafından yapılmıştır. Altay'daki Andronovo dönemine ait kazı çalışmaları yapan arkeologların başında ise Yu. F. Kiryuşin, A.B. Şamşin, O.A. Pozdnyakova, A.P. Umanskiy, M.P. Gryaznov vd. gelmektedir. İskit dönemine ait önemli kurgan kazıları S.İ. Rudenko, V.V. Radlov, A.A. Gavrilova, Z.S. Samaşev, M.P. Gryaznov, S.V. Kiselev, L.S. Marsadolov, N.F. Stepanova, N.V. Polosmak, P.İ. Şulga, V.A. Posrednikov, S.S. Sorokin, V.İ. Molodin, V.A. Koçeyev gibi arkeologlar tarafından yapılmıştır. Altay bölgesindeki Hun dönemine ait arkeolojik eserlerin incelenmesinde önde gelen arkeologlar V.İ. Soyönov, Yu. T. Mamadakov, N. N. Seregin, S. S. Matrenin, Yu.S. Hudyakov, A.V. Ebel, A.A. Tişkin, A.A. Gorbunov,

Yu.V. Teterin, S.S. Sorokin ve diğerleridir. Göktürk dönemine ait Altay'daki arkeolojik eserlerin incelenmesinde ise G.V. Kubarev, V.D. Kubarev, Yu.S. Hudyakov, S. S. Matrenin, N. N. Seregin gibi arkeologlar önde gelen araştırmacılardır.

Afanasyevo dönemi ili ilgili; M. T. Abdulganeyev'in "**Afanasyevskie Pamyatniki Boytıgema (Boytıgem'deki Afanasyevo Eserleri)**" adlı çalışması, E. B. Vadetskaya, A. V. Polyakov ve N. F. Stepanova'nın "**Svod Pamyatnikov Afanasyevskoy Kulturı (Afanasyevo Kültürü'ne ait Eserler)**, A. S. Surazakov'un "**Afanasyevskie Pamyatniki Gornogo Altaya (Dağlık Altay'daki Afanasyevo Eserleri)**, N. F. Stepanova, V. N. Vladimirov ve S. V. Tsıb'ın "**Afanasyevskiye Pamyatniki u s. Yelo v Tsentralnom Altaye (Merkezi Altaydaki Yelo Köyünde Yer Alan Afanasyevo Eserleri)**, A. P. Borodovskiy'in, "**Afanasyevskie Pamyatniki Nijney Katuni (Aşağı Katun Nehrindeki Afanasyevo Eserleri)**, N. F. Stepanova'ın "**K Arheologiçeskoy Karte Altaya (Altay'ın Arkeoloji Haritasına Dair)**" adlı çalışmalar Afanasyevo kültürüne ait kurganların, yerleşim yerlerinin ve kurganlardaki maddi kültür kalıntılarının aktarıldığı önemli eserlerdendir.

Andronovo Kültürüne ait eserler Altay'da çok fazla olmamakla birlikte; Yu. F. Kiryuşin'in "**Andronovskaya Kultura na Altaye (Altay'da Andronovo Kültürü)**, "**Rabotı v Lesostepnom Altaye I (Altay'ın Ormanlık ve Bozkır Alanlarında Araştırma I)** adlı çalışmaları, V. A. Mogilnikov'un "Andronovskiye Kurganı Gilevo VI (Andronovo Kurganı Gilevo IV) adı çalışması, A.P. Umanskiy'in "**Andronovskaya Mogila na Yelbane Bliz Neçunayevo (Yelban'daki Andronovo Mezarlığı)**, M.P. Gryaznov'un "Drevniye Kulturı Altaya (Altay'ın İlk Çağ Kültürü)" adlı eserler Altay'daki Andronovo kültürü hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır.

Altay'da İskit dönemiyle ilgili araştırma yapan arkeolog ve İskit dönemiyle ilgili yapılmış çalışma oldukça çoktur. Bundan dolayı İskit dönemine ait sadece önemli kaynaklar hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Radloff'un "**Sibiryadan I, II, III, IV**" adlı eserlerinde Altaylar, Altay'daki kurganlar ve arkeolojik materyaller hakkında bilgiler bulunmaktadır. Altay'da yapılan ilk kurgan kazısı da Radloff tarafından gerçekleştirilmiştir ve 1865'de kazılan Katanda adındaki bu kurgan İskit dönemine aittir ve kazı raporları da Radloff tarafından yayınlanmıştır. Radloff, bu eserlerinde maddi kültür özellikleri hakkında değerli bilgiler verir.

M. P. Gryaznoz "**Pervıy Pazırıkskiy Kurgan (Birinci Pazırık Kurganı)**" adlı eserinde Altaylarda İskit dönemine ait kurgan kazısında elde edilen materyaller ve kültürel özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Eserde bizim konumuz olan at

koşumları ve savaş aletlerinin yanı sıra, teknik eşyalar, ekonomik özellikler, süs eşyaları, günlük ev eşyaları, giyim-kuşam, yiyecek-içecek ve göçebelerin kültürel hayatları hakkında değerli bilgiler yer almaktadır.

Gryaznov'un pazırık kurgan kazılarını devam ettiren ve yukarda verdiğimiz eserin devamı niteliğinde olan S. İ. Rudenko'nun "**Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan (İkinci Pazırık Kurganı)**" çalışmasında yine Altaylarda İskit dönemine ait maddi kültür kalıntılarından bahsedilmektedir. Bu eserde kurganın genel yapısı, at gömüleri, mezar odası, ev eşyaları ve kap-kacak, deri ve kürk eşyalar, kumaşlar, elbiseler, dini yapı gibi konular hakkında bilgiler yer alır. S. İ. Rudenko'nun bundan başka "**Pazırıkskiye Kurganı III, IV, V (Pazırık Kurganları III, IV, V)", "İskustvo Altaya i Peredney Aziya (Altay Sanatı ve Ön Asya)**", "**Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifi (Dağlık Altay Buluntuları ve İskitler)**", "**Kultura Naseleniye Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya (İskit Dönemi Dağlık-Altay Kültürü)**" adlı değerli eserleri bulunmaktadır. Tamamı Rusça olan bu eserler Altay'daki İskit kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir ve Altay'daki İskit dönemine ait en önemli kurganların ve bu kurganlardaki buluntuların kaydedildiği eserlerdir.

Altaylar üzerine çalışan arkeologlardan bir diğeri de S. V. Kiselev'dir. Kiselev'in "**Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri (Güney Sibirya'nın İlkçağ Tarihi)**" adlı eseri konumuz açısından önemli bilgiler içermektedir.

V. D. Kubarev'in ise kurganlar üzerine yaptığı birçok çalışması bulunmaktadır. Altaylarda arkeolojik çalışmalar yapmış ve bu çalışmalarda ortaya çıkan buluntuları eserlerinde kaydetmiştir. Kubarev, hem Hun dönemine ait kurganlar üzerinde hem de Göktürk dönemine ait kurganlar üzerinde çalışmalar yapmıştır. Onun eserlerinde Altay'ın Hun ve Göktürk dönemine ait maddi kültür özellikleri hakkında bilgiler elde etmek mümkündür. Altayların maddi kültürü hakkında bilgiler içeren başlıca eserleri şunlardır: "**Kurganı Ulandırıka (Ulandırık Kurganları)**", "**Kurganı Yustıda (Yustıd Kurganları)"**, "**Kurganı Saylugema (Saylugem Kurganları)", "Znaki na Strelah Drevnih Koçevnikov Altaya (Altay İlkçağ Göçebelerinin Oklarındaki İşaretler)", "Kinjalı Gornogo Altaya (Dağlık Altay Hançerleri), Rabotı v Gornom Altaye (Dağlık Altay Çalışmaları), Drevneturkskiye Kenotafı Borotala (Borotal'daki Göktürk Anıt Mezarları)"**.

Hun dönemine ait Altay'daki belli başlı araştırmalar V.İ. Soyönov'un "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Sarı-Bel Mezarlığı Kazıları), Pogrebalnıy Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoyu Epohu (Hun-Sarmat Dönemi Dağlık Altay

Kurganları), Mogilnik Stepuşka-2 V Tsentralnom Altaye (Merkezi Altay'daki Stepuşka-2 Mezarlığı), **"Udila i Psalii Gunno-Sarmatskogo Vremeni Gornogo Altaya (Dağlık Altay'daki Hun-Sarmat Dönemi Gem ve Milleri)"** adlı eserleri ve diğer birçok eseri; Soyönov ve Ebel'in "Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni (Yukarı Katun Nehrindeki Hun-Sarmat Kurganları) **adlı çalışması;** Yu.S. Hudyakov'un "**Novıye Nahodki Hunnskogo Vremeni iz Mogilnika Ust-Edigan v Gornom Altaye (Dağlık Altay'daki Ust-Edigan Mezarlığından Çıkan Hun Dönemine Ait Buluntular)**" ve **"Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni (Gorno Altaydaki Hun Dönemi Göçebelerinin Silahları)"** adlı eserlerdir.

Yu. S. Hudyakov, Orta Asya ve Altay bölgelerinde kazılar yapmış ve hala yapmakta olan arkeologlardandır. Ele aldığı kitapları ve makaleleri at koşumları ve savaş aletleri hakkında değerli bilgiler içermektedir. Özellikle Hun döneminin son zamanları ve Göktürk Dönemi hakkında bilgiler veren eserleri kayda değerdir. Hudakov'un "**Voorujeniye Srednevekovih koçevnikov Yujnoy Sibiri i Sentralnoy Azii (Güney Sibirya ve Orta Asya Göçebelerinin Ortaçağdaki Savaş Aletleri)**", "**Kompleks Boyevıh Sredstv Altaya i Yuga Zapadnoy Sibiri v Epohu Pozdnego Srednevekovya (Altay ve Güneybatı Sibirya'nın Geç Ortaçağdaki Savaş Ekipmanları Kompleksi)**" adlı eserleri özellikle savaş araçları hakkında bilgi vermesi açısından değerlidir. V.A. Koçeyev ve Yu.S. Hudyakov'un "Rekonstruktsiya Uzdı iz Drevneturkskogo Pogrebeniya u s. Jana-Aul v Gornom-Altaye (Dağlık Altay Jana-Aul Köyündeki Göktürk Mezarlarında Bulunan Gemlerin Rekonstrüksiyonu)" **adlı çalışması**; A.A. Gavrilova'nın **"**Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen (Altay Halklarının Tarihi Kaynağı Kudırge Mezarlığı)" **adlı çalışmalar Göktürk Dönemi hakkında bilgiler veren önemli kaynaklar arasındadır.**

Altay maddi kültürü açısından ve özellikle Gök-Türklerin maddi kültürleri hakkında bilgi veren G. V. Kubarev'in "**Kultura Drevnih Turok Altaya (Altay'da Göktürk Kültürü)**" ve B.B. Ovçinnikova'nın "**Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI.-X. yy. (Sayan-Altay'da Göktürk Dönemi VI.-X. yüzyıllar)"** adlı eserler Gök-Türklerin kurganları, elbiseleri, ev eşyaları ve kap-kacakları, savaş aletleri, at koşumları ve o dönemdeki bölgenin etnik-kültürel yapısı hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Arkeolojik açıdan oldukça önemli sayabileceğimiz bir eser de "**Sovetskaya Arheologiya (Sovyet Arkeolojisi)**", adındaki dergidir. Arkeolojik buluntuların, materyallerin sonucuna göre hazırlanmış yazı ve makalelerden oluşan devasa bir eserdir. "**Sovetskaya Arheologiya"** 1936-2006 yılları arasında başlangıçta yılda iki

sayı, daha sonra yılda dört sayı olmak üzere yayınlanan 236 sayı ve binlerce makaleden oluşan önemli bir arkeolojik dergidir.

Kayda değer bir kaynağımız da N. Ya. Biçurin'in "**Sobreniye Svedeniy o Narodah, Obitayuşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena (İlkçağ Orta A---- Halklarına Dair Bilgiler)**" adlı eseridir. Biçurin'in bu eseri tercüme eserdir. Orta A Türk halkları hakkındaki Çin yıllıkları bir araya toplanarak tercüme edilmiştir.

Siyasi ve kültürel tarih açısından İlhami Durmuş'un "**İskitler**", "**İskit Kültürü**" adlı eserleri, Bahaeddin Öğel'in "**Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**", "**İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**", "**Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**"; Ahmet Taşağıl'ın "**Gök-Türkler I-II-III**" adlı eserleri; İbrahim Kafesoğlu'nun "**Türk Milli Kültürü**"; L.N. Gumilev'in "**Eski Türkler**", "**Hunlar**", "**Hazar Çevresinde Bin Yıl**"; Erkan Göksu'nun "**Türk Kültüründe Silah**", "**Okla Yükselen Millet**", adlı eserleri çalışmamız açısından önem arz etmiştir.

GİRİŞ

Türklerin en eski yurdu olan Altay coğrafyası günümüzde dört devletin sınırları içinde yer almaktadır, büyük çoğunluğu Rusya sınırları içinde yer alan Altay, Güney Sibirya içinde Altay bölgesi ve Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti olmak üzere ikiye bölünmüştür. Altay, Rusya coğrafyası dışında Kuzeydoğu Kazakistan ve Kuzeybatı Moğolistan topraklarını da içine almaktadır, ayrıca Çin'in kuzeybatı topraklarının küçük bir kısmını da kendine dahil eder.

Tarihi çok eskilere uzanan Altay coğrafyası M.S. XVI.-XVII yüzyıllara kadar Türk hakimiyetinde Türk yurdu olarak kalmıştır. Altın-Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Rus hakimiyetine girmeye başlamıştır. Tarihi M.Ö. 2500 yıllarına kadar uzanan Afanasyevo kültüründen Göktürk devri sonlarına kadar geçen dönem ise bizim çalışma konumuzu oluşturmuştur. Çalışma konumuzun temel kaynakları ise büyük oranda arkeolojik kaynaklara dayanmaktadır. Çünkü özellikle milattan önceki dönemlere ait kültürlerin araştırılması ve açıklanmasında yazılı kaynakların olmaması veya yetersiz kalmasından dolayı arkeoloji büyük bir öneme sahip olmuştur. Kazı çalışmaları sonucunda elde edilen maddi kültür unsurları aynı zamanda manevi kültürün de açıklayıcısı haline gelmiştir.

Çalışmamızda, Afanasyevo, Andronovo, İskit, Hun ve Göktürk dönemlerinin dahil olduğu Altay'daki arkeolojik eserleri oluşturan kurganları ve yerleşim yerlerini birinci bölümde ele aldık. İkinci ve üçüncü bölümde ise kazılarda elde edilen silah takımları ve at koşum türlerini dönemlere ve kültürlere göre belirterek açıkladık. Ancak kültürlerin tanımını yapmak veya kültürler hakkında açıklayıcı bilgiler iletmek konumuz açısından faydalı olacaktır. Birinci bölümde konumuz içindeki bütün kültürlerin Altay'daki kazısı yapılmış kurganları hakkında ve kurganlarda bulunan eşyalar ve diğer ritüel olayları hakkında bilgi aktarılmıştır, şimdi kurganlara ait bu kazı raporlarından elde ettiğimiz bilgiler ışığında kültürlerin kısa bir özetini ve değerlendirmesini yapmak konunun anlaşılması ve işleyeceğimiz kültürler hakkında bilgi edinilmesi açısından faydalı olacaktır.

Afanasyevo Kültürü: Merkezi Minusinsk bölgesi olan Afanasyevo kültürü, Abakan yakınlarındaki Afanasyev dağında bu kültüre ait Bateney kurganının kazılmasından sonra bu yer ismine hitaben Afanasyevo kültürü ismini almıştır. Afanasyevo kültürü M.Ö. 2500-1700 yıllarında görülmüş ve Minusinsk, Yenisey, Sibirya içleri ve Altaylarda yayılmıştır. Türk yurdunda görülen en eski bozkır kültür tabakasıdır. Altay'da M.Ö. IV. – I. bin yıllarında görülen Tunç Devri'ne denk gelmektedir.

Bu kültüre ait en çok buluntuları kırmızı ve beyaz kuşaklı toprak kaplar oluşturur, süs eşyaları, kemik iğneler, taş, kemik, bakır ve bronzdan yapılan silahlar, balık tutmak için yapılan çeşitli eşyalar bu kültürün diğer başlıca buluntularıdır. Kurganlarda en çok bulunan eşyaları ise topraktan yapılmış kaplar, at ve koyun kemikleri oluşturmaktadır. Afanasyevo toprak kaplarının görünümü ağırlıklı olarak biraz uzun yumurta şeklindedir ve kapların alt kısımları sivri yapılıdır, ortalama hacimleri ise 3 litre civarındadır. Bununla birlikte tabanları düz olan toprak kaplar da mevcuttur.

Afanasyevo kültüründe kurganlar genellikle taş kabinlerden oluşmaktaydı. Hem duvarlar hem de tavan büyük taş plakalarla kaplanırdı. Kurganın dış yapısı ise daire şeklinde büyük taşlar dizilerek oluşturulmaktaydı. Kurganlarda genellikle birer kişi gömülüydü ve neredeyse her cesedin başına yakın bir yerde bir seramik kap yer almaktaydı. İğne, biz, küpe gibi eşyaların bulunduğu kurganlar da olmakla birlikte bunlar her kurganda görülmemiştir. Bazı iskeletlerin ise yanında ne toprak kap ne de diğer eşyalardan hiçbiri yer almamaktaydı. Kurganlara gömülen cesetlerin neredeyse tamamında toprak boyası (okr) vardı. Bu boya iskeletlerin üzerlerine serpilmişti. Kurganlardaki iskeletlerin pozisyonları ise farklılık göstermektedir. Birçoğu sırtüstü yatırılmış ve dizleri de bükülmüş vaziyetteydi. Bununla birlikte sağ tarafına yatırılarak bacakları bükülmüş vaziyette yer alan iskeletler de vardı. Ama bütün iskeletlerin bacakları bükülmüş vaziyetteydi. Bazı kadın iskeletlerinin yanlarında çocuk iskeletleri de yer almaktaydı ve çocuk iskeletleri genellikle kadınların sağ taraflarında yer alıyordu. Nadir de olsa kadının bacaklarının üzerine uzatılarak yatırılmış çocuk iskeletleri de vardı. Afanasyevo Kültürü'nde çocuk ölümleri oldukça fazla görülmüştür, kurganlarda bulunan kadın, erkek ve çocuk cesetleri arasında en yüksek oran çocuk iskeletlerine aittir. Kurganlara gömülen insanların kafalarının çevrildiği yönler ise çeşitlilik arz etmektedir ve kafaları doğu, güneydoğu, kuzeydoğu, batı, güneybatı, kuzeybatı istikametlerine çevrilmiş insan iskeletleriyle karşılaşılmıştır, görüldüğü üzere

kuzey ve güney (bir istisna hariç) istikametleri dışında kafası bütün yönlere çevrili iskeletlere rastlanmıştır. Bununla birlikte Bahaeddin Ögel, Afanasyevo Kültürü'nde insanların kafasının doğu veya kuzeydoğuya çevrilerek gömüldüklerini kaydetmektedir. Ama bu durum o dönemde kazılmış olan Kurot ve Kuyum kurganları için geçerlidir, yani henüz yeterince kurgan kazısının olmadığı dönemde eldeki verilerden edinilen bilgiler bu yöndeydi. Ancak Afanasyevo Kültürü'ne ait sonraki yıllarda yapılan kazılar durumun böyle olmadığını, insanların kafalarının diğer yönlere de çevrilerek gömüldüğünü ortaya koymuştur. Elbette ki, devam eden kazılar beraberlerinde yeni bilgileri de getirmeye devam edecektir.

Altay bölgesinde üretim ve hayvancılık yapılması Afanasyevo kültürüyle başlamıştır. Üretim ve hayvancılık faaliyetlerine ait ilk izler bu kültür tabakasında mevcuttur. Yerleşim yerleri ve kurgan kazılarında bol miktarda at ve koyun kemiklerine rastlanmıştır. At yetiştiriciliğine ait çok sayıda bulgu vardır. Şimdiye kadar edinilen bilgiler bu kültürün Altay'ın ilk at yetiştiricisi olduğu yönündedir. Bu kültüre ait kalıntılarda at ve koyun dışında, inek ve geyik kemiklerine de rastlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla ilk sırada at ve koyun, ikinci sırada ise inek ve geyik yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Hayvancılığın önemli bir yere sahip olduğu buluntulardan belli olmaktadır. Bazı kurganlarda ve yerleşim yerlerinde kaşağı buluntularının olması da bunu destekler niteliktedir.

İbrahim Kafesoğlu, Afanasyevo Kültürü'ne ait insanların Mongoloid ırktan olduklarını ve bu yönleriyle Proto-Türk özellik taşıdıklarını kaydetmektedir.

Andronovo Kültürü: Minusinsk bölgesinde Afanasyevo kültüründen sonra ortaya çıkan, Afanasyevo kültürünün yerini alan Tunç devri kültür tabakasıdır, ayrıca Demir çağının da ilk evresine denk gelir. Andronova kültürü; Minusinsk, Altayların kuzey bozkırları, Kazakistan'ın doğusu ve kuzeyi, Sibirya'nın birçok bölgesine yayılmıştır. Ancak Andronovo Kültürü, Altay'da Afanasyevo Kültürü kadar yayılmamıştır. Andronovo Kültürü, Altay'da daha geç başlamakla birlikte Altay'ın içlerine de girmemiştir. Altay'ın kuzey bozkırlarında ve kuzey dağ eteklerinde varlığını göstermiştir.

Andronovo kültürüne ait ilk kurgan 1914 yılında A.Ya. Tugarinov tarafından Andronovo köyünde açıldığı için bu kültüre yer ismine hitaben Andronovo Kültürü ismi verilmiştir. Bahaeddin Ögel'e göre; Minusinskte M.Ö. 1700-1200 yıllarında Altay'da

ise M.Ö. 1200-700 yıllarında görülen Andronovo insanı Afanasyevo kültüründen sonra Altay ve çevresinde görülen ırktır ve Türk ırkının proto tipini oluşturur.

Birinci bölümde bahsettiğimiz Andronovo kurganları ve kurganlardaki buluntular göz önüne alındığında bu kültüre ait kurganlarda genel olarak topraktan yapılmış kaplar görülmektedir. Kurganlarda genellikle toprak kaplar ve süs eşyaları bulunmuş silahlar ise oldukça az sayıda tespit edilmiştir. Özellikle Altay bölgesindeki Andronovo kurganlarında silah çok az sayıdadır. Andronovo kültürünün Altay'ın dağlık bölgelerinde yayılmamış olması ve sadece kuzey dağ eteklerinde ve bozkırda yayılmış olması, Altay'da Andronovo kültürüne ait kurgan ve yerleşim yeri sayısının az olmasına ve bundan dolayı da Altay'da bu kültüre ait maddi kalıntıların yeteri derecede olmamasına sebep olmuştur.

Andronovo döneminde metal işçiliği Afanasyevo kültürüne göre daha gelişmişti. Bu dönemde zengin bronz eşyalar ve silahlar görülmeye başlanmış ve hatta bronz eşyaların üzerleri altın folyolarla kaplanmıştır. Özellikle maden açısından zengin olan Altay çevresinde bu durum gözlenebilmiştir. Andronovo Kültürü'ne ait buluntuları en başta toprak kaplar oluşturmaktadır. Ok uçları, kemik iğneler, hançerler ve baltalar, küpe ve bilezik türü süs eşyaları, inci ve yeşim taşından yapılmış süs eşyaları, aynalar, taştan yapılmış kaşıklar vb. bu kültüre ait diğer buluntuları oluşturmaktadır.

Andronovo kültürüne ait kurganlar Afanasyevo döneminde olduğu gibi taş plakalardan yapılmış taş kabinlerden oluşmaktaydı. Kurganların içi hazırlanırken kurgan çukurunun etrafı taş plakalarla kaplanırdı ya da kurgan çukurunun bir duvarına ölünün sığacağı kadar bir kovuk açılır ve ölü yerleştirildikten sonra bu kovuğun ağzı taş plakalarla kapatılırdı. Bu adet, Anadolu'daki saptırma usulüne benzemektedir ancak Andronovo kültüründe yapılan kovuk daha derin ve daha büyüktür. Ölüler genellikle yan yatırılır ve bacakları da dizlerden bükülürdü. İskeletlerin kafaları ise ağırlıklı olarak batı veya güneybatı istikametlerine çevrilmiştir. Bacakların dizlerden bükülmesi adeti Afanasyevo kültüründeki adete benzemektedir, ancak Afanasyevo kültüründe ölüler genellikle sırtüstü yatırılmıştır. Her ikisinde de ölülerin bacakları dizlerinden bükülmüştür. Andronovo kültüründe taş kabinlerin yanı sıra ağaç kullanılarak yapılmış mezar odalarına ait izler de görülmüştür. Mezar odasında ağaç kullanılması adeti daha sonraki dönemler olan İskit ve Hun devirlerinde oldukça yaygındır. Andronovo kültüründe de kurganlarda genellikle birer kişi gömülüdür ve kurganların dış yapıları genellikle daire şeklinde dikilmiş büyük taşlardan oluşur.

Bu kültürde yarı göçebe hayvancılık yapıldığına dair izlere rastlanmıştır. Hayvancılık alanında at, koyun, inek en çok beslenen türlerdir. Andronovo kültürüne ait kurgan ve yerleşim yerlerinde en çok koyun kemiklerine rastlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla koyun çobanlığı önde gelen ekonomik uğraş alanıydı. Bir önceki dönem olan Afanasyevo kültüründe ise daha çok at yetiştiriciliği ön plandaydı. Sonraki dönemlerde ise at ve koyun yetiştiriciliğinin her ikisi de büyük öneme sahipti. Zamanla atın; yük, binek ve özellikle savaş aracı olarak fazlaca kullanılmaya başlanması, atı binek aracı olarak ön plana çıkarmış ve koyunu da besin maddesi olarak ön plana çıkarmıştır.

Andronovo insanları tarımla da uğraşmış, ekip biçmesini öğrenmişlerdir. Kazılarda elde edilen çapa, orak, tırpan gibi tarım aletleri tarımla uğraşıldığına dair bilgileri doğrulamaktadır.

Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinin adlandırılmasında tamamen yer isimleri kullanılmıştır. Bundan dolayı bizim düşüncemize göre bu kültürlerin isimleri gerçek kimliklerini yansıtmamaktadır. Sadece yer ismine hitaben verilen Rusça kelimelerden oluşmaktadır. Bu sebeptendir ki, Afanasyevo kültürünü "Altay Tunç Devri" olarak, Andronovo kültürünü ise "Altay Geç Tunç Devri ve Demir Devrine Geçiş Dönemi" olarak adlandırmak belki de daha doğru olacaktır.

Diğer üç ana başlığımız İskit, Hun ve Göktürk dönemleridir. Bu dönemler Altay Demir devri içinde yer alırlar. Ancak yazılı kaynaklarda bu kültür tabakalarının isimleri hakkında kayıtlar mevcuttur, yani sadece yer ismine hitaben verilmiş adlandırmalar değildir. Bundan dolayı dönemlerin kayıtlı isimleri kullanılmıştır. Bu üç kültürü genel hatlarıyla belirten Türkçe kaynaklar mevcut olduğu için bunlar hakkında açıklayıcı bilgiler vermek yerine Türkçe ve Rusça literatürdeki birtakım farklılıkları aktarmayı amaçlamaktayız.

Altay'da M.Ö. VIII.-III. yüzyılları İskit dönemi olarak bilmekteyiz. Bu dönem Demir devrine denk gelmekle birlikte bronzdan yapılmış eşyalar da oldukça yaygındır. Bu döneme ait arkeolojik eserleri İskit kurganları ve yerleşim yerleri olarak adlandırmaktayız. Bu dönem içinde yer alan başlıca eserleri ise Pazırık, Başadar, Şibe, Ak-Alaha, Katanda, Berel, Karakol, Tuekta, Yustıd, Lokot-4a vd. kurganlar oluşturmaktadır. Ancak özellikle yeni dönem Rus literatüründe bunlar İskit kurganları olarak değil, İskit dönemi kurganları olarak değerlendirilmektedir. İskitlerle aynı dönemde yaşamış kültürler olarak kaydedilmektedir ve hepsi de ayrı ayrı kültürler olarak sınıflandırılmaktadır. Pazırık Kültürü, Karakol Kültürü, Ak-Alaha Kültür çevresi gibi küçük guruplara bölünerek literatüre kaydedilmektedir. 2017 Temmuz ayında

Dağlık-Altay'da katıldığım saha çalışmasında kaya resimlerini ve kurganları incelerken, Altay Devlet Üniversitesi'nde görev yapan ve Altay'ın önde gelen arkeologlarından olan Prof. Dr. A.A. Tişkin'le bir araya geldik, incelediğimiz kaya resimlerinin İskit dönemine ait olduğunu dile getiren Tişkin'e İskit kaya resimlerinin özelliklerini sorduğumda bu coğrafyada İskit kaya resimlerinin olmadığını, İskitlerin bu coğrafyada yaşamadığını Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıklarını, İskit döneminde yaşayan diğer kültürlere ait kaya resimlerinin Altay coğrafyasında yer aldığını özellikle belirtiyordu. Ancak belirtilen bu dönemdeki maddi kültür kalıntılarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki söz konusu İskitlere ait maddi kültür kalıntıları birbirlerine son derecede benzemektedir. Biz çalışmamızda bu dönemi bir bütünlük içinde "İskit dönemi arkeolojik eserleri", "İskit silahları" ve "İskit at koşumları" başlıkları altında kaleme aldık. Bu dönemle ilgili bir başka mesele de özellikle Pazırık kurganlarının İskitlere mi yoksa Hunlara mı ait olduğu meselesidir. Başta Bahaeddin Ögel olmak üzere Türkçe kaynaklarda Hunlara ait oldukları hakkında bilgiler yer almaktadır. Ancak Rusça kaynaklarda İskit dönemine ait oldukları kaydedilmektedir. Pazırık kurganlarındaki buluntuları, süslemeleri ve motifleri Karadeniz'in kuzeyindeki İskit buluntularıyla karşılaştırdığımızda birbirlerine uygunluk gösterdiklerini görmekteyiz. Örneğin bir grifon figürü İskitlere ait kurganlarda bulunan karakteristik bir eserdir. Hun dönemine ait kurganlarda genellikle grifon figürlerine rastlanmaz, daha çok ejderha figürlerine rastlanır. Bundan dolayı bizim kanaatimizce Pazırık kurganları İskit dönemine aittir ve çalışmamızda da İskit dönemi içerisinde değerlendirdik.

Diğer bir mesele de Hun dönemiyle alakalıdır. Rus arkeoloji literatüründe Altay bölgesinde Hunların tarih sahnesinde görülmelerinden itibaren Göktürk dönemine kadar geçen süre bir bütünlük içinde değerlendirilir ve "Hun Dönemi" veya "Bulan-Kobinsk Kültürü" veya "Hun-Sarmat Dönemi" olarak adlandırılır. Ancak son dönemlerde ağırlıklı olarak "Bulan-Kobinsk Kültürü" literatürde daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Hunların yıkılmasından sonra Göktürklere kadar geçen dönem de aynı başlık altında incelenir. Çünkü Hunların tarih sahnesine çıkışından Göktürklere kadar olan döneme ait Altay'daki maddi kültür kalıntıları tamamen aynıdır. Farklılık yaşanmamıştır.

Göktürk dönemi ise Rus arkeoloji literatüründe "Büyük Türk Kağanlığı" olarak adlandırılır. I. ve II. Göktürk Devletleri ise; "I. Büyük Türk Kağanlığı" ve "II. Büyük Türk Kağanlığı" olarak kaydedilir.

I. BÖLÜM

ALTAY'DA MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

(GÖKTÜRK DÖNEMİ SONUNA KADAR)

1. ALTAY'DA AFANASYEVO DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

1.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti İçinde Yer Alan Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları

1.1.1. Onguday Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.1.1. Kurganlar

1. Boytıgem I: Onguday bölgesinde, Boytıgem nehri ağzından 1,5 km. uzaklıkta yer alan mezarlıktır. 1989 yılında bu mezarlıktaki Afanasyevo kültürüne ait 3 kurgandan birisi kazılmıştır. Kazı raporu Abdulganeyev ve Larin[1] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan iki sıra taş dizilerek halka şeklinde yapılmıştı, çapı 7,5 m., yüksekliği 40 cm. idi. Kurgan çukuru oval şekildeydi ve ölçüleri 1,75x1,05 m., derinliği 1,6 m. idi. Kurgandaki ceset, ayakları dizden bükülmüş şekilde sırtüstü yatmaktaydı, kafası güneydoğuya çevrilmişti ve toprak boyasıyla boyanmıştı. Kafatasının sağ tarafında yuvarlak ince tabanlı bir çömlek yer almaktaydı ve çömlek baskı tekniğiyle süslenmişti.

2. Boytıgem II: Onguday bölgesinde, Boytıgem nehrinden 500 m. uzaklıktadır. Mezarlıkta farklı zamanlara ait 79 kurgandan oluşan 5 gurup vardır. Bu kurganlardan Afanasyevo kültürüne ait olan 10 tanesi 1989-1991 yıllarında kazılmış, kazı raporu da yine Abdulganeyev ve Larin[2] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların ölçüleri 3-8 m. arasındadır,

---

[1] M. T. Abdulganeyev, O. V. Larin, "Afanasyevskie Pamyatniki Boytıgema (Афанасьевские памятники Бойтыгема)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994, s. 24-36.
[2] Abdulganeev, Larin, "Afanasyevskie Pamyatniki…", s. 24-36.

kurganlar yüzeyindeki taşların diziliş şekline göre 3 tipe ayrılmıştır. Kurganlardan 3 tanesinde mezar çukurunun tavanı taşlarla, birisinin mezar çukuru ise kütüklerle kapatılmıştı. 17 numaralı kurganda ceset bulunmamış, 7 numaralı kurganda 2 adet mezar çukuru bulunmuştur ancak bunlardan birisinde de ceset yoktu. 7 numaralı kurganda ceset sağ tarafı üzerine, diğerlerinde ise bacakları dizlerinden bükülmüş şekilde sırtüstü yatırılmıştı. Kurganlardan üçünde toprak boyası tespit edilmiştir, tüm kurganlarda birer kişi gömülüydü ve kurganlarda çamurdan yapılmış kaplar, kemik eşyalar, kuş kemiğinden ortası delik borular ve 11 numaralı kurganda da bakır levha bulunmuştur.

3. İkinci Mejelik: Onguday bölgesinde, Yelo köyünün 200 m. güneydoğusunda Kayerlik nehrinin sağ tarafında yer almaktadır, 1980 yılında S.V. Tsıb[3] tarafından incelenmiştir. Mezarlıkta Afanasyevo kültürüne ait daire şeklinde taş dizilerek oluşturulmuş 4 adet ritüel alan mevcuttur ancak burada kazı yapılmamıştır.

4. İkinci Mejelik I: Onguday bölgesinde, Yelo köyünün 1,5 km. güneydoğusunda Kayerlik nehrinin sağ kıyısında yer almaktadır, 1977 yılında incelemeler yapılmış, Afanasyevo kültürüne ait eserler tespit edilmiş ancak kazı yapılmamıştır.[4]

5. Yelo I: Onguday bölgesinde, Yelo köyünün 1,5 km. batısında yer alır. 1976-77 yıllarında ADÜ (Altay Devlet Üniversitesi) tarafından mezarlığın batı tarafında 3, doğu tarafında da 2 kurgan kazılmıştır. 2011 yılında V.İ. Soyönov tarafından da inceleme yapılmıştır ancak mezarlığın çiftçiler tarafından tarlaların sürülmesi sırasında tahrip edildiği hatta bir kısmının sürüldüğü gözlenmiştir. Doğu tarafta kazılan 2 kurganın birinde erkek, diğerinde kadın iskeleti bulunmuştur, iskeletler sağ yanına yatırılmış bacakları dizden hafif bükülmüş ve kafaları güneybatı istikametine çevrilmişti. Her iki kurganda da topraktan yapılmış kap mevcuttu.[5]

6. Yelo II: Onguday bölgesinde, Yelo köyünün 1 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır, 1977 yılında ADÜ

[3] S. V. Tsıb, **Otçet za 1980 (Отчет за 1980)**, s. 5-6.
[4] V. A. Posrednikov, "K Arheologiçeskoy Karte Altaya (К археологической карте Алтая)", **Drevnaya İstoriya Altaya (Древняя история Алтая)**, Barnaul 1980, s. 28-29.
[5] E. B. Vadetskaya, A. V. Polyakov, N. F. Stepanova, **Svod Pamyatnikov Afanasyevskoy Kulturı (Свод памятников афанасьевской культуры)**, Barnaul - Azbuka 2014, s. 8.

tarafından bir kurgan kazılmıştır, oval şekildeki kurgan çukurunda sağ tarafı üzerine yatırılmış ve bacakları dizden bükülmüş, kafası güney istikametine çevrilmiş, 35-45 yaşlarında bir kadın iskeleti tespit edilmiştir ve kemiklerin toprak boyasıyla boyanmış olduğu tespit edilmiştir. Yanında ise eşya yer almamaktaydı.[6]

7. Yelo III: Onguday bölgesinde, Yelo köyünde yer almaktadır, 1970'li yıllarda 4 kurgan tespit edilmiş ancak kazı yapılmamıştır, günümüzde ise tamamen yok edilmiştir.[7]

8. Yelo-Başi: Onguday bölgesinde, Yelo köyünden 3,5 km. uzaklıkta yer almaktadır, 1977-78 ve 1980 yıllarında ADÜ tarafından Afanasyevo kültürüne ait 6 adet kurgan kazılmıştır, bunlardan 4'ü mezarlığın doğu tarafında yer almaktaydı ve kurganın etrafına taş dikilmişti, çapları 4-8 m. arasındaydı. Kurganın birisinde padboy[*] vardı, 1 numaralı kurganda bir kadın ve yanında bir çocuk, 3 numaralı kurganda bir kadın ve diğer kurganlarda genç yaşlarda insanlar yer almaktaydı. İskeletler sırtüstü yatırılarak bacaklar dizlerden bükülmüş, kafaları batı, güneybatı istikametlerine çevrilmişti ve toprak boyası mevcuttu. Kurganlarda toprak kaplar ve bakırdan yapılmış bilezik bulunmuştu, 6 numaralı kurganda eşya mevcut değildi. Mezarlığın batı tarafında 5 numaralı kurgan kazılmış ve bir erkekle bir genç iskeleti tespit edilmiştir, diğerlerinde olduğu gibi sırtüstü yatırılmış, bacakları dizden bükülmüştü. Kurganda topraktan kap, bir kavanoz toprak boyası bulunmuştu ve iskeletlerde boydan boya toprak boyası mevcuttu.[8]

9. Kayerlik II: Onguday bölgesinde Yelo köyünün 2,5-3 km. güneybatısında yer almakta olup, 1980 yılında S.V. Tsıb[9] tarafından incelenmiştir. Afanasyevo kültürüne ait kurganlar tespit edilmiş fakat kazı çalışması yapılmamıştır.

---

[6] M. T. Abdulganeev, V. A. Posrednikov, N. F. Stepanova, "Afanasyevckiye Mogilniki na r. Yelo (Афанасьевские могильники на р. Ело)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk 1997, s. 72-73.

[7] Posrednikov, "K Arheologiçeskoy Karte Altaya", s. 27-28.

[*] Padboy: Kurgan çukuru kazıldıktan sonra, kazılan çukurun bir duvarına ölü sığacak kadar bir odacık, bir bölme açılır ve ölü buraya yerleştirildikten sonra ağzı da taş, toprak gibi çeşitli malzemelerle kapatılır. Ölünün gömülmesi için gizli bir bölme olarak açılan bu mezar geleneğine padboy adı verilmektedir. Kelime Rusça'dır, Bahaddin Ögel bu bölmeye "niş" adını verir.

[8] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 9-10.

[9] N. F. Stepanova, V. N. Viladimirov, S. V. Tsıb, "Afanasyevskiye Pamyatniki u s. Yelo v Tsentrolnom Altaye (Афанасьевские памятники у с. Ело в Центральном Алтае)", **İzuçeniye İstoriko-kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri (Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири)**, Gorno-Altaysk 2005, s. 20-35.

10. Kara-Koba I: Onguday bölgesinde Kara-Koba köyünün 1-1,5 km. güneydoğusunda yer almakta olup, 1977 yılında 17 kurgan tespit edilmiş, 1977-1980 yıllarında 11 kurgan kazılmıştır. 3 numaralı kurganda bir çocuk iskeleti, kemik ok ucu; 1 ve 2 numaralı kurganlarda kadın ve yanlarında çocuk iskeletleri mevcuttu ve çocuk iskeletleri kadınların sağ tarafına yerleştirilmişti. Kazılan kurganların nerdeyse yarısı çocuk definleriydi.[10]

11. Kara-Koba: Onguday bölgesinde Kara-Koba köyünün 300 m. güneybatısında yer almakta olup, 1981 yılında incelenmiş, kazı raporu da Surazakov[11] tarafından yayınlanmıştır. 1,8 m çapında, 70 cm derinliğinde bir kurgan kazılmış, kurgan çukuru taş levhalarla kapatılmıştı. Kurganda ayakları dizlerinden bükülerek sırtüstü yatırılmış, kafası güneybatıya çevrilmiş bir genç yer almaktaydı. İskelet ve mezar çukurunun dibi toprak boyasıyla bolca boyanmıştı. Kurganda toprak kap, ocak, taştan yapılmış eşyalar mevcuttu.

12. Karakol: Mezarlık, Onguday bölgesi Karakol köyünde yer almaktadır, 1985 yılında incelenmiş, 19-20 m. çapında bir kurgan kazılmıştır, kurganda yer alan kadın iskeletinin bacakları dizden bükülerek sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmişti, ayaklarının üzerinde de bir çocuk iskeleti mevcuttu ve her ikisi de toprak boyasıyla boyanmıştı. Kurganda topraktan yapılmış kap ve oksitlenmiş bakır parçaları mevcuttu. Kazı raporu Kubarev[12] tarafından yayınlanmıştır.

13. Kayança: Onguday bölgesi Karakol köyünde yer alan mezarlıktır, 1989 yılında incelenmiş fakat soyulmuştu.[13]

14. Küçük Bulunduk: Onguday bölgesinde Tenga nehrinin sol tarafında yer almaktadır, mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır, Kubarev tarafından Afanasyevo kültürüne ait kurganlar tespit edilmiş fakat kazı çalışması yapılmamıştır.[14]

---

[10] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 10-12.
[11] A. S. Surazakov, "Afanasyevskie Pamyatniki Gornogo Altaya (Афанасьевские памятники Горного Алтая)", **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1987, s. 4-5.
[12] V. D. Kubarev, **Drevniye Rospisi Karakola (Древние росписи Каракола)**, Novosibirsk 1988, s. 7-12; V. D. Kubarev, **Panyatniki Karakolskoy Kulturı Altaya (Памятники каракольской культуры Алтая)**, Novosibirsk 2009, s. 264.
[13] Kazakov, "Novıe Materialı Afanasyevskoy Kulturı so Katuni", s. 33-34.
[14] Kubarev, **Drevniye Rospisi Karakola**, s. 172.

15. Aşağı Tobotoy I: Onguday bölgesinde Yelo köyünden 3 km. batıda yer almaktadır, 1977 yılında ADÜ tarafından incelenmiştir. Afanasyevo kültürüne ve farklı dönemlere ait kurganlar yer almaktadır ancak kazı çalışması yapılmamıştır.[15]

16. Aşağı Tobotoy II: Onguday bölgesinde Yelo köyünden 3 km. kuzeybatıda yer almaktadır, 1976-1977 yıllarında DADÜ (Dağlık Altay Devlet Üniversitesi) tarafından incelenmiştir. Günümüzde çiftçiler tarafından tarla olarak kullanılmaktadır, kazı çalışması yapılmamıştır.[16]

17. Aşağı Tumeçin I: Onguday bölgesinde Yelo köyünün 500-600 m. güneydoğusunda yer almaktadır, 1976 yılında ADÜ tarafından keşfedilmiş, 1977-1979 yıllarında çapları 1-11,5 m. arasında olan 15 kurgan kazılmıştır, çoğunluğunun kurgan çukurları taş plakalarla kapatılmıştı, kurganların çoğunda çocuk iskeleti mevcuttu, iki kurganda ise hem erkek hem de çocuk iskeletleri vardı. Kurganlarda topraktan yapılan kaplar, taş eşyalar (havaneli ve asa), boynuz parçaları, boncuklar, iğne, oksitlenmiş metal parçaları bulunmuştur. Kazı raporu Posrednikov ve Tsıb[17] tarafından yayınlanmıştır.

18. Aşağı Tumeçin II: Onguday bölgesinde Aşağı Tumeçin I mezarlığının 200 m. doğusunda yer almaktadır, farklı tiplerde kurganlar vardır, kazı çalışması yapılmamıştır.[18]

19. Aşağı Tumeçin IV: Onguday bölgesinde Yelo köyünün 1,5-1,8 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır, iki düzine eser bulunmaktadır, 2013 yılında çapı 50 m. olan daire şeklinde dizilmiş taşlardan oluşan yapı kazılmış ama bir şey ortaya çıkarılamamıştır.[19]

20. Ozernoye II: Mezarlık, Onguday bölgesinde Tenga köyünün 6 km. kuzeyinde yer almaktadır. 1980 yılında V.A. Mogilnikov başkanlığında, daire şeklinde taş dikilerek

---

[15] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 13.
[16] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 13.
[17] V. A. Posrednikov, S. V. Tsıb, "Afanasyevskiy Mogilnik Nijniy Tyumeçin I (Афанасьевский могильник Нижний Тюмечин-I)", **Voprosı Arheologii Altaya i Zapadnoy Sibiri Epohi Metella (Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла)**, Barnaul 1992, s. 4-10, 156-160.
[18] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 14.
[19] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 15.

yapılan 7 m. çapındaki kurgan kazılmış, kazı raporu da Mogilnikov[20] tarafından yayınlanmıştır. Kurganda sırtüstü yatırılarak ayakları dizden bükülmüş ve kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş 40-45 yaşlarında bir erkek iskeleti tespit edilmiştir, iskelette toprak boyası mevcuttu, kurgan çukuru taş plakalardan tavan yapmak suretiyle kapatılmıştı, yanında eşya mevcut değildi.

21. Onguday: Mezarlık, Onguday bölgesinde Ursul nehri yakınlarında yer almaktadır. 1865 yılında V.V. Radlov bir kurgan kazmış, kare şeklindeki kurgan çukurunda taşa hiç rastlanmamıştır. Kurganda sağ tarafı üzerine yatırılmış, bacakları dizden bükülmüş ve kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş bir iskelet mevcuttu. Başucunda ise seramik kap vardı.[21]

22. Perviy Mejelik I: Mezarlık, Onguday bölgesinde Yelo köyünün 1,5-2 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlığa ADÜ tarafından 1980, 1984 ve 1990 yıllarında araştırma gezisi düzenlenmiş, 44 tane eser keşfedilmiştir. 3 ve 4 numaralı kurganlarda taş mezar odası vardı fakat yağmalanmıştı, kurganların 3 tanesi ise taş plakalarla kapatılmıştı. Tüm kurganlarda birer kişi gömülüydü, sadece 2 numaralı kurganda 1 ve 10 yaşlarında iki çocuk mevcuttu. Cesetler sırtüstü ve bacakları dizden bükülmüş şekildeydi, kafaları güneybatı istikametine çevrilmişti. İskeletlerin yanında toprak kaplar, asa, havaneli, biz, altın küpe, kemik borucuk ve iki adet taştan yapılmış ok ucu bulunmuştur.[22]

23. Saldyar I: Mezarlık, Onguday bölgesinde Küçük Yaloman köyünden 6 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlıkta 100'ün üzerinde farklı tiplerden oluşan ve farklı zamanlara ait kurgan ve ritüel alan mevcuttur. 1988-1991 yıllarında O.V. Larin tarafından Saldyar I mezarlığında 42 eser kazılmış ve kazı raporu da Larin[23] tarafından yayınlanmıştır. Saldyar I Mezarlığı Afanasyevo dönemine ait Dağlık-Altay'daki en büyük mezarlıklardan birisidir. Buradaki cesetler genellikle sırtüstü ve bacakları dizden bükülmüş şekildeydi,

---

[20] V. A. Mogilnikov, "Nekotorıe Pamyatniki Epohi Rannego Metalla iz Tsentralnogo Altaya (Некоторые памятники эпохи раннего металла из Центрального Алтая)", **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1987, s. 27–29.

[21] Otçet İAK za 1865g., 1866.

[22] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 16-17.

[23] O. V. Larin, "İssledovaniya na Mogilnike Saldyar (Исследования на могильнике Сальдяр)", **Altay i Turko-Mongolskiy Mir (Алтай и тюрко-монгольский мир)**, Gorno-Altaysk 1995, s. 120-123; O. V. Larin, **Afanasyevskaya Kultura Gornogo Altaya: Mogilnik Saldyar I (Афанасьевская культура Горного Алтая: могильник Сальдяр-1)**, Barnaul 2005, s. 208.

sadece 3 kurganda ceset sağ tarafına yatırılmıştı, kafaları ise batı istikametine çevrilmişti. Kurganlarda genellikle birer kişi mevcuttu, 36 numaralı kurganda ise bir yetişkin ve 2 çocuk olmak üzere toplam 3 kişi vardı. Saldyar I Mezarlığında çocuk kurganları daha fazlaydı. Kurganlarda çeşitli kaplar, havanelleri, ok uçları, boncuklar, düğmeler, askılar, bakırdan yapılmış süs eşyaları mevcuttu.

24. Semisart II: Mezarlık, Onguday bölgesinde Yelo köyünün 4-5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Farklı dönemlere ait 60 civarında kurgan ve ritüel eser yer almaktadır, V.N. Vladimirov ve S.V. Tsıb[24] tarafından bir kurgan kazılmış ve sırtüstü yatırılarak bacakları dizden bükülmüş, kafası batı istikametine çevrilmiş bir kadın iskeleti tespit edilmiştir, iskeletin kafatasında oksitlenmiş bakır veya bronz izine rastlanmıştır.

25. Semisart III-IV-V-VI-VII-IX: Mezarlıklar, Onguday bölgesinde Semisart nehri kıyısında yer almaktadır. 1980 yılında Afanasyevo dönemine ait Semisart III mezarlığında 6 kurgan, Semisart IV mezarlığında 17 kurgan, Semisart V mezarlığında 12 kurgan, Semisart VI mezarlığında 12 kurgan, Semisart VII mezarlığında 19 kurgan, Semisart IX mezarlığında 8 kurgan tespit edilmiş fakat bu mezarlıklarda kazı yapılmamıştır.[25]

26. Tenga I-III: Tenga I, Onguday bölgesinde Tenga köyünün 1 km. güneybatısında, Tenga III ise Tenga köyünün 1-2 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Tenga I'de 2, Tenga III'te 22 adet kurgan yer almaktadır fakat kazı çalışması yapılmamıştır.[26]

27. Tenga IV: Onguday bölgesinde Kara-Koba köyünden 1,5-2,5 km. doğuda yer almaktadır. Mezarlıkta Afanasyevo kültürüne ait 22 kurgan vardır, bunlardan ikisi 1979-1980 yıllarında S.V. Tsıb ve V.N. Vladimirov başkanlığındaki ADÜ kazı ekibi tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.[27] İskeletler sırtüstü yatırılarak bacakları dizden bükülmüş,

---

[24] N. F. Stepanova, V. N. Vladimirov, S. V. Tsıb, "Afanasyevskiye Pamyatniki u s. Yelo v Tsentralnom Altaye (Афанасьевские памятники у с. Ело в Центральном Алтае)", **İzuçeniye İstoriko-Kulturnogo Naseleniya Naradov Yujnoy Sibiri (Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири)**, Gorno-Altaysk 2005, s. 21, 28.
[25] Stepanova, Vladimirov, Tsıb, "Afanasyevskiye Pamyatniki…", s. 25-26, 32-34.
[26] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 21.
[27] Stepanova, Vladimirov, Tsıb, "Afanasyevskiye Pamyatniki…", s. 25-26, 32-34.

kafası batı istikametine çevrilmiş durumdaydı, 1 numaralı kurgandaki 25-35 yaşlarında bir erkekti ve yanında eşya yoktu, 2 numaralı kurgandaki iskelet toprak boyasıyla yoğun bir şekilde boyanmıştı.

28. Üçüncü Mejelik: Onguday bölgesinde Yelo köyünün 2-2,5 km. güneydoğusunda yer alan mezarlıktır, 1980 yılında C.V. Tsıb[28] tarafından incelenmiştir. Mezarlıkta Afanasyevo kültürüne ait 8 kurgan bulunmaktadır fakat kazı çalışması yapılmamıştır.

29. Tuekta: Onguday bölgesinde Tuyahta köyünde yer alan mezarlıktır, 1935 yılında A.T. Kuznetsov tarafından incelenmiştir. Kazı hakkında M. D. Hlobıstina[29] bilgi vermektedir. Yuvarlak bir mezar çukuru içinde erkek iskeleti ve yanında yumurta şeklinde üzeri bezekli bir toprak kap bulunmuştur.

30. Ulita: Onguday bölgesinde Yelo köyünün 4-5 km. güneyinde yer alan mezarlıktır, ADÜ tarafından 1986 yılında keşfedilmiş, Afanasyevo kültürüne ait bir kurgan kazılmıştır. Kurganın kuzeydoğusunda taş kabin mevcuttu, içindeki iskeletin kafatası dağılmıştı. İskeletin yanında toprak kap parçaları ve taştan eşyalar vardı.[30]

31. Urmulık I: Onguday bölgesinde Tenga köyünün 2 km. güneybatısında yer alan mezarlıktır, faklı dönemlere ait 40'ın üzerinde eser bulunan mezarlık 1981 yılında incelenmiştir. Bir kurgan kazılmış, kurganda bacakları dizlerden bükülerek sırtüstü yatırılmış 3 iskelet ve yanlarında da keramik kaplar, bıçak, kazmalar tespit edilmiştir.[31]

32. Ursul: Onguday bölgesinde Ursul nehrinde bulunmakta olup, 1927 yılında L.P. Potapov[32] tarafından kazılmıştır. Kurgan çukuru taş plakalarla kapatılmıştı, iskelet güneybatı istikametine çevrilmişti ve kırmızıya boyanmıştı. Potapov, kurganda bakır süs eşyalarının bulunduğunu kaydetmektedir.

---

[28] Stepanova, Vladimirov, Tsıb, "Afanasyevskiye Pamyatniki…", s. 25-26, 32-34.
[29] M. D. Hlobıstina, "Drevneyşiye Mogilniki Gornogo Altaya (Древнейшие могильники Горного Алтая)", **SA**, 1975, S. 1, s. 32.
[30] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 22.
[31] Surazakov, "Afanasyevskie Pamyatniki Gornogo Altaya", s. 3-22.
[32] L. P. Potapov, **Oçerki po İstorii Altaytsev (Очерки по истории алтайцев)**, Moskova-Leningrad 1953, s. 44, 57.

Zıryanka, **Kurota II**, **Aşağı Tyumeçin V**, **Karasu II**, Onguday bölgesinde yer alan Afanasyevo kültürüne ait diğer mezarlıklardır.

1.1.1.2. Yerleşim Yerleri

1. Bektıek: Onguday bölgesinde, Bektıek nehri ağzından 9,4 km. uzaklıkta bulunan yerleşim yeridir. 1989 yılında incelenmiş, kazı raporu A. A. Kazakov[33] tarafından yayınlanmıştır. 2x2 m. ebatlarında 3 çukur kazılmıştır. Taştan yapılmış alet parçaları, seramik parçaları, hayvan kemiği parçaları bulunmuştur.

2. Biçiktu-Bom: Onguday bölgesinde, Biçiktu-Bom köyünde dağ eteğinde bulunan bir yerleşim yeridir. ADÜ Dağlık-Altay arkeoloji ekibi tarafından incelenmiştir. Kazı yapılmamıştır, yüzey araştırması yapılmış 20 civarında seramik kap kalıntısı toplanmıştır. Bunlar hakkında Yu. T. Mamadakov ve N. F. Stepanova'dan[34] bilgi edinmekteyiz. Bu buluntular ADÜ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde sergilenmektedir.

3. Yelo Yerleşimi: Onguday bölgesinde, Yelo köyünden 4 km. batısında yer almaktadır, yerleşim yerinde Afanasyevo kültürüne ait keramik kap parçaları, taş kaşağı, hayvan kemikleri bulunmuştur, kazı raporu yayınlanmamıştır.[35]

4. Aşağı Sooru: Onguday bölgesinde Kulada köyünün 3 km. güneydoğusunda bulunan yerleşim yeridir, 1994 yılında O.V. Larin tarafından keşfedilmiş, kazı raporu da Larin[36] tarafından yayınlanmıştır. Yerleşim yeri 16 cm. kadar kazılmış, dikdörtgen şeklinde bir ocak, seramik parçaları, taştan yapılmış araçlar, hayvan kemikleri bulunmuştur. Bulunan hayvan kemiklerinin %82'sini küçükbaş hayvan ve muhtemelen koyun oluşturmaktaydı,

---

[33] A. A. Kazakov, "Novıe Materialı Afanasyevskoy Kulturı so Katuni (Новые материалы афанасьевской культуры со Ср. Катуни)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения,использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk 1992, s. 33-34.

[34] Yu. T. Mamadakov, N. F. Stepanova, "Afanasyevskie Poseleniya Lamah-2 i Biçiktu-Bom (Афанасьевские поселения Ламах-2 и Бичикту-Бом)", **Sohranenie i İzuçenie Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1998, s. 76-77.

[35] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 9.

[36] O. V. Larin, N. Yu. Kungurova, N. F. Stepanova, "Poseleniye Afanasyevskoy Kulturı Nijnaya Sooru (Поселение афанасьевской культуры Нижняя Соору)", **Sohranenie i İzuçenie Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Vıp IX, Barnaul 1988, s. 67-73.

bunun dışında %15 büyükbaş hayvan ve %1,5 de at ve yabani hayvan kemiği mevcuttu. Bulgular koyun yetiştiriciliği yapıldığının kuvvetle muhtemel olduğunu göstermektedir.

1.1.2. Çemalsk Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.2.1. Kurganlar

1. Ayrıdaş I: Çemalsk bölgesinde Kuyus köyünün 3 km. güneybatısında yer alan mezarlıktır. A. S. Surazakov başkanlığında 1980'de 1982'de ve 1984-1990 yılları arasında kazı çalışması yapılmış ve 223 adet kurgan ve ritüel eser kazılmıştır.[37] Bunlardan sadece 2 tanesi 84 ve 15 numaralı kurganlar Afanasyevo kültürüne aittir. İskeletler sırtüstü yatırılarak bacakları diz kısmından hafif bükülmüş, kafaları batıya çevrilmişti. Kazı raporları A.S. Surazakov[38] tarafından yayınlanmıştır.

2. Barantal I: Çemalsk bölgesinde Çemal köyünün kuzeyinde yer almaktadır. 1990 yılında bir kurgan açılmış fakat soyulmuştu, kurganda kıvrılmış vaziyette bir yetişkin iskeleti, iskeletin kemer kısmında bezekli 2 bronz plaka mevcuttu.[39]

3. Kara-Teneş: Çemalsk bölgesinde yer alan bir mezarlıktır, 1978 yılında Afanasyevo kültürüne ait bir kurgan kazılmış fakat kazı raporu yayınlanmamıştır.[40]

4. Kor-Kobı I: Çemalsk bölgesinde Kuyus köyünün 1,5-1,7 km. kuzeybatısında yer alan mezarlıktır, 1984 ve 1989 yıllarında 3 kurgan ve bir ritüel alanın kazısı yapılmıştır. Kazılan 3 kurganın da yapıları farklılık göstermekteydi, tüm kurganlara sırtüstü yatırılarak ayakları dizden hafif bükülmüş birer kişi gömülmüştü, 1 numaralı kurganda küçükbaş hayvan kemikleri mevcuttu ve iskelet toprak boyasıyla boyanmıştı, 9 numaralı kurganda 2 adet toprak kap vardı.[41]

---

[37] V. İ. Soyönov, A. S. Surazakov, "K Voprosu o Hronologii i Kulturnoy Prinadlejnosti Kompleksov Epohi Bronzı Mogilnika Ayrıdaş I (К Вопросу о Хронологии и Культурной Принадлежности Комплексов Эпохи Бронзы Могильника Айрыдаш I)", **İzuçenie İstoriko-kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri-I (Изучение Историко-культурного Наследия Народов Южной Сибири, Vipusk I)**, Gorno-Altaysk 2005, s. 9-20.

[38] Surazakov, "Afanasyevskie Pamyatniki Gornogo Altaya", s. 3-4.

[39] A. P. Borodovskiy, "Afanasyevskie Pamyatniki Nijney Katuni (Афанасьевские памятники Нижней Катуни)", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul 2006, s. 90,

[40] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 24.

[41] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 25-26.

5. Kızık-Telan I: Çemalsk bölgesinde Kuyuz köyünün 7 km. güneydoğusunda yer alan mezarlıktır, 1988-89 yıllarında 3 kurgan kazısı yapılmış, kazı raporu Surazakov ve Tişkin tarafından yayınlanmıştır.[42] Kurganlarda sırtüstü yatırılmış ve bacakları dizden hafif bükülmüş birer iskelet ve yanlarında toprak boyası, kemikten yapılmış eşya, seramik kap yer almaktaydı.

6. Togushan IV: Çemalsk bölgesinde Togushan nehrinin 500 m. güneyinde yer alan mezarlıktır. ADÜ tarafından 1983 yılında bulunmuş, 1989 yılında mezarlıktaki 12 kurgandan Afanasyevo dönemine ait olan 3 kurganın kazısı yapılmıştır. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış ve bacakları dizden hafif bükülmüş, kafaları ise kuzeydoğu-kuzeybatı istikametlerine çevrilmiş birer iskelet ve yanlarında da toprak kap, boynuzdan yapılmış eşyalar mevcuttu.[43]

7. Tıtkesken VI: Çemalsk bölgesinde Tıtkesken nehrinin sol tarafında yer alan mezarlıktır. 1983 yılında M.T. Abdulganayev tarafından bulunmuş, 1988-1993 yıllarında ve 2006 yılında ADÜ tarafından farklı dönemlere ait 100'ün üzerinde kurgan kazılmıştır, bunlardan sadece 2'si Afanasyevo kültürüne aittir. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış, bacakları dizden hafif bükülmüş, kafaları ise batı ve doğu istikametlerine çevrilmiş ve toprak boyasıyla boyanmış birer iskelet vardı ve yanlarında da toprak kap, taştan yapılmış keser ve boru şeklinde ortası delikli taş vardı.[44]

8. Uznezya-Köprüsü, Uznezya-Okulu: Çemalsk bölgesinde Uznezya nehri köprüsünde ve diğeri de Uznezya okulu arazisinde yer almaktadırlar. Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları bulunmuştur. Kazı raporu Stepanova[45] tarafından yayınlanmıştır.

9. Ust-Kuyum: Çemalsk bölgesinde Kuyum nehrinin sol tarafında yer alan mezarlıktır. Afanasyevo dönemine ait 1932 yılında 2 kurgan, 1936 yılında 8 kurgan ve 1964-65, 1969 yıllarında 12 kurgan açılmıştır. Kurganlarda ağırlıklı olarak sırtüstü

---

[42] A. S. Surazakov, A. A. Tişkin, **Arheologiçeskiy Kompleks Kızık-Telan-I v Gornom Altae i Rezultatı Ego İzuçeniya (Археологический комплекс Кызык-Телань-I в Горном Алтае и результаты его изучения)**, Barnaul 2007, s. 231.
[43] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 29.
[44] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 29.

yatırılmış ve bacakları dizden bükülmüş birer iskelet mevcutken, bazı kurganlarda birden fazla iskelete de rastlanmıştır. Kurganlarda toprak kaplar, turna balığı omurundan süsler, hayvan dişleri, demir bilezik, havaneli, bakır bıçak, kemik iğne yer almaktaydı.[46]

10. Çemal III: Çemalsk bölgesinde Çemal köyünün güneydoğu kenarında yer almaktadır. Mezarlık 11 kurgandan oluşmaktadır ve 2003 yılında A.P. Borodovskiy[47] tarafından bu kurganlardan birisi kazılmıştır, kurganda sağ tarafı üzerine yatırılmış ve kafası batı istikametine çevrilmiş genç bir kadın iskeleti yer almaktaydı, sağ kolunun dirseğinde toprak boyası ve yanında toprak kapla birlikte kurban edilmiş hayvan kemikleri mevcuttu.

11. Çepoş III: Çemalsk bölgesinde Çepoş köyünün 1 km. güneydoğusunda yer alan mezarlıktır. P.İ. Şulga[48] tarafından bir kurgan açılmış ve bacakları dizden bükülmüş şekilde sağ tarafı üzerine yatırılarak kafası güneybatıya çevrilmiş bir çocuk iskeleti yer almaktaydı, yanında ise herhangi bir eşya mevcut değildi.

Bunların dışında Çemalsk bölgesinde Afanasyevo kültürüne ait **Bersyukta II**, **Bike I-II**, **Çoburak I-III** mezarlıkları bulunmaktadır.

1.1.2.2. Yerleşim Yerleri

1. Aybarka: Çemalsk bölgesinde Uznezya köyüne 1,5 km. uzaklıkta bulunan yerleşim yeridir. Afanasyevo kültürüne ait seramik parçaları bulunmuş, kazı yapılmamıştır.[49]

2. Askat II: Çemalsk bölgesinde Askat köyü yakınlarında bulunan Afanasyevo kültürüne ait yerleşim yeridir. 1985 yılında P.İ. Şulga[50] tarafından kazılar yapılmıştır.

---

[45] N. F. Stepanova, "K Arheologiçeskoy Karte Altaya (К археологической карте Алтая)", **Problemı Ohranı, İzuçeniya i İspolzovaniya Kultunogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая)**, Barnaul 1995, s. 63.
[46] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 31-33.
[47] Borodovskiy, "Afanasyevskie Pamyatniki Nijney Katuni", s. 90,
[48] Şulga, "Raskopki Afanasyevskogo Kurgana u s. Çepoş", s. 86-89.
[49] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 23.
[50] P. İ. Şulga, "Raskopki «Skifskogo» Poseleniya Askat-II na Sr. Katuni (Раскопки «Скифского» поселения Аскат-II на Ср. Катуни)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk 1992, s. 64.

3. Kara-Teneş Yerleşimi: Çemalsk bölgesinde Kuyus köyünden 6,5 km. uzaklıkta Kara-Teneş denilen yerdedir. 1972 yılında kazı çalışması yapılan bu yerleşimde kemikler, keramik, çakmak taşı, iğne, taş balta bulunmuştur. 1974 yılında ve 1978-80 yıllarında tekrar kazı çalışmaları yapılmıştır. Yerleşimde toprak boyası, boynuzdan, kemikten metalden ve taştan yapılmış çeşitli eşyalar mevcuttu.[51]

4. Koroloy: Çemalsk bölgesinde Aşağı Kuyum köyünün yakınında bulunan yerleşim yeridir. Sel sularının yararak oluşturduğu duvarda temizlik yapılmış, çok katmanlı bir yerleşim olduğu tespit edilmiştir. Afanasyevo kültürüne ait seramik parçaları bulunmuştur.[52]

5. Küçük Dugan: Çemalsk bölgesinde Kuyum nehri ağzından 400-500 m. uzaklıkta bulunan yerleşim yeridir. 1987 yılında bulunmuş, 1987-90 yıllarında ve 2009, 2011 yıllarında kazılar yapılmıştır. Yerleşimde 10'dan fazla ocak, seramik kap parçaları, taştan yapılmış eşyalar, hayvan kemikleri ve metal parçaları bulunmuştur.[53]

6. Aşağı Tıtkesken Mağarası I: Çemalsk bölgesinde Tıtkesken nehri yakınlarında yer almakta olup, 1991-1992 yıllarında ADÜ tarafından incelenmiştir. Mağarada farklı dönemlere ait kültür katmanları bulunmaktadır. Afanasyevo kültür katmanında 2 adet ocak, 150 adet seramik kap parçası, 30'un üzerinde seramik kap, 2 havaneli, hayvan kemikleri bulunmuştur.[54]

7. Partizanskaya Katuşka: Çemalsk bölgesinde Uznezya köyünün 1 km. kuzeybatısında bulunan yerleşim yeridir. 1988 yılında P.İ. Şulga[55] tarafından 300 m^2 alanın kazısı yapılmış, yerleşim yerinde farklı dönemlere ait kültür tabakalarının varlığı ve en eski tabakanın Afanasyevo kültürüne ait olduğu tespit edilmiştir.

---

[51] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 24-25.
[52] L. M. Çevalkov, "Drevnie Poseleniya Dolını Reki Kuyum (Древние поселения долины реки Куюм)", **Materialı po İstorii i Etnografii Gornogo Altaya (Материалы по истории и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1993, s. 45–52.
[53] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 28.
[54] Yu. F. Kiryuşin, A. L. Kungurov, N. F. Stepanova, **Arheologiya Nijnetıtkeskenskoy Peşerı I (Археология Нижнетыткескенской пещеры I)**, Barnaul 1995, s. 150.
[55] P. İ. Şulga, "Poseleniye Partizanskaya Katuşka (Поселение Партизанская Катушка)", **Drevniye Poseleniya Altaya (Древние поселения Алтая)**, Barnaul 1998, s. 146-164.

8. Uznezya I: Çemalsk bölgesinde Uznezya nehrinin sol tarafında bulunan yerleşim yeridir. 1980 yılında N.P. Stepanova tarafından keşfedilmiş, 1985-1989 yıllarında ise ADÜ tarafından 1432 m^2 alanın kazısı yapılmıştır. Farklı dönemlere ait kültür katmanları olmakla birlikte en büyük ve en önemli kültür katmanını Afanasyevo dönemi oluşturur. Yerleşimde 6 adet ocak, 100'ün üzerinde seramik kap parçaları, havanelleri, bileği taşları, kaşağılar, örs, şekilsiz ve anlamsız plakalar bulunmuştur.[56]

9. Ust Kuyum: Çemalsk bölgesinde Kuyum nehri civarında bulunan çok katmanlı yerleşim yeridir. Çok sayıda seramik kap parçaları bulunmuştur,[57] Ye. M. Bers[58] tarafından bir tane de kırılmamış seramik kap çıkarılmıştır.

10. Çepoş I-III-IV: Çemalsk bölgesinde bulunan 3 adet yerleşim yeridir, Çepoş I: Çepoş köyünün 1,5 km. güneydoğusunda; Çepoş III: Çepoş köyü yakınlarında; Çepoş IV ise Çepoş köyünün 1,8 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Afanasyevo kültürüne ait seramik parçaları tespit edilmiştir. Şulga[59] tarafından hakkında bilgi verilmektedir.

11. Çiçka: Çepoş köyü civarında bulunan yerleşim yeridir ve Afanasyevo kültürüne ait eşyalar bulunmuştur.[60]

12. Edigan V: Çemalsk bölgesinde Edigan nehri civarında bulunan çok katmanlı yerleşim yeridir. 1988 yılında incelenmiştir, buluntulardan bir kısmı Afanasyevo kültürüne aittir.[61]

1.1.3. Ulagan Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.3.1. Kurganlar

1. Aragol: Ulagan bölgesinde Aragol adındaki yerde bulunan mezarlıktır, 4 kurgan kazılmıştır, bunlardan ikisi yağmalanmıştı ve 3 tanesinde hiçbir eşya yoktu.[62] Kurganlarda

---

[56] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 29-31.
[57] Hlobıstina, "Drevneyşiye Mogilniki Gornogo Altaya", s. 28.
[58] Ye. M. Bers, "İz Raskopok v Gornom Altae v Ustye r. Kuyum (Из раскопок в Горном Алтае в устье р. Куюм)", **Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri (Бронзовый и железный век Сибири)**, Novosibirsk 1974, s. 21.
[59] P. İ. Şulga, "Raskopki Afanasyevskogo Kurgana u s. Çepoş (Раскопки афанасьевского кургана у с. Чепош)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul 1993, s. 86.
[60] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 34.

ağırlıklı olarak sırtüstü yatırılmış ve bacakları dizden bükülmüş birer iskelet mevcuttu, 3 numaralı kurgandaki iskelette hafif boya mevcuttu, bazı kurganlarda toprak kap mevcuttu.[63]

2. Balıktıyul: Ulagan bölgesinde Balıktıyul nehrinin sağ tarafında yer alan mezarlıktır. 1929 yılında V.S. Adrianov tarafından 2 kurgan kazılmış, bunlardan birisinin Afanasyevo kültürüne ait olduğu görülmüştür. Kurganın ortasının güneyinde 1 m. derinlikte geyik boynuzu, ortasında ise boyalı kemik bulunmuştur. Sırtüstü yatırılmış ve bacakları dizden bükülmüş 2 erkek iskeleti mevcuttu, yanlarında eşya yoktu.[64]

3. Büyük Ulagan I-II: Birinci mezarlık, Ulagan bölgesinde Kamey nehri ağzının güneybatısında yer almaktadır, farklı dönemlere ait 14 kurgan bulunmaktadır, ikisi yağmalanmıştı. İkinci mezarlık ise Büyük Ulagan nehrinin aşağı tarafında yer almaktadır, farklı dönemlere ait 23 kurgan bulunmaktadır.[65]

4. Ust-Aragol: Ulagan bölgesinde bulunan mezarlıktır, 11 kurgan bulunmaktadır ve içlerinden birisinin Afanasyevo kültürüne ait olduğu düşünülmektedir.[66]

1.1.3.2. Yerleşim Yerleri

1. Balıktıyul: Ulagan bölgesinde Balıktıyul köyünün 300 m. doğusunda bulunan bir yerleşim yeridir. 1980 yılında ADÜ tarafından 80 m^2 alanı kazılmış, çok katmanlı bir yerleşim yeri olduğu görülmüştür. Afanasyevo kültür katmanında seramik kap parçaları, hayvan kemikleri, 2 adet ocak ve üzeri desensiz 2 seramik kap tespit edilmiştir.[67]

---

[61] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 34.
[62] Hlobıstina, "Drevneyşiye Mogilniki Gornogo Altaya", s. 17-18.
[63] M. P. Gryaznov, **Drevniye Kulturı Altaya (Древние культуры Алтая)**, Novosibirsk 1930.
[64] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 35.
[65] M. T. Abdulganayev, "Afanasyevskie Nekropoli Sredney Katuni i Bolşogo Ulagana: Lokalnıe Osobennosti Pogrebalnoy Obryadnosti (Афанасьевские некрополи Средней Катуни и Большого Улагана: локальные особенности погребальной обрядности)", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul 2006, s. 13
[66] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 36.
[67] M. T. Abdulganayev, Yu. F. Kiryuşin, B. H. Kadikov, "Materialı Epohı Bronzı iz Gornogo Altaya (Материалы эпохи бронзы из Горного Алтая)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul 1982, s. 52-77.

1.1.4. Ust-Kan Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.4.1. Kurganlar

1. Karakol: Ust-Kan bölgesinde Karakol köyünün 2 km. doğusunda yer alan mezarlıktır, Afanasyevo kültürüne ait bir kurgan kazılmıştır, kurgandaki iskelet sırtüstü yatırılarak bacakları da dizden yukarı doğru bükülmüştü, iskelette ve kurganın dibinde yoğun bir şekilde toprak boyası mevcuttu, sol omzunun yanında ise bir toprak kap vardı.[68]

2. Uruskin Log I (Karakol I): Ust-Kan bölgesinde Karakol köyünün 3 km. batısında yer alan mezarlıktır. 1982 yılında 6 kurgan kazılmış, 3 numaralı kurganda bir çocuk iskeleti ve üzerini kapatan ağaç kalıntıları, 2 numaralı kurganda bir kadın ve yeni doğmuş bir bebek iskeleti, 4 numaralı kurganda bir yetişkin ve bir çocuk, diğer kurganlarda ise birer kişi mevcuttu, kurganların tamamında iskeletler bacakları dizden bükülerek hafif toplanmış şekilde sırtüstü yatırılmış ve kafaları da batı istikametine çevrilmişti. Tüm iskeletlerde toprak boyası mevcuttu. 2 kurganda evcil hayvan kemikleri, bir kurganda iskeletin sol dizinde 22 adet insan dişi vardı, seramik kaplar ayakuçlarında veya başuçlarında yer almaktaydı. Altın küpe, şekilsiz demir plakalar, bakır bıçak, bakır bilezik, yüzük bulunan diğer eşyalardır.[69]

3. Uruskin Log II: Uruskin Log I mezarlığından 300 metre uzaklıkta yer alan mezarlıktır. 1986 yılında incelenmiştir. Mezarlıkta sadece 3 kurgan bulunmaktadır. Kurganların çukurları uzununa ve enine yerleştirilmiş ahşaplarla kapatılmıştı, kurganlarda sırtüstü yatırılarak bacakları dizden hafif bükülmüş ve kafaları güneybatı, batı, kuzeybatı istikametlerine çevrilmiş birer erkek iskeleti mevcuttu, iskeletlerde toprak boyası vardı, yanlarında ise bakır küpe ve yassı kaplar vardı. Kazı raporları kısmen yayınlanmıştır.[70]

---

[68] A. P. Pogojeva, M. P. Rıkun, N. F. Stepanova, S. S. Tur, **Epoha Eneolita i Bronzı Gornogo Altaya (Эпоха энеолита и бронзы Горного Алтая)**, Barnaul 2006–b, s. 31.

[69] A. P. Pogojeva, "Mogilnik Afanasyevskoy Kulturı Uruskin Log-1 (Karakol-1) (Могильник афанасьевской культуры Урускин Лог-1 (Каракол-1))", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul, 2006a. S. 23–43.

[70] A. P. Pogojeva, "Gorno-Altayskiy Razvedıbatelnıy Otrad (Горно-Алтайский разведывательный отряд)", **AO**, Moskova 1988, s. 248–249.

4. Kara Anuy II: Kara Anuy vadisinin 1,5 km. güneyinde yer alan mezarlıktır. 1979 yılında incelenmiş ve bir kurgan kazılmıştır, kafası doğu istikametine çevrilen, kolları boylu boyunca uzatılmış ve sırtüstü yatırılmış bir iskelet mevcuttu.[71]

1.1.4.2. Yerleşim Yerleri

1. Viladimirovka: Ust-Kan bölgesinde Viladimirovka köyünün yakınında bulunmaktadır. 1955 yılında açılmış, maden ocağında sülfit bakır madeni tespit edilmiştir, yaz-kış çözülmeyen buzların içinde eskiçağ madencilere ait hiç bozulmadan kalmış ağaçtan madenci eşyaları, boğa veya inek boynuzu, geyik derisi parçası, cilalanmış taş balta ve diğer taş eşyalar bulunmuştur. Radyo karbon testine göre eşyaların M.Ö. 3756 yılına ait olduğu tespit edilmiştir.[72]

2. Kaminnaya Mağarası: Ust-Kan bölgesinde Kara Anuy köyünün 28 km. güneybatısında yer almaktadır, mağarada Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları bulunmuş, bir de aynı döneme ait mezar kazılmıştır, mezarda sol tarafı üzerine yatırılmış, kafası kuzeybatıya çevrilmiş bir iskelet mevcuttu ve iskelette toprak boyası vardı.[73]

3. Kuyevi Şeki: Ust-Kan bölgesinde Kara Anuy vadisinde bulunan bir yerleşim yeridir, tahrip olan kısımlarda eşya toplama çalışması yapılmış, çok katmanlı olduğu görülmekle birlikte Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları da bulunmuştur.[74]

4. Lamah II: Ust-Kan bölgesinde Kırlık köyünün 4 km. kuzeydoğusunda bulunan yerleşim yeridir. 1984 yılında ADÜ tarafından kazı çalışması yapılmış, çok katmanlı olan yerleşim yerinde Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları bulunmuştur.[75]

---

[71] V. İ. Molodin, V. T. Petrin, "Razvedka v Gornom Altaye (Разведка в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamna i Rannego Metella (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s. 50–73.

[72] A. İ. Bajenov, V. B. Borodayev, A. M. Maloletko, **Vladimirovka na Altaye – Drevneyşiy Medniy Rudnik Sibiri (Владимировка на Алтае – древнейший медный рудник Сибири)**, Tomsk 2002, s. 119.

[73] Yu. V. Griçan, "İssledovaniya Peşerı Kaminnaya (Gornıy Altay) (Исследования пещеры Каминная (Горный Алтай))", **Problemı İzuçeniya Ekologii i Ohranı Peşer (Проблемы изучения экологии и охраны пещер)**, Kiev 1987, s. 143–144.

[74] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 37.

[75] Yu. T. Mamadakov, N. F. Stepanova, "Afanasyevskie Poseleniya Lamah-2 i Biçiktu-Bom (Афанасьевские поселения Ламах-2 и Бичикту-Бом)", **Sohranenie i İzuçenie Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1998, Vıp IX, s. 73–77.

1.1.5. Ust-Koks Bölgçesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1. Kuçerla I: Tyungur köyünden 15 km. uzaklıkta bulunan kült alanıdır. 1988-1990 yıllarında V.İ. Molodin[76] başkanlığındaki ekip tarafından kazılmış, 12 adet kap bulunmuştur.

1.1.6. Şebalin Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.6.1. Kurganlar

1. Apşuyahta II-V: Apşuyahta II mezarlığı, Yukarı Apşuyahta köyünün kuzeyinde yer almaktadır, mezarlıkta 6 kurgan bulunmaktadır ve V.İ. Soyönov tarafından keşfedilmiştir. Apşuyahta V mezarlığı ise Yukarı Apşuyahta köyünün batısında yer almaktadır. Bu mezarlık da V.İ. Soyönov[77] tarafından 1992 yılında keşfedilmiştir ancak kazı yapılmamıştır.

2. Büyük Tolgoyek: Apşuyahta köyü civarında yer almaktadır, V.İ. Soyönov[78] tarafından 1990-1991 yıllarında 4 kurgan kazılmıştır. Kurganların ikisinde birer tane çocuk iskeleti, birisinde yetişkin iskeleti ve diğerinde de iki adet genç iskeleti yer almaktaydı, iskeletlerde toprak boyası mevcuttu, iskeletler dizleri bükülerek uzatılmış kafaları güneybatı istikametine çevrilmişti.

3. Kara-Dyarık: Yukarı Apşuyahta köyünün 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır, mezarlıkta bir sıra oluşturan 3 kurgan vardır, V.İ. Soyönov[79] tarafından 1992 yılında keşfedilmiştir ancak kazı yapılmamıştır.

4. Aşağı Ayrı-Taş: Baragaş köyünün 4,5 km. güneybatısında yer alan mezarlıktır. 2003 yılında mezarlıktaki iki kurganın kazısı yapılmıştır, kurganlarda bacakları bükülmüş

---

[76] V. İ. Molodin, N. S. Yefremova, **Grot Kuylyu-Kultovıy Kopleks na Reke Kuçerle (Gornıy Altay) (Грот Куйлю – культовый комплекс на реке Кучерле (Горный Алтай))**, Novosibirsk 2010, s. 36–49.
[77] V. İ. Soyönov, V. P. Oynoşev, **Arheologiçeskiye Pamyatniki i Obyektı Şebalinskogo Rayona (Археологические памятники и объекты Шебалинского района)**, Gorno-Altaysk 2006, s. 19.
[78] V. İ. Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Bolşoy Togaek (Раскопки на могильнике Большой Толгаек)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorrii Arheologii (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, Gorno-Altaysk 1995, Vıp. 1, s. 29–45.
[79] Soyönov, Oynoşev, **Arheologiçeskiye Pamyatniki i Obyektı…**, s. 20.

birer iskelet bulunmaktaydı, kafaları batı istikametine çevrilmişti ve toprak boyası mevcuttu. Kurganın birisinde taş balta bulunmuştur, diğerinde ise eşya mevcut değildi.[80]

5. Tolgoyek I: Şebalin köyünde Tolgoyek nehrinin 50 m. kuzeyinde yer alan tek bir kurgandır. 2002 yılında T.A. Vdovina[81] tarafından incelenmiş, kurganda bacakları bükülerek sırtüstü yerleştirilmiş ve kafası batıya çevrilmiş 40-45 yaşlarında bir erkek iskeleti tespit edilmiştir, iskelette toprak boyası vardı ve kurganda dört köşeli bakır tığ bulunmuştur.

1.1.6.2. Yerleşim Yerleri

1. Küçük Tolgoyek: Yukarı Apşuyahta köyünün doğusunda bulunan yerleşim yeridir, V.İ. Soyönov[82] tarafından 1991 yılında keşfedilmiştir, ev ve ek inşaat bulunan alan yol yapımından dolayı tahrip edilmiştir.

2. Pesçanaya Köprüsü: İlinka köyünün 7,5 km. güneydoğusunda bulunan yerleşimdir. V.İ. Soyönov[83] tarafından 2006 yılında keşfedilmiş, Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları tespit edilmiştir.

1.1.7. Koş-Agaç Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.7.1. Kurganlar

1. Bertek 33: Koş-Agaç bölgesinde Ak-Alaha nehrinin sol tarafında ve Bertek'ten 3,2 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1991 yılında 4 kurgan kazılmıştır. Kurganların büyüklükleri 5-6 m. arasında olup, taş dizilerek oluşturulmuştu, kurgan çukurlarının ölçüleri 1,7x0,9 m'den 2,1x1,0 m.ye kadar ve derinlikleri 0,91 m.den 1,05 m.ye kadardı. Kurganların 3 tanesinde 40-45 yaşlarında bir erkek, 25-30 yaşlarında bir kadın ve 60 yaş üstü bir kadın olmak üzere birer insan iskeleti mevcutken, 2 numaralı kurganda ise 20-25 yaşlarında bir erkek ve bir kadın iskeletiyle birlikte bir de 1,5 yaşında çocuk iskeleti mevcuttu. Taştan yapılmış çubuk, yassı kemik boncuklar, kemik çiviler ve her kurganda

---

[80] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 40.
[81] T. A. Vdovina, "İssledovaniya v Uroçişe Tolgoek (Исследования в урочище Толгоек)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, S.9, Gorno-Altaysk 2002, s. 72–78.
[82] Soyönov, Oynoşev, **Arheologiçeskiye Pamyatniki i Obyektı…**, s. 21.
[83] Soyönov, Oynoşev, **Arheologiçeskiye Pamyatniki i Obyektı…**, s. 24.

birer tane dibi dört köşe olan topraktan yapılmış kap mevcuttu. 3 ve 4 numaralı kurganlarda ağaçtan yapılmış kepçe ve üzeri işlemeli silindirik şekilde kap vardır.[84]

2. Muhor Tarhata I: Koş-Agaç bölgesinde Tarhata köyünün 16 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1991 yılında Katun arkeoloji ekibi tarafından incelenmiş, kazı raporu Larin[85] tarafından yayınlanmıştır. Mezarlığın kenarında bulunan 8 numaralı kurganın çapı 11 m., yüksekliği 60 cm. olup taş dolgudan yapılmıştı, iki tabakadan oluşmaktaydı. Kurganın üst tabakasında ortaçağın sonuna ait sonradan gömülmüş bir defin bulunmakla birlikte, 1,5 m. aşağıda Afanasyevo kültürüne ait kurganın asıl sahibi yer almaktaydı ve 25-30 yaşlarında bir erkek iskeletiydi. Bu iskelet sırtüstü yatırılmıştı ve kafası da güneybatıya çevrilmişti. İncelemeler sonucunda sol kalça kemiği üzerinden taş ok ucuyla yaralanmış olduğu tespit edilmişti. Kurganda delikli ve küre şeklinde bir de askılık vardı.

3. Yustıd: Koş-Agaç bölgesinde Yustıd nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Yustıd I mezarlığında 20 m^2 büyüklüğünde Afanasyevo kültürüne ait kurgan tespit edilmiştir. Afanasyevo seramikleri, evcil hayvan kemikleri, bronz iğne ve kırık hayvan patisi bulunmuştur.[86]

1.1.8. Mayminsk Bölgesinde Yer Alan Afanasyevo Kültür Kalıntıları

1.1.8.1. Kurganlar

1. İlbik: Mayminsk bölgesinde Ust-Munı köyünde yer alan mezarlıktır, 1970'li yıllarda tahrip edilmiştir, köy sakinlerinden edinilen bilgilerle sınırlıdır.[87]

---

[84] A. P. Derevyanko, V. İ. Molodin, D. G. Savinov, **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolinı (Древние культуры Бертекской долины)**, Novosibirsk 1994, s. 29-31, 39-49; V.İ. Molodin, **Drevnosti Ploskogorya Ukok: Taynı, Sensatsii, Otkrıtie (Древности плоскогорья Укок: тайны, сенсации, открытия)**, Novosibirsk 2000, s. 125-128.

[85] O.V. Larin, "İssledovaniya na Mogilnike Tarhata I (Исследования на могильнике Тархата I)" **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk 1992, s. 37; O. V. Larin, V. A. Mogilnikov, A. S. Surazakov, "Raskopki Mogilnika Muhor-Tarhata I (Раскопки могильника Мухор-Тархата I)", **Arheologiçeskie i Folklornie İstoçniki po İstorii Gornogo Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s. 61–70.

[86] V. D. Kubarev, **Pamyatniki Karakolskoy Kulturı Altaya (Памятники каракольской культуры Алтая)**, Novosibirsk 2009, s. 6.

[87] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 41.

2. Ust-Munı III: Ust-Munı köyü civarında yer alan mezarlıktır ve 1930'lu yıllarda bir kurgan kazısı yapılmış, iskeletin ayakucunda tütsü kabı bulunmuştur.[88]

1.1.8.2. Yerleşim Yerleri

1. Manjerok III: Manjerok köyünün güneydoğusunda bulunan yerleşimdir. 2001 yılında A.P. Borodovskiy ve A.N. Politoviy[89] tarafından inceleme yapılmış, Afanasyevo kültürüne ait seramik kap parçaları tespit edilmiştir.

2. Munı I: Munı köyünden 2 km. uzaklıkta bulunan yerleşimdir. 1970'li yılların sonunda V.İ. Molodin ve V.T. Petrin tarafından keşfedilmiş, 1992 yılından 2000 yılına kadar A.P. Borodovskiy[90] tarafından kazılar yapılmıştır.

1.2. Moğolistan Altaylarında Yer Alan Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları

1970 yılında Moğolistan'da Arahangay Aymak'ta Afanesyevo kültürüne ait seramik kap parçaları bulunmuştur, 1971 yılında Altan-Sandal'daki bu döneme ait 6 kurgandan 3'ü kazılmış, bu kurganlardaki defin adetlerinin Dağlık-Altay'daki Afanasyevo kültürüne ait adetlerle aynı oldukları yani, bacakları dizden bükülerek sırtüstü uzatılmış ve kafaları batı istikametine çevrilmişti, yalnız bir kurganda istisna olarak iskeletin kafası doğu istikametine çevrilmişti, iskeletler ise toprak boyasıyla boyanmıştı. 1971-75 yıllarında Bayanhongor bölgesinde Şatar-Çuluu adlı yerde bunlara benzer 3 kurgan daha incelenmiş ve aynı adetler gözlenmiştir.

Moğolistan Altaylarında Afanasyevo dönemine ait Bayan-Ulgi Aymak'ta bulunan Kurgak Govi I adındaki kurgan kayda değerdir.

1. Kurgak Govi I: Moğolistan Altaylarında Bayan-Ulgi Aymak'ta Kara-Camat-gol adlı nehrin sol tarafında yer alan kurgandır. Kurganda bir yetişkin erkek ve bir de çocuk iskeleti mevcuttu, çocuk iskeleti sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmişti, yetişkin

---

[88] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 42.

[89] A. P. Borodovskiy, "Mikrorayon Arheologiçeskih Pamyatnikov u s. Manjerok Mayminskogo Rayona Respubliki Altaya (Микрорайон археологических памятников у с. Манжерок Майминского района Республики Алтай)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, S.9, Gorno-Altaysk 2002, s. 46-47.

[90] A. P. Borodovskiy, "Mnogosloynıy Poselençeskiy Kompleks Munı-1 na Nijney Katuni (Многослойный поселенческий комплекс Муны-1 на Нижней Катуни)", **Problemı İzuçeniya Kulturno-İstoriçeskogo Naslediya Altaya (Проблемы изучения культурно-исторического наследия Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s. 19–22; Molodin, Petrin, "Razvedka v Gornom Altaye", s. 59-63.

erkek iskeleti ise sağ tarafı üzerine yatırılmış (çocuktan tarafa çevrilmiş) bacakları da dizden hafif bükülmüştü, çocuğun kafatasının yakınında 28 adet aşık kemiği vardı. Kurganda, kemik ok ucu, iki adet taş araç, kemik plakalar, bronz bıçak ve biz, yumurta şeklinde kilden kap parçaları bulunmuştur.[91]

1.3. Kazakistan Altaylarında Yer Alan Afanasyevo Dönemine Ait Arkeolojik Kültür Kalıntıları

1. Çernovaya II: Doğu Kazakistan'da Katon-Karagay bölgesinde yer alan mezarlıktır. Mezarlıkta 3 kurgan bulunmaktadır ve 1986 yılında KDÜ tarafından 2 kurgan kazılmıştır. Her iki kurganda da iskeletle birlikte seramik kap ve parçaları, toprak boyası ve kurganın birisinde koyun kemiği bulunmuştur.[92]

2. Karakoyın: Ulagan bölgesinde Kalbin sıradağında yer alan mezarlıkta 32 kurgan bulunmaktadır, bunlardan 11, 17, 24, 28 numaralı 4 kurgan 1935 yılında kazılmıştır. Kurganlarda seramik kap parçaları, delikli bileği taşı bulunmuştur.[93]

3. Karşiga: Doğu Kazakistan Kurçum bölgesinde yer almaktadır. Kilden kap parçaları, bronz bıçak, taş eşyalar, tütsü kapları bulunmuştur.[94]

---

[91] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 276.
[92] A. M. Orazbaev, G. K. Omarov, "Nekotorıe İtogi Arheologiçeskih İssledovaniy Vostoçnogo Kazahstana", **Problemı İzuçeniya i Sohraneniya İstoriçeskogo Naslediya (Materialı Mejdunarodnoy Arheologiçeskoy Konferentsii)**, Almatı 1998, s. 24, 33.
[93] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 369.
[94] Vadetskaya, Polyakov, Stepanova, **Svod Pamyatnikoy…**, s. 371.

2. ALTAY'DA ANDRONOVO DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

2.1. Rusya Altay Bölgesinde Yer Alan Andronovo Kültür Kalıntıları

2.1.1. Kurganlar

1.Barsuçiha I: Mezarlıkta 1985 yılında V.P. Semibratov tarafından arkeolojik kazı çalışması yapılmış, kazı raporları ise G.Ye. İvanov ve V.P. Semibratov[95] tarafından yayınlanmıştır. Barsuçiha, Rusya Altaylarında Rebrihin bölgesinde Rebrihi köyünün yakınında yer almaktadır. Barsuçiha nehrinin Kasmalu nehrine döküldüğü yere yakındır. Farklı dönemlere ait mezarlıkların bulunduğu bu bölgede Andronovo kültürüne ait bir de seramik kap bulunmuştur.

2.Berezovka I: Mezarlık Rusya Altaylarında Tretyakovskiy bölgesinde Berezovka nehrinin Gilevskoye göletine döküldüğü yerin yakınında bulunmaktadır. 1996 yılında M.A. Demin ve V.B. Borodayev tarafından bulunmuştur. Alanda Andronovo kültürüne ait seramik parçaları ve süs eşyaları bulunmuştur. Aynı zamanda tahrip edilmiş yuvarlak veya dikdörtgen şeklinde taş yapılar mevcuttu.[96]

3.Bıkovo II: Rusya Altaylarında Şelabolihinskiy bölgesi Bıkovo köyünde yer almaktadır. Kazı raporları Yu.F. Kiryuşin tarafından kısmen yayınlanmıştır.[97] Burada Andronovo dönemine ait yaklaşık 30 kurgan kazısı yapılmıştır. Kurganlar yer üstünde bir yapıya sahip değildir, yer altında ise dikdörtgen şeklinde toprak bir çukur vardır.

4.Bıkovo IV: Bıkovo köyünün güneybatısında yer almaktadır. 1992 yılında 7 kurgan incelenmiş fakat büyük bölümü otoyolu çalışmasından dolayı tahrip edilmişti. Kazı raporları ise kısmen yayınlanmıştır.[98]

---

[95] G. Ye. İvanov, V.P. Semibratov, "Arheologiçeskiye Pamyatniki u s. Rebriha (Археологические памятники у с. Ребриха)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Cilt IV, Sayı I, Barnaul 1993, s.111-114.

[96] M. A. Demin, S.M. Sitnikov, "K Voprosu o Vremeni i Priçinah "Ograblaniya" Andronovskih Zahoroneniy (Po Materialam Gruntovogo Mogilnika Çekanovskiy Log X)", **Zapadnaya i Yujnaya Sibir v Drevnosti (Западная и Южная Сибирь в древности)**, Barnaul 2005, s.68-72.

[97] Yu. F. Kiryuşin, "Rabotı v Lesostepnom Altaye I (Работы в лесостепном Алтае I)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiye 1983 goda (Археологические открытия I 1983 года)**, Moskova 1985, s.206-207.

[98] M.T. Abdulganayev, S.Yu. Luzin, N.Yu. Kungurova, "Raskopki u s. Bıkovo (Раскопки у с. Быково)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, S.1, Barnaul 1993, s.102-106.

5.Bolşegorskiy Mezarlığı: Rusya Altaylarında Kıtmanovskiy bölgesinde Dimitro-Titovo köyü yakınlarında, Bolşegorskiy nehri ağzında yer almaktadır. 1990'lı yıllarda yerli halk tarafından bulunmuştur. A.L. Kungurov[99] tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır. Bir yetişkin ve bir çocuğa ait kurgan vardı ancak tarım işleri yapılırken tahrip edilmiştir.

6.Gilevo III: Rusya Altaylarında Loktevskiy bölgesinde Gilevo köyünün doğusunda yer almaktadır. İnşaat işlerinden dolayı bu mezarlıktaki 10'un üzerinde kurgan tahrip edilmiş, sadece 7 adet seramik kap elde edilebilmiştir. Mezarlık 1971 yılında V.A. Mogilnikov tarafından incelenmiş ve kazı raporları da yine Mogilnikov[100] tarafından yayınlanmıştır.

7.Gilevo VI: Rusya Altaylarında Loktevskiy bölgesinde Gilevo köyünün doğusunda yer almaktadır. Kazılan 4 kurgandan 2'sinin Andronovo dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Mezarlık 1971 yılında V.A. Mogilnikov tarafından incelenmiş ve kazı raporları da yine Mogilnikov[101] tarafından yayınlanmıştır.

8.Kalinovka I: Altay'da Mamontovskiy bölgesinde yer almaktadır. 1981 yılında arkeolog G.Ye. İvanov tarafından tespit edilmiş ve incelenmiştir. Kazı raporları da İvanov[102] tarafından yayınlanmıştır. Burada Andronovo dönemine ait seramik kap parçaları bulunmuştur.

9.Kalistratiha II: Obi nehri kıyısında Kalistratiha köyünde yer alan mezarlık 2007 yılında keşfedilmiş ve incelenmiştir. İki adet çocuk kurganı kazılmış ve seramik parçaları bulunmuştur.[103]

---

[99] A.L. Kungurov, "Andronovskiye Pamyatniki Vostoçnıh Rayonov Altayskogo Kraya (Андроновские памятники восточных районов Алтайского края)", **Voprosı Arheologii Yujnoy Sibiri (Вопросы археологии Южной Сибири)**, Barnaul 1999, s.13-24.

[100] V. A. Mogilnikov, "Andronovskiye Kurganı Gilevo VI (Андроновские курганы Гилево VI)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya: Materialı Nauç.-Prakt. Konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края : материалы науч.-практ. конф.)**, Barnaul 1997, s. 104-108.

[101] Mogilnikov, "Andronovskiye Kurganı Gilevo VI", s. 104-106.

[102] G. Ye. İvanov, **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona (K 220-letiyu s. Mamontovo)**, Barnaul 2000, s.85.

[103] Yu.F. Kiryuşin, A.S. Federu, D.V. Papin, "Gruntovıy Mogilnik Kalistratiha II (Грунтовый могильник Калистратиха)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya: Materialı Nauç.-prak. konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая :материалы науч.-практ. Конф)**, XVI, Barnaul 2007, s.206-208.

10.Volçiha: Rusya Altaylarında Bıstrıy köyünde yer almaktadır. Bu mezarlıkta Andronovo dönemine ait iki kurgan kazılmıştır. Kurganlar M.P. Gryaznov tarafından incelenmiş ve kazı raporları da Gryaznov[104] tarafından yayınlanmıştır.

11.Voshod I: Rusya Altaylarında Bıstroistokskiy bölgesinde yer almaktadır. Yu.F. Kiryuşin ve A.B. Şamşin tarafından 1991 yılında keşfedilen mezarlıkta 2 kurgan kazılmış ve kazı raporları da Kiryuşin ve Şamşin[105] tarafından yayınlanmıştır.

12.Yelban Çevresi Mezarlıkları VI, VII, XII, XIV, XVI: Rusya Altaylarında Topçihinskiy bölgesinde Çauzova köyünde yer almaktadır. İlk arkeolojik araştırmalar 1886 yılında N.S. Gulayev tarafından yapılmıştır. Yelban çevresindeki XII. ve XIV. mezarlıklarda 1940'lı yıllarda M.P. Gryaznov tarafından, XVI. ve VII. mezarlıklarda 1981 yılında Yu.F. Kiryuşin ve V.B. Borodayev tarafından, VI. mezarlıkta 1994 yılında M.T. Abdulganeyev tarafından incelemeler yapılmıştır. XII, XIV ve XVI numaralı mezarlıklardakiler yeraltı kurganlarıdır. VI numaralı mezarlıkta iki kurgan incelenmiş fakat Andronovo kültürüne ait olduğuna dair net bilgi elde edilememiştir. Buradaki mezarlıklarda Andronovo dönemine ait toplam 30 kurgan incelenmiştir. Bunlardan 15 tanesi XIV numaralı mezarlıkta, 8 tanesi XVI numaralı mezarlıkta, 4 tanesi VI numaralı mezarlıkta, 2 tanesi XII numaralı mezarlıkta ve 1 tanesi de VII numaralı mezarlıktadır. Kazı materyalleri çeşitli eserlerde yayınlanmıştır.[106]

13.Yelban II: Mezarlık, Şipunıvskiy bölgesinde Aley nehrinin sol tarafında yer almaktadır.1962 yılında A.P. Umanskiy tarafından incelenmiş, Andronovo dönemine ait bir kurgan kazılmıştır. Kazı raporları yine Umanskiy[107] tarafından yayınlanmıştır.

---

[104] M.P. Gryaznov, **İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz s. Bolşaya Reçka (История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка)**, Moskova-Leningrad 1956, s.16-17.

[105] Yu. F. Kiryuşin, A.B. Şamşin, O.A. Pozdnyakova, "Gruntovıy Mogilnik Voshod – Novıy Pamyatnik Andronobskoy Kulturı Altaya (Грунтовый могильник Восход — новый памятник андроновской культуры Алтая)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya: Materialı Nauç.-Prakt. Konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края : материалы науч.-практ. конф.)**, Barnaul 2001, s. 70-75.

[106] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.24.

[107] A.P. Umanskiy, "Andronovskaya Mogila na Yelbane Bliz Neçunayevo (Андроновская могила на Елбане близ Нечунаево)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, Barnaul 1995, s.61-65.

14.Yelbanka I: Rusya Altaylarında Ust-Pristanskiy bölgesinde Çarış nehrinin sol tarafında, Yelbanka köyünün yakınında yer almaktadır. 1968 yılında Andronovo dönemine ait tahrip edilmiş kurganlar incelenmiş fakat kazı raporları yayınlanmamıştır.[108]

15.Yelbanka IV: Ust-Pristanskiy bölgesinde yer almaktadır. 2010 yılında incelenmiş ve bir seramik kap elde edilmiştir.[109]

16.Yeluninskiy Yeraltı Mezarlığı II: Rusya Altaylarında Pavlovskiy bölgesinde Obi nehrinin sol tarafında yer almaktadır. 1978 yılında Yu.F. Kiryuşkin tarafından keşfedilmiş ve incelenmiştir. Mezarlıkta 21 adet kurgan tespit edilmiş çoğu sel suları tarafından tahrip edilmiştir. Kurganlar yeraltında olup yerüstünde herhangi bir yapıya sahip değillerdir. Kiryuşkin[110] tarafından 9 tanesi yayınlanmıştır.

17.Zmeyevka: Sovetskiy bölgesinde Kızıl Yar köyünde bulunmaktadır. 1929 yılında S.M. Sergeyev tarafından tespit edilmiştir. Mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır ve Andronovo dönemine ait 9 kurgan incelenmiştir.[111]

18.İkonnikovo: Altay Smolenskiy bölgesinde İkonnikovo köyünde bulunmaktadır. 1929 yılında S.M. Sergeyen ve M.D. Kopıtov tarafından tespit edilmiş, 3 adet kurgan ve seramik parçaları incelenmiştir.[112]

19.Tuğla Fabrikası Ocağı (Ulus I): Rusya Altaylarında Tselinniy bölgesinde Pobeda köyü yakınında yer almaktadır. 1965 yılında A.P. Umanskiy tarafından bulunmuştur. İncelenen kurganların sayısı bilinmemektedir.[113]

20.Kiprino: Rusya Altaylarında Şelabolihinskiy bölgesinde yer almaktadır. 1983 yılında Yu.F. Kiryuşin başkanlığındaki ADÜ ekibi tarafından bulunmuştur. Andronovo dönemine ait üç kurgan kazılmış fakat bunlardan ikisi tahrip edilmişti.[114]

---

[108] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.26.
[109] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.26.
[110] Yu.F. Kiryuşkin, "Osobennosti Pogrebalnogo Obrada i Pogrebalnoy Posudı Andronovskoy Kulturı (Особенности погребального обряда и погребальной посуды андроновской культуры)", **Moya İzbrannitsa Nauka, Nauka bez Kotoroy Mne ne Jit (Sbornik, Posvyaşennıy Pamyati Etnografov G.N. Gryaçevoy i V.İ. Vasilyeva)**, Barnaul 1995, s.58-75.
[111] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.26-27.
[112] Gryaznov, **İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz**…, s.15-17.
[113] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.27.

21.Klepikovo: Altay'da Biysk ve Barnaul şehirleri arasında Obi nehri vadisi araştırmaları sırasında Klepikovo köyünde bulunmuştur. 1925 yılında M.P. Gryaznov tarafından keşfedilmiş ve 4 kurgan kazılmıştır ancak kurganlar yarı tahrip olmuş şekildeydi. Kazı raporları Gryaznov[115] tarafından yayınlanmıştır.

22.Kovrijka: Rusya Altaylarında Tselinniy bölgesinde Pobeda köyü yakınında yer almaktadır. 1991 yılında Yu.F. Kiryuşin ve A.L. Kungurov tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır. Bir kurgan kazılmıştır.[116]

23.Kojzavod: Barnaul şehri yakınlarında yer alan kurgan 1964 yılında yerli halk tarafından bulunmuştur. Kurgandan bir adet seramik kap çıkmıştır.[117]

24.Korboliha I: Rusya Altaylarında Tretyakovskiy bölgesinde Staroaleyskoe köyü yakınında yer alan mezarlıkta 6 kurgan bulunmaktadır. Kurganların etrafında taş plakalar mevcuttu. Kurganlar 1972 yılında V.A. Mogilnikov[118] tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.

25.Krestyanskoye VII: Rusya Altaylarında Mamontovskiy bölgesinde Krestyanskoye köyü yakınında yer almaktadır ve 1970 yılında G.Ye. İvanov[119] tarafından incelenmiştir. Andronovo kültürüne ait yıkık durumda bir kurgan incelenmiştir. Farklı dönemlere ait kurganların yer aldığı mezarlıkta Andronovo kültürüne ait seramik parçaları da bulunmuştur.

---

[114] Yu.F. Kiryuşin, **Enolit, Rannaya i Razvitaya Bronza Verhnogo i Severnogo Priobya (Энеолит, ранняя и развитая бронза Верхнего и Среднего Приобья)**, Novosibirsk 1986.

[115] M.P. Gryaznov, "Drevniye Kulturı Altaya (Древние культуры Алтая)", **Materialı po İzuçeniyu Sibiri (Материалы по изучению Сибири)**, Novosibirsk 1930, Cilt II, s.29-30.

[116] Yu.F. Kiryuşin, A.L. Kungurov, "Andronovskiye nahodki na Verhnem Çumışe (Андроновские находки на Верхнем Чумыше)", **Aktualnıye Problemı Sibirskoy Arheologii (Актуальные проблемы сибирской археологии (тез. науч. конф.)**, Barnaul 1996, s. 22-27.

[117] A.P. Umanskiy, "Novıye Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Altaye (Новые памятники андроновской культуры на Алтае)", **İzvestiya Laboratorii Arheologiçeskih İssledovaniy (Известия лаборатории археологических исследований)**, Cilt I, Kemerovo 1967, s.96-100.

[118] V.A. Mogilnikov, "Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Verhnem Aleye (Памятники андроновской культуры на Верхнем Алее)", **Drevnaya İstoriya Altaya (Materialı k Svodu Arheologiçeskih Pamyatnikov Altayskogo Kraya), (Древняя история Алтая (материалы к своду археологических памятников Алтайского края))**, Barnaul 1980, s.155-159.

[119] İvanov, **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona**…, s.32.

26.Kureyka VII: Rusya Altaylarında Mamontovskiy bölgesinde Kara Kurya köyü yakınında yer almaktadır ve 1981 yılında G.Ye. İvanov tarafından incelenmiştir.[120] Andronovo kültürüne ait seramik parçaları bulunmuştur.

27.Kuyuk I: Rusya Altaylarında Tselinniy bölgesinde Pobeda köyü yakınında yer almaktadır. 1965 yılında A.P. Umanskiy tarafından incelenmiştir. İncelenen kurgan sayısı bilinmemektedir.[121]

28.Kıtmanovo: Rusya Altaylarında Kıtmanovskiy bölgesinde Kıtmanovo köyünün 1 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1961 yılında V.İ. Katsa tarafından incelenmiş daha sonra ise A.P. Umanskiy tarafından çalışma yapılmıştır. Mezarlığın bir kısmı binalar altında kalmıştır, geri kalan kısmında 80 civarında defin mevcut olup yaklaşık 60 kurgan incelenmiştir. Tüm kazı raporları yayınlanmıştır.[122]

29.Malahovskiy: Malahovo ve Yeşil Polyana köyleri arasında yer almaktadır. 2001 yılında ADÜ tarafından bulunmuştur. Bir tane tahrip olmuş kurgan mevcuttu.[123]

30.Manjiha: Rusya Altaylarında Tselinniy bölgesinde Pobeda köyü yakınında yer almaktadır. 1965 yılında A.P. Umanskiy tarafından incelenmiştir. İncelenen kurgan sayısı açıklanmamıştır.[124]

31.Mokrıy Yar: Rusya Altaylarında Biysk bölgesinde yer almaktadır. 1939 yılında S.M. Sergeyev tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan incelenmiş ve kazı materyalleri Gryaznov[125] tarafından yayınlanmıştır.

32.Morozov Log: Obi nehrinin sol kıyısında yer alan kurgan 1961 yılında bulunmuştur. Kurganın yarısı tahrip olmuştu.[126]

---

[120] İvanov, **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona**…, s.117.
[121] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s.28-29.
[122] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 29.
[123] A.A. Tişkin, O.A. Pozdnakova, "Noviye Materialı Andronovskoy Kulturı s Territorii Lesostepnogo Altaya (Новые материалы андроновской культуры с территории лесостепного Алтая)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnih Territorii (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt VII, Novosibirsk 2001, s.460-464.
[124] Kiryuşin, Kungurov, "Andronovskiye nahodki na Verhnem Çumışe", s.22-27.
[125] Gryaznov, **İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam**…, s.16-17.
[126] Umanskiy, "Novıye Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Altaye", s.96-100.

33.Aşağı Suetka: Aşağı Suekta köyünde yer alan mezarlık 1961 yılında A.P. Umanskiy tarafından bulunmuştur. Yer altı mezarları şeklinde olan bu kurganların yaklaşık 32 tanesi incelenmiştir. Kazı raporları Umanskiy[127] tarafından yayınlanmıştır.

34.Yeni Altay Yerleşimi: Rusya Altaylarında Pervomayskiy bölgesinde yer almaktadır. 1975 yılında A.L. Kutturov tarafından bulunmuş, V.A. Ryabtsev tarafından Andronovo dönemine ait kurganlar kazılmıştır. Kazılan kurganların sayısı açıklanmamıştır. Kazı raporları da yayınlanmamıştır.[128]

35.Novo-Aleksandrovka: Novo-Aleksandrovka köyünün yakınında yer alan mezarlıktır. 1962 yılında O.M. Adamenko tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan kazılmıştır.[129]

36.Pavlovka XIII: Rusya Altaylarında Uglovskiy bölgesinde yer almaktadır. 1980'li yıllarda Yu.F. Kiryuşin ve A.B. Şamşin tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan kazılmıştır. Kazı raporu da yayınlanmıştır.[130]

37.Podturino: Barnaul şehri sınırları içinde yer alan mezarlık 1970 yılında bulunmuştur. Mezarlıkta yaklaşık 50 kurgan kazısı yapılmıştır. Bunlardan 43'ü hakkında bilgiler mevcuttur ve kazı raporları da yayınlanmıştır.[131]

38.Prigorodnoye Hazyaystvo TSRK: Biysk şehrinden 12 km. batıda yer almaktadır. 1931 yılında keşfedilmiş, Andronovo dönemine ait birkaç tane kurganın varlığı tespit edilmiştir. Özel olarak bir inceleme yapılmamıştır.[132]

---

[127] A.P. Umanskiy, "Raskopki v Nijney Suekte v 1964 (Раскопки в Нижней Суетке в 1964 г.)", **Krayevedçeskiye Zapiski (Краеведческие записки)**, Sayı 3, Barnaul 1999, s.83-99.

[128] A.B. Şamşin, "Novoaltayskoye poseleniye (Новоалтайское поселение)", **Altayskiy Sbornik (Алтайский сборник)**, Sayı XVII, Barnaul 1993, s.70-82.

[129] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 30.

[130] Yu.F. Kiryuşin, G.A. Klyukin, "Pamyatniki Neolita i Bronzı Yugo-Zapadnogo Altaya (Памятники неолита и бронзы Юго-Западного Алтая)", **Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s. 73-117.

[131] Yu.F. Kiryuşin, S.Yu. Luzin, "Andronovskiy Mogilnik Podtrudino (Андроновский могильник Подтурино)", **Kultura Narodov Yevraziyskih Stepey v Drevnosti (Культура народов Евразийских степей в древности)**, Barnaul 1993, s.67-94.

[132] Gryaznov, **İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz**…, s.15-17.

39.Prudskoy I: Kalmanskiy bölgesinde Prudskoy köyü yakınında yer almaktadır. 2001 yılında ADÜ tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan kazılmıştır.[133]

40.Rublevo VIII: Rusya Altaylarında Mihaylovskiy ve Uglovskiy bölgelerinin sınırında Kulund'da yer almaktadır. 1999 yılında keşfedilmiştir. Mezarlıkta kurgan üstü yapılar yoktur ve kurganların içinde de herhangi bir yapıya rastlanmamıştır. Yüzeyi tarla çalışmalarından dolayı yok edilmiştir. Mezarlıkta farklı dönemlere ait 124 defin tespit edilmiştir ve bunlardan 103 tanesi Andronovo kültürüne aittir. Kazı raporları ise kısmen yayınlanmıştır.[134]

41.Samarka I: Altay'da Rubtsovskiy bölgesinde Samarka köyünden 4 km. güneybatıda yer almaktadır. 1970 yılında keşfedilen mezarlıkta iki gurup kurgan vardır. 1999 yılında G.A. Klyukin tarafından Andronovo dönemine ait bir kurgan kazılmış ve kazı raporu da Klyukin[135] tarafından yayınlanmıştır.

42.Samarka IV: Samarka köyünün yakınında yer almaktadır. 2011 yılında yerli ahaliden elde edilen bilgiler doğrultusunda bulunmuştur. Mezarlıkta, içinde taş kabin olan iki kurgan kazılmıştır.[136]

43.Signal: Altay'da Tretyakovskiy bölgesinde Ploskoye köyünde yer almaktadır, 1911 yılında keşfedilmiş olup, içinde taş kabin mevcut olan bir kurgan kazılmıştır. Kazı raporu yayınlanmıştır.[137]

44.Sarai: Altay'da Pavlovskiy bölgesinde Sarai köyü yakınında yer almaktadır. 1964 yılında keşfedilmiş ve Umanskiy[138] tarafından 3 kurgan kazısı yapılmıştır.

45.Suslovo II: Altay'da Mamontovskiy bölgesinde Suslovo-Kara Kurya köyleri yolunda bulunmaktadır. 1982 yılında G.Ye. İvanov tarafından bulunmuş ve kazılmıştır,

---

[133] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 31.
[134] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 31.
[135] G.A. Klyukin, "Raskopki na Kurgannom Mogilnike Samarka-1 (Раскопки на курганном могильнике Самарка-1)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya: Materialı nauç.-prak. konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая : материалы науч.-практ. конф.)**, Sayı XI, Barnaul 2000, s.126-130.
[136] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 32.
[137] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 32.
[138] Umanskiy, "Novıye Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Altaye", s.96-100.

kazı raporu da yine İvanov tarafından yayınlanmıştır.[139] Andronovo dönemine ait seramik parçaları elde edilmiştir.

46.Tatar Mezarları: Altaylarda Tselinniy bölgesinde Step Çumış köyü yakınında yer almaktadır. 1963 yılında A.P. Umanskiy[140] tarafından incelenmiştir. Farklı dönemlere ait mezarların bulunduğu komplekste Andronovo dönemine ait 3 kurgan kazılmıştır.

47.Teleutskiy Vzvoz I: Altaylarda Pavlovskiy bölgesinde Yelunino köyü yakınında yer almaktadır. 1997 yılında keşfedilen mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar yer almaktadır. Andronovo dönemine ait bir kurgan kazılmıştır.[141]

48.Deputatskaya Caddesi: 1963 yılında Barnaul şehrinde sokakta kazı sırasında yerli halk tarafından bulunmuştur. Sadece bir defin mevcuttu.[142]

49.Firsovo XIV, XXI: Firsovo köyü yakınlarında yer alan mezarlıklardır. XIV numaralı mezarlık 1983 yılında V.B. Borodayev ve A.L. Kungurov tarafından bulunmuştur. Mezarlıkta farklı dönemlere ait 342 kurgan yer almakta olup, bunlardan 200 tanesi Andronovo dönemine aittir. Kazı raporlarının büyük bölümü yayınlanmamıştır. XXI numaralı mezarlıkta ise Andronovo dönemine ait sadece bir kurgan kazılmış ve bir çocuk iskeletine rastlanmıştır.[143]

50.Homutinka III: Klepikovo köyüyle yan yanadır. 1925 yılında M.P. Gryaznov tarafından bulunmuş ve kazılmıştır. Mezarlıkta 3 adet kurgan kazılmış, kazı raporu da Gryaznov tarafından yayınlanmıştır.[144]

51.Çarışskoye VI: Altay Ust-Kalmanskiy bölgesinde yer alan mezarlık 1997 yılında bulunmuştur. Burada 4 kurgan tespit edilmiş fakat kurganların üst kısımları tahrip edilmiştir.

---

[139] İvanov, **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona**…, s.63.
[140] Umanskiy, "Novıye Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Altaye", s.96-100.
[141] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 33.
[142] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 33.
[143] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 33.
[144] Gryaznov, "Drevniye Kulturı Altaya", s.29-30.

52.Çekanovskiy Log Mezarlıkları II ve X: Mezarlıklar, Altay'da Tretyakovskiy bölgesinde Gilegovskiy barajının kıyısında yer almaktadır. II. mezarlık 1996 yılında M.A. Demin ve V.B. Borodayev tarafından, X. mezarlık ise 1998 yılında BDPÜ (Barnaul Devlet Pedagoji Üniversitesi) tarafından bulunmuştur. II. mezarlıkta farklı dönemlere ait çok sayıda kurgan bulunmaktadır ve bunlardan 37 tanesi Andronovo dönemine aittir. X. Mezarlıkta ise Andronovo dönemine ait 154 kurgan incelenmiştir. Kazı raporları kısmen yayınlanmıştır.[145]

53.Kara Kurya II: 1977 yılında Kara Kurya köyü sakinleri tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan kazılmıştır.[146]

54.Çesnokovo I: Kuybışevo köyünde, Çarış nehrinin sağ kıyısında yer almaktadır ve yerli halk tarafından bulunmuştur. 1996 yılında P.İ. Şulga tarafından incelenmiş ve taş kabin içerisinde bir defin kalıntılarına ulaşılmıştır. Kazı raporu yayınlanmıştır.[147]

55.Şipunovo: Şipunovo köyünde yer alan mezarlık 1928 yılında S.M. Sergeyev ve M.D. Kopıtov tarafından bulunmuştur. Sadece bir kurgan kazılmış ve birkaç tane keramik parçası bulunmuştur. Kazı raporu yayınlanmıştır.[148]

2.1.2. Yerleşim Yerleri

1.Barsuçiha II: S.S. Zaprudskiy başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 2003 yılında keşfedilmiştir. Rusya Altaylarında Rebrihin bölgesinde Rebriha köyünün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Erken demir devrine ait yerleşim yeri olan arkeolojik alanda Andronovo dönemine ait 4 tane kurgan incelenmiştir.[149]

Birçok araştırmacı tarafından Altay'da yüzyılı aşkın bir süre araştırma yapılmış ve yapılan araştırmalarda Andronovo dönemine ait 62 adet mezarlık ve yerleşim yeri, 700 civarında da kurgan bulunmuştur.

---

[145] Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye**, s. 34.
[146] İvanov, **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona**…, s.92.
[147] Yu.F. Kiryuşin, P.İ. Şulga, "Andronovskoye Pogrebeniye na r. Çarış (Андроновское погребение на р. Чарыш)", **İzvestiya AGU Ser. Filologiya i Jurnalistika. İstoriya, Sotsiologiya. Pedagogika. Yurisprudentsiya Ekonomika. (Известия АГУ Сер. Филология и журналистика. История. Социоломя. Педагогика. Юриспруденция Экономика.)**, №2., Barnaul 1996, s. 33-38.
[148] Gryaznov, "Drevniye Kulturı Altaya", s.29-30.
[149] Yu. F. Kiryuşin, **Andronovskaya Kultura na Altaye (Po Materialam Pogrebalnıh Kompleksov)**, Barnaul 2015, s.23.

3. ALTAY'DA İSKİT DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

3.1.Altay'daki İskit Kraliyet Kurganları

1.Büyük Katanda Kurganı: Bu kurgan hakkındaki bilgilere V.V. Radlov[150] ve A.A. Gavrilova'nın[151] çalışmalarından ulaşmaktayız. Katun nehrinin sol tarafında yukarı ve aşağı Katanda nehirlerinin arasında ve Katanda köyünün 2 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. 1865 yılında V.V. Radlov tarafından kazılmış, 1954 yılında A.A. Gavrilova tarafından tamamen incelenmiştir. Kurgan höyüğünün çapı yaklaşık 40 metre, yüksekliği ise 2 metreydi. Kurganda kütüklerle yapılmış iki mezar odası mevcuttu, mezar odalarının kuzey duvarı dibinde 22 at iskeleti vardı, ayrıca kurganda bol miktarda at koşumları, seramik eşyalar, ağaçtan yapılmış eşyalar mevcuttu. Kurganda ayrıca iyi derecede korunmuş elbiseler vardı.

2.Büyük Berel Kurganı: Buhtarma nehrinin yukarı kısmında yer almaktadır. 1865 yılında V.V. Radlov tarafından kazılmış ancak kazı raporlarının tamamı S.S. Sorokin[152] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan höyüğünün çapı 30 metre, yüksekliği 6 metre civarındaydı. Kurganın güney kısmında derin bir mezar odası mevcuttu ve ağaç döşenerek yapılmıştı, içinde bir insan iskeleti yer almaktaydı, kuzey kısmında ise 16 tane at iskeleti vardı. Kurgan daha önceden yağmalanmış olmasına rağmen farklı malzemelerden yapılmış birçok araç gereç varlığını korumuştu.

1997 yılında Berel mezarlığında Z.S. Samaşev yönetimindeki Kazak arkeologlar tarafından da kazı çalışmaları yapılmıştır ve kazı raporları 2000-2001 yıllarında yayınlanmıştır.[153]

---

[150] V.V. Radlov, "Sibirskiye Drevnosti (Сибирские древности)", **Materialı po Arheologii Rossii (Материалы по археологии России)**, S.15, San-Petersburg 1884, s. 81–132; V.V. Radlov, "Sibirskiye Drevnosti (Сибирские древности)", **ZRAO**, Cilt 7, 1895; V.V. Radlov, "Sibirskiye Drevnosti. İz Putevıh Zametok po Sibiri (Сибирские древности. Из путевых заметок по Сибири)", **Zapiski Arheologiçeskogo Obşestva (Записки археологического общества)**, Cilt 7, 1896, s. 147–216; V.V. Radlov, **İz Sibiri (Stranitsı Dnevnika)**, Moskova 1989, s. 528.

[151] A.A. Gavrilova, "Raskopki Vtorogo Katandinskogo Mogilnika (Раскопки второго Катандинского могильника)", **Sovetskaya Arheologiya (Советская археология)**, S. XXVII, 1957, s. 250-268.

[152] S.S. Sorokin, "Materialı k Arheologii Gornogo Altaya (Материалы к археологии Горного Алтая)", **Uçenıye Zapiski (Ученые записки)**, Barnaul 1969, s. 71–88.

[153] Z.S. Samaşev, K.Ş. Faizov, K.Ş. Bazarbayeva, **Arheologiçeskaya Pamyatniki i Paleopoçvı Kazahstanskogo Altaya (Археологические памятники и палеопочвы Казахстанского Алтая)**, Almatı 2001.

3.Şibe Kurganı: 1927 yılında M.P. Gryaznov ve M.N. Komarov tarafından kazı çalışması yapılmıştır[154]. Ancak kazı sonucundaki materyaller L.L. Barkova[155] tarafından tam olarak yayınlanmıştır. Kurgan höyüğü tamamen taş yığından oluşmaktaydı ve kurganın çapı 45 metre, yüksekliği 2 metreydi. Kurganda kütüklerle kaplı iki mezar odası mevcuttu, insan iskeleti ağaçtan yapılmış bir lahit içine yerleştirilmişti, mezarın kuzey kısmında ise 14 adet at iskeleti vardı.

4.Pazırık Kurganları: Balık-Tuyuk nehrinden Büyük Ulagan nehrine doğru 2 km. kuzey doğuda yer almaktadır. Pazırık kurganları 1924 yılında S.İ. Rudenko tarafından keşfedilmiş ve en önemlileri de Rudenko tarafından kazılmıştır. Aşağıda belirttiğimiz Pazırık kurganlarına ait kazı raporlarından I. Pazırık kurganı M.P. Gryaznov[156] tarafından, diğerleri de Rudenko tarafından yayınlanmıştır.[157]

4.1.Pazırık Kurganı I: Kurganın çapı 47 metre, yüksekliği ise 2,2 metre idi. Kurgan höyüğünün ortası huni şeklindeydi. Kurganın doğusunda dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar mevcuttu, kurgan yağmalanmış ancak kuzey tarafındaki mezar odasında 10 adet at ve çok miktarda at koşumu varlığını korumuştur. Mezar odasında kalın kütüklerden yapılmış lahit yer almaktaydı ve lahitin üzeri deriden kesilerek yapılmış horoz tasvirleriyle süslenmişti. Kalın kütüklerle yapılmış mezar odasının iç kısmına da kalaslar döşenmişti.

4.2.Pazırık Kurganı II: Bu kurgana ait kazı raporları 1948 yılında S.İ. Rudenko tarafından yayınlanmıştır. Kurganın çapı 36 metre, yüksekliği ise 3,75 metre idi, kurganın doğusunda bir dizi balbal yer almaktaydı. Mezar odasının kuzeyinde 7 adet at, güneyinde kütükten yapılmış lahit bulunmaktaydı, lahitin üzeri deri kesilerek yapılmış geyik tasvirleriyle süslüydü. Bir kadın ve bir erkek cesedi mevcuttu ve buzlanmadan dolayı mumyalanmış cesetler bozulmamışlardı. Erkek cesedinin üzeri dövmelerle kaplanmıştı,

---

[154] M.P. Gryaznov, "Raskopka Knyajeskoy Mogilı Na Altaye (Раскопка княжеской могилы на Алтае)", **Çelovek (Человек)**, Sayı: 2-4, 1928, s.217-219.
[155] L.L. Barkova, "Kurgan Şibe i Voprosı Ego Datirovki (Курган Шибе и вопросы его датировки), **ASGE**, Leningrad 1978, s.37-44.
[156] M.P. Gryaznov, **Pervıy Pazırıkskiy Kurgan (Первый Пазырыкский курган)**, Leningrad 1950.
[157] S.İ. Rudenko, **Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan (Второй Пазырыкский курган)**, Leningrad 1948; S.İ. Rudenko, "Raskopki Pazırıkskoy Gruppı Kurganov (Раскопки Пазырыкской группы курганов.)", **KSİİMK**, Sayı: XXXII, 1950; S.İ. Rudenko, "Pyatıy Pazırıkskiy Kurgan (Пятый Пазырыкский курган)", **KSİİMK**, Sayı: XXXVII, Moskova-Leningrad 1951, s.106-116.

kurganda erkek ve kadın elbiseleri, seramik eşyalar, deriden yapılmış eşyalar, kenevir tohumları, altın küpeler, aynalar, at koşumları ve çeşitli eşyalar yer almaktaydı.

4.3.Pazırık Kurganı III: Kurganın çapı 36 metre, yüksekliği ise 2,6 metre idi, doğusunda dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar mevcuttu. Mezar odası çift kat döşenmiş kütüklerden yapılmıştı, odanın üst kısmına da kütükler yerleştirilmiş ve kütüklerin üstüne de çalılar döşenmişti. Mezar odasının kuzey tarafında ve bir basamak aşağısında 14 tane at vardı. Kütükten yapılmış bir lahitte erkek cesedi ve ona ait ince keçeden kaftan, kapüşon, başlık, ipekten tütün kesesi, üç tane kalkan, iki tane masa, at arabası, gem ve eyer kalıntıları, at maskesi ve çeşitli eşyalar mevcuttu.

4.4.Pazırık Kurganı IV: Kurganın çapı 24 metre, yüksekliği ise 1,5 metre idi, doğusunda dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar mevcuttu. Kurganın güney tarafında kalın kütüklerden yapılmış mezar odası, üst tarafındaki kütüklerin üzerine döşenmiş çalı kalıntıları vardı. Kuzey tarafında 14 adet at, gem ve eyer süsleri, atların üstünde 4 kat döşeli tomruk vardı. Kurganda iki adet kütükten yapılmış lahit bulunmakta ve birisinde erkek, diğerinde bir kız cesedi yer almaktaydı. Erkek sol yanına yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmişti, 15 yaşındaki kız ise sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmişti.

4.5.Pazırık Kurganı V: Kurganın çapı 42 metre, yüksekliği ise 3,75 metre idi, çevresinde 2,5-3 metre aralıklarla dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar mevcuttu. Diğerlerinde olduğu gibi bu kurganda da kütüklerden yapılmış mezar odası vardı, kurganda kütükten yapılmış lahit ve içinde mumyalanmış erkek ve kadın cesedi mevcuttu. Kurgan yağmalanmıştı ve kalan eşyalar arasında kadın başlığı, ağaç masa kalıntıları, keçeden yapılmış eşya kalıntıları ve diğer eşyalar vardı. Kuzey tarafındaki 9 adet at iskeletine ise el değmemişti. Burada at koşumları, savaş arabası, keçe çadır, at arabası, taşınabilir kubbeli barınak kalıntıları yer almaktaydı. En dikkat çekici eser yünden yapılmış halı kalıntısıydı.

5.Karakol Kurganı: Ursul nehri vadisinde Tuekta köyünün 2 km. güneyinde yer almaktadır. Höyüğünün çapı 18,8 m, yüksekliği 1,85 m'dir ve höyük taş dolgudan oluşmaktadır. 1934 yılında çalışma yapılmıştır, mezar odası kütüklerden oluşmakta ve kuzey duvarı boyunca birbirine yaslı at iskeletleri yer almaktaydı. Güney duvarı boyunca

ise ayakları toplanarak kafası doğuya çevrilmiş ve üzeri örtülmüş genç bir kadın iskeleti yer almaktaydı. Kazı raporları Kiselev[158] tarafından yayınlanmıştır.

6.Kurota I: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Ursul nehrinin sol tarafında Kurota nehri vadisinde yer almaktadır ve 1937 yılında incelenmiştir. 4x2,6 metre ölçülerinde kütükten yapılmış mezar odası ve bunun doğu tarafında iki adet parçalanmış at iskeleti mevcuttu. Gem, eyer parçaları bulunan diğer eşyalar arasındadır[159].

7.Yakonur: Dağlık Altay'da Ust-Kan bölgesinde Yakonur köyü yakınında ve üç nehrin Yakonur, Burgastı, İmegen nehirlerinin birleştiği yerde bulunmaktadır. 1939 yılında M.P. Gryaznov tarafından Yakonur mezarlığındaki sırt üstü uzatılmış ve kafası kuzeye çevrilmiş kadın iskeletinin bulunduğu 5 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda başlık süslemeleri, altından yapılmış süslemeler, boynuzdan tarak, demir bıçak ve diğer bir takım eşyalar yer almaktaydı.[160]

8.Başadar Kurganları: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Kulada köyünün 1,5 km. kuzeybatısında yer almaktadır, 1950 yılında S.İ. Rudenko[161] tarafından aşağıda kısaca açıklanan 2 büyük Başadar kurganı kazılmıştır. Saha çalışmamız sırasında sadece iki büyük Başadar kurganının kazıldığını ama onların yaklaşık 50-100 metre yakınında yer alan diğer çok sayıdaki (10'dan fazla) küçük kurganların hala kazılmamış olduğunu gördük.

8.1.Başadar I: 40 metre çapında ve 2 metre yüksekliğindeki taş yığınından oluşan höyüğe sahiptir, saha çalışmamız sırasında doğusunda dikeyine yerleştirilmiş büyük taş plakalar olduğunu gördük. Kurgan Rudenko tarafından kazılmıştır ve Rudenko'nun aktardığı bilgilere göre kurganın güneyinde kütüklerden yapılmış mezar odası, bu odanın içinde kütükten yapılmış lahit ve lahitin içinde sırtüstü uzatılarak kafası doğuya çevrilmiş bir genç erkek iskeleti, odanın kuzey tarafında ise 10 tane at iskeleti mevcuttu. Mezar

---

[158] S.V. Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri (Древняя история Южной Сибири)**, Moskova-Leningrad 1951.
[159] Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 353-355.
[160] M.P. Gryaznov, "Raskopki Na Altaye (Раскопки на Алтае)", **Soobşeniye Gosudarstvennogo Ermitaja (Сообщение Государственного Эрмитажа)**, Leningrad 1940, s. 17–21.
[161] S.İ. Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova-Leningrad 1960, s.22-92.

odasında küçük altın süslemeler, kumaş parçaları, oklarıyla birlikte okluk, seramik eşyalar ve diğer bir takım eşyalar mevcuttu.

8.2.Başadar II: 58 metre çapında ve 2,7 metre yüksekliğindeki taş yığından oluşan höyüğe sahiptir, güney tarafına kütüklerden bir mezar odası yapılmıştır, mezar odasının üstünün keçeyle kaplı olduğuna dair keçe izlerine rastlanmıştır. Mezar odasında iki adet ağaç lahit yer almaktaydı ve birisinde erkek diğerinde de kadın iskeleti mevcuttu. Kuzey tarafında 14 tane at iskeleti yer almaktaydı. Buluntular arasında iki çift erkek ayakkabısı, deri kınlar, at koşum parçaları, boncuklar, organik materyallerden eşyalar vardı.

9.Tuekta: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Ursul nehri vadisindeki Tuekta köyünün yakınında yer almaktadır. İlk olarak 1935 yılında S.M. Sergeyev tarafından kazı çalışması yapılmış ve 7 numaralı kurgan kazılmıştır, bu kurganın çapı 26 metre ve yüksekliği 1,4 metredir. Mezar odasının güneyinde insan için kütükten yapılmış bir bölüm ve kuzeyinde de üç at iskeleti yer almaktaydı. Kazıda kurganın yağmalandığı anlaşılmıştır.

10.Tuekta I: 1954 yılında S.İ. Rudenko tarafından buradaki en büyük kurgan olan 68 metre çapındaki ve 4,1 metre yükseklikteki Tuekta I kazılmıştır. Güney tarafında çift kişilik mezar odası, içinde ağaç lahit ve tahnit edilmiş ceset, masa ve diğer eşyalar yer almaktaydı, at iskeletleri ise kuzey taraftaydı. At koşumları kuzey duvarı tarafında yer almaktaydı. Kurganda gümüşle süslenmiş hançer kını, elbise ve keçe kilim kalıntıları, kalkanlar vardı.[162]

11.Tuekta II: Birinci Tuekta'nın kuzeyinde yer alan 32 metre çapındaki ve 2,6 metre yüksekliğindeki kurgandır. Diğerlerinde olduğu gibi bunun da yakınında daire şeklinde döşenmiş taş yapı mevcuttur. Kurganda kütükten yapılmış mezar odası, odanın güneyinde ağaç lahit ve lahitin içinde kafası doğuya çevrilmiş bir kadın iskeleti yer almaktaydı. Elbiselerinin sadece bazı kısımları varlığını korumaktaydı, kuzey tarafında sekiz adet atın üzerine uzatılmış bir at iskeleti vardı.[163]

---

[162] Yu.F. Kiryuşin, N.F. Stepanova, A.A. Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II Pogrebalno-Pominalnıe Kompleksi Pazırıkskoy Kulturı (Скифская Эпоха Горного Алтая Часть II Погребально-Поминальные Комплексы Пазырыкской Культуры)**, Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, Barnaul 2003, s.12-13.

[163] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.12-13.

12.Ker-Keçu: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Katun nehrinin sol tarafında Büyük İlgumen nehri ağzından biraz yukarıda yer almaktadır. Ker-Keçu vadisinin merkezinde 1983 yılında 40 metre çapında 2-2,5 metre yüksekliğinde yer alan kurgandır.[164]

13.Talda: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Talda yerleşimi yakınlarında yer almaktadır. Burada kurganlar, taş dizilerek yapılmış daire şeklindeki ritüel alanlar, taş heykeller ve dikili taşlar bulunmaktadır. Kurganlar güneyden kuzeye doğru iki sıra halinde yer almaktadır.[165]

14.Kastahta: Kastahta nehrinin sağ tarafında bulunan mezarlıktır ve 600'den fazla kurgan bulunmaktadır. İskit dönemine ait taş höyüklü kurganların çapı 30 metrenin üzerinde, yükseklikleri de 1,5 metrenin üzerindedir.[166]

15.Ak-Alaha I: 1990 yılında N.V. Polosmak, Dağlık Altay'da Koş-Agaç bölgesinde Bertek vadisinde Ak-Alaha nehrinde çalışmalar başlatmıştır. N.V. Polosmak, Ak-Alaha I mezarlığındaki 1 numaralı kurgan ve ona bitişik olan 2 numaralı kurganları inceledi. Aktardığı bilgilere göre; 1 numaralı kurganın höyüğü taş dolgudan oluşmaktaydı ve çapı 18 metre, yüksekliği de 70 cm idi. Mezar odası kurganın tam merkezindeydi ve çift kat kütük döşenerek yapılmıştı, ahşap odanın kuzeydoğusunda ve dışında iki kat sıralanmış 9 at bulunmaktaydı. Odanın tamamı buz doluydu. İki adet ağaç lahit vardı, birisinde sağ tarafına yatırılmış ve kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş 45-50 yaşlarında erkek, diğerinde kadın vardı. Kurganda silahlar, süs eşyaları, elbiseler, at koşumları ve diğer bir takım eşyalar bulunmaktaydı.[167]

---

[164] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Ker-Keçu (K Voprosu ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Gornogo Altaya Vtoroy Polovını I Tısaç. Do N.E.)", **Problemı İzuçeniya Kulturı Naseleniya Gornogo Altaya (Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1988, s. 62.
[165] L.S. Marsadolov, **İssledovaniya v Tsentralnom Altaye (Başadar, Talda)**, 1997б, s.15-19.
[166] N.F. Stepanova, "Mogilnik Skifskogo Vremeni Kastahta (Могильник скифского времени Кастахта)", **Arheologiçeskie İssledovaniya na Altaye (Археологические исследования на Алтае)**, Barnaul 1987a, s.168–183.
[167] N.V. Polosmak, "Pazırıkskaya Kultura (Пазырыкская культура)", **Drevnie Kulturı Bertekskoy Dolını. Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk 1994, s. 134–144.

16.Ak-Alaha II: Sadece bir kurgandır, mezarlık değildir. 1992 yılında N.V. Polosmak[168] tarafından incelenmiştir. Kurganın yanında yüksekliği 1 metreye kadar olan doğusunda 13, batısında 7 adet iki sıra taş dizilmişti. Dikdörtgen şeklindeki mezar odasında bir insan ve bir de at iskeleti mevcuttu, bulunan eşyalar arasında ise üç adet bronz gem, boynuzdan yapılmış üç delikli mil parçaları, domuz dişleri, atın kuyruğuna tutturmak için kenarından delikli 5 adet yassı altın parçası, bronz çivi vardı. Mezar çukurunun üzerinde ise taş plaka mevcuttu. Kurgan M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

17.Ak-Alaha III: Birinci Ak-Alaha mezarlığından 3 km. doğuda yer almaktadır. İncelenen kurganın çapı 18 m., yüksekliği 50 cm.'dir. Bu kurganın mezar odası kütükten yapılmıştı ama taban döşemesi yoktu. Mezar odası tamamen buz doluydu, kuzey tarafında iki kat dizilmiş koşumlarıyla birlikte altı adet at vardı. Mezar odasında mumyalanmış ve tahnit edilmiş 25 yaşlarında bir kadın cesedi yer almaktaydı. Kurganda bol miktarda eşya vardı ve buzlanmadan dolayı korunmuştu.[169]

18.Kuturguntas: Mezarlık, Ak-Alaha, Kara-Bulak ve Ak-Kol nehirlerinin birleştiği yerde bulunmaktadır ve sadece 5 kurgandan oluşmaktadır. 1991 yılında incelemeler yapılmış ve 27 metre çapında, 95 cm. yüksekliğindeki en büyük kurgan kazılmıştır. Doğusunda balbal dizisi, batısında ise ritüel alan yer almaktaydı. Mezar odası çift kat kütükten yapılmıştı, odanın daha küçük olan güney tarafında içinde erkek iskeleti olan bir ağaç lahit vardı. Kuzey tarafında ise sıkça yerleştirilerek kafaları doğuya çevrilmiş ve gem vurulmuş 10 at iskeleti yer alıyordu. Kazı raporları N.V. Polosmak tarafından yayınlanmıştır.[170]

19.Booçi: Dağlık Altay'da Onguday bölgesinde Booçi köyünün güneybatı tarafında yer almaktadır. Kazı çalışması yapılmamıştır.[171]

---

[168] N.V. Polosmak, "İssledovanie Pamyatnikov Skifskogo Vremeni na Ukoke (Исследование памятников скифского времени на Укоке)", **ALTAICA**, 1993, №3, s. 21–31.
[169] N.V. Polosmak, "Pogrebalnıy Kompleks Kurgana Ak-Alaha 3 (Погребальный комплекс кургана Ак-Алаха-3)", **Fenomen Altayskih Mumiy (Феномен алтайских мумий)**, Novosibirsk 2000, s. 57–85.
[170] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.14.
[171] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.14.

20.Aşağı Sooru: Dağlık Altay'ın Onguday bölgesinde Kulada köyünün 3,5 km. güneydoğusunda yer alan, farklı dönemlere ait kurganların bulunduğu mezarlıktır ve bunların içinde İskit dönemine ait kurganlar da bulunmaktadır.[172]

21.Ulita: Dağlık Altay'ın Onguday bölgesinde Yelo köyünün 3,5-4 km. güneybatısında Ulitı nehrinin Ursul nehrine döküldüğü yerin yakınında yer almaktadır. 10 civarında büyük kurgandan oluşmaktadır.[173]

3.2. Altay'da İskitlere Ait Diğer Kurganlar

3.2.1.Onguday Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Aşağı Tobotoy I: Yelo köyünden 3 km. batıda yer almaktadır. Mezarlıkta farklı tiplerde kurganlar yer almaktadır. 1977 yılında bir kurgan kazılmıştır, kurganda taş kabin ve içinde iskelet yer almaktaydı. Kazı çalışması V.A. Posrednikov[174] tarafından yapılmıştır.

2.Aşağı Tumeçin II: Yelo köyünden 1,5 km. kuzeydoğuda yer almaktadır. Mezarlıkta 45 adet kurgan 2 de ritüel yapı mevcuttur. 1978'de 3 kurgan V.A. Posrednikov tarafından,[175] aynı yıl 3 kurgan da M.T. Abdulganayev tarafından kazılmıştır. Kazı raporları tamamen yayınlanmıştır.[176]

3.Başadar: 1985-86 yıllarında L.S. Marsadolov[177] tarafından kazılan ve yayınlanan kurganlardır. 8-13 metre çaplarındaki 9 ve 10 numaralı kurganlar kazılmıştır ama maalesef kurganlar yağmalanmıştı. Her kurganın kuzey tarafında 1 adet at iskeleti yer almaktaydı ayrıca seramik kaplar, altın plakalar, askılar, bronz gem, iki delikli demir mil mevcuttu.

4.Beliy Bom II: Beliy-Bom köyünden 3 km. uzaklıkta yer almaktadır, 1980 yılında çapları 8-10 metre olan 28 ve 61 numaralı kurganlar kazılmıştır. Birisinde ahşap oda kalıntıları vardı ve sırtüstü yatırılarak bacakları bükülmüş ve kafası güneydoğuya çevrilmiş iki insan iskeleti vardı. Diğerleri taş plakalar dizilerek yapılmış kabinlerden oluşmaktaydı

---

[172] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.15.
[173] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.15.
[174] Posrednikov, "K Arheologiçeskoy Karte Altaye", s.25-27.
[175] Posrednikov, "K Arheologiçeskoy Karte Altaye", s.25-27.
[176] N.F. Stepanova, "Pogrebeniya v Kamennih Yaşikah i ih Datirovka (Погребения в каменных ящиках и их датировка)", **Pogrebalnıy Obrad Drevnih Plemen Altaya (Погребальный обряд древних племен Алтая)**, Barnaul 1996, s.69.
[177] L.S. Marsadolov, **İssledovaniya v Tsentralnom Altaye (Başadar, Talda)**, Sanpetersburg 1997b, s.5-9.

ve içinde kafası doğuya çevrilmiş insan iskeletleri yer almaktaydı. Kurganlarda keramik kaplar, bronz hançer, bronzdan yapılmış eşyalar, boncuklar bulunmaktaydı.[178]

5.Booçi I: 1987 yılında iki kurgan kazılmıştır, ahşap mezar odaları içinde ölüler sağ taraflarına yatırılmış ve kafaları doğu-kuzeydoğu istikametine çevrilmişti.[179]

6.Birinci Mejelik: Yelo köyünün 1 km. doğusunda yer almaktadır. Kurgan 1980 yılında L.S. Marsadolov tarafından kazılmış 2 adet taş kabine rastlanmıştır, taş kabinin birisi yağmalanmıştı, diğerinde ise kafatası ve atın ayak kemikleri vardı.[180]

7.Büyük Yaloman I: Büyük Yaloman nehrinin Katun nehrine döküldüğü yerden yaklaşık 2 km. yukarıda yer almaktadır ve mezarlıkta 4 kurgandan oluşan küçük bir gurup vardır. Bu kurganlardan 1 ve 3 numaralı olanlar kazılmıştır. Kiryuşin ve Tişkin[181] kurganların erken İskit dönemine ait olduğunu belirtmektedir.

8.Büyük Yaloman II: Büyük Yaloman nehri ağzından 2,5 km. kuzeyde yer almaktadır. 1989 yılında çapları 6-8,65 metre olan 4 kurgan incelenmiştir, kurganlarda ahşap mezar odaları mevcuttu, insan iskeletleri ise ayakları dizden bükülerek sağ tarafları üzerine yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Kurganlardan ikisinde ikişer adet insan iskeleti mevcuttu. Kurganlarda seramik kaplar, demir bıçak parçaları vardı.[182]

9.Kara-Koba II: Kara-Koba köyünden 2-2,5 km. güneydoğuda yer alan mezarlıktır. Kurganlar daire şeklindeki taş yığınlardan oluşmaktadır ve her birinin içinde birer adet taş mezar bulunmaktadır. 1978 yılında iki kurgan kazılmış, ikisinde de yan yatırılarak dizleri bükülmüş, kafaları da kuzeybatıya çevrilmiş iskeletler vardı. Kurganlarda

---

[178] V.N. Vladimirov, P.İ. Şulga, "Novıye Materiyalı po Skifskoy Epohe Gornogo Altaya (Новые материалы по скифской эпохе Горного Алтая)", **Arheologiya i Etnografiya Yujnoy Sibiri (Археология и этнография Южной Сибири)**, Barnaul 1984, s. 97–104.
[179] Yu.T. Mamadakov, "İssledovaniya v Gornom Altaye", **AO 1985 godu**, Moskova 1987, s.152.
[180] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.34.
[181] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.32.
[182] V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Pamyatnikov Bolşoy Yaloman I-II (Раскопки памятников Большой Яломан-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklornıye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s.38-48.

seramik kap parçaları, kemik ok uçları, ayna, kanca, altın plakalar bulunmuştur. V.A. Posrednikov[183] tarafından çalışmalar yapılmıştır.

10.Karakol I: Karakol köyünün kuzey tarafında yer almaktadır, 1979 yılında 2 kurgan kazısı yapılmıştır. İnsan iskeletleri sağ tarafı üzerine yatırılarak kafaları doğuya çevrilmişti. 2 numaralı kurganda ahşap oda kalıntıları vardı.[184]

11.Karasu I: Dağlar arasındaki Karasu vadisinde bulunmaktadır. Buradaki 2 numaralı kurgan V.A. Mogilnikov tarafından kazılmıştır.[185] Mezarlık 13 kurgandan oluşmaktaydı. 1982 yılında 1 numaralı kurganın kazısı yapılmıştır. Sol tarafına yatırılmış bir kadın iskeleti vardı, yanında ise bronz ve demir iğneler, boncuklardan yapılmış kolye mevcuttu.

12.Karasu II: Karasu I'den 200 metre uzakta yer almaktadır. V.A. Mogilnikov tarafından araştırma yapılmıştır. 2 numaralı kurganın kazısı yapılmış, sol tarafına yatırılmış bir kadın iskeletine rastlanmıştır, yanında ise üzerine nakışlar yapılan kemik kaplamalar, bronz bıçak ve boncuklardan yapılmış kolye mevcuttu.[186]

13.Ker-Keçu: Kupçegen köyü yakınında yer almaktadır, V.A. Mogilnikov tarafından kazı yapılmıştır.[187] 1983 yılında 3-8 metre çaplarında 4 kurgan kazısı yapılmıştır. Definler taş kabinler içine yerleştirilmişti ve beraberlerinde at iskeletleri yoktu. İskeletlerin kafaları farklı istikametlerdeydi; doğu, batı ve kuzey istikametlerinde idi. İskeletlerin yerleştirilme şekli de farklılık arz etmekteydi, kimisi sırtüstü kimisi ise yan yatırılmış vaziyetteydi. Kurganlarda altın küpeler, ok ucu sapları, büyük ebatta bronz ayna, kemik borucuklar vardı.[188]

---

[183] V.A. Posrednikov, "K Arheologiçeskoy Karte Altaye", **Drevnaya İstoriya Altaya**, Barnaul 1980, s. 25-37.

[184] A.S. Surazakov, "Ob Arheologiçeskih İssledobaniyah v Gornom Altaye (Об археологических исследованиях в Горном Алтае)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul 1982, s. 121–136.

[185] Mogilnikov, "Nekotoriye Aspekti Etnokulturnogo Razvitiya Gornogo Altaya….", s.35-67.

[186] Yu.F. Kiryuşin, A.A. Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya I Kultura Naseleniya v Ranneskifskogo Vremya**, Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, Barnaul 1997, s.33.

[187] Mogilnikov, "Nekotoriye Aspekti Etnokulturnogo Razvitiya Gornogo Altaya v Rannem Jeleznom Veke", s.35-67.

[188] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Ker-Keçu (K Voprosu ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Gornogo Altaya Vtoroy Polovını I. Tısaç. do.n.e.)", **Problemı İzuçeniya Kulturı Naseleniya Gornogo Altaya**, Gorno-Altaysk 1988, s.60-107.

14.Korkeçu: 1974 ve 1979 yıllarında Korkeçu'da 5,4x5,6 ve 9x8 metre ölçülerinde iki kurgan kazısı yapılmıştır. Birisinde taş bir kabin içinde sağ tarafına yatırılmış bacakları toplanmış ve kafası doğuya çevrilmiş insan iskeleti bulunmaktaydı. Kurganda ağaç kap ve tabak, bronz bıçak, gümüş küpe, küçük balta bulunmuştur. Diğeri ise anıtmezardı ve seramik kap, içinde koyun omuru olan ağaç tabak, bronz bıçak, küçük balta ve boncuklar bulunmaktaydı.[189]

15.Kurota III: Kurota köyünde 1937 yılında bir kurgan kazılmıştır. Kurganda ağaçtan yapılmış mezar odası mevcuttu ancak yağmalanmış olmasından dolayı insan iskeletinin şekli belirlenememiştir, kuzey tarafında ise at iskeleti yer almaktaydı. Altın parçacıkları, altın telden küpeler, iki adet seramik kap parçası ve uzun boğazlı testi geriye kalan eşyalardır.[190]

16.Semisart I: Yelo köyünün yakınında yer almaktadır. Eserin incelenmesi ADÜ tarafından yürütülmüş, L.S. Marsadolov başkanlığındaki ekip tarafından 1980, 1985 ve 1986 yıllarında kazılar yapılmıştır. Kazı raporları kısmen yayınlanmıştır.[191]

17.Semisart II: Semisart nehrinin sağ tarafında Yelo köyünün 4,5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta, 6 metre çapında olan 1 numaralı kurganın kazısı yapılmıştır. Kurganda ahşap oda ve içinde iki insan iskeleti vardı, birisi sırtüstü uzatılmıştı, diğeri ise yan yatırılmıştı, kafaları güneydoğu istikametine çevrilmişti. Yanlarında ise iki tane seramik kap, kemik ok uçları, bronzdan minyatür küçük balta, kanca vardı.[192]

18.Şibe: Şibe köyünün hemen kuzeyinde yer alan kurganlardır. Saha araştırmamız sırasında büyük çaptaki birkaç kurgan dışında diğerlerinin hala kazılmamış olduğunu

---

[189] V.D. Kubarev, "Arheologiçeskiye İssledovaniya u Boma Korkeçu, Tsentralnıy Altay (Археологические исследования у бома Коркечу, Центральный Алтай)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Rayonah Novostroek Sibiri (Археологические исследования в районах новостроек Сибири)**, Novosibirsk 1985a, s. 130–137.
[190] Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 326-330.
[191] Marsadolov, "İstoriya i İtogi İzuçeniya Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya VIII-IV….", s.190-200.
[192] Vladimirov, Şulga, "Novıye Materiyalı po Skifskoy Epohe Gornogo Altaya", s.100-103.

gördük. En önemlileri 1986 yılında Yu. T. Mamadakov ve S.V. Tsıb[193] tarafından kazılmıştır. Bu çalışmada taş höyüklü 10 ve 15 numaralı kurganlar kazılmıştır. Kurganın birisinde kütükten yapılmış oda vardı, bu odada ise kafası batıya çevrilmiş bir insan iskeleti ve at iskeleti yer almaktaydı, diğer kurganda insan iskeleti ve üzerinde ağaçtan yapılmış tavan vardı. Bu kurganda da at iskeleti mevcuttu.

19.Taalay: Tuyahta nehri vadisinde Taalay yerleşiminde 1975 yılında kazılan kurgandır. Kurgan çukurunda kütükten yapılmış oda mevcuttu ve odanın kuzey tarafında kafası doğuya çevrilmiş at iskeleti yer almaktaydı. Kurganda seramik kap, altın folyo parçaları bulunmuştur.[194]

20.Tuekta: Daha önce 1935 yılında S.M. Sergeyev tarafından kazı çalışması yapıldığını "İskit Kraliyet Kurganları" başlığı altında belirtmiştik, 1937 yılında ise S.V. Kiselev[195] tarafından kazı çalışması yapılmıştır. Kiselev, belirtilen tarihte çapları 12 metreye, yüksekliği de 70 cm.'e kadar olan 4 kurgan kazısı gerçekleştirmiştir. Kurganlarda kütükten yapılmış mezar odaları ve kurganların ikisinde (10 ve 11) at iskeleti mevcuttu. Sadece bir kurganda insan iskeletinin pozisyonu tespit edilebilmişti ve kıvrılarak sağ tarafına yatırılmış kafası da doğuya çevrilmişti. İki tane demir hançer, kemik ve bronz ok uçları, demir kanca, bronz ve kemikten küçük sopa, ağaç kalkanlar ve at koşumları buluntuları oluşturmaktaydı.

21.Urmulık: Tenga köyünün 2 km. güneybatısında yer almaktadır, 1981 yılında mezarlıkta taş höyükten oluşan ve çapı 7 metre olan 1 numaralı kurgan kazılmıştır, ahşaptan yapılmış mezar odasında 3 adet insan iskeletine rastlanmıştır, iskeletler sırtüstü uzatılmıştı ve kafaları kuzeydoğuya çevrilmişti. Kurganda deri kemer parçaları ve iki seramik kaba ait parçalar bulunmuştur.[196]

---

[193] Yu.T. Mamadakov, S.V. Tsıb, "Avariynıye Arheologiçeskiye Raskopki u s. Şibe (Аварийные археологические раскопки у с. Шибе)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naseleniya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul 1993, s. 202–205.

[194] A.P. Pogojeva, "Pogrebeniya Rannıh Koçevnikov na Zapade Altaya (Погребения ранних кочевников на западе Алтая)", **Drevniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri (Древние культуры Алтая и Западной Сибири)**, Novosibirsk 1978, s. 68–73.

[195] Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 290-300.

[196] A.S. Surazakov, "Nekotorıye Materialı Epohi Rannego Jeleznogo Veka iz Gornogo Altaya (Некоторые материалы эпохи раннего железного века из Горного Алтая)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №2, Gorno-Altaysk 1997, s. 83–94.

22.Yelo II: Yelo köyünün 1 km. kuzeydoğusunda Yelo nehrinin sol tarafında yer almaktadır. 1984 yılında P.İ. Şulga[197] tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır. 1984 yılında höyüğü 8 metre çapında olan bir kurgan kazılmıştır. İskelet taş kabin içinde yer almaktaydı ve sağ tarafı üzerine yatırılarak bacakları dizden bükülmüş, kafası da doğuya çevrilmişti. Yanında bronz hançer, kanca, kemer bağı vardı.

23.Yalomanskaya Belda: Küçük Yaloman köyünün güneyinde yer almaktadır. 9 kurgan incelenmiştir ve hepsinin de höyükleri aynı tiptedir, höyüklerin çapı 8-12 metre, yükseklikleri 40-70 cm. arasındadır. Çoğunluğu soyulmuştu. Çoğunluğunda ahşap mezar odası kalıntıları mevcuttu. Kurganlardaki atların kafaları doğu veya güneydoğu istikametine çevrilmişti ve kuzey tarafta yer almaktaydılar. İnsan iskeletleri ise sağ tarafları üzerine yatırılmıştı ve kafaları doğu-kuzeydoğu istikametlerine çevrilmişti. Kurganlarda ok uçları, tokalar, bronz levhalar, gem ve miller bulunmuştur.[198]

24.Yalomanskiye Vorota: Katun nehrinin sol tarafında Küçük Yaloman köyünün 2 km. aşağısında yer almaktadır. Yağmalanmış kurganlar D.V. Çeremisin[199] tarafından incelenmiştir.

25.Ust-Kojolyu: Kupçegen köyünün kuzeydoğusunda yer alan kurganlar V.A. Koçeyev tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.[200] 1989 yılında 4 kurgan kazılmıştır. Kurganlardan ikisinde kafası doğuya çevrilmiş at iskeleti mevcuttu. Kurgan çukurlarına ahşap kabinler yapılmıştı, ölüler bacakları dizden bükülerek sağ tarafı üzerine yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Beraberlerinde demir gem, kancası olan kemik kemer tokası, bronz bıçak, bronzdan yapılmış minyatür küçük balta ve hançer, kemik ok uçları, altın folyo parçaları bulunuştur. 2 numaralı kurganda hayvan figürleri olan bronz levha bulunmuştur.

---

[197] P.İ. Şulga, "Kurganı Karakobinskogo Tipa na Reke Ursul (Курган каракобинского типа на р. Урсул)", **Aktualnıye Voprosı İstorii Sibiri (Актуальные вопросы истории Сибири)**, Barnaul 1998a, s.272-279.
[198] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.29.
[199] D.V. Çeremisin, "Razvedki na Katuni", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya**, Barnaul 1993, s.140-144.
[200] V.A. Koçoyev, "Ohrannıye Raskopki Gorno-Altayskogo Muzeya v 1989 godu (Охранные раскопки Горно-Алтайского музея в 1989 году)", **Ohrana i İssledovaniya Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya: Tez, Dokl. i Soobş. K Konf. (Охрана и исследования археологических памятников Алтая: Тез. Докл. И сообщ. К конф.)**, Barnaul 1991, s. 91–93.

26.Saldyar I-II: Katun nehrinin sağ tarafında Büyük Yaloman nehri ağzının karşısında yer almaktadır. V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov ve O.V. Larin tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır, kazı raporları yayınlanmamıştır sadece hakkında kısa bilgiler mevcuttur.[201]

3.2.2. Koş-Agaç Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Kuray II: Kuray köyü yakınlarında yer almaktadır. 1935 yılında bir kurgan kazılmıştır, mezar odası iki kat kütükten oluşmaktaydı, odanın içinde üç insan ve dışında da kafaları doğuya çevrilmiş üç at mevcuttu. Kurganda demir gem, demir bıçak parçası, seramik kap parçaları, ince altın plakalar yer almaktaydı.[202]

2.Kuray III: 1935 yılında S.V. Kiselev ve L.A. Yevtyuhova[203] başkanlığında kazılar yapılmış, 3, 4, 5, 7, 10 numaralı kurganlar kazılmıştır. Kurganlarda taş kabin mevcut olup kabinlerin ortasında iskelet tespit edilmiştir, bazıları ise boştu.

3.Kuray V: Kuray köyü yakınlarında yer almaktadır. 1935 yılında höyüğünün çapı 7 metre olan bir kurgan kazılmıştır, kütüklerden yapılan mezar odasında bir erkek ve iki kadın cesedi yer almaktaydı, kuzey tarafında ise at iskeleti mevcuttu. Kurganda demir eşya parçaları, ağaçtan yontulmuş şekiller, altın folyolar vardı.[204]

4.Argut I: Cazator yerleşiminden 7 km. batıda yer alan mezarlıktır, 1964 yılında çapları 4-10,5 metre arasında olan 5 kurgan kazılmıştır, kurganlarda bir veya iki kişi gömülüydü, iskeletler sağ tarafı üzerine kıvrılmış ve kafaları doğuya çevrilmişti, kuzey tarafta ise at iskeleti mevcuttu. Kurganlardan demir ve bronz bıçaklar, bronz aynalar, hançer, seramik kaplar ve diğer eşyalar çıkarılmıştır.[205]

5.Kok-Su I: Kok-Su nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. S.S. Sorokin başkanlığındaki ekip tarafından kazı çalışmaları yapılmış ve kazı raporları da S.S.

---

[201] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.35.
[202] Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 352-353.
[203] L.A. Yevtyuhova, S.V. Kiselev, "Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii v 1935 Godu (Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 году)", **Trudı GİMa (Труды ГИМа)**, Moskova 1941, s. 75–117.
[204] Kiselev, **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, s. 328.
[205] S.S. Sorokin, "Arheologiçeskiye Rabotı na Yujnom Altaye v 1961-1964 gg. (Археологические работы на Южном Алтае в 1961–1964 гг.)", **SGE (СГЭ)**, Sayı: XXVII, Leningrad-Moskova 1966, s. 94–95.

Sorokin[206] tarafından yayınlanmıştır. Verdiği bilgilere göre; höyük çapları 9-13 metre arasında olan 17 kurgan kazılmıştır, ölüler kurganlara yapılan ahşap mezar odalarına yerleştirilmiş, sadece birisinde ahşap yapı tespit edilmemiştir, iki kurganda iskeletin kafası batı tarafa diğerlerinde doğu tarafa çevrilmiştir. Ölüler sağ tarafına, yalnız birisinde sol tarafına, yatırılmış ve bacaklar hafif toplanmıştır. Atlar ise genellikle olduğu gibi mezar odasının kuzeyinde yer almaktaydı. Kurganlardan at koşumları, toprak kaplar, savaş aletleri çıkarılmıştır. 42 numaralı kurgandaki at takımları ilgi çekicidir.

6.Ulandrık I-V ve Taşanta I-III: Ualndrık nehri vadisinde ve Taşanta yerleşiminde Pazırık dönemine ait beraberlerinde balballar ve anıtlar olan, höyükleri 1,8-15 metre çaplarında 42 kurgan kazılmıştır ancak Taşanta mezarlığındaki 1 numaralı kurganın çapı 25 metre idi. İskeletler ahşap odalara yerleştirilmişti, üç kurganda ağaç lahit, bir kurganda taş levhalarla yapılmış bölme mevcuttu. Ölüler sağ tarafı üzerine kafaları doğuya (bazen sol taraflarına ve kafaları batıya) çevrilmiş vaziyette yerleştirilmişti, kurganlardan ikisi ise anıtmezardı. Kurganların çoğunda at iskeletine rastlanmış olup, mezar odalarının kuzey taraflarında yer almaktaydılar.[207]

7.Kızıl-Car I: Beltir vadisinden Kızıl-Car yerleşimine doğru 7-8 km. uzaklıkta yer alan mezarlıktır. 1977 yılında 10 kurgan kazılmıştır, kurganların doğu tarafında balballar yer almaktaydı ve kurganların çapları 5,5 metreden 12 metreye kadardı. Kurganlarda ahşaptan yapılmış mezar odaları mevcuttu, kurganların sadece birisinde kuzey duvarı dibinde kafası doğuya çevrilmiş at vardı. İnsan iskeletleri ise sırtüstü veya sağ tarafına yatırılarak bacakları hafif bükülmüş ve kafaları doğuya çevrilmiş durumdaydı. Kurganlardan toprak kaplar, oval ahşap tabaklar, bronz ve demir bıçaklar, kemer tokaları, okluk, ok uçları, altın küpe, boncuklar, deri kemerler, aynalar ve diğer bir takım eşyalar çıkarılmıştır.[208]

---

[206] S.S. Sorokin, **"**Tsepoçka Kurganov Vremeni Rannıh Koçevnikov na Pravom Beregu Kok-Su, Yujnıy Altay (Цепочка курганов времени ранних кочевников на правом берегу Кок-Су, Южный Алтай)", **ASGE (АСГЭ)**, Leningrad 1974, s. 62–91.

[207] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.16-17.

[208] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car I, VIII – Pamyatnik Pazırıkskoy Kulturı Altaya (Могильников В.А. Курганы Кызыл-Джар I,VIII – памятник пазырыкской культуры Алтая)", **Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1983b, s. 3–39.

8.Kızıl-Car II: Mezarlıkta 1977 yılında çapları 3-6 metre arasında olan 3 kurgan kazılmıştır. Birinci kurgan yağmalanmıştı, erkek iskeleti sırtüstü yatırılmış kafası güney batıya çevrilmişti. 2 ve 3 numaralı kurganların höyük çevresine daire şeklinde taş dizilmişti. 3 numaralı kurganda iki adet çocuk iskeleti vardı, birisi taş kabin içinde sağ tarafı üzerine yatırılmış, diğeri ağaç lahit içinde sırtüstü yatırılmıştı. Kurganlardan ağaç tas, içinde koyun omuru olan dört ayaklı ağaç kap, bronz bıçak çıkarılmıştır.[209]

9.Kızıl-Car III: Mezarlıkta çapları 3,5-8,5 metre arasında olan 8 kurgan kazılmıştır. Kurganlarda ağaç mezar odaları ve taş kabinler mevcuttu. Kurganlardan birisinde insanla birlikte at vardı, iskeletlerin yönleri ise farklılık göstermekteydi. Kurganlarda seramik kaplar, oval ahşap kaplar, bronz bıçak, kemer kopçası, kemik ok uçları, küçük balta vardı.[210]

10.Kızıl-Car IV: Mezarlıkta, höyüklerinin çapı 9-11 metre arasında olan üç kurgan kazılmıştır. Kurganlarda taş kabinler içerisinde birer iskelet vardı, iskeletler sırtüstü, sağ tarafına ve sol tarafına yatırılmış ve bacakları bükülmüştü, kafaları batı ve doğu istikametindeydi. Kurganlardan oval ahşap kap, boncuklar, küpe, altın toka çıkarılmıştır.[211]

11.Kızıl-Car V: Mezarlıkta, höyüklerinin çapı 7-8,7 metre arasında olan dört kurgan kazılmıştır. Mezar çukurları çok derindi ve ahşap odalardan oluşmaktaydı. 1 numaralı kurganda 50 yaşında bir kadın padboya gömülmüştü, yanında seramik kap, bronz bıçakla birlikte ağaç kap, demir toplu iğne, boncuklar ve küpe vardı. Ölüler hafif sağ taraflarına döndürülmüş ve kafaları doğuya çevrilmişti. Tamamından çıkan eşyalar içinde koyun omuru olan oval ahşap kap, bronz bıçaklar, oklarıyla birlikte okluk kalıntıları, bronz iğneler, küçük baltalar, küpeler, aynalar, seramik kaplar ve birtakım diğer eşyalar vardı.[212]

12.Kızıl-Car VIII: Mezarlık, Beltir vadisinden Kızıl-Car istikametine doğru 7-8 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1977 yılında 6-8 metre çaplarında iki kurgan kazılmıştır, birinci kurganda ahşap oda, ikincisinde taş kabin vardı, ikinci kurganda mezar çukurunun

---

[209] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car II, V i Nekotoriye Voprosı Sostava Naseleniya Altaya vo Vtoroy Polovine I. Tısaç. Do H.E. (Курганы Кызыл-Джар II-V и некоторые вопросы состава населения Алтая во второй половине I тыс. до н.э.)", **Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1983v, s. 40–71.
[210] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.18.
[211] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.18.

kuzeyine yerleştirilmiş ve kafası doğuya çevrilmiş bir at iskeleti mevcuttu. Kurganlardaki ölülerin birisi sırtüstü, diğeri bacakları toplanarak sağ tarafı üzerine yatırılmıştı. Kurganlarda bronz gemler, kemikten mil parçaları, tokalar mevcuttu.[213]

13.Kızıl-Car IX: Koş-Agaç bölgesi Beltir köyünden 8 km. batı-güneybatıda bulunan tek bir kurgandır. Kazı çalışması V.A. Mogilnikov tarafından yapılmış ve kurgana ait materyaller de V.A. Mogilnikov[214] tarafından yayınlanmıştır.

14.Barburgazı I-II ve Maltalu IV: 1975, 1978, 1980 yıllarında Barburgazı ve Buguzun dereleri vadisinde 50'nin üzerinde defin incelendi. Bazı höyüklerin doğu tarafında balballar vardı. Tüm kurganların batı tarafında taş dizilerek çember oluşturulmuş ritüel alan mevcuttu. Kurgan höyüklerinin çapları 3-10 metre arasındaydı. Mezar çukurlarında ahşap odalar veya taş kabinler vardı. Kazılan kurganların üçte birinde at tespit edilmiş olup, insan iskeletleri genellikle ayakları toplanarak sağ taraflarına yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Bahsedilen mezarlıklara ait kazı raporları V.D. Kubarev[215] tarafından yayınlanmıştır.

15.Yustıd I-III-XII-XIII-XXII ve Colin I-II: Yustıd nehri vadisindeki mezarlıklarda 1976 yılında 44 kurgan incelenmiştir. 9 kurganda höyüklerinin doğu tarafında dikili taşlar mevcuttu, incelenen tüm kurganlarda taş dizilerek oluşturulmuş ritüel alan vardı ve kurganların çapı 4-13 metre arasındaydı. Ölüler ahşap odalara, taş kabinlere veya kütükten lahitlere yerleştirilmişlerdi. Ölüler ayakları toplanarak sağ taraflarına yatırılmış ve kafaları doğuya (bazılarında sol taraflarına ve kafası batıya) çevrilmişti. Kurganlardan birisi de anıtmezardı. Bulunan eşyalar Pazırık kurganlarındaki eşyalara çok benzemekteydi.[216]

---

[212] Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car II, V…", s.57.
[213] Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car I, VIII…", s.3-39.
[214] V.A. Mogilnikov, "Nekotoriye Aspekti Etnokulturnogo Razvitiya Gornogo Altaya v Rannem Jeleznom Veke (Могильников В.А. Некоторые аспекты этнокультурного развития Горного Алтая в раннем железном веке)", **Materialı po Arheologii Gornogo Altaya (Материалы по археологии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1986, s.35-67.
[215] V.D. Kubarev, "Kurgan Skifskogo Vremeni v Ustye Reki Turgundı (Курган скифского времени в устье реки Тургунды)", **Materialı k İzuçeniyu Proşlogo Gornogo Altaya (Материалы к изучению прошлого Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1992b, s. 79–91.
[216] V.D. Kubarev, **Kurganı Yustıda (Курганы Юстыда)**, Novosibirsk 1991.

16.Yelengaşskiy Mezarlığı: Mezarlıkta çapları 4-6 metre olan iki kurgan kazılmıştır. Birisinde bir kütük içinde bacakları bükülerek sağ tarafı üzerine yerleştirilmiş ve kafası doğuya çevrilmiş bir bebek vardı, kurganın kuzey köşesinde ise 4 tane keçi kafatası yer almaktaydı. Diğer kurganda bebek ahşap döşeme üzerindeydi ve kafası batıya çevrilmişti. Kurganlardan seramik kaplar, demir bıçak, bronz düğme, keçi boynuzu izi olan altın folyo çıkarılmıştır.[217]

17.İrbistu II: 1979 yılında bu mezarlıkta bir kurgan kazıldı, kurganda ahşap oda mevcuttu ve içinde sağ tarafına yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş yetişkin bir insan vardı. Yanında ise seramik kap parçaları ve koyun omuru yer almaktaydı.[218]

18.Taldura I: Beltir vadisinden 5-6 km. batıda yer almaktadır. 5-6 metre çaplarında 4 kurgan kazılmıştır, kurganların önünde balballar ve ritüel alanlar da mevcuttu. Cesetler ahşap oda ya da taş kabin içine yerleştirilmişlerdi ve beraberlerinde at da gömülmüştü. 4 numaralı kurgandaki iskelet sağ tarafına yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmişti. Kurganlarda bronz bıçaklar, altın tokalar, iki delikli kemik mili olan bronz gem, kemik borular, gem ve eyer parçaları, altın tel küpe, bronz kemer iğnesi, toprak kaplar bulunmuştur.[219]

19.Taldura II: Beltir vadisinden 5-6 km. uzaklıkta Taldura nehrinin sağ tarafında yer alan mezarlıktır, kurganların yanında balballar ve ritüel alanlar da bulunmaktadır. Burada dört kurgan kazılmış, sadece bir kurganda mezar çukuru tespit edilmiş, o da yağmalanmıştı. Mezar çukurunda ahşap yapı tespit edilmiştir, bu kurgan da anıt mezar özelliği taşımaktaydı.[220]

20.Buratı I: Buratı nehrinin sol tarafında yer alan mezarlıktır. Mezarlıkta yuvarlak taş höyüklerden oluşan 4 kurgan mevcuttu ve çapları 8-10 metre arasındaydı. 1981 yılında

---

[217] V.D. Kubarev, A.V. Grebenşikov, "Kurganı Çuyskoy Stepi (po Materialam Rabot Vostoçnoaltayskogo Otrada v Polevoy Sezon 1975 g.)", **Sibir v Drevnosti (Сибирь в древности)**, Novosibirsk 1979, s. 61–75.

[218] A.S. Surazakov, "Ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye (Об археологических исследованиях в Горном Алтае)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul 1982, s. 121–136.

[219] V.A. Mogilnikov, V.N. Yelin, "Kurganı Talduara – I (Курганы Талдура-I)", **KSİA (КСИА)**, Moskova 1982, s. 103–109.

çapı 8,6 metre olan ve içinde iki boy ağaçtan yapılmış ahşap yapı bulunan bir kurgan kazılmış ve güney tarafında bacakları toplanarak sağ tarafına yatırılmış ve kafası kuzeydoğuya çevrilmiş bir kadın iskeleti yer almaktaydı, yanında ise seramik kap, bronz ayna, demir bıçak, koyun omuru yer almaktaydı.[221]

21.Buratı IV: Buratı nehrinin sağ tarafında yer almaktadır ve çapları 7-12 metre arasında olan 12 kurgandan oluşmaktadır. Bazı kurganların yanında balballar ve ritüel alanlar mevcuttu. 1981 yılında üç kurgan kazılmıştır bunlardan birisinin höyüğü yoktu, mezar odası ahşap yapıdan oluşmaktaydı ve tabanına da ahşap döşenmişti, kurganda iki kadın ve bir çocuk iskeleti vardı, iskeletler sağ tarafına yatırılarak bacakları toplanmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Çapları 8,5-11 metre olan diğer iki kurganda da ahşap yapı mevcuttu ve tavanları ve tabanları ahşap döşenmişti, bunlarda da ölüler sağ tarafına yatırılarak bacakları toplanmış ve kafaları doğuya çevrilmişti. Kurganlarda seramik kaplar, demir bıçaklar, okluk, bronz aynalar, demir gemler, tokalar bulunmuştur.[222]

22.Koş-Tal I: Koş-Agaç bölgesindeki Kokorya köyünden 3 km. batıda yer alan mezarlıktır. Farklı dönemlere ait 42 tane arkeolojik eser mevcuttur. 1982 yılında A.S. Surazakov başkanlığındaki ekip tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır ve Surazakov[223] tarafından yayınlanmıştır. İskit dönemine ait 9 kurgan kazılmıştır, kurganlarda ahşap mezar odaları mevcuttu ve iskeletler sağ tarafı üzerine yatırılarak kafaları doğuya çevrilmişti. Kurganlarda seramik kaplar, silahlar, aynalar ve at koşumları tespit edilmiştir.

23.Muhor-Tarhata I: Muhor-Tarhata köyünden 16 km. güneyde yer almaktadır, 1991 yılında 4 numaralı büyük kurgan kazılmış fakat yağmalanmış olduğu tespit edilmiştir. Kemik askı, bronz ayna, kemik levha, bronz küpe bulunmuştur.[224]

---

[220] V.A. Mogilnikov, V.N. Yelin, "Kurganı Talduara (Курганы Талдура)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)**, Gorno-Altaysk 1983, s. 90–108.
[221] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.20.
[222] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.20.
[223] A.S. Surazakov, "Koş-Tal (Кош-Тал)", **Materialı po İstorii i Etnografii Gornogo Altaya (Материалы по истории и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1993, s. 25–45.
[224] O.V. Larin, V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Mogilnika Muhor-Tarhata-I (Раскопки могильника Мухор-Тархата-I)", **Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s. 61–70.

24.Kızıl-Taş: Kuray köyünün 4 km. kuzeydoğusunda Kızıl-Taş nehrinin sağ tarafında yer almaktadır, 1994 yılında İskit dönemine ait 6 kurgan kazılmıştır. Kurganların mezar odaları farklı yapılardan oluşmaktaydı, kimisi tavanı ağaçla kaplanmış taş kabinlerden, kimisi taş ve ağaç karışımı kabinlerden oluşmaktaydı, birisinde de hiçbir yapı mevcut değildi. İki kurganda sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmiş iskelet tespit edilirken diğerlerinde iskeletlere rastlanmamıştır. 5 kurganda ise sayıları 2 ila 7 arasında değişen hayvan kafatası bulunmuştur. Kurganlarda kemik tokalar, bronz bıçaklar, kemik ok uçları bulunmuştur.[225]

25.Bertek I: Ak-Alaha'nın kıyısında Bertek yerleşiminden 1,7 km. kuzeyde yer almaktadır. 1991 yılında çapı 13 metre olan 1 numaralı kurgan kazılmış, höyüğün altında daire şeklinde dizili taş ve bir de değirmen taşı tespit edilmiştir. Kütüklerle kapatılmış mezar odasında tabanına çakıl döşenmiş ağaç bir çerçeve içinde sağ tarafı üzerine kıvrılarak yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir iskelet bulunmuştur. Kuzey duvarı boyunca ise at iskeleti mevcuttu. Kurganda iskeletin başucuna konmuş seramik kap, demir ve bronz bıçaklar, gem, küçük balta bulunmuştur.[226]

26.Bertek X: Ak-Alaha nehrinden 200 metre güneyde, Bertek yerleşiminden 2,3 km. kuzeybatıda yer almaktadır. 1991 yılında çapı 14 metre olan, doğusunda dikili taş ve balbal, batısında ritüel alan olan 1 numaralı kurgan kazılmış, kurganda sağ tarafına yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş bir erkek iskeleti ve mezar çukurunun kuzey tarafında at tespit edilmiştir. Bulunan eşyalar ise seramik kaplar, ok uçları, kanca, hançer idi.[227]

27.Bertek XII: Çapı 11 metre olan, yanında dikili taş ve balbal bulunan sadece bir kurgandan oluşmaktadır. Taş kabin içinde bir yetişkin erkek ve bir de çocuk iskeleti

---

[225] V.İ. Soyenov, A.V. Ebel, "Raskopki Kurganov Skifskogo Vremeni na Mogilnike Kızıl-Taş (Раскопки курганов скифского времени на могильнике Кызыл-Таш)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk 1998, s. 88–97.

[226] V.İ. Molodin, A.İ. Solovyev, "Mogilnik Bertek I (Могильник Бертек-1)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk 1994, s. 60–70.

[227] V.İ. Molodin,, V.P. Mılnikov, "Mogilnik Bertek – 10 (Могильник Бертек-10)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk 1994, s. 70–76.

mevcuttu, erkek 20-25 yaşlarında idi ve bacakları toplanarak kafası batıya çevrilmiş, sol tarafına yatırılmıştı, yanlarında eşya yok denecek derecedeydi.[228]

28.Bertek XXVII: Ak-Alaha nehrinin sol tarafında Bertek yerleşiminin 1,4 km. kuzeyinde yer almaktadır. Mezarlıkta, höyüğü 12x14 metre ölçüsünde olan 1 numaralı kurgan kazılmıştır. Mezar odası ahşap yapıdan oluşmaktaydı, odadaki yaşlı erkek ince dallardan yapılmış döşekte sol tarafı üzerinde ve kafası batıya çevrilmiş şekilde yatmaktaydı, odanın kuzey tarafında ise at iskeleti vardı.[229] Polosmak,[230] Bertek kurganlarını M.Ö. V.-III. yüzyıllara tarihlendirmektedir.

29.Moynak II: 1992 yılında Ukok platosunda küçük bir vadi olan Moynak'ta 2 adet kurgan kazılmıştır. 9,4 ve 9,5 metre çaplarındaki kurganların mezar odaları ahşaptan ve taş plakalardan yapılmıştı, ikisinde de sağ taraflarına yatırılarak bacakları bükülmüş ve kafaları doğuya çevrilmiş erkek iskeleti mevcuttu, birisi 40-45 yaşlarında, diğeri 40-50 yaşlarındaydı. Kurganlarda keçeden yapılmış başlık kalıntıları, seramik kap, ağaçtan yapılmış tas ve tabak kalıntıları, demir ve bronz bıçaklar, kemik ok uçları bulunmuştur.[231]

30.Kaljin I: Ukok platosunda yer alan ve çapı 11 metre olan tek bir kurgandır, kurganda tavanı ve tabanı ahşap döşeli ağaçtan yapılmış mezar odası mevcuttu ve 3 yaşlarında bir çocuk iskeleti yer almaktaydı. İskelet sol tarafına yatırılmış, bacakları bükülerek kafası da kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Kurganda seramik kap, bronz hançer, ağaç tarak vardı.[232]

31.Kaljin VI: Ak-Alaha nehri vadisinde bulunan bu mezarlıktaki 23 ve 24 numaralı kurganlar 1993 yılında kazılmıştır. Kurganların çapları 8,8 ve 10 metre idi. Mezar

---

[228] V.İ. Molodin, V.P. Mılnikov, "Mogilnik Bertek – 12 (Могильник Бертек-12)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk 1994, s. 76–88.

[229] V.İ. Molodin, A.İ. Solovyev, "Mogilnik Bertek - 27 (Могильник Бертек-27)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk 1994, s. 88–94.

[230] Polosmak, "Pazırıkskaya Kultura (Пазырыкская культура)", s.141.

[231] V.İ. Molodin, A. Kaen-Delayte, K. Massar, V.P. Mılnikov, O.N. Hohlova, "İssledovaniye Pamyatnika Maynak-2 na Ploskogorye Ukok (Исследование памятника Майнак-2 на плоскогорье Укок)", **ALTAICA**, №2, Novosibirsk 1993, s. 21–49.

[232] N.V. Polosmak, V.İ. Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok (Могильники пазырыкской культуры на плоскогорье Укок)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №4, Novosibirsk 2000, s. 66–87.

çukurlarında ahşap odalar vardı, 24 numaralı kurgandaki iskelet bir kadına aitti ve sağ tarafına yatırılarak bacakları bükülmüş kafası da doğuya çevrilmişti, yanında da at vardı. 23 numaralı kurganda yatan bir çocuktu, sol tarafına yatırılmış, bacakları dizden bükülerek kıvrılmış, kafası da güneybatıya çevrilmişti. Kurganda seramik kap, demir bıçaklar, boncuklar, askılar, bronz aynalar, küçük balta, altın küpe mevcuttu.[233]

32.Kaljin VIII: 10 metre çapındaki 2 numaralı kurganın kazısı yapılmıştır. Mezar odası ahşaptan yapılmış tavanı ve tabanı da ahşap döşenmişti. Odada 40-50 yaşlarında sağ tarafı üzerine yatırılarak bacakları bükülmüş kafası doğu istikametine çevrilmiş bir erkek iskeleti yer almaktaydı. Yanında seramik kap, demir bıçak, boncuklar, koyun omuru yer almaktaydı.[234]

33.Yukarı Kaljin I: Höyüğü 13 metreden büyük olan tek bir kurgandır. Mezar odası üst üste üç sıra dizilmiş kütüklerden oluşmaktadır ve kuzey tarafında buna birleşik olarak yapılmış ve içinde at bulunan başka bir ahşap yapı vardı. Mezar odasında sağ tarafına yatırılarak hafif kıvrılmış kafası doğu tarafa çevrilen 35-40 yaşlarında bir kadın mevcuttu. Yanında seramik kap, ağaç kap kalıntıları, demir gem, ağaç miller vardı.[235]

34.Yukarı Kaljin II: Mezarlık Ukok platosunun yüksek kesimlerinde yer almaktadır ve 1994-95 yıllarında sıra halinde dizili üç kurgan incelenmiştir. Kurgan höyükleri çok köşeli görünmekteydi, mezar odaları kütüklerden yapılmış tavanları da aynı şekilde kapatılmıştı, ölüler karyola veya ağaç iskele tarzı bir şeyin üzerinde sağ taraflarına yatırılarak kafaları doğu veya kuzeydoğu istikametlerine çevrilmişti. İki kurganda at da vardı. Beraberlerinde ahşap kutu, demir hançerler, okluklar, ağaç aynalar, kemik tarak, ağaç oklar, ağaç kaplar, keçe eyer, gem ve ağaçtan gem süsleme takımları, seramik kaplar vardı. Buzlanmadan dolayı kürk gocuk ve manto, keçe çizme ve başlık çürümemişti.[236]

35.Ak-Alaha II: Sadece tek bir kurgandır. 1992 yılında N.V. Posolmak[237] tarafından incelenmiştir. Kurganın yanında yüksekliği 1 metreye kadar olan doğusunda 13,

[233] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s.81.
[234] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s. 66–87.
[235] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s. 66–87.
[236] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s. 66–87.
[237] Polosmak, "İssledovanie Pamyatnikov Skifskogo Vremeni na Ukoke", s.21-31.

batısında 7 adet iki sıra taş dizilmişti. Dikdörtgen şeklindeki mezar odasında bir insan ve bir de at iskeleti mevcuttu, bulunan eşyalar arasında ise üç adet bronz gem, boynuzdan yapılmış üç delikli mil parçaları, domuz dişleri, atın kuyruğuna tutturmak için kenarından delikli 5 adet yassı altın parçası, bronz çivi vardı. Mezar çukurunun üzerinde ise taş plaka mevcuttu. Kurgan M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

36.Ak-Alaha V: Bu mezarlıkta çapları 6-14 metre arasında olan 5 kurgan incelenmiştir. Kurganların hepsinde de kütükten yapılmış mezar odaları mevcuttu, ölüler sağ tarafına yatırılarak kafaları doğuya çevrilmişti, sadece 3 numaralı kurgandaki bir erkek ve bir kadın sol tarafına yatırılmıştı. Çocuk gömülü olan 2 numaralı kurgan hariç hepsinde de at iskeleti vardı. Kurganlarda seramik kaplar, elbise parçaları, başlıklar, içinde yemek kalıntısı olan ağaç kaplar, at koşumları bulunmuştur.[238]

37.Karatas XI: Mezarlıkta, çapı 17 metre olan en büyük kurgan kazılmıştır. İskelet çürümüştü, ahşap oda kalıntıları mevcuttu, at ise doğu tarafta yer almaktaydı ve özel olarak yapılmış bir basamağın üzerine yerleştirilmiş kafası da güneydoğuya çevrilmişti. Kurganda seramik kap parçaları, demir hançer, bronz küpe ve altın folyo parçaları vardı.[239]

38.Çiçke I: Kuray köyünün 13 km. güneybatısında Çiçke yerleşiminde bulunan mezarlıktır. 1983 yılında incelenmiş, mezarlıktaki çapları 8-8,4 metre olan 2 kurganın İskit dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Ancak kurganlar yağmalanmıştı. Kalan eşyalar arasında bronz ayna, seramik kap parçaları, bronzdan minyatür küçük balta vardı. M.Ö. V.-IV. yy. aittir.[240]

39.Çiçke II: Kuray köyünün 11 km. güneybatısında Çiçke yerleşiminde bulunan mezarlıktır. 1983 yılında incelenmiş, mezarlıktaki çapları 8-8,5 metre olan 2 kurganın İskit dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. 3 numaralı kurgandaki iskelet dikdörtgen şeklindeki ahşap mezar odasına kafası doğuya çevrilerek yerleştirilmişti. Kuzey tarafında at defini için yer yapılmıştı, kurganda testiye benzer seramik kap vardı. 5 numaralı kurganda kare

[238] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s. 66–87.
[239] Polosmak, Molodin, "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok", s. 66–87.
[240] Yu.T.Mamadakov, L.S. Marsadolov, Yu.F. Kiryuşin, A.B. Şamşin, M.A. Demin, "İssledovaniya v Uroçişe Çiçke na Yugo-Vostoke Altaya (Исследования в урочище Чичке на Юго-Востоке Алтая)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 111–123.

şeklindeki ahşap odaya 2 genç bacakları toplanıp, kafaları batıya çevrilerek yerleştirilmişti. Kurganlar M.Ö. V. yy. aittir.[241]

3.2.3.Ulagan Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Aragol: Pazırık kurganlarından 5 km. uzaklıkta Büyük Ulagan nehrinin sağ tarafında küçük bir yerleşimde bulunan mezarlıktır. 1929 yılında 3 kurgan incelenmiştir. 5 numaralı kurganın güney tarafında ahşap oda yer almaktaydı, odada sırtüstü uzatılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafası doğuya çevrilmiş bir erkek iskeleti vardı, kafasına yakın yerde bronz bıçak ve koyun omuru yer almaktaydı. Bunun dışında altın küpe, bronz hançer, küçük balta vardı. Kuzey tarafında ise iki at iskeletinin üzerinde koşumlarıyla birlikte bir tane at iskeleti mevcuttu. 6 numaralı kurganda 2 iskelet vardı, bir atın arkasında gem vurulmuş başka bir at mevcuttu. 7 numaralı kurgan ise yağmalanmıştı. Sadece bir çocuğa ait iskelet parçaları vardı, hayvan iskeleti hiç yoktu. Kazı raporlarının tamamı L.S Marsadolov[242] tarafından yayınlanmıştır.

2.Aktaş: 1968-69 yıllarında Aktaş yerleşiminden 12-17 km. uzaklıkta Borotala, Alagaila ve Terbedoka vadilerinde yaklaşık 60 kurganın kazı çalışması yapıldı. Maalesef bunlardan çoğu yağmalanmıştı. Ölüler taş kabinlere ya da ahşap mezar odalarına yerleştirilmişti. Kurganların bir kısmında at iskeletleri de mevcuttu. Cesetler sırtüstü yatırılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafaları doğuya ya da güneydoğuya çevrilmiş vaziyetteydi.[243]

3.Borotal II: Mezarlıkta çapları 7-8 metre olan 8 tane taş höyüklü kurgan bulunmaktadır, bunlardan 7 tanesi kazılmıştır, kurganlarda ahşaptan yapılmış mezar odaları vardı. İskeletler mezar odalarının güney tarafında yer almaktaydılar ve sağ taraflarının üzerine yatırılarak kafaları da doğu-kuzeydoğu istikametlerine çevrilmişti. 2 numaralı kurganda 3 adet insan iskeleti vardı ve mezar odasının kuzey tarafında da at iskeleti yer

---

[241] Mamadakov, Marsadolov, Kiryuşin vd., "İssledovaniya v Uroçişe Çiçke na Yugo-Vostoke Altaya", s. 111–123.

[242] L.S. Marsadolov, **İstoriya i İtogi İzuçeniya Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya VIII-IV vekov do n.e. (Ot İstokov do Naçala 80-h godov XX Veka)**, San-Petersburg 1996, s.56.

[243] A.İ. Martınov, A.M. Kulemzin, G.S. Martınova, "Raskopki Mogilnika u Poselka Aktaş v Gornom Altaye (Раскопки могильника у поселка Акташ в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s. 147–172.

almaktaydı. Kurganlarda demir gem, altın folyo, demir bıçaklar, bronz minyatür küçük balta, seramik kaplar bulunmuştur.[244]

4.Borotal III: Mezarlıkta, höyük çapları 5x5,5 metreden 6x7 metreye kadar olan 6 kurgan kazılmıştır. Ama maalesef ki, kurganların çoğu yağmalanmıştı. Kurganlarda kütüklerden yapılmış mezar odaları mevcuttu ve iskeletler odaların güney taraflarında sağ tarafları üzerine yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Tek gömülen, çift gömülen ve gurup halinde gömülen definler mevcuttu. Mezar odalarının bazılarının kuzey taraflarında at iskeletleri de mevcuttu. Kurganlarda üç kenarlı ok uçları, ağaç kaplar, minyatür bronz hançer, demir gemler, seramik kaplar, demir bıçaklar, altın folyolar, küpeler yer almaktaydı.[245]

5.Alagail: Borotal vadisinin kuzeydoğusunda yer alan ve 6 adet kurgandan oluşan mezarlıktır. Kurganlardan 4 tanesi aynı hizada kuzey-güney istikametinde bir sıra oluşturur. 1976 yılında höyüğünün ölçüsü 9x10 metre olan bir kurgan kazılmıştır. Kurgan çukurunda tavanı da ahşapla kapatılmış ağaçtan yapılan mezar odası vardı. Odanın güney tarafına sağ tarafları üzerine yatırılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafaları doğu-kuzeydoğu istikametine çevrilmiş iki insan yerleştirilmişti. Kuzey tarafında ise kafası doğuya çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Kurganda 5 adet seramik testi, altın folyo parçaları, 3 adet demir bıçak, kemik ok uçları, bronz ayna, demir gem, iki delikli kemik mil, kemik tutturgaç ve toka bulunmuştur.[246]

6.Ala-Gail III: Çuy nehrinin sağ tarafında Alagail yerleşiminde yer alan mezarlıktaki 11 kurganın tamamı 1974 ve 1979 yıllarında kazılmıştır. Kurganlarda at koşumları, çok sayıda figürlü kemik plakalar, genellikle demirden yapılmış gemler, uçları ilkel şekilde oyularak grifon kafası şeklinde yapılmış iki delikli kemik miller, tokalar yer almaktaydı.[247]

---

[244] V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Dolinah Rek Borotal i Alagail (Археологические исследования в долинах рек Боротал и Алагаил)", **Sovetskaya Arheologiya**, №2, 1980, s. 180–191.
[245] Mogilnikov, Surazakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Dolinah Rek Borotal i Alagail", s.180-191.
[246] Mogilnikov, Surazakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Dolinah Rek Borotal i Alagail", s.180-191.
[247] V.D. Kubarev, "Rabotı v Gornom Altaye (Работы в Горном Алтае)", **AO 1975 goda**, Moskova 1976, s. 251-255.

7.Mejelik: Ulagan köyünün 3,5 km. batısında Başkaus nehrinin sol tarafında yer alan mezarlıktır ve 1993 yılında incelemeler yapılmıştır. Tahmini olarak İskit dönemine ait bir kurgan kazılmıştır.[248]

3.2.4.Ust-Kan Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Agafonov Log I: Karakol vadisinde yer almaktadır. 1988 yılında iki kurgan kazılmıştır. Her iki kurganda da kadın iskeleti mevcuttu, sağ taraflarına yatırılarak bacakları hafif bükülmüş ve kafaları doğuya çevrilmişti. Her iki kurganda da aynı seramik kaplardan, bronz bıçaklardan ve küpelerden vardı.[249]

2.Agafonov Log III: Mezarlık, Karakol Nehri vadisinde yer almakta olup iki adet kurgan bulunmaktadır. Bunlardan birisi 1988 yılında kazılmıştır ancak yağmalanmıştı. Kurganda bronz gem bulunmuştur.[250]

3.Kırlık I: Kırlık köyünün 4 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1983 yılında ölçüleri 6x4,5 ve 5x4,5 olan iki kurgan kazılmıştır. Bir numaralı kurganda mezar çukurunun iç duvarlarına taş plaka döşenmişti, anıtmezar olan bu kurganda küçük bronz balta, dokuz adet bronz ok ucu bulunmuştur. 2 numaralı kurganın çukuru da taş plakalarla kaplanmıştı, iskelet sağ tarafına yatırılmış kafası da doğu-kuzeydoğu istikametine çevrilmişti, yanında ise kemik ok uçları ve bronz bıçak yer almaktaydı.[251]

4.Kırlık II: Kırlık I'den 450 metre güneybatıda yer almaktadır. Çapları 9 ve 12 metre olan iki kurgan kazılmıştır, 6 numaralı kurgan çukurunun güney tarafında ağaç döşeme üzerinde sağ tarafına yatırılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafası da doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu, çukurun kuzey tarafında ise kafaları doğuya çevrilmiş iki at iskeleti mevcuttu. 8 numaralı kurganda da aynı durum mevcuttu. Kurganlarda demir

---

[248] V.A. Koçeyev, O.V. Larin, Yu.S. Hudyakov, "Ohrannıe Raskopki Mogilnika Mejelik (Охранные раскопки могильника Межелик)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1996, s. 150–153.
[249] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.30.
[250] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.31.
[251] V.B. Borodayev, Yu.T. Mamadakov, "Mogilniki Kırlık-I i Kırlık-II vGornom Altaye (Могильники Кырлык-I и Кырлык-II в Горном Алтае)", **Problemı Ohranı Arheologiçeskih Pamyatnikov Sibiri (Проблемы охраны археологических памятников Сибири)**", Novosibirsk 1985, s. 51–88.

gem, boynuzdan yapılmış kancalı kemer tokası, küçük bronz balta, hançerler, ayna, akik boncuklar, seramik kaplar bulunmuştur.[252]

5.Kara Anuy I: Anuy nehrinin sağ tarafında Kara Anuy köyünün 1,5 km. güneyinde yer alan eser A.P. Okladnikov tarafından keşfedilmiştir. Kurgan çukurunun etrafına taş plakalar döşenmişti, çukurda ayakları toplanarak sol tarafına yatırılmış, kafaları kuzeye çevrilmiş iki at iskeleti mevcuttu, atların birinin ağzında bronz gem mili vardı.[253]

6.Kara Anuy III: Kara Anuy köyünün yakınında yer almaktadır. Taş, toprak veya taş-toprak karışımından oluşan farklı tiplerde höyüklere sahip dokuz kurgan kazılmıştır. Çapları 6-12 metre arasındaydı. Mezar çukurlarında taş veya ağaçtan yapılar mevcuttu, iskeletler sırtüstü yatırılmıştı, kafaları ise kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Üç kurganda birer kişi, 4 kurganda ikişer kişi, 2 kurganda da gurup halinde insan gömülüydü. Kurganlarda bronz ayna, küpeler, seramik kaplar bulunmuştur.[254]

7.Yakonur: Yakonur'daki kraliyet kurganlarının yanı sıra 1939 yılında M.P. Gryaznov[255] tarafından 2 kurgan daha kazıldı. Bunlardan birisi olan 6 numaralı kurganda üzerinde demir gemi ve kemikten yapılmış koşum tokası olan bir tay iskeleti yer almaktaydı. 8 numaralı kurganda iki yetişkin ve bir çocuk iskeletiyle birlikte iki tane de at iskeleti yer almaktaydı. Mezar odasında 60 civarında altın folyodan yapılan küçük süs eşyaları, iki adet bronz ayna, üç adet seramik kap mevcuttu.

8.Sarı-Kobı: Yakonur köyünün güneybatısında yer almaktadır. Bu mezarlıkta çapları 5,6-6 metre olan iki kurgan ve bir de ritüel alan kazılmıştır. 24 numaralı kurganın mezar odasında ahşap yapı vardı ve tabanına kabuk döşenmişti. İnsan iskeleti sırtüstü yatırılmıştı ve kafası doğuya çevrilmişti, at ise büyük taşlar kullanılarak yapılmış kuzey taraftaki bir basamak yükseklikte olan seki üzerine yerleştirilmişti ve kafası doğuya

---

[252] Yu.T. Mamadakov, "Kurganı Skifskogo Mogilnika Kırlık-2 (Курганы скифского могильника Кырлык-2)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1995, s. 81–87.

[253] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.40.

[254] A.P. Borodovskiy, "Avariynıye İssledovaniya Mogilnika Epohi Rannego Jeleza v Verhovyah r. Anuy (Аварийные исследования могильника эпохи раннего железа в верховьях р. Ануй)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, Barnaul 1995, s.118–121.

çevrilmişti. Kurganda bezekli seramik kap, bronz hançer, küçük bronz balta ve demir gem vardı. 25 numaralı kurganın mezar odası taş kabinden oluşmaktaydı, burada üç tane insan iskeleti mevcuttu, iki yetişkin sırtüstü uzatılmıştı, genç yaşta olan ise sağ tarafına yatırılarak bacakları dizden bükülmüştü. Hepsinin de kafası doğuya çevrilmişti. Yanlarında eşya yoktu.[256]

9.Yabogan II: Ust-Kan köyünden 4 km. doğuda yer almaktadır. 1990 yılında çapları 8 ve 12 metre olan iki kurgan kazılmıştır. Birinci kurganda mezar çukuru 40 cm. yukarısından taş ve ağaçla kapatılmıştı. İkinci kurganda ahşap yapı mevcuttu ve etrafına taş plakalar döşenmişti. Ölüler sırtüstü uzatılmıştı ve kafaları batı-kuzeybatı istikametine çevrilmişti. 2 numaralı kurgandaki kafataslarında keser izleri vardı. Kurganlarda bronz ayna, minyatür balta, ok uçları, seramik kap mevcuttu.[257]

3.2.5.Ust-Koksa İlçesindeki İskit Kurganları

1.Ak-Kem: Tyungur köyünden 17 km. doğuda yer almaktadır. 1975 yılında ölçüleri 6,25x4,8 olan bir kurgan kazılmıştır, kurganın mezar odası ahşaptan yapılmıştı, içinde genç yaşta birisine ait iskelet yer almaktaydı ve sırtüstü uzatılarak kafası da batıya çevrilmişti. Yanında seramik kap, bronz küçük balta, bronz hançer yer almaktaydı.[258]

2.Katanda: Katun nehri vadisinde, Katanda nehrinin Katun nehrine döküldüğü yerin 1 km. uzağında yer almaktadır. 1925 yılında S.İ. Rudenko[259] tarafından çapları 9 ve 13,8 metre olan iki kurgan kazılmıştır. 2 numaralı kurganda bir kadın iskeleti yer almaktaydı, sırtüstü uzatılmıştı ve kafası da doğuya çevrilmişti, yattığı yerin tabanına da taş döşenmişti. Diğer kurganda ise iki insan iskeleti mevcuttu. Her iki kurganın da kuzey tarafında at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda demir gem, boynuzdan yapılmış kancalı kemer tokası v.b. bulunmuştur.

---

[255] M.P. Gryaznov, "Raskopki na Altaye (Раскопки на Алтае)", **Soobşeniye Gosudarstvennogo Ermitaja (Сообщение Государственного Эрмитажа)**, Leningrad 1940, s.17-21.
[256] Surazakov, "Ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye", s.127.
[257] V.A. Koçoyev, A.S. Surazakov, "Kurganı Mogilnikov Yabogan-I i II (Курганы могильников Ябоган-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**", Gorno-Altaysk 1994, s. 70–81.
[258] Pogojeva, "Pogrebalniya Rannıh Koçevnikov na Zapade Altaya", s.68–73.
[259] S.İ. Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskogo Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova-Leningrad 1960, s.12-15.

3.Katanda III: Katanda nehrinin sağ tarafında Katanda köyünün 7-8 km. kuzeybatısında yer almaktadır. 1984 yılında 9-11 metre çaplarında 3 kurgan kazılmıştır ama kurganların yağmalanmış olduğu tespit edilmiştir. Kurganlarda insan iskeletlerinin yanı sıra at iskeletleri de mevcuttu, seramik kaplar, bronz ve kemik tokalar, domuza ait köpek dişleri, kemik ok uçları bulunan eşyalar arasındadır.[260]

4.Kastahta: Kastahta nehrinin sağ tarafında ve Kastahta köyünün güneyinde yer almaktadır. Mezarlıkta 60'dan fazla kurgan bulunmaktadır ve 1983 yılında çapları 8-14 metre olan 8 kurgan kazılmıştır. Kurganlarda bir veya iki insan iskeleti yer almaktaydı ve mezar çukurlarının kuzey tarafında kafası doğuya çevrilmiş at iskeletleri vardı. İnsan iskeletleri ise mezar çukurlarının güney tarafında yer almaktaydı. Kurgan çukurlarında herhangi bir yapı yoktu ve insan iskeletleri sağ tarafları üzerine yatırılarak kafaları da doğuya çevrilmişti. Kurganlarda küçük bronz balta, hançerler, kemik ok uçları, aynalar, at koşum takımları, seramik kaplar mevcuttu.[261]

5.Turgunda: Turgunda nehri ağzında yer almaktadır. 1977 yılında 6,5x7,5 metre ölçülerinde bir kurgan kazılmıştır. Kurganın mezar odası sadece bir boy kütükten yapılmıştı ve içinde sağ tarafına yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş bir erkek ve bir de kadın iskeleti vardı. Kuzey tarafında ise karınları üzerine yatırılarak kafaları doğuya çevrilmiş iki at iskeleti mevcuttu. Kurganda seramik kap, demir bıçak, bronz küpeler ve ayna vardı.[262]

3.2.6.Çemalsk İlçesindeki İskit Kurganları

1.Ayrıdaş I: Buradaki kurgan kazıları 1986-87 yıllarında A.S. Surazakov tarafından yürütülmüştür. Kurganlar hakkındaki bilgileri de Surazakov ve Çevalkov'un eserinden[263] edinmekteyiz. Bu mezarlık Tatun nehrinin sağ tarafında Kuyus nehrinin 3 km. güneydoğusunda Kuyus vadisinde yer almaktadır. 150'nin üzerinde eser tespit edilmiştir. Yaklaşık 8 adet kurgan kazısı yapılmış, kurganların yağmalanmış olduğu görülmüştür,

---

[260] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.32.
[261] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.31-32.
[262] V.D. Kubarev, "Kurganı Skifskogo Vremeni v Ustye Reki Turgundı (Курган скифского времени в устье реки Тургунды)", **Materialı k İzuçeniyu Proşlogo Gornogo Altaya (Материалы к изучению прошлого Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1992b, s. 79–91.
[263] A.S. Surazakov, L.M. Çevalkov, "Rabotı v Gorno-Altayskoy Avtonomnoy Oblasti", **AO 1986 goda**, Moskova 1988, s.250-251.

kurganlarda at definleri yer almaktaydı, bulunan eşyalar arasında seramik kaplar, aynalar, bıçaklar, delinmiş domuz dişi, gem parçaları, koyun omurları vardı. Kazı raporlarının bir kısmı yayınlanmıştır.

2.Ayrıdaş II: Kuyus köyünün 2 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1988 yılında taşla çevrili üç yapı kazılmış ve ritüel alan oldukları tespit edilmiştir. Kazılan bu ritüel alanlarda seramik parçaları bulunmuştur.[264]

3.Ayrıdaş III: Kuyus köyünden 3 km. güneyde yer almaktadır. 1986 ve 1987 yıllarında bir sıra halinde dizilen 8 kurganın tamamı kazılmıştır, kurgan höyüklerinin ölçüsü 5,5x5,8 metreden 9,7x11 metreye kadardı. Kurganların mezar odaları kalın kütüklerden yapılmıştı ve sadece üç kurganda at iskeleti mevcuttu. İnsan iskeletleri odaların batı tarafında, sağ tarafları üzerine yatırılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafaları güney veya güneydoğu istikametine çevrilmiş vaziyette yer almaktaydı. Kurganlarda seramik kaplar, bronz aynalar, küçük baltalar, bıçaklar vardı.[265]

4.Ayrıdaş IV: Katun nehrinin sağ tarafında Kuyus köyünden 1,5 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1988 yılında V.A. Koçoyev başkanlığında kazılar yapılmıştır. Bu kurganlara ait bilgileri yine Koçoyev'in kazı raporlarından edinmekteyiz.[266] Kazılan kurganlar daire şeklinde olup her kurganda kütüklerden yapılmış kabinler mevcuttu. Ölüler dizleri bükülerek sağ taraflarına yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Her kurganda definle birlikte at iskeleti de mevcut olup, bulunan eşyalar arasında çömlekler, bıçaklar, okluk kancaları ve bir takım diğer eşyalar mevcuttu.

5.Bike I: Katun nehrinin sağ tarafında ve bu nehrin kolları olan Biyke ve Çoburak arasında yer almaktadır. 1988 yılında höyük ölçüleri 4,5 metreden 13 metreye kadar olan dokuz kurgan kazılmıştır, kurganlarda kütükten yapılmış dar mezar odaları mevcuttu. İskeletler sırtüstü yatırılarak kafaları doğuya çevrilmişti. Sadece bir kurganda at iskeleti

---

[264] O.V. Larin, "İssledovaniya na Mogilnike Ayrıdaş-II (Исследования на могильнике Айрыдаш-II)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk 1990, s. 192–197.
[265] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 33.

tespit edilmiştir, iki kurgan ise anıtmezar özelliği taşımaktaydı. Kurganlarda seramikler, bıçaklar, küçük baltalar, kancalar ve ayna yer almaktaydı.[267]

6.Bike III: Katun nehrinin sol tarafında bulunan bu mezarlıkta 1989-90 yıllarında 8 kurgan kazılmıştır, kazılan bu kurganlar içindeki 8 numaralı kurgan diğerlerine ait bütün özellikleri taşımaktaydı, kurganda kütükten yapılmış bir mezar odası ve odada bir iskelet vardı ve iskeletin kafası doğuya çevrilmişti. Kurganda bronz ayna, bronzdan boru biçimli boyun takısı, koyun omuruna saplanmış demir bıçak ve keramik kap bulunmuştur.[268]

7.Biyke: Yelenda köyünden 8 km. uzaklıkta Katun nehrinin sağ tarafında ve Biyke nehri ağzında yer alan mezarlıktır. Kurganlar guruplar ve diziler halinde bulunmaktadır. 1989-92 yıllarında A.A. Tişkin başkanlığındaki ADÜ kazı ekibi tarafından incelemeler yapılmış, 20 adet kurgan açılmıştır. Kazı raporlarının bir kısmı yayınlanmıştır.[269]

8.Çoba VI: Çoba nehri vadisinde yer almaktadır. 1992 yılında 12 kurgan kazısı yapılmıştır, iskeletler sağ tarafı üzerine yatırılarak bacakları dizden bükülmüş ve kafaları da güneydoğu istikametine çevrilmişti. Kurganlarda bronz bıçaklar, bağ, kanca, seramik kap bulunmuştur.[270]

9.Çoba VII: Katu nehrinin orta kısımlarının sağ tarafında Yelenda köyüne yaklaşık 15 km. uzaklıkta Çoba vadisinde yer almaktadır. A.S. Surazakov ve O.V. Larin tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.[271]

---

[266] V.A. Koçoyev, "Ranneskifskiye Pamyatniki Sredney Katuni", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii. Materialı Konferentsii**, Gorno-Altaysk 1992, s.51-52; V.A. Koçoyev, "Kurgannıy Mogilnik Ayrıdaş-IV na Sredney Katuni", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya. Materialı Nauçno-praktiçeskoy Konferentsii**, Barnaul 1996, s.134-137.

[267] V.D. Kubarev, S.M. Kireyev, D.V. Çeremisin, "Kurganı Uroçişa Bike (Курганы урочища Бике)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk 1990, s. 43–95.

[268] V.D. Kubarev, D.V. Çeremisin, İ.Yu. Slyusarenko, "Ohraneniye Rabotı na Sredney Katuni (Охранные работы на Средней Катуни)", **Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii: Materialı Konf. (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии: Материалы конф)**, Gorno-Altaysk 1992, s.40-42.

[269] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.32.

[270] O.V. Larin, V.A. Koçoyev, "Mogilnik Çoba-VI na Sredney Katuni (Могильник Чоба-VI на Средней Катуни)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya** (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края), Barnaul 1999, s. 161–163.

[271] O.V. Larin, A.S. Surazakov, "Raskopki Mogilnika Çoba 7", **Arheologiya Gornogo Altaya**, Barnaul 1994, s.86-91.

10.Çeba V: Çeba nehri vadisinde bulunan bu mezarlıkta 1989 yılında incelemeler yapılmıştır, mezarlığın bir kısmı geç İskit dönemine aittir.[272]

11.Çoltuh: Edigan köyünden 900 metre batıda yer almaktadır. Mezarlıkta çapı 8 metre olan İskit dönemine ait bir kurgan kazılmıştır. Kurganda 2 insan iskeleti ve bir de at iskeleti yer almaktaydı. İnsan iskeletlerinden birisi sırtüstü uzatılmış, diğeri ise sırtüstü yatırılarak bacakları toplanmıştı, kafaları ise kuzeydoğuya çevrilmişti. Sadece seramik kap vardı.[273]

12.Dyalyan: Oroktoy köyünden 5 km. güneydoğuda yer almaktaydı, 1989-90 yıllarında çapları 5-6 metre olan iki kurgan kazılmıştır. Kurganlardan birisinin çukurunda taş kabin, diğerinde ise kütükten yapılmış oda mevcuttu. Birisinde kadın diğerinde erkek iskeleti mevcuttu, sağ taraflarına yatırılmış ve kafaları da güneydoğuya çevrilmişti. Seramik, ayna, bıçak, koyun omurları kurgandaki buluntulardı.[274]

13.Elikmanar: Elekmanar köyünde bulunmaktadır, 1985 yılında bir kurgan kazılmıştır, 1,8x0,65 metre ölçüsündeki taş kabin içinde sağ tarafı üzerine yatırılarak bacakları toplanmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti yer almaktaydı. Kurganda 7 adet sapıyla birlikte kemik ok ucu, bronz saplı bıçak, bronz okluk kancası ve iki adet bronz borucuk vardı.[275]

14.Gurduba: Oroktoy-eke mezarlığının güneyinde yer almaktadır. Çapları 4-9 metre olan iki kurgan kazılmıştır. Kurganların birisinde taş kabin diğerinde ise sadece toprak çukur mevcuttu. Her kurganda bir kişi gömülüydü ve kafaları güneydoğu, doğu istikametine çevrilmişti.[276]

---

[272] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 34.
[273] Hudyakov, Mironov, "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturı v Doline r. Edigan v 1998g.", s.378.
[274] Yu.V. Teterin, "Kurganı Rannego Jeleznogo Veka u r. Oroktoy v Doline Sredney Katuni (Курганы раннего железного века у р. Ороктой в долине Средней Катуни)", **Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii: Materialı Konf. (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии: Материалы конф)**, Gorno-Altaysk 1992, s.65.
[275] V.A. Koçoyev, "Pogrebeniye v s. Elikmanar i Orujeynıy Kompleks v Kurganah Kara-Kobinskogo Tipa (Po Materialam Gorno-Altayskih Kurganov Skifskogo Vremeni)", **İtogi İzuçeniya Skifskoy Epohi Altaya i Sopredelnıh Territorriy**, Barnaul 1999, s. 83.
[276] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 36.

15.Karban: Oroktoy nehri ağzının yakınlarında yer almaktadır, incelenen kurganlarda ahşaptan yapılmış kabinler mevcuttu. Buluntular arasında seramik kaplar, ağaç tabaklar vardı. Kazı raporları yayınlanmamıştır.[277]

16.Kara-Teneş: 1980 yılında Kara-Teneş yerleşiminde A.P. Pogojeva tarafından üç kurgan kazılmış ve kazı raporları yine Pogojeva tarafından yayınlanmıştır.[278] Onun verdiği bilgilere göre, kurganlardan ikisinde taş kabin mevcuttu ve iskeletler sağ tarafına yatırılarak kafaları doğuya çevrilmişti. Yanlarında ise seramik kaplar, kemikten üç kenarlı ok uçları, bronz bıçak, okluk kancası ve yarım daire kemer tokası, koyun kemikleri vardı. Üçüncü kurganın mezar odası kütüklerden yapılmıştı, iskelet ise sağ tarafı üzerine kıvrılmıştı. Yanında seramik kap, üç adet üç kenarlı kemik ok ucu, okluk, bronz okluk kancası, yatmakta olan iki keçinin tasvir edildiği kemer tokası, ucu iki akbabanın kafası görünümünde olan akinak (M.Ö. I. bin yılda İskitler tarafından kullanılan bir kılıç türü) vardı.

17.Kayndu: Yelenda köyünden Çemal köyüne giderken yolun 2 km.sinde Katun nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. 1985-86 yıllarında höyüklerinin ölçüsü 2x2,5 metreden 8x8,5 metreye kadar olan 18 kurgan kazılmıştır, kurgan çukurlarının bir kısmı taş kabinlerden geri kalanı da sadece çukurdan oluşmaktaydı. İskeletler sırtüstü yatmaktaydı, bacakları dizden bükülerek toplanmıştı ve kafaları kuzeybatı, batı, güneydoğu, doğu istikametlerine çevrilmişti. Sadece iki kurganda at iskeleti mevcuttu. Kurganlardan bir tanesi de anıtmezardı. Hançerler, kemik ok uçları, bronz bıçaklar, kancalar, seramik kaplar vardı.[279]

18.Kızık-Telan I: Mezarlık, Kuyus köyünün 6-9 km. güneydoğusunda, farklı dönemlere ait 100'ün üzerinde arkeolojik eser olan Kızık-Telan vadisinde yer almaktadır. Mezarlıkta 1980 ve 1988 yıllarında A.S. Surazakov tarafından kazı çalışması yapılmış, 1989 ve 1991 yıllarında ise V.A. Mogilnikov ve A.S. Surazakov tarafından birlikte kazı

---

[277] A.P. Umanskiy, "Rogozihinskiye Kurganı po Raskopam Barnaulskogo Pedinstituta v 1985 godu (Рогозихинские курганы по раскопкам Барнаульского пединститута в 1985 году)", **Voprosı Arheologii Altaya i Zapadnoy Sibiri Epohi Metalla (Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла)**, Barnaul 1992, s. 51–59.

[278] A.P. Pogojeva, "Raskopki Mogilnikov Ranney Bronzı i Rannıh Koçevnikov na Altaye (Раскопки могильников ранней бронзы и ранних кочевников на Алтае)", **AO 1980 goda**, Moskova 1981, s.205–206.

[279] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 33.

çalışmaları yapılmıştır. 1980'de A.S. Surazakov tarafından 10 kurgan açılmış, mezar çukurlarındaki taş kabinlerin çoğu boş çıkmıştır. Devam eden yıllarda 30 kurgan kazısı daha yapılmış ancak kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece kazı çalışması hakkında bilgi verilmiştir.[280]

19.Kor-Kobı I: Katun nehrinin sol tarafında Kuyus köyünün 1,7 km. kuzeybatısında yer alan mezarlıktır. Kurganlar guruplar halinde veya tek başlarına bulunmaktadır. 1984 yılında A.V. Koçeyev başkanlığındaki kazı ekibi tarafından, 1989 yılında O.V. Larin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelemeler yapılmış, toplamda 8 kurgan kazılmıştır. 1990 yılında ise tekrar O.V. Larin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelemeler yapılmıştır.[281]

20.Kok-Edigan: Edigan nehrinin sağ tarafında ve Edigan köyünden 2 km uzaklıkta yer almaktadır. 1995-99 yıllarında 6-11 metre çaplarında 11 kurgan kazılmıştır. Kurganlarda seramik kaplar, bronz ve demir bıçaklar, hançerler, küçük balta, kanca, kemik ok uçları yer almaktaydı.[282]

21.Oroktoy-Eke: Oroktoy köyünden 4 km. uzaklıkta yer almaktadır ve mezarlıkta çapları 3,5-6 metre olan 4 kurgan kazılmıştır. İskeletlerin yerleştirilme şekli farklılık göstermektedir, kimisi sırtüstü, kimisi yan yatırılmış şekildedir. Buluntular arasında bıçaklar, çengel iğneler, küpeler, boncuklar vardı.[283]

22.Oroktoy: Oroktoy köyünden 4 km. uzaklıkta Oroktoy nehri ağzının güneydoğusunda yer almaktadır. 6 metre çapında bir kurgan kazılmış, kurgandaki insan iskeleti sırtüstü yatırılarak kafası kuzeybatıya çevrilmiştir.[284]

23.Partizanskaya Katuşka Yerleşimindeki Kurgan: Uznezya köyünün 1 km. kuzeybatısında yer almaktadır, P.İ. Şulga tarafından keşfedilmiş ve incelenmiştir, kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece hakkında bilgi verilmektedir.[285]

---

[280] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 32.
[281] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.33.
[282] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 35.
[283] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 36.
[284] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 36.
[285] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.34.

24.Saldam: Kuyus köyünden 7-8 km. uzaklıkta yer almaktadır. Yu.S. Hudyakov[286] tarafından çapları 8-10 metre olan 3 kurgan kazısı yapılmıştır. Kurganlardan birisi anıtmezara benzemekteydi. Diğer kurganlarda birer kişi vardı ve kafaları doğu-güneydoğu istikametine çevrilmişti. Kurganlarda at iskeletleri de mevcuttu. Kurganlarda bronz ve kemik ok uçları, bronz hançer, kancalar vardı.

25.Soldin: Saldam mezarlığının güneyinde yer almaktadır. İçinde bir tane insan iskeleti olan 9 metre çapındaki bir kurgan kazılmıştır. Bronz okluk kancası, bronz plaka bulunan eşyalardır.[287]

26.Soldin-eke: Soldin mezarlığının güneyinde yer almaktadır. 9-10 metre çaplarında iki kurgan kazılmıştır, kurganların mezar çukurlarında ağaç çerçeve bulunmaktaydı, 2 numaralı kurgan ise anıtmezar özelliği taşımaktadır ve sadece at iskeleti tespit edilmiştir. Diğer kurganda ise kafası batıya çevrilmiş bir insan iskeleti vardı, yanında ise seramik kap ve bronz hançer yer alıyordu.[288]

27.Tıtkesken I: Katun nehrinin sol tarafında Tıtkesken nehri ağzının yakınında yer alan mezarlıktaki kurganlar guruplar halindeydi. 1983 yılında M.T. Abdulganeyev tarafından keşfedilmiş, daha sonra Yu.F. Kiryuşin tarafından çalışmalar yapılmıştır. 4'ten 14'e kadar olan kurganların ve 16, 17 numaralı kurganların kazısı yapılmıştır. Kurganlar çapları 3-6 metre arasında değişen taş dolgulardan oluşmaktaydı, neredeyse tamamında taş plakalar döşenerek oluşturulmuş taş kabinler mevcuttu, bazılarında iskelet de eşya da yoktu, bir kısmında insan iskeleti birkaçında at iskeleti vardı, seramik kap parçaları, hayvan dişleri kurganlarda bulunanlar arasında yer almaktaydı.[289]

28.Tıtkesken VI: Tıtkesken nehrinin sol tarafında bulunmaktadır, mezarlıkta küçük sıralar halinde kurganlar yer almaktadır, kurganlar farklı dönemlere aittir, erken İskit dönemine ait 2-3 kurgan bulunmaktadır. Yu.F. Kiryuşin tarafından 1989-1992 yılları

---

[286] Hudyakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Zone Zatopleniya Katunskoy….", s.115-117; Yu.S. Hudyakov, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnikov Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №1, Gorno-Altaysk 1995, s. 87–101.
[287] Hudyakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Zone Zatopleniya Katunskoy….", s.115-117.
[288] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s. 35.
[289] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.36-38.

arasında araştırmalar yapılmıştır. Aşağıda belirtilen 26, 51, 55, 56 numaralı kurganlar kayda değerdir.

26: İskelet sırtüstü yatırılmış ve kafası kuzey-kuzeybatı istikametine çevrilmişti, sol tarafında bronz ayna, post, kürk, kahverengi kumaş parçaları, kamış kalıntıları, deri kemer parçaları, **51**: İnsana ait iskeletin kemikleri azdı ve karışıktı. Eşya yoktu. **55**: Taş dolgunun çapı 6,5 m. idi, batı tarafında dikili taş (veya balbal) vardı. İskelet bozulmuştu, seramik kap parçaları, hayvan dişleri, taş bileği parçası buluntular arasındaydı. **56**: Kurgan 13 metre çapında yuvarlak taş dolgudan oluşmaktaydı, mezar çukurunda düzensiz şekilde taş plakalar ve bu plakaların altında yığılmış insan iskeleti vardı, iki tane de iki kanatlı bronz ok ucu (uzunluğu 4,3 cm, eni 1,4 cm.; uzunluğu 4 cm, eni 1,3 cm.) vardı.[290]

29.Togushan I: Katun nehrine dökülen Togushan deresinin ağzından 250 metre doğuda yer alan mezarlıktır. 1984 yılında M.T. Abdulganeyev tarafından keşfedilmiş olan mezarlıktaki kurganlar zincirlemesine sıralar halinde dizilmiştir. Mezarlıktaki 3 numaralı kurgan erken İskit dönemine ait bütün beirtileri göstermekte idi. Çapı 3,5 m., yüksekliği 30 cm., dolgusu 2-3 kat taş yığınından oluşmaktaydı, kurgan çukuru tam ortadaydı ve çukurda taş kabin mevcuttu, taş kabinde 45-50 yaşlarında sağ tarafı üzerine yatırılmış ve bacakları toplanmış kadın iskeleti ve iskeletin kafasının sağ tarafında keramik kap parçaları yer almaktaydı.[291]

30.Togushan IV: Kuyus köyünün 5 km. güneyinde yer alan ve 4 gurup kurgan bulunan mezarlıktır. 1989 yılında ADÜ tarafından Yu.F. Kiryuşin başkanlığında kazılar yapılmıştır. Burada 11 numaralı kurgan önem arz etmektedir, 3 metre çapında 30 cm. yüksekliğinde taş dolgudan oluşmaktadır, içinde kenarlarına taş plakalar dikilerek olşturulmuş taş kabin vardır ve kabinde at kafatası mevcuttur.[292]

31.Tyangıs-Tıt: Edigan köyünden Edigan nehrine doğru 2 km uzaklıkta yer almaktadır. 1998-99 yıllarında çapları 9-12 metre olan 5 kurgan kazılmıştır. İki kurganın çukurunda kütük kalıntıları görülmüş, üç kurganda ikişer insan gömülü olduğu tespit

[290] Yu.F. Kiryuşin, A.L. Kungurov, N.F. Stepanova, **Arheologiya Nijnetıtkekenskoy Peşerı-I (Археология Нижнетыткескенской пещеры-I)**, Barnaul 1995, s.60-61.
[291] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.35.
[292] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.35-36.

edilmiştir. İskeletler sırtüstü yatırılarak bacakları toplanmış kafaları da doğuya çevrilmişti. 4 kurganda ise at iskeleti vardı. Kurganlarda demir gem, süs eşyaları, ayna, seramik kap bulunmuştur.[293]

32.Ust-Çoba I: Çoba nehrinden Kuyus köyüne giden yolun 1 km.sinde yer almaktadır. 1990 yılında İskit dönemine ait 6 metre çapında bir kurgan kazılmıştır. Kurgan çukurunda ahşap parçaları gözlenmiştir, bir yetişkin ve bir çocuk olmak üzere iki kişi gömülmüştü. Yanlarında ise resimli seramik kap, bronz bıçak ve ayna vardı.[294]

33.Ust-Edigan: Edigan nehri ağzından 3 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1988 ve 1992 yıllarında iki kurgan kazılmıştır. Bu kurganların birisinde 4, diğerinde 2 insan iskeleti mevcuttu. İskeletler bacakları toplanarak sırtüstü yerleştirilmiş ve kafaları güneydoğu istikametine çevrilmişti. Kurganlarda kaplar, minyatür bronz hançer, küçük balta, ayna parçaları vardı.[295]

34.Ust-Kuyum: Çemalsk yolundan 25 km. uzaklıkta Kuyum nehri ağzına yakın yerde ve Katun nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. S.M. Sergeyev tarafından kazı çalışması yürütülmüştür.[296]

35.Yukarı Teltehmen I: Yukarı Tehltehmen dağı eteklerinde, Edigan nehri ağzından 500-700 metre doğuda yer almaktadır. Mezarlıkta farklı dönemlere ait 18 kurgan yer almaktadır, 1989 yılında İskit dönemine ait höyüğü 4,4x3,8 metre olan 1 kurgan

---

[293] Yu.S. Hudyakov, V.S. Mironov, "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturı v Doline r. Edigan v 1998g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры в долинер. Эдиган в 1998 г.)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territorpiy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Novosibirsk 1998, s. 374–378.

[294] A.İ. Solovyev, "İssledovaniya na Mogilnike Ust-Çoba-I na Sredney Katuni (Исследования на могильнике Усть-Чоба-I на Средней Катуни)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 123–125.

[295] Yu.S. Hudyakov, "Pogrebeniye Pozdneskifskogo Vremeni na Mogilnike Ust-Edigan (Погребение позднескифского времени на могильнике Усть-Эдиган)", **АЛТАICA**, 2, 1993, s. 55–65; Yu.S. Hudyakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Zone Zatopleniya Katunskoy GES v 1993 godu (Археологические исследования в зоне затопления Катунской ГЭС в 1993 году)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, V, Barnaul 1995, s. 115–117.

[296] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.40.

kazılmıştır. Kurganda bir yetişkin insan vardı ve kıvrılarak sağ tarafı üzerine yatırılmış kafası da güneydoğu istikametine çevrilmişti. Seramik kap ve bileği taşı bulunmuştur.[297]

36.Yukarı Teltehmen IV: Edigan nehri ağzından 800 metre güneydoğuda yer alan mezarlıktır. 1989-90 yıllarında N.F. Stepanova tarafından 3 kurgan kazılmıştır.[298]

37.Yukarı Yelenda I: Yelenda köyünün güney kenarından 85-100 metre güneydoğuda bulunan ve 5 kurgandan oluşan mezarlıktır. 1988 yılında tüm kurganlar ADÜ tarafından kazılmıştır.[299]

38.Yukarı Yelenda II: Yelenda köyünün kuzeydoğusunda yer almaktadır, 1987 yılında höyük ölçüleri 3,75x4,5 metreden 7,25x8,5 metreye kadar olan 13 kurgan kazılmıştır. Kurganlarda ahşap mezar odaları, taş kabinler ve toprak çukurlar mevcuttu. İskeletler sağ tarafına yatırılarak bacakları toplanmış veya sırtüstü yatırılarak uzatılmıştı ve kafaları güney, güneydoğu istikametlerine çevrilmişti. At iskeleti ise sadece bir kurganda vardı. Kurganlarda seramik kaplar, bronz aynalar, bronz hançer ve küçük balta, bronz ve demir bıçaklar yer almaktaydı.[300]

3.2.7.Mayma Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Alferovskiy: Gorno-Altaysk şehri yakınında bulunmaktadır. Şiddetli derecede çimlenmiş taş kurganlardan oluşmaktadır, bunlardan 4 tanesi 1933 yılında A.V. Yakubovskiy tarafından incelenmiştir. Kurganlarda taş kabinler vardı, iskeletler sağ tarafı üzerine bacakları toplanarak yerleştirilmiş ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Kurganlarda bronz ayna, altın folyo, at tasvirleri, delikli bronz disk mevcuttu.[301]

2.Barangol: Katun'un aşağı kısmında Ust-Muna ve Barangol köyleri arasında yer almaktadır ve mezarlıktaki kurganların çapları 4,5-7 metre arasındadır. Genellikle birer iskelet olmakla birlikte iki kurganda ikişer, bir kurganda ise 4 kişi gömülüydü. İnsanların

---

[297] N.F. Stepanova, "Raskopki v Ustye r. Edigan (Раскопки в устье р. Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №2, Gorno-Altaysk 1997, s. 61–73.
[298] Stepanova, "Raskopki v Ustye r. Edigan", s.61-73.
[299] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.32.
[300] N.F. Stepanova, S.V. Neverov, "Kurgannıy Mogilnik Verh-Yelenda-II (Курганный могильник Верх-Еланда-II)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994, s. 11–24.
[301] Surazakov, "Ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye", s.121-124.

kafası genellikle doğuya çevrilmişti. Yanlarında bulunan eşyalar ise seramik kaplar, demir bıçaklar, altın folyo, gezli bronz disk idi.[302]

3.Mayma: Mayma köyü civarında yer almaktadır, 1985-87 yıllarında çapları 5,5-7,5 metre olan 18 kurgan ve 1 tane de ritüel alan kazılmıştır. Mezar çukurları farklılık arz etmekteydi, bazısı tahta döşenerek yapılmış, bazısı taş döşenerek yapılmış, bazısında ise hiçbir yapı yoktu. Kazılan kurganların büyük çoğunluğu yağmalanmıştı, çıkan eşyalar arasında ise küçük baltalar, ok uçları, at koşumları, demir ve bronz çengel iğneler, kırmızı akikten boncuklar, küpeler vardı.[303]

3.3.Rusya Altay Bölgesindeki İskit Kurganları

1.Berezovka I (Karamışevo): Berezovka köyünden 1,3 km. batıda, Korbalihi nehrinin sağ tarafında yer alan kurgandır. Kurganda iki farklı mezar odasında at ve insan iskeleti ve birkaç parça bronz eşya bulunmuştur. Kazı raporları tam olarak yayınlanmamıştır.[304]

2.Lokot 4a: Rusya Altay Bölgesindeki Removskiy köyünün 4 km doğusunda yer almaktadır. 1994-1996 ve 2000 yıllarında 14 kurgan kazısı yapılmıştır. Kurganlarda İskitlere ait at koşumları, silahlar ve çeşitli eşyalar elde edlmiştir. Kazı raporu P.İ. Şulga[305] tarafından yayınlanmıştır.

3.Maşenka I: Kedrovaya nehrinin Çarış nehrine döküldüğü yerden 250-300 metre doğuda bulunmaktadır. Kurgan M.Ö. VII. yüzyıla aittir ve kurganda atla birlikte gömülen kadın cesedinin bozulmamış olması dikkate değerdir.[306]

4.Melniçnaya Gora: Zmeinogorsko dağı yakınında bulunan tek bir kurgandır. Kazı raporları yayınlanmıştır.[307]

---

[302] A.P. Borodovskiy, "Vtoriçnıye Pogrebeniya Epohi Rannego Jeleza na Nijney Katuni (Po Materialam Barangolskogo Nekropola)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, XI, Barnaul 2000, s.197-2000.

[303] S.M. Kireyev, "Spasatelnıye Rabotı na Mogilnike Mayma-IV (Спасательные работы на могильнике Майма-IV)", **Problemı İzuçeniya Kulturnogoistoriçeskogo Naslediya Altaya (Проблемы изучения культурноисторического наследия Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s. 39–43.

[304] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.32.

[305] P.İ. Şulga, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a**, Barnaul 2003, s.7-28.

[306] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.34.

5.Çesnokovo I: Kuybışevo köyü yakınındaki bu yağmalanmış kurgan 1996'da incelenmiştir. Kazı raporları P.İ. Şulga, A.A. Kazakov tarafından yayınlanmıştır.[308]

3.4.Diğer Kurganlar

1.Boytıgem II: Boytıgem nehrinin döküldüğü yerden 500 m. kuzeybatıda yer almaktadır. M.T. Abdulganeyev başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 6 kurgan kazılmış, kazı raporları yayınlanmıştır.[309]

2.Kurtu II: Kurtu yerleşiminde bulunmaktadır, 1961 yılında S.S. Sorokin M.Ö. IX.-VIII. yüzyıllara ait 5 kurgan kazısı gerçekleştirmiştir.[310]

3.Mayemir Nehri Mezarlığı: A.V. Adrianov tarafından incelenmiş ancak kazı raporları yayınlanmamıştır.[311]

4.Pesçenaya I: 1989 yılında V.A. Mogilnikov ve V.N. Yelin tarafından incelenmiştir. Mezarlıkta 16 kurgan ve bir de dikili taş mevcuttu. 2 adet kurgan kazılmıştır bunlardan birisi erken İskit dönemine aittir.[312]

5.Pokrovskiy Log IV: Sentelek-Pokrovka yolu yakınında yer almaktadır. Yol yapımı sırasında tahrip edilmiş ancak 1992-94 yıllarında kazı çalışmaları yapılmıştır, at ve insan iskeletleri bulunmuş, kazı raporları da tam olarak yayınlanmamıştır.[313]

3.5.Altay'da İskit Yerleşim Yerleri

1.Küçük Dugan: N.F. Stepanova tarafından kazılmış bir yerleşim yeridir, uzunluğu 41 mm., genişliği 16 mm. olan bronz ok ucu bulunmuştur. Kazı raporları N.F. Stepanova tarafından yayınlanmıştır.[314]

---

[307] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.34.
[308] P.İ. Şulga, A.A. Kazakov, S.D. Vedanin vd., "Avarıynıye Rabotı na Reke Çarış", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul 1997, s.124-128.
[309] M.T. Abdulganayev, "Mayemirskiye Kurganı Boytıgema", **Arheologiya Gornogo Altaya**, Barnaul 1994, s.37-43.
[310] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.33.
[311] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.34.
[312] V.N. Yelin, V.A. Mogilnikov, "İssledovaniye Kurganov Beş-Ozeka", **Ohrana i İzuçeniya Kulturnogo Naslediya Altaya**, Barnaul 1993, s.218-220.

2.Tıtkesken III-VI: Erken demir devrine ait seramik parçaları ve erken İskit dönemine ait kurgan varlığı tespit edilmiştir.[315]

3.Sarı-Bel: Yu.F. Kiryuşin, A.A. Tişkin, N.F. Stepanova, N.Yu. Kungurova tarafından kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır.[316]

4.Semisart I: Aynı isimdeki yerleşim yerinin güney kısmında yer almaktadır.[317]

5.Yelbanı: Rusya Altay Bölgesi Yelbanka köyünün 2-3 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yerleşim yerinde farklı dönemlere ait katmanlar tespit edilmiş, 50 cm derinlikteki katmanda yer alan birbirine yakın mesafedeki üç delikli miller dikkat çekmekteydi, bunların yanında 75 cm. derinlikte bronz ok uçları da tespit edilmiştir.[318]

---

[313] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.35.
[314] Kiryuşin, Tişkin, **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya**…., s.42.
[315] Yu.F. Kiryuşin, A.L. Kungurov, "Mnogosloynoe Poseleniye Tıtkesken-6 na Katuni", **Arheologiya Gornogo Altaya**, Barnaul 1994, s.111-123.
[316] Yu.F. Kiryuşin, A.A. Tişkin, N.F. Stepanova, N.Yu. Kungurova, "Poseleniye Sarı-Bel", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №1, Gorno-Altaysk 1995, s.57-61.
[317] L.S. Marsadolov, "Rabotı v Tsentralnom Altaye", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1985**, Moskova 1987, s.260-261.
[318] A.A. Tişkin, E.M. "Mednikova, Nekotoriye İzdeliya s Gorodişa Yelbamı", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya**, I, Barnaul 1993, s.133-136.

4. ALTAY'DA HUN DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

4.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyetindeki Hun Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları

4.1.1.Onguday Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Balık-Sook II: Aynı isimle anılan yerde bulunan mezarlıktır. Çüy yolunun kuzeyindeki sıradağların eteğinde Kurot nehri ağzında yer alır. 1985 yılında V.D. Kubarev'in başkanlığındaki kazı ekibi tarafından burada 11 kurgan kazıldı. 1 numaralı kurganda 50 cm derinlikte İskit sonrası döneme ait defin kalıntısı tespit edildi. Kenarlarına taş plaka döşenmiş kurganın tavan döşemesi yoktu ve yanında eşya olmayan yetişkin bir insan gömülüydü. Defin sırtüstü uzatılmış ve başı da kuzeybatıya çevrilmişti. Kurgan M.Ö. II. – M.S. V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[319]

2.Beliy-Bom II: Bu mezarlık, Beliy-Bom köyünün 2,5-3 km. güneydoğusunda Çüy nehrinin sol tarafında yer alır. 1980 yılında M.T. Abdulganeyev tarafından bulunmuştur, aynı yıl G.D. Globa Bulan-Kobinsk kültürüne ait bu mezarlıkta 14 kurgan kazısı gerçekleştirmiştir.[320] 1987-1989 yıllarında Yu.T. Mamadakov tarafından kazılar devam ettirildi. Mezarlıkta 20'den fazla kurgan incelendi, kurganların çoğu yuvarlaktı ve taş dolguluydu. Mezar üstü yapılar birbirine çok yakındı hatta birbirine bitişik olanları vardı. Mezar çukurları tekti ve derin değillerdi (70 cm'e kadar), dikdörtgen şeklindeydi ve kuzeybatı-güneydoğu istikametinde kazılmıştı. Mezar odaları taş plakalarla, bazıları da ağaç kütüklerle kaplanmış, tavanı da aynı şekilde yapılmıştı. Her kurganda 1 kişi vardı ve sırtüstü gömülmüşlerdi, kafaları da doğuya veya güneye çevrilmişti.[321] Bazı mezar odalarının tavanında ve mezar odasının arka duvarının köşesinde kafası kurgandaki insanın kafasıyla aynı yöne çevrilmiş ve yan yatırılmış at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda bulunan ok kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçakları, hançerler, damga, kemer

---

[319] V.D. Kubarev, P.İ. Şulga, **Pazırıkskaya Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула)**, Barnaul 2007, s. 182.

[320] G.D. Globa, "Raskopki Kurgannogo Mogilnika Beliy-Bom-II (Глоба Г.Д. Раскопки курганного могильника Белый-Бом-II)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)**, Gorno-Altaysk 1983, s. 116-126.

takımları, metal ve kemikten süs eşyaları, gemler, at koşumlarına ait diğer eşyalar, günlük ev eşyaları, silahlar vs. gibi eşyalardan yola çıkılarak kurganların M.S. II. yüzyıldan - M.S. IV. yüzyılın ilk yarısına kadar olan döneme ait oldukları tespit edilmiştir.

3.Booçi: Booçi köyünün kuzeybatısındaki farklı zamanlara ait kurganların bulunduğu mezarlıktır. 1987 yılında Yu.T. Mamadakov başkanlığındaki ekip tarafından 10 civarında kurgan incelenmiştir. Mezar çukurları oval ve dikdörtgen şeklinde, duvarları dik, derinlikleri 60 cm.den fazla değildi. Mezar çukurlarında genellikle taştan yapılmış odalar mevcut olup sırtüstü yatırılmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir veya iki ceset tespit edilmiştir. Kurganlarda bileşik yapılı ok parçaları, demir ok uçları, kemerler, süs eşyaları, çeşitli el araçları, günlük eşyalar tespit edilmiştir. Kurganlar M.S. II. yüzyıl ile IV. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zamana aittir.[322]

4.Boş-Tuu I: Mezarlık, Malaya İnya köyünün 1,5 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta 1,5 ila 16 m. çaplarında, 15 ila 50 cm yüksekliklerinde 104 adet taş kurgan tespit edilmiştir. 1988 yılında mezarlığın güney tarafında Mogilnikov ve Surazakov tarafından 6 adet kurgan incelenmiştir.[323] Aynı yıl Yu.T. Mamadakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 55 kurgan kazılmıştır. Kurganlar doğu-batı istikametinde hatlar oluşturmaktadır. Cesetler derinlikleri 0,35-1,2 m. olan dikdörtgen ve biraz yamuk şekillerdeki dar mezar çukurlarına gömülmüştü ve mezar çukurlarında taştan, ağaçtan ve bazen de taş ve ağaçtan, birisinde ise kütüklerden yapılmış odalar bulunmaktaydı. Ölüler sırtüstü veya yan yatırılmış ve kafaları batı ve doğu istikametlerine çevrilmişti. Bazı mezar odalarının tavanında ve iskeletlerin hemen yanında insanla aynı yöne çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Yu.T. Mamadakov bu mezarlığın M.S. II.-IV. yüzyıllara ait olduğunu

---

[321] Yu.T. Mamadakov, "İssledovaniya v Gornom Altaye (Исследования в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye Otktıtiya 1985 goda (Археологические открытия 1985 года)**, Moskova 1987a, s. 159.
[322] Yu.T. Mamadakov, "Avarayniye Raskopki u s. Booçi (Аварийные раскопки у с. Боочи)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Sayı VIII, Barnaul 1997a, s.150–153.
[323] V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Kurganov Gunnskogo Vremeni u s. Malaya İnya v Gornom Altaye (Раскопки курганов гуннского времени у с. Малая Иня в Горном Алтае)", **Pamyatniki Yevrazii Skifo-Sarmatskoy Epohi (Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи)**, Moskova 1995, s. 62-74.

bildirmektedir. Kurganlarda bileşik yapılı yaylar, demir ve kemik ok uçları, tokalar, küpeler, ahşap eşyalar bulunmuştur.[324]

5.Bulan-Kobı IV: Mezarlık, İnya köyünün 5,5 km. güneyinde, Katun nehrinin sol tarafında yer almaktadır. İçerisinde farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır. Kurganların incelenmesi Yu.T. Mamadakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1981 yılında başlamış ve 1983, 1985,1990 yıllarında devam etmiş ve 69 adet kurgan kazılmıştır. Mezarlığın çevresi taşlarla duvar şeklinde çevrilmişti ve kurganlar birbirine çok yakındı. Dikdörtgen veya hafif yamuk şekildeki kurgan çukurları bir veya birden fazlaydı ve genellikle duvarları dik kazılmıştı, çukurlarda taş plakalarla yapılmış odalar mevcuttu. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Bazı mezar odalarının tavanlarının üstünde veya ölünün hemen üstünde sırtüstü veya yan yatırılmış ve kafası insanla aynı yöne, doğuya, çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Bu kurganlardaki buluntuların büyük çoğunluğunu silahlar ve diğer savaş aletleri oluşturmaktaydı. Bununla birlikte kemer takımları, kemik ve metal süs eşyaları, iş araçları, günlük ev eşyaları, at koşum takımları bulunmuştur. Kurganların M.Ö. I. yy. ile M.S. II.-III. yy.lara ait olduğu tahmin edilmektedir.[325]

6.Kara-Koba II: Mezarlık, Kara-Koba köyünden 2 km. kuzey-kuzeydoğuda yer almaktadır. V.A. Mogilnikov 1981 yılında Pazırık kültürüne ait 6 kurgan kazmıştır. 6 numaralı kurganda farklı dönemlere ait iki mezar çukuru vardı, birisinde bir çocuğa, diğerinde ise yetişkin bir kadına ait eşyalar bulunmaktaydı. Çok sayıda eşya olması bu kurganların tarihini belirlemeyi zorlaştırmıştır fakat M.S. II.-IV. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.[326]

7.Saldyar II: Küçük Yaloman köyünün 6 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Mezarlıkta birbirine bitişik guruplar halinde 100'ün üzerinde kurgan mevcuttur. 1990

---

[324] Yu. T. Mamadakov, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I. Tısç. n.e.: Avtorefarat (Культура населения Центрального Алтая в первой половине I тыс. н.э.: автореф)**, Novosibirsk 1990, s. 14-18.

[325] N. N. Seregin, S. S. Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi (Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретаци)**, Barnaul, Azbuka 2014, s.125.

[326] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Kara-Koba-II (Курганы Кара-Коба-II)", **Arheologiçeskiye İssleddovaniya v Gornom Altaye v 1980-1983 gg. (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1983 гг.)**, Gorno-Altaysk 1983a, s.52-89.

yılında V.A. Mogilnikov ve A.S. Surazakov tarafından kuzeydoğu-güneybatı istikametinde dizilmiş 5 kurgan kazıldı. Kurganların höyükleri oval şekilde yığma taştan oluşmakta ve yükseklikleri 40 cm., uzunlukları 4,5 m.den meydana gelmekteydi. Kurganların çukurları fazla derin değildi ve dikdörtgen şeklindeydi, çukurlarda taş kabinler mevcuttu. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış ve kafası güneydoğu istikametine çevrilmiş birer kişi mevcuttu. Kurganlarda gerdanlıklar bulunmuştur. Kurganların M.S. II.-IV. yüzyıllara ait oldukları tahmin edilmektedir.[327]

8.Sarı-Bel: Kupçegen köyünün 5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta diziler halinde 300'den fazla kurgan ve ritüel eser mevcuttur. 1995 yılında V.İ. Soyönov tarafından 4 kurgan ve bir de daire şeklinde taş döşeli ve at gömülü ritüel alan kazılmıştır. Kazı raporları da Soyönov tarafından yayınlanmıştır.[328] Kazılan bu kurganların höyükleri oval şekilde taş ve toprak karışımından oluşmakta ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde yer almaktaydı. Her kurganda dibe doğru önemli ölçüde genişleyen birer çukur vardı. Çukurlarda taş veya taş-ağaç karışımından oluşmuş birer kabin ve kabinler içerisinde sırtüstü veya hafif yan şekilde yatırılarak kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş birer kişi bulunmaktaydı. Kabinlerin üzerinde veya çukurun dolgusu arasında kafaları doğu istikametine çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda, küçük kaşık şeklinde toka, hançer, üç kanatlı ve üç köşeli demir ok uçları, kemer tokası, uçları halka şeklinde birbirine birleşen gem bulunmuştur. Bu kurganların M.Ö. II.-M.S. I. yüzyıllara, Hun dönemine ait oldukları kaydedilmektedir.

9.Semisart I: Yelo köyünün 4 km. güneybatısında, Kara-Bom kayalıklarında yer alan mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar bulunmaktadır. Burada L.S. Marsadolov başkanlığındaki Ermitaj Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından incelemeler yapılmış ve kazı raporları da Marsadolov tarafından yayınlanmıştır.[329] Bu döneme ait 18 numaralı

---

[327] V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Vtorogo Saldyarskogo Mogilnika (Раскопки Второго Сальдярского могильника)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk 1997, s.126-144.

[328] V.İ. Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Раскопки на могильнике Сары-Бел)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk 1999, s.134-152.

[329] L.S. Marsadolov, "Kompleks Arheologiçeskih Pamyatnikov v Semisarte na Altaye (Комплекс археологических памятников в Семисарте на Алтае)", **Materialı Sayano-Altayskoy Arheologiçeskih Ekspeditsii Gosuderstvennogo Ermitaje (Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа)**, Sayı 4, San-Petersburg 2001, s. 42.

kurgan kazılmıştır. Kurgan aşırı derecede çimlenmişti ve fazla derin değildi, çukurda ağaç kabin izlerinin yer aldığı girinti mevcuttu. Kurgan yağmalanmıştı. Kurganda bulunan demir tokadan kurganın M.S. II.-V. yüzyıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.

10.Stepuşka I-II: Terkedilmiş Stepuşka köyünün aşağısında yer almaktadır. 2010 yılında ADÜ arkeoloji ekibi tarafından Stepuşka I'de 30 adet kurgan ve ritüel eser kazılmış, DADÜ arkeoloji ekibi tarafından ise 37 kurgan ve 27 ritüel eser olmak üzere 64 kazı yapılmıştır. Kurganlar ve ritüel eserler guruplar halinde ve genellikle birbirlerine paralel sıralar halinde yer almaktaydılar. Kurganların çukurları birer taneydi ve dikdörtgen şeklinde, hafif yamuk şekilde veya oval şekildeydi. Çukurlar genellikle dik duvarlıydı, bazı durumlarda ise padboy mevcuttu. Çukurlarda genellikle taştan yapılmış, bazılarında ise ağaçtan yapılmış kabinler mevcuttu. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış, kafası genellikle doğuya bazılarında ise batıya çevrilmiş birer kişi gömülüydü. Bazı kurganlara insanla birlikte at da gömülmüştü, atlar insanların yanına onlarla aynı seviyede, onlardan bir basamak yukarda veya bir basamak aşağıda olmak üzere farklı düzeylerde gömülmüşlerdi ve genellikle insanın kuzey tarafında yer almaktaydılar. Stepuşka I'deki kurganların büyük bölümünün M.S. III.-IV. yy.lara ait olduğu düşünülmektedir. Stepuşka II mezarlığına ait kazı raporları ise henüz yayınlanmamıştır.[330]

11.Tuekta: Tuekta köyü civarında yer alan mezarlıkta farklı dönemlere ait kurganlar vardır. 1937 yılında S.V. Kiselev başkanlığındaki kazı ekibi tarafından birkaç kurgan kazıldı. Genellikle taş kabinler mevcuttu, Göktürk dönemine ait büyük kurganların yanında yer alan 2 ve 4 numaralı kurganlarda at iskeleti de tespit edilmiştir. A.A. Gavrilova boynuz yay kaplamaları bulunduğunu ve Hun dönemine ait olduklarını kaydetmektedir.[331]

12.Ulita: Yelo köyünün 3,5-4 km. güneydoğusunda yer alan mezarlıkta, ADÜ kazı eki tarafından 1987 yılında 33 kurgan kazılmıştır. Kurganlar hakkında Yu.T. Mamadakov kısa bilgiler vermektedir.[332] İçlerinde 16 ve 25 numaralı kurganlar dikkat çekmektedir, bu kurganların çukurları taş kabine benzer şekilde taş plakalarla kaplanmış, ölüler sırtüstü ve kafaları batı tarafa gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kurgan çukurlarının kuzey duvarları

[330] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.137-138.
[331] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.87-89.
[332] Mamadakov, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I. Tısç. n.e.…**.., s.6-20.

boyunca at iskeletleri yer almaktaydı ve at iskeletleri insan iskeletinden bir basamak yukardaydı. Mamadakov, kurganların M.S. III.-IV. yüzyıllara ait olduğunu kaydetmektedir.

13.Ust-Kojolyu: Kupçegen köyünün kuzeydoğu kenarında yer almaktadır. Kurganlar hakkında V.A. Koçeyev bilgi vermektedir.[333] 1989 yılında Ust-Kojolyu II mezarlığında pazırık kültürüne ait 3 numaralı kurgan kazılmıştır. Sırtüstü yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu ve yanında eşya yoktu. Bu definin II. yüzyıla veya daha sonraki döneme ait olduğu sanılmaktadır. Aynı yıl Ust-Kojolyu IV mezarlığında da farklı zamanlara ait iki defin bulunan bir kurgan kazılmıştır. Yine pazırık kültürüne ait olan bu 10 numaralı kurgan 1,1 m. derinlikteydi ve kurgan çukuru taşla kaplanmıştı. Kurganda sırtüstü uzatılmış ve kafası doğuya çevrilmiş bir iskelet yer almaktaydı. İçinde eşya bulunmayan bu kurganın M.S. II.-V. yüzyıllara ait olduğu kaydedilmektedir.

14.Yaloman II: Büyük Yaloman nehrinin sağ tarafında yer alan ve içerisinde farklı zamanlara ait kurganlar bulunan mezarlıktır. A.A. Tişkin başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafında 2002-2005 ve 2007-2008 yıllarında mezarlığın batı tarafında ve ortasında 25'in üzerinde kurgan kazılmıştır. Batı taraftaki kurgan gurubu kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sıralanan birkaç dizi oluşturur. Bu kurganların höyüğü küçüktür ve taş-toprak karışımından meydana gelmektedir, ayrıca çevresinde çember şeklinde dizilmiş taşlardan oluşan bir yapı yer almakta ve bu yapının da altında 1,5 m.ye kadar inen mezar çukurları bulunmaktaydı ve bu yapıların bazılarının yanında küçük taş sütunlar vardı. Kurgan çukurlarında büyük taş kabinler, nadiren ise kütüklerden yapılmış kabinler vardı ve kabinlerin üzerine ise bir veya birkaç at iskeleti yerleştirilmişti. Cesetler sağ tarafı üzerine veya sırtüstü yatırılmış, bacakları hafif bükülmüş veya dümdüz uzatılarak ve kafaları doğuya, güneydoğuya çevrilerek yerleştirilmişti. Orta kısımdaki kurganların höyükleri 1 metreye kadar yükselmekteydi ve höyüğün çevresinde daire şeklinde birbirine birleşik olarak yerleştirilmiş taşlar yer almaktaydı, kurgan çukurları da taş-toprak karışımıyla doldurulmuştu. Kurganlarda derinliği 1,5 metreden 3 metreye kadar olan dikdörtgen şeklinde çukurlar vardı. Çukurlarda, taş kabinlerden oluşmuş ve tavanı büyük taşlarla

[333] V.A. Koçeyev, "Raskopka Gorno-Altayskogo Krayevedçeskogo Museya na Mogilnikah Ust-Kojolyu v 1989 godu (Раскопки Горно-Алтайского Краеведческого музея на могильниках Усть-Кожолю в 1989 году)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №12, Gorno-Altaysk 2004, s.58-70.

kapatılmış bir veya birkaç kabin bulunmaktaydı. Cesetler taş kabinler içinde sırtüstü uzatılmış ve kafaları kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Taş kabinlerin taşla kapatılmış tavanları üzerine bir veya birkaç at yerleştirilmişti. Kurganlar ölüyle birlikte gömülen eşyalar bakımından oldukça zengindi. Kurganlarda bol miktarda savaş aletleri, at koşumları, süs eşyaları, günlük ev eşyaları, çeşitli iş aletleri, vahşi hayvan sitilinde sanat eserleri mevcuttu. Batı gurubundaki kurganlar M.Ö. II.-M.S. I. yüzyıllara ait olup, merkezde yer alan kurganlar ise M.S. IV. yy.ın ikinci yarısı – V. yy.ın ilk yarısına aittir.[334]

4.1.2.Koş-Agaç Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Akkol I: Ak-Alaha nehrinin sağ tarafında Akkol nehrinin ağzından 70-90 m. kuzey-kuzeydoğuda yer alır. Mezarlıkta Hun dönemine ait dikdörtgen şeklinde dizilmiş taşlardan oluşan 42 kurgan mevcuttur. Kurganlar doğu-batı ve kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yer almaktadırlar. 1994 yılında V.İ. Molodin[335] başkanlığında dikdörtgen şeklinde bir kurgan kazıldı. Kurganın dış yapısı 3,4x2,1 m. büyüklüğünde, 25 cm. yüksekliğinde idi. Bu yapının kenar kısmında 1,4 m. derinliğinde bir kurgan kazılmıştır. Tavanı desteklemek için bir direk dikilmiş, direk mezar çukurunun dibine yerleştirilerek, etrafına da taşlar konmuştur. Ceset sırtüstü uzatılmış ve kafası da güneye çevrilmişti. Ölünün yanında eşya yoktu. Kurganın M.Ö. III. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.

2.Kalcin: Ak-Alaha nehrinin sol tarafında yer alan bir mezarlıktır. V.İ. Molodin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1990 yılında gezi düzenlenmiş, Kalcin VI'da 9 kurgan kazılmıştır. Kurganlardan birisinde erken Hun dönemine ait bir tabaka da mevcuttu. Burada iki tip kurgan mevcuttu. Birinci tipteki kurganların dış yapısı dikdörtgen şeklindeki bir veya birkaç tabaka halinde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı, mezar çukurları derindi ve çukurların içinde ağaçtan ve taştan yapılmış mezar odaları, kütükler bulunmaktaydı. İkinci tipteki kurganların dış yapısı daire şeklinde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı, mezar çukuru 50 cm olan ve taştan yapılmış mezar odası bulunan kurganlardır. Ölüler ayakları uzatılmış ve sırtüstü yatırılmıştı, kafaları ise batıya çevrilmişti, yalnız bir mezarda kafası doğuya

[334] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.146.

çevrilerek yerleştirilmişti. 6 numaralı kurgandaki mezar çukurunun dolgusu arasında at iskeletine de rastlanmıştır. Kurganlarda boncuklar, bronz halkalar, akik boncuklu altın telli askı bulunmuştur. Kazı raporu Molodin tarafından 1997 yılında yayınlanmıştır.[336] Kurganlar M.S. II.-IV. yüzyıllara aittir. Kalcin VIII'deki 4 numaralı kurgan da bu döneme aittir. Kurganın dış yapısı 2,5 m. çapında dairesel şekildeki taş döşemeden oluşmakta ve 64 cm derinliğindeki mezar çukurunda taştan yapılmış mezar odası bulunmaktaydı. Mezar odasında sırtüstü yatırılmış ve kafası batıya çevrilmiş bebek iskeleti mevcuttu. İskeletin yanında eşya yoktu. V.İ. Molodin kurganın M.S. II. yüzyılın ilk çeyreğine ait olduğunu belirtmektedir.[337]

3.Kam-Tıtugem: Kokorya köyü civarındaki Kam-Tıtugem nehrinde yer alan mumyalanmış kaya mezarıdır. Kurgan yerli sakinler tarafından keşfedilmiştir. 1990 yılında V.A. Koçeyev tarafından özel olarak incelenmiş ve cesedin deri, kürk elbise giydirilerek ahşap bir tabut içine koyulup, oyulmuş kayanın içine yerleştirildiği sonucuna varılmıştır. Üzerinde yumuşak kumaş ve yün iplikten dikiş izleri olan cesedin mumyalanmış kafasıyla birlikte, kolları ve yanındaki eşyaları (ağaç ve kemik yay kalıntıları, ok sapları, kemik düdük, okluk parçaları, okluk askısı) Kokorya köyü okul müzesinde sergilenmektedir. Kurganın M.S. III.-V. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir. Hudyakov, Ebel ve Koçeyev[338] tarafından yayınlanmıştır.

4.Kızıl: Tomul dağı tepesinin hemen altında, Koir nehrinin 5 km. kuzeybatısında dağlar arasındaki aynı isimle anılan Kızıl vadisinde yer almaktadır. Mezarlıkta aşırı derecede çimlerle kaplanmış 30'un üzerinde kurgan bulunmaktadır. 1995 yılında 3 kurgan kazıldı, 3 numaralı kurganda aynı seviyede iki farklı kültür katmanı keşfedildi. Cesetler

---

[335] V.İ. Molodin, "Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1 na Plosgorye Ukoki ih Kulturno-Hronologiçeskaya İnterpretatsiya (Могильники Калджин-6 и Ак-Кол-1 на плоскогорье Укок и их культурно-хронологическая интерпретация)", **Problemi Arheologii, Etnografii, Antropologii sibiri i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt IV, Novosibirsk 1997a, s.230-232.

[336] Molodin, "Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1…", s.230-232.

[337] V.İ. Molodin, N.V. Polosmak, A.V. Novikov, Ye.S. Bogdanov, İ.Yu. Slyusarenko, D.V. Çeremisin, **Arheologiçeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok (Археологические памятники плоскогорья Укок)**, Novosibirsk 2004, s.175-177.

[338] Yu.S. Hudyakov, A.V. Ebel, V.A. Koçeyev, "Nahodki iz Mumifitsirovannogo Pogrebeniya na Reke Kam-Tıttugem v Gornom Altaye (Находки из мумифицированного погребения на реке Кам-Тыттугем в Горном Алтае)", **İstoriya i Kultura Sayano-Altaya: v Proşlom, Nastoyaşem i Buduşem (История и культура народов Саяно-Алтая: в прошлом, настоящем и будущем)**, Gorno-Altaysk 1998a, s.21-22.

sırtüstü yatırılmış ve kafaları batı tarafa çevrilmişti. İskeletlerin çevresinde çürümüş ağaç kalıntılarının görülmesi ağaçtan yapılmış kabin olduğunu göstermektedir, aynı zamanda taş plakalar da yer almaktaydı. 1 numaralı kurgan bulunan eşyaların çeşitliliği açısından dikkat çekmektedir, kurganda boynuz yay kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, demirden yapılmış kemer kancaları, bileği taşı, bıçak, seramik kap bulunmuştur. 2 numaralı kurganda demir bıçak ve taştan yapılmış disk şeklinde bir eşya bulunmuştur. Kurganların M.S. I. bin yılın ilk yarısına ait oldukları zannedilmektedir.[339]

5.Kızıl-Car I: Ak-Kel nehrinin sol tarafında Kızıl-Car vadisinde yer almaktadır. V.A. Mogilnikov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1977 yılında çalışma yapıldı. İskit dönemine ait 9 numaralı kurganın çukurunda 25 cm. derinlikte daha sonraki dönemlere ait ikinci bir katman vardı ve burada sırtüstü uzatılmış ve kafası batı-güneybatı istikametine çevrilmiş 20-25 yaşlarında bir erkek iskeleti mevcuttu. İskeletin yanında dört köşeli demir ok ucu yer almaktaydı. Kurganın M.S. II. yüzyıl ile IV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu tahmin edilmektedir.[340]

6.Kurayka: Kuray köyünün 2 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta 100'ün üzerinde kurgan bulunmaktadır. 1994 yılında V.İ. Soyönov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 19 kurgan kazılmıştır. Kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır.[341] 2001, 2003 yıllarında İ.Yu. Slyusarenko başkanlığındaki kazı ekibi tarafından ikinci kazılar yapılmıştır. Aynı ekip tarafından 2005-2007 yıllarında mezarlığın kuzeybatı tarafında tahrip edilmiş 6 kurgan daha kazılmıştır. Kurganların derinliği 1 metreden fazlaydı ve mezar çukurları oval şekilde olup dibe doğru genişlemekteydi. Mezar çukurlarında kütükler, tavanı tahtayla kaplanmış ağaç mezar odaları ve bazen de taş plakalarla kaplanmış mezar odaları mevcuttu. Ölüler genellikle tek olmakla birlikte, bir yetişkin ve bir çocuktan oluşan iki kişinin gömüldüğü kurganlar da mevcuttu, cesetler sırtüstü, bazen de yan yatırılmış şekildeydiler ve kafaları batı ve kuzeybatı istikametlerine çevrilmişti. Kurganlarda kemik

---

[339] V.A. Koçeyev, A.S. Surazakov, "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Basseyne r. Koir (Археологические исследования в бассейне р. Коир)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, №10, 2003, s.70-83.

[340] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Kızıl-Car-I, VIII - Pamyatnik Pazırıkskoy Kulturı Altaya (Курганы Кызыл-Джар-I, VIII - памятник пазырыкской культуры Алтая)", **Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1983b, s.3-49.

[341] V.İ. Soyönov, A.V. Ebel, "İssledovaniya na Mogilnike Kurayka (Исследования на могильнике Курайка)", **Drevnosti Altaya: İzvesyiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk 1998a, s.113-135.

yay kaplamaları, demir hançerler, kayışlarıyla birlikte kemer tokaları, küpe, boncuklar, askılar, bileği taşı, ağaç ve seramik kaplar, elbise parçaları bulunmuştur. Kurganlar genel olarak M.S. III.-V. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[342]

7.Tete IV: Kuray stebinde yer almaktadır. 1983 yılında V.D. Kubarev tarafından çalışma yapılmış ve yayınlanmıştır.[343] 4 numaralı kurganda Hun dönemine ait ayrı bir katman yer almaktaydı. 40-45 cm. derinlikte taş döşeme içinde sırtüstü yatırılmış ve kafası kuzeybatıya çevrilmiş bir çocuk iskeleti yer almaktaydı. Sağ bacağı boyunca kömürleşmiş bir değnek izi vardı. Kafatasının altında ise yeşil renkli boncuk mevcuttu.

4.1.3.Çemalsk Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Ayrıdaş I: Kuyus köyünün 3 km güneybatısında Ayrıdaş vadisinde yer alır. Katun nehrinin sağ tarafındaki Vadide iki yüzden fazla arkeolojik eser bulunmaktadır ve çoğu Hun dönemine aittir. A. S. Surazakov başkanlığında 1980'de 1982'de ve 1984-1990 yılları arasında kazı çalışması yapılmıştır. Kurganların dış yapıları oval şekildedir, 1 m. derinlikte ağaçtan, taş ve ağaçtan veya taştan mezar odaları bulunmaktadır. Ölüler genel olarak sırtüstü uzatılmış ve kafası kuzeybatı istikametine çevrilmiştir. Bazı kurganlarda aynı istikametlere veya ters taraflara çevrilmiş iki veya ikiden fazla ceset bulunmuştur. Sekiz kurganda mezar çukurunun kuzey tarafına yerleştirilmiş at cesetleri bulunmuştur. Kurganlarda silahlar, kemer takımları, süs eşyaları, iş gereçleri, günlük eşyalar tespit edilmiştir. Bu kurganların tarihlendirilmesi konusunda arkeologlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Teterin M.S. I.-III. yüzyıla[344], Soyönov M.S. II.-V. yüzyıla[345], Tişkin ve Gorbunov M.S. II.-IV. yüzyıllara tarihlendirmektedir.[346]

2.Biyke: Elenda köyünden 8 km. uzaklıkta, Biyke nehrinin ağzından 500 m. kuzeydoğuda yer alır. A.A. Tişkin başkanlığındaki ADÜ Biyke kazı ekibi Bulan-Kobinsk

---

[342] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.133.
[343] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura (Kurganı Çui i Ursula)**, s.65.
[344] Yu.V. Teterin, "Grivnı Gunno-Sarmatskoy Epohi Yujnoy Sibiri (Гривны гунно-сарматской эпохи Южной Сибири)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Labarotorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №6, Gorno-Altaysk 2001, s. 107-115.
[345] V.İ. Soyönov, **Pogrebalnıy Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoyu Epohu: Avtorefarat (Погребальный обряд населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху: Автореф)**, Barnaul 1997, s.19.

kültürüne ait 16 numaralı kurganı kazdı. Kurgan 3,5 m. çapındaydı ve höyüğü 40 cm. yüksekliğinde 3 kat taş yığınından oluşmaktaydı. Mezar çukuru dikdörtgen şeklinde, 2,45x1,67 m. büyüklüğünde ve derinliği 40 cm. idi. Mezar çukuru ve tavanı taş plakalardan oluşmaktaydı. Bu taştan mezar odasının içinde sırtüstü yatırılmış, kafası kuzeye çevrilmiş bir yaşlı erkek iskeleti yer almaktaydı. Cesedin yanında hiç eşya yoktu. Kurganın M.S. II.-IV. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.[347]

3.Bike I: Bike ve Çoburak nehirleri arasında, Pazırık kültürünün batı tarafında yer alır. Bu mezarlıkta 100'den fazla farklı zamanlara ait kurgan bulunmaktadır. 1988-1990 yıllarında V.D. Kubarev, S.M. Kireyev, D.V. Çeremisin tarafından Hun dönemine ait 19 kurgan incelenmiş ve kazı raporu da Kubarev, Kireyev, Çeremisin tarafından yayınlanmıştır.[348] Taş dolgudan oluşan bu kurganların mezar çukurları oval şekildedir. Birisinin mezar çukurunda taştan yapılmış bölme ve içinde de kafatası ve ayak iskeletleri mevcuttu. Ancak kurganların çoğunda mezar odası basit şekildeydi. Çocukların ve gençlerin cesetleri sırtüstü yatırılmış, ayakları uzatılmış veya ayakları toplanmış şekildeydi, kafaları doğuya bazen de batıya çevrilmişti. Cesetlerin birçoğunun ayakları kesilmişti. Kurganlarda genel olarak süs eşyaları ve elbise parçaları (kemer tokaları, bronz ve taş plakalar, askılar, küpeler, boncuklar), bazılarında ise günlük eşyalar (bıçaklar, seramik kaplar) vardı. Bu kurganların III.-IV. yüzyıllara ait oldukları düşünülmektedir.

4.Çoba: Yelanda köyünün 15 km. güneydoğusunda yer almaktadır. DADÜ tarafından 1989 yılında Çoba V mezarlığında 4 kurgan kazılmış, bulunan materyallerden kurganların Bulan-Kobinsk kültürüne ait oldukları anlaşılmıştır. 1992 yılında Çoba VI mezarlığında da kazılar yapılmıştır. Buradaki Hun – Sien-Pi dönemine ait 2 numaralı kurgan çember şeklinde olup 5x6 m. büyüklüğündedir. Kurgan çukurunda 80 cm. aşağıda

---

[346] A.A. Tişkin, A.A. Gorbunov, **Kompleks Arheologiçeskih Pamyatnikov v Doline r. Biyke (Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке)**, Barnaul 2005a, s.160-163.

[347] A.A. Tişkin, T.V. Tişkina, "Rezultatı Arheologiçeskogo İssledovaniya Kurgannogo Mogilnika Biyke v Gornom Altaye (Результаты археологического исследования курганного могильника Бийке в Горном Алтае)", **Gornıy Altay i Rossiya – 240 let (Горный Алтай и Россия – 240 лет)**, Gorno-Altaysk 1996, s.34-38.

[348] V.D. Kubarev, S.M. Kireyev, D.V. Çeremisin, "Kurganı Uroçişe Bike (Курганы урочища Бике)", Arheologiçeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катуни), Novosibirsk 1990, s. 43-95.

taş döşeme mevcut olup, içinde sırtüstü uzatılmış ve kafası batıya çevrilmiş bir insan iskeleti vardı. İskeletin yanında ise altın folyo parçaları ve kemik iğne yer almaktaydı.[349]

5.Dyalyan: Oroktoy nehrinin ağzından 3 km. güneydoğuda yer almaktadır. 1989-1990 yıllarında Yu.V. Teterin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 34 civarında kurgan sayılmış ve 9 kurganın da kazısı yapılmıştır. Kurganlar küçük taş yığınlarından (küçük taş höyüklerden) oluşmaktadır, mezar çukurları dik duvarlı veya dibe doğru genişlemekteydi, uzunlukları 3-4 m. ve derinlikleri de 1,5 m.ye kadardı. Mezar odaları taş ve ağaç kaplamalardan, tavanları ise kütük ve ağaçtan oluşmaktaydı. Genellikle mezar odalarının güneydoğu kısmında yan veya karın üzerine yatırılmış ve kafası da insanlarınkiyle aynı yöne çevrilmiş at iskeletleri yer almaktaydı. Definle birlikte boynuzdan yapılmış yay kaplamaları, kemik ve demir ok uçları, hançerler, bıçaklar, kılıç, kemer takımları, kemik tarak, küpeler, şerit plakalar, gemler, zırhlanmış sert eyerler, ata vurmak için yapılmış sopalar, dizgin takımları, ağaç kaplar ve diğer eşyalar bulunmuştur. Kurganların M.S. IV.-V. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.[350]

6.Karban I: Kuyus köyünün 1,5 km. aşağısında yer almaktadır. Mezarlık 1983 yılında M.T. Abdulganayev tarafından keşfedildi ve 1989-1990 yıllarında kazıldı. M.S. II.-IV. yüzyıllara ait 21 kurgan açığa çıkarıldı. Oval şekilde yığılmış taşlardan oluşan kurganlar 3,5 m.ye kadar büyümekte, yükseklikleri ise 20-30 cm. arasında değişmekteydi ve kuzey-güney istikametinde dizilmişlerdi. Mezar çukurları fazla derin değildir 50 cm.ye kadardır, dikdörtgen veya biraz yamuk şekildedirler, çukurlarda ince taş plakalardan yapılmış mezar odaları bulunmaktaydı ve bu mezar odalarının bazılarının tavanları da kapatılmıştı ancak 2 kurganın mezar çukurunda kenarları biçilmiş kütükler de bulunmuştur. Bunların dışında minyatür anıt mezar da bulunmuştur. Kurganlara sırtüstü yatırılmış ve kafaları kuzey-kuzeybatı istikametlerine çevrilmiş şekilde birer kişi gömülmüştü. Bulunan eşyalar arasında ise boynuzdan yay kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçakları, hançerler, farklı kemer takımları; boncuklar, küpeler, askılar gibi süs eşyaları ve elbise

[349] O. V. Larin, V.A. Koçeyev, "Mogilnik Çoba VI na Sredney Katuni (Могильник Чоба-VI на Средней Катуни)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1999, s.161-163.

takımları; bıçak, bileği taşı, rende gibi gereçler; kemik borular ve gem parçaları yer almaktadır. Kazı raporları yayınlanmamıştır.[351]

7.Kızık-Telan II: Kuyus köyünün 4-5 km. güneydoğusunda Kızık-Telan vadisinde yer almaktadır. Burada A.S. Surazakov tarafından inceleme yapılmıştır. 1980 yılında erken İskit dönemine ait 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Aynı kurganın güney tarafında Bulan-Kobinsk kültürüne ait ikinci bir çukur keşfedilmiştir, bu çukurun ölçüleri 1,68x0,56 m ve yüksekliği de 40 cm idi, duvarı ve tavanı taşla kaplanmış dar bir taş kabin mevcuttu. Bu taş kabinin içinde kafası güneydoğuya çevrilmiş bir iskelet yer almaktaydı. İskeletle birlikte demir kemer tokası ve ince küçük boru bulunmuştur. A.S. Surazakov kurganın M.S. I. bin yılın ilk yarısına ait olduğunu ve Ayrıdaş I kurganıyla zamandaş olduğunu kaydetmektedir.[352]

8.Kok-Edigan: Edigan köyüne 2 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1995-1999 yılları arasında Yu.S. Hudyakov başkanlığında Pazırık kültürüne ait olan 11 kurgan kazılmıştır. 5, 12, 14 numaralı kurganlarda Hun-Cungar ve Ortaçağ dönemlerine ait birden fazla katman keşfedilmiştir.[353]

9.Kor-Kobı I: Kuyus köyünün 1,7 km. kuzey batısında yer almaktadır. 1989 yılında 1 numaralı kurganda Afanasyevo kültürüne ait bir katman keşfedilmiştir. Kurganda taş plakalarla yapılmış mezar odası mevcuttu ve 40 cm. derinlikteydi, bu taş mezar odasının güneybatı tarafında ise erken İskit dönemine ait ikinci bir katman mevcuttu. Yapılan incelemede ölünün sırtüstü uzatıldığı ve kafasının da kuzeybatı istikametine çevrildiği

---

[350] Yu.V. Teterin, "Mogilnik Dyalyan Novıy Pamyatnik Predturkskogo Vremeni Gornogo Altaya (Могильник Дялян-новый памятник предтюркского времени Горного Алтая)", **Problemı Hronologii i Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Yujnoy Sibiri (Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири)**, Barnaul 1991a, s.155-157.

[351] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.129-130.

[352] A.S. Surazakov, "Kızık-Telan-II (Кызык-Телань-II)", **Drevnosti Altaya: İzvesyiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №6, Gorno-Altaysk 2001, s.70-72.

[353] Yu.S. Hudyakov, Yu.S. Mironov, "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturı na Pamyatnikah Kok-Edigan i Tyangıs-Tıt v 1999 g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры на памятниках Кок-Эдиган и Тянгыс-Тыт в 1999 г.)", **Problemı Arheologii, Etnologii i Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territoriy (Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt V, Novosibirsk 1999, s.537-541.

gözlenmiştir. Bu eserin kazısını yapan O.V. Larin onun M.S. I. bin yıla ait olduğunu kaydetmektedir.[354]

10.Tıtkesken VI: Yelenda köyünün 2 km. güneyinde yer alan, farklı dönemlere ait kurganlar içeren mezarlıktır. 1989 yılında ADÜ arkeoloji ekibi tarafından mezarlığın güney tarafında bulunan Hun dönemine ait 6 kurgan kazılmıştır. Kurganların höyükleri oval şekilde yığılmış taşlardan oluşmaktaydı ve çapları 4,5 m'ye kadardı. Kurganların çukurları dar dikdörtgen şeklinde, duvarları dik, derinlikleri 50 cm'ye kadardı ve sadece birisinde taş ve ağaçtan yapılmış kabin mevcuttu, diğerlerindeki çukurlarda bir yapı yoktu. İnsan iskeletleri sırtüstü yatırılmış ve kafaları batıya çevrilmişti. Kurganlarda boynuz yay kaplamaları, kemik ve demir ok uçları, kemik borucuklar, kemer tokaları, boncuklar, bıçak ve iğ bulunmuştur. Bu kurgan gurubu M.S. II.-IV. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[355]

11.Tyangıs-Tıt: Edigan köyünden 2 km. uzaklıkta yer almaktadır. Yu.S. Hudyakov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1988 yılında kazı çalışması yapılmıştır. 2 numaralı kurganda Bulan-Kobinsk kültürüne ait ikinci bir define rastlanmıştır. İskit dönemi kurganının üzerine ikinci bir katman olarak yetişkin bir insan sırtüstü yatırılarak ve kafası batıya çevrilerek gömülmüştür. Ölüyle birlikte 2 adet demir toka, okluk kancası, demir plaka, boynuz yay kaplaması parçaları bulunmuştur. Kurgan M.S. III.-IV. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Kazı raporları yayınlanmamıştır.[356]

12.Ulug-Çoltuh I: Edigan köyünün 800 m. batısında yer almaktadır. Mezarlık 1998 yılında keşfedildi ve 2001, 2002, 2003, 2005 yıllarında Yu.S. Hudyakov başkanlığında kazılar yapıldı. Mezarlıkta bulunan 75 kurganın 50'den fazlası kazıldı, kurganlar Hun dönemine ait oval şekildeki taş höyüklerden oluşmaktaydı ve kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sıralar oluşturmaktaydılar. Kurganlarda dik duvarlı birer çukur mevcuttu ve derinlikleri 70 cm.den azdı. Çukurlarda taştan, ağaçtan, taş ve ağaç karışımından kabinler, dikeyine yerleştirilmiş taş plakalar, kaya parçaları vardı. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğu istikametine çevrilmişti. 19 numaralı kurganda yüzükoyun yatırılmış bir erkek iskeleti mevcuttu. Kurganlarda bulunan eşyalar ise çok sayıda bileşik yapılı

[354] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.132-133.
[355] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.139.
[356] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.139-140.

yaylardan, demir ve kemik ok uçlarından, savaş bıçaklarından, hançerlerden, kemer takımlarından, çeşitli aletlerden, süs eşyalarından oluşmaktaydı. Kurganların M.S. III.-IV. yüzyıllara ait olduğu kaydedilmektedir.[357]

13.Ust-Biyke III: Yelanda köyünün 6,5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1997 yılında A.A. Tişkin başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 4 numaralı kurgan kazıldı. Kurganın çukuru dikdörtgen şeklindeydi, içindeki insan iskeleti sırtüstü yatırılmış ve kafası da güneybatı istikametine çevrilmişti. İskeletin yanında boynuz kaplamalı bileşik yapılı yay, demir ve kemik ok uçları, savaş bıçağı, kemer tokası, bronz levhalar, gem, boynuz makara ve boru, biz, bileği taşı, bıçak ve boncuk bulunmuştur. A.A. Tişkin ve V.V. Gorbunov[358] tarafından kazı raporları yayınlanmıştır.

14.Ust-Edigan: Edigan nehrinin ağzından 3 km. güneyde yer almaktadır. 1988-1994 yılları içinde Yu.S. Hudyakov başkanlığında Hun dönemine ait 69 kurgan kazılmış ve kazı raporları da Hudyakov[359] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlardan yaklaşık 10 tanesi M.Ö. I. bin yıla aittir. Kurganların ikisi hariç hepsinde dikdörtgen veya oval şekilde birer çukur, diğer 2 kurganda ise 2 mezar çukuru tespit edilmiştir. Cesetler genellikle taş, bazen ise ağaç kabinlere yerleştirilmiş, kabinlerin tavanı da aynı şekilde taş ve ağaçla kapatılmıştı, bazılarında ise cesedin başucuna ve ayakucuna dik şekilde taş plaka yerleştirilmişti. Bazılarında ise mezar çukuru içinde hiçbir yapı yoktu. Ölüler sırtüstü veya yan yatırılmış, ayakları hafif toplanmış veya tamamen bükülmüş, bazen de dümdüz uzatılmış şekilde yerleştirilmişti. Cesetlerin kafaları ise genellikle doğu ve batı istikametlerine çevrilmişti. Bazı erkek ve kadın iskeletlerinin ayaklarının üzerinde ve aynı şekilde yanlarında kafası insanınkiyle aynı istikamete çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda boynuz yay kaplamaları, erken dönemlere ait demir ve kemik ok uçları, demir hançerler, kılıç parçası,

---

[357] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.140-141.
[358] Tişkin, Gorbunov, **Kompleks Arheologiçeskih Pamyatnikov v Doline r. Biyke**, s.140-143.
[359] Yu.S. Hudyakov, "Paleodemografiçeskiye Aspektı İzuçeniya Mogilnika Ust-Edigan (Палеодемографические аспекты изучения могильника Усть-Эдиган)", **Paleodemografiya i Migratsionnıye Protsessı v Zapodnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye (Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье)**, Barnaul 1994б, s.134-136; Yu.S. Hudyakov, "Novıye Nahodki Hunnskogo Vremeni iz Mogilnika Ust-Edigan v Gornom Altaye (Новые находки хуннского времени из могильника Усть-Эдиган в Горном Алтае)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk 1997b, s.145-155; Yu.S. Hudyakov, "Raskopki Mogilnika Ust-Edigan v 1990 godu (Раскопки могильника Усть-Эдиган в 1990 году)", Voprosı Arheologii Severnoy i Tsentaralnoy Azii (Вопросы археологии Северной и Центральной Азии), Kemerovo 1998, s.160-206.

kemer takımları, kemerler, küçük kaşık şeklinde tokalar, delikli tokalar, kemik tokalar, bronz aynalar, bıçaklar, seramik kaplar, gem, çok sayıda süs eşyası, seramik ve ağaç eşyalar bulunmuştur. Kurganların M.Ö. II.-M.S. II. yüzyıllara ait oldukları kaydedilir.

15.Verh-Yelanda II (Yukarı-Yelanda II): Yelenda köyünden 500-700 m. doğuda yer almaktadır. 1987 yılında ADÜ tarafından 3,4 m. çapındaki, 20 cm. yükseklikte tek sıra taş dizilerek oluşturulmuş 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Dikdörtgen şeklinde 2x0,9 m. ölçüsünde ve 42 cm. derinliğinde olan bu kurgan çukurunda sırtüstü yatırılmış ve kafası kuzey-kuzeybatı istikametine çevrilmiş bir erkek iskeleti yer almaktaydı. Başucuna ve ayakucuna, taş plakalar yerleştirilmişti. İskeletin yanında yay, demir ok uçları, kemer takımları, bıçak, dairesel süsleri olan boynuzdan nesneler yer almaktaydı. Kurganın M.S. II. yy. - IV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu çıkan eşyalardan anlaşılmaktadır.[360]

4.1.4.Ulagan Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Balıktıyul: Büyük Ulagan'ın sağ kıyısında Balıktıyul nehrinin birleştiği yerden yukarıda, Pazırık bölgesinin 2 km. güneybatısında yer alır. 1967 yılında S.S. Sorokin başkanlığında 225 ve 227 numaralı kurganlar kazılmış ve kazı raporları da Sorokin[361] tarafından yayınlanmıştır. Bunların höyükleri 5 ve 7 m. çaplarındaki taş dolgudan oluşmaktaydı, yüksekliği 30 ve 40 cm. idi. İkisinde de tek ceset mevcut olup mezar çukurları dikdörtgen şeklindeydi ve 2,5-3 m. derinlikteydiler. Sırtüstü yatırılan kadın ve erkek cesetlerinin bulunduğu yerde ağaç kütükler mevcuttu ve cesetlerin kafaları doğuya çevrilmişti. Demir ok uçları, hançerler, kemer takımları, bronz kazan, ağaç kap ve ağaç bardak, yarım daire şeklinde bronz plaka, boncuklar ve birtakım diğer eşyalar buluntular arasında yer almaktaydı. Kurganların M.S. I. bin yılın ikinci çeyreğine ait olduğu düşünülmektedir.

2.Kok-Paş: Çulışman ve Başkaus nehirlerinin birleştiği yerde bulunmaktadır. Günümüzde dahi ölü gömülen mezarlıkta neolitik çağdan günümüze kadar her döneme ait 328 adet kurgan ve mezar bulunmaktadır, mezarlığın kuzey ve güney kısımlarında yer alan 151 yapı kurgandır. Kurganların büyük bölümü doğu-batı istikametinde sıralanmaktadır.

---

[360] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.125-126.

1983-1987 yılları arasında A.S. Vasyutin başkanlığında 43 kurgan kazıldı, bunlardan 22'si mezarlığın güney tarafında, 21'i kuzey tarafında bulunmaktaydı. İncelenen kurganlar dikdörtgen şeklinde dizilmiş taşlardan ve çok katmanlı yığma taştan, aynı zamanda daire şeklinde taş döşemelerden meydana gelmekteydiler. Mezar çukurları ise dik duvarlı, dikdörtgen ve oval şekilde olup, kuzey-güney istikametinde kazılmıştı. Kurganlara birer kişi gömülmüştü, çukurlar farklı derinlikteydi, mezar odaları genellikle taş döşemelerden oluşmaktaydı ve bazılarının tavanı yoktu, bazıları ise ağaç döşemelerden oluşmaktaydı. 43 numaralı kurganda bir köşede ölü yakma adetine rastlanmıştı. Kurganlarda bulunan eşyalar arasında kemik yay kaplamaları, bıçaklar, kılıçlar, demir ve kemik ok uçları, zırh plakaları, avcı kemeri ve diğer kemer takımları, şerit plakalar, askılar, demir kazan parçaları ve diğer birtakım eşyalar yer almaktadır. Bahsi geçen bu 43 kurgan genel görüşe göre M.S. III.-V. yüzyıllara aittirler.[362]

3.Koo I: Koo köyünün 1 km. aşağısında Çulışman nehrinin sağ tarafında yer alan ve 115 kurgandan oluşan mezarlıktır. 1980'li yıllarda A.S. Vasyutin, V.N. Yelin, A.M. Miklaşeviç tarafından kazılar yapılmıştır.[363]

4.Pazırık: Balıktuyul nehrinin Büyük Ulagan nehrine döküldüğü yerden 2 km. kuzeydoğuda yer almaktadır. 1949 yılında S.İ Rudenko ve A.A. Gavrilova tarafından Pazırık-6 numaralı kurgan kazılmış, 20-49 yaş aralığında, sırtüstü yatırılmış ve kafası güney-güneybatı istikametine çevrilmiş bir erkek cesedi bulunmuştur. Cesedin yanında kemik ve demir ok uçları, bıçaklar, tokalar bulunmuştur. Gavrilova, kurganın M.Ö. II.-IV. yüzyıllara ait olduğunu kaydetmektedir.[364] 1967 yılında S.S. Sorokin, beşinci Pazırık kurganının yanında yer alan Hun dönemine ait 2 kurgan kazmıştır. Kurganlar oval şekilde döşenmiş taşlardan oluşmaktaydı ve doğu-batı istikametinde yer almaktaydı, kurgan çukurlarında taş kabinler vardı ve kabinlerde sırtüstü yatırılarak kafası doğuya çevrilmiş birer kişi gömülüydü. 23 numaralı kurganda küçük bronz şerit plakalar, 24 numaralı kurganda klasik Hun tipi bileşik yapılı yay ve küçük kaşık şeklinde toka bulunmuştur. S.S.

---

[361] S.S. Sorokin, "Pogrebeniya Epohi Velikogo Pereceleniya Narodov v Rayone Pazırıka (Погребения эпохи великого переселения народов в районе Пазырыка)", **ASGE (АСГЭ)**, Sayı 18, 1977, s.57-67.
[362] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.131.
[363] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.11.
[364] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.4-6.

Sorokin bu kurganların M.S. I. bin yılın ikinci çeyreğine ait olduklarını kaydetmektedir.[365] 1985, 1988, 1989 yıllarında RKDÜ arkeoloji ekibi tarafından mezarlığın kuzey ve güney taraflarında Hun dönemine ait 3 kurgan daha kazıldı. Bu kurganların höyükleri yığma taştan oluşmakla birlikte birisi dört köşe halinde taş dizilerek yapılmıştı, çukurları fazla derin değildi ve çukurlarda taş kabinler mevcuttu. Cesetler sırtüstü yatırılmıştı ve kafaları doğuya çevrilmişti. Kurganlarda bıçak ve okluk kancası bulunmuştur. A.A. Tişkin ve V.V. Gorbunov tarafından 23 ve 24 numaralı kurganların M.Ö. II. yüzyıl - M.S. I. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.[366]

4.1.5.Ust-Koks Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Çendek: Çendek köyünün güneydoğu kenarında yer almaktadır. Mezarlıkta farklı dönemlere ait 60'dan fazla eser mevcuttur ve büyük çoğunluğu Bulan-Kobins kültürüne aittir. Mezarlığın ortasında ve doğu tarafında Hun - Sien-Pi dönemine ait 2 gurup kurgan vardır. DADÜ tarafından mezarlığın ortasında yer alan 26 kurgan kazılmıştır. Kurganlar taş dolgudan oluşmaktaydı ve çukurları oval şeklinde olup fazla derin değildi. Ölüler sırtüstü uzatılmış ve kafaları batı ve kuzeybatı istikametlerine çevrilmişti. 4 kurganda insandan bir basamak üstte, yanında veya ayrı bir çukurda yan yatırılmış ve kafası batıya çevrilmiş at iskeletleri de tespit edilmiştir. 7 kurganda ise çukur yoktu ve anıt mezar özelliği taşımaktaydı. Mezarlığın ortasında yer alan 7 kurganın höyükleri taş ve toprak karışımından oluşmaktaydı ve içinde taş kabin olanlar daha derindi. Buradaki cesetler sırtüstü yatırılmış ve ayakları uzatılmış veya hafif toplanmış şekildeydi, kafaları da doğu istikametine çevrilmişti. Bu kurganlardan birisinin taş kabini üzerinde kafası doğuya çevrilmiş bir at iskeleti mevcuttu. Kurganlarda genel olarak zırh parçaları, ayna parçaları, küçük kaşık şeklinde kemik toka, farklı tiplerde tokalar, bileşik yapılı yay parçaları, süs eşyaları bulunmuştur. Doğudaki kurganlarla orta kısımdaki kurganlar birbirlerinden farklı zamanlara aittir, Soyenov ve Ebel[367] tarafından doğudakiler M.Ö. II.-I. yüzyıllara, orta kısımdakiler M.S. III.-V. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

---

[365] Sorokin, "Pogrebeniya Epohi Velikogo Pereceleniya Narodov v Rayone Pazırıka", s.57-67.
[366] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.135-136.
[367] Soyönov, Ebel, **Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni**…, s.54-60.

2.Katanda I: Katanda köyünde Küçük Katanda nehrinin sol tarafında yer almakta olup, 1865 yılında V.V. Radlov tarafından buradaki kurganlardan 8 tanesi kazılmıştır, fakat kurganlar hakkındaki bilgilere A.A. Zaharov[368] ve A.A. Gavrilova'nın[369] eserlerinden ulaşmaktayız. Yüksekliği 50 cm olan 5 ve 7 numaralı kurganların çukurları dikdörtgen şeklindeydi, derinlikleri 1,35 m idi ve birer tane iskelet mevcuttu. Bu kurganların güney tarafında insan iskeletinden bir basamak yukarıda yan yatırılmış ve kafaları batıya çevrilmiş birkaç at iskeleti bulunmuştur. 6 m. çapında ve 70 cm. yüksekliğinde höyüğü olan 8 numaralı kurgan ise ölçüleri bakımından farklılık göstermektedir, doğuya çevrilmiş at iskeleti ve aynı zamanda yetişkin bir insana ait keçeden elbise kalıntılarının olmasından anıt mezar olduğu anlaşılmaktadır. Kurganlardan demir mızrak ve ok uçları, boynuzdan yapılmış yay kaplamaları, gem, kemer takımları, bronz kemer tokaları, askılar, küpeler, yüzük, bileği taşı gibi eşyalar çıkmıştır. Kurganların tarihi hakkında farklı görüş olmakla birlikte, genel görüş M.S. IV.-V. yüzyıllara ait oldukları yönündedir.

3.Katanda III: Katanda köyünden 7-8 km. kuzeybatıda Katanda nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. 1984 yılında ADÜ tarafından bu mezarlıkta yapılan incelemelerde Pazırık kültüründen olan 3 kurgan kazıldı. Bunlardan biri olan 9 numaralı kurganda Hun dönemine ait biraz bozulmuş ikinci bir defin izi mevcuttu. İnsan iskeleti oval bir mezar çukurunda kuzeydoğu-güneybatı istikametinde sırtüstü uzatılmış ve kafası kuzeydoğuya çevrilmişti. Onunla birlikte boynuz bir boru, kemik ve demir ok uçları, bıçak ve diğer birtakım eşya bulunmuştur. Mamadakov, kurganın M.Ö. I. yy.- M.S. II.-III. yüzyıl aralığına ait olduğunu söylemektedir.[370]

4.Koksa: Katun nehrinin kollarından biri olan Koksa nehrinin kıyısında yer almaktadır. 1925 yılında S.İ. Rudenko başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1 numaralı kurgan kazılmış, Hun-Cungar dönemine ait defin izlerine rastlanmıştır. Kurganın fazla derin olmayan çukurunda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve yanında da bir at

---

[368] A.A. Zaharov, "Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.) (Материалы по археологии Сибири (раскопки В.В. Радлова в 1965 г.)", **Trudı GİM (Труды ГИМ)**, Sayı I, 1926, s.71-106.

[369] A.A. Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen (Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен)**, Moskova, Leningrad 1965, s.54-60.

[370] Yu.T. Mamadakov, "Avariynıye Raskopki Mogilnika Katanda-3 (Аварийные раскопки могильника Катанда-3)", **Problemı Ohranı, İzuçeniya i İspolzovaniya Kulturnogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая)**, Barnaul 1995, s.125-131.

bulunmuştur. Demir kılıç, kemik yay kaplamaları, demir ok uçları, boynuzdan zırh plakaları, kemik düdükler, nakışlı kemik borucuklar bulunan diğer eşyalardır. Kazı raporu yayınlanmamıştır.[371]

5.Yukarı Uymon: Yukarı Uymon köyünün batı tarafında yer almaktadır. Mezarlığın ortasında erken demir devrine ait birkaç düzine kurgan topluluğu vardır. İlk kazılar V.A. Koçeyev ve S.M. Kireyev tarafından 1980 yılında gerçekleştirildi ve eşya bulunmayan ama at iskeletleri olan 4 adet kurgan kazıldı.[372] 1991, 1992, 1995, 1999, 2003, 2004 yıllarında V.İ. Soyenov başkanlığında kazılar gerçekleştirildi. Şimdiye kadar bu mezarlıkta 40'ın üzerinde kurgan kazılmıştır. Kurganlar oval şekilde taş höyüklerden oluşmaktaydı ve doğu-batı, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde yer almaktaydılar. Kurganın birisinin höyüğü mevcut değildi, yerüstünde hiçbir yapısı yoktu. Kurganların çukurları dibe doğru genişlemekte veya padboy yer almaktaydı, taş veya ağaçtan yapılmış mezar odaları mevcuttu ve bu odaların tavanları da aynı malzemelerle kapatılmıştı. Ölüler sırtüstü yatırılmış ve kafaları da batı ve kuzeybatı istikametine çevrilmişti. Kurganların çoğunda insan iskeletiyle aynı seviyede veya ondan bir üst seviyede at iskeletleri yer almaktaydı ve kafaları insanlarınkiyle aynı yöne çevrilmişti. Buradaki arkeolojik buluntular arasında yayların kemik kaplamaları, demir ve kemik ok uçları, kılıç, zırh plakaları, demir bıçaklar, çeşitli kemer parçaları, at koşumları, çok sayıda el sanatları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları mevcuttur.[373] Kurganların M.S. IV.-V. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.

4.1.6.Ust-Kan Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Yabogan III: Ust-Kan köyünün 4 km. doğusunda Sarı-Kobı arazisinde yer almaktadır, Yabogan ve Kırlık nehirlerinin birleştiği yere yakındır. 1991 yılında bu

---

[371] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.54-60.

[372] V.İ. Soyönov, V.İ. Ebel, **Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni (Курганы гунно-сарматской эпохи на Верхней Катуни)**, Gorno-Altaysk 1992, s.19-20.

[373] Soyönov, Ebel, **Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni**…, s.19-20; V.İ. Soyönov, S.V. Trifanova, T.A. Vdovina, M.A. Çerepanov, "Raskopki Pogrebeniy Gunno-Sarmatskoy Epohi na Mogilnike Verh-Uymon v 2003-2004 gg. (Раскопки погребений гунно-сарматской эпохи на могильнике Верх-Уймон в 2003–2004 гг.)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, Sayı XIV, 2005, s. 169-171; V.İ. Soyönov, S.V. Trifanova, "İspolzovaniye Yestestvennonauçnıh metodov pri Uziçenii Arheologiçeskih Materialov iz Pogrebeniy Mogilnika Verh-Uymon (Использование естественнонаучных методов при изучении археологических материалов из погребений могильника Верх-Уймон)", **Drevniye i Srednevekovıye Koçevniki Tsentralnoy Azii (Древние и средневековые кочевники Центральной Азии)** Barnaul, Azbuka, 2008, s. 194-196.

mezarlıktaki bir sıra halindeki dizilen 6 kurgan kazılmıştır. Bunlardan 5'inde ikinci bir tabaka olarak Hun - Sien-Pi dönemine ait 9 mezar çukuru bulunmuştur. Cesetler çukurlardaki saptırmalara, bazı durumlarda da taş döşemenin içine gömülmüştür. İskeletler genellikle sırtüstü yatırılmış ve kafaları da doğuya çevrilmişti. Kurganlarda bileşik yapılı yay, demir kemer tokası, bıçak, boynuz borucuk, seramik parçaları bulunmuştur, bulunan eşyaların neredeyse tamamı 2 numaralı kurgandaki 1. definden elde edilmiştir. Genel olarak M.S. II.-IV. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.[374]

4.1.7.Mayma Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Çultukov Log I: Manjerok köyü civarında yer almaktadır. A.P. Borodovskiy başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından Hun - Sien-Pi dönemine ait 9 kurgan (59, 60, 61, 62, 63, 67, 70, 73, 86) kazıldı. Bunların tamamının dış yapısı oval şekilde dizilmiş taşlardan oluşmaktaydı ve kurgan çukurları 50 cm.ye kadardı. Kurgan çukurlarında özel yapılar yoktu ve cesetler sırtüstü yatırılarak kafaları da doğu, kuzeydoğu, batı, kuzeybatı, güneybatı istikametlerine çevrilmişti. Sadece 2 kurganda ölüyle birlikte eşya gömülmüştü ve bu eşyalar bronz şerit plakalardan, oynar başlıklı kancası olan demir tokadan, bezekli seramik eşyalardan oluşmaktaydı, kurganlar M.S. II.-V. yüzyıllara aittir.[375]

2.Mayma VII: Mayma köyü civarında yer almaktadır. A.P. Borodovskiy[376] başkanlığındaki kazı ekibi tarafından toprak höyüklü 87 numaralı kurgan incelenmiş, tek bir kişinin gömülmesi âdetine rastlanmıştır. Kurganda bir başlığa ait gümüş şerit plaka, iki adet demir toka, demir bıçak bulunmuştur. Bulunan eşyalardan yola çıkarak kurganın M.S. II.-V. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.

3.Ust-Munı I: Munı köyünün güney tarafında yer almaktadır. Burada A.P. Borodovskiy tarafından 3,5 m. çapında bir kurgan kazıldı. Kurganda sırtüstü uzatılmış, kafası güneydoğuya çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu. İskeletle birlikte demir ok uçları,

---

[374] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.145-146.
[375] Borodovskiy, Borodovskaya, **Arheologiçeskiye Pamyatniki Dolını Nijney Katuni**…, s.56-57.
[376] A.P. Borodovskiy, Ye.L. Borodovskaya, **Arheologiçeskiye Pamyatniki Dolını Nijney Katuni v Epohu Paleometalla (Археологические памятники долины нижней Катуни в эпоху палеометалла)**, Novosibirsk 2013, s.56.

kemer tokası, bıçak, boynuz yay kaplaması, bronz plaka ve iki adet çürümüş demir eşya vardı. Kurganın M.S. I. bin yılın ilk yüzyılına ait olduğu düşünülmektedir.[377]

4.2.Rusya Altay Bölgesindeki Hun Kurganları

1.Uroçişe Balçikova III: Rusya Altay bölgesi Çarış ilçesinde Sentelek nehri vadisinde yer alan mezarlıktır. P.İ. Şulga başkanlığındaki Sentelek arkeoloji ekibi tarafından 2000 yılında birkaç kurgan kazıldı. Bunlardan 5 ve 6 numaralı kurganlar Sien-Pi dönemine aittir. Bunların çukurları fazla derin değildi ve sırtüstü yatırılmış, kafaları kuzeydoğuya çevrilmiş birer kişi gömülmüştü. Kurganlarda M.S. III.-V. yüzyıllara ait 3 adet demir ok ucu bulunmuştur.[378]

4.3.Kazakistan Altaylarındaki Hun Kurganları

1.Berel: Mezarlık, Kazakistan Cumhuriyeti, Doğu Kazakistan bölgesi Koton-Karagayskiy ilçesinde, Buhtarma nehrinin sağ tarafında Berel nehrinin birleştiği yerden 6 km. aşağıdadır. 1865 yılında V.V. Radlov tarafından bu mezarlıkta 3 küçük kurgan açıldı ve birisinde iskelet yoktu. 2 numaralı kurgan 6 m. çapında, 1,5 m. yüksekliğinde ve 3 numaralı kurgan 10 m. çapında, 2 m. yüksekliğindeydi, Büyük Berel kurganının kuzeydoğu ve batı tarafında yer alıyorlardı. Mezar çukurları dikdörtgen şeklindeydi ve derindi. 2 numaralı kurganda 1 adet, 3 numaralı kurganda ise 3 adet doğu tarafa çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Kurganlarda sırtüstü yatırılmış birer adet insan iskeleti mevcuttu ve bunlar da doğu istikametine çevrilmişti. Demir ve kemik ok uçları, kılıçlar, savaş bıçakları, zırh plakaları, gemler, dizgin takımları ve diğer eşyalar buluntular arasındaydı. Bu kurganları M.S. IV.-V. yüzyıla tarihlendirenler olduğu gibi farklı dönemlere tarihlendirenler de vardır.[379]

---

[377] Borodovskiy, Borodovskaya, **Arheologiçeskiye Pamyatniki Dolını Nijney Katuni**…, s.56-57.

[378] P.İ. Şulga, V.V. Gorbunov, "Fragment Dospeha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek (Фрагмент доспеха из тюркского кенотафа в долине р. Сентелек)", **Materialı po Voennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy (Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий)**, Barbaul 2002, s.112-130.

[379] N. N. Seregin, S. S. Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi (Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретаци)**, Barnaul, Azbuka 2014, s. 122.

5. ALTAY'DA GÖKTÜRK DÖNEMİ MADDİ KÜLTÜR KALINTILARI

5.1. Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyetindeki Göktürk Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları

5.1.1.Onguday Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Aşağı Sooru: Aşağı Sooru adlı yerleşim biriminde yer almaktadır. 1982 yılında Göktürklere ait bir kurgan kazılmış ve doğu istikametine çevrilmiş at iskeletine rastlanmıştır, yanında ise çok sayıda at koşumları yer almaktaydı. Kazı raporları İlyuşin[380] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.

2.Balık-Sook I: Kurota nehrinin Ursul nehrine döküldüğü yerin yakınında yer almaktadır. Mezarlık, 1985 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 23, 34 numaralı toplam 10 kurgan kazılmıştır. Bu kurganlar 6-12 m çaplarında ve 20-80 cm boylarındaydı. Bu kurganların tamamında belli derecelerde soyulma izine rastlanmıştır. Kurganların neredeyse tamamında insanla birlikte at iskeleti de mevcuttu, kurganlardaki atların sayısı 1'den 4'e kadar değişmekteydi. Genellikle, insanlar doğu istikametine atlar ise tam tersi istikamete çevrilmiş durumdaydı. Bunların içindeki 23 numaralı kurgan ise anıt mezardı ve batı tarafında 10 adet balbal mevcuttu. 11 numaralı kurgan ise içinde barındırdığı eşyaların çokluğu ve zenginliği açısından diğer kurganlardan farklı özellik taşımaktaydı. Bu kurganda 4 adet at olmasının yanında zırh, gümüş kap, gümüş plakalardan kemer, mızrak, altın küpe gibi değerli eşyalar vardı. Kurganların tamamında ise silahlar, at koşumları, süs eşyaları, çeşitli iş araçları, günlük ev eşyaları mevcuttu. Kazı raporlarının tamamı Kubarev[381] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

3.Baltargan: Kupçegen köyünün 40 km güneybatısında yer almaktadır ve orada yaşayan yerli halk tarafından keşfedilmiştir. Mezarlıkta bulunan eşyalar 1995 yılında DAC

---

[380] A.M. İlyuşin, "Ritualnıye Zahoroneniya Koney v Gornom Altaye (Ритуальные захоронения коней в Горном Алтае)", **Sohraneniye i İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение памятников археологии Алтайского края)**, Sayı 5, Barnaul 1995, s.122-125.

(Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) Yerel Tarih Müzesi'ne getirilmiştir. Bulunan iskeletlerden birisi sıra dışıdır, bu iskelet kayaya oyulmuş bir niş içine boylu boyunca sırtüstü yatırılmış, kafası da kuzeydoğuya çevrilmişti ancak iskeletin elleri ve dizden aşağı bacak kemikleri yoktu. Yanında ise kendisiyle ters istikamete çevrilmiş bir at iskeleti, çok sayıda savaş aletleri ve at koşumları yer almaktaydı.[382]

4.Büyük Yaloman II: Büyük Yaloman nehrinin ağzından 2,5 km. kuzeyde yer almaktadır. Mezarlıkta 8 kurgan bulunmaktadır ve büyük bölümü erken demir devrine aittir. 1989 yılında incelemeler yapılmış, Göktürk dönemine ait olan 4 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda kuzey istikametine çevrilmiş at iskeleti ve beraberinde at koşumları bulunmuştur. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.[383]

5.Kalbak-Taş: Kalbak-Taş adlı yerden 3-4 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlık 1991 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait iki kurgan kazılmış, 2 numaralı kurganda kuzey istikametine çevrilmiş bir insan iskeletiyle güney istikametine çevrilmiş bir at iskeleti tespit edilmiştir. Atla insan iskeleti arasına kazık çakılarak bir set oluşturulmuştur. Silahlar, at koşumları ve seramik bir kap ve günlük ev eşyaları kurgandaki buluntular arasındaydı. Kazılan ikinci kurgan ise anıt mezardan oluşmaktaydı ve İskit dönemine ait bir kurganın üzerine yapılmıştı. Kurganda silahlar, savaş aletleri ve at iskeleti mevcuttu. Kazı raporları Kubarev[384] tarafından yayınlanmıştır. Kurganın IX. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır.

6.Kara-Koba: Kara-Koba vadisinin yakınında yer almaktadır. Mezarlık 1980-81 yıllarında V.A. Mogilnikov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelenmiştir. Kara-Koba I mezarlığında Göktürk dönemine ait 1, 8, 22, 25, 47, 72, 74a, 75, 85 numaralı kurganlar olmak üzere toplam 9 adet kurgan kazılmıştır. Kurganlar fazla büyük değildi ve 3 kurganın

---

[381] G.V. Kubarev, V.D. Kubarev, "Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka (Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №4, 2003, s.64-82; Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.380-383.

[382] Yu.S. Hudyakov, V.A. Koçoyev, V.M. Monosev, "Baltarganskiye Nahodki (Балтарганские находки)", **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, №3, 1996, s.46-53.

[383] V.A. Mogilnikov, A.S. Surazakov, "Raskopki Mogilnikov Bolşoy Yaloman-I-II (Раскопки памятников Большой Яломан-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s.38-48.

[384] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.378-381.

çevresinde taş diziliydi ve kurganların büyük çoğunluğu soyulmuştu. Tüm kurganlarda doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti mevcuttu ve aynı şekilde 85. kurgan hariç tüm kurganlarda batı istikametine çevrilmiş birer at mevcuttu, 85. kurganda ise diğerlerinden farklı olarak 2 at vardı. 6 kurganda atlar taş set çekilerek oluşturulmuş ikinci bir bölüme yerleştirilmiştir. 47 numaralı kurganda ise yetişkin bir erkek iskeletinin yanında bir de çocuk iskeleti vardı ve aynı kurganın doğu tarafında iki tane dikili taşla bir de taş heykel mevcuttu. 85 numaralı kurgan ise iki at iskeletine sahip olmasının yanında eşya bakımından da zengindi, kurganda kılıç, gümüş kemer ve diğer birtakım eşyalar mevcuttu. Tüm kurganlardan silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, elbise parçaları ve günlük eşyalar elde edilmiştir. Bu kurganlardan başka aynı mezarlıkta at gömülü olan ve atın yanında koşum takımları bulunan 90 ve 123 numaralı kurganlar da kazılmıştır. Kurganlara ait kazı raporları Mogilnikov tarafından yayınlanmıştır.[385] Kara-Koba II mezarlığında da Göktürk dönemine ait kurgan kazılmıştır. 13 numaralı bu kurganda doğu istikamete çevrilmiş 40-45 yaşlarında bir erkek iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti, beraberinde ise elbiseler, silahlar, at koşumları bulunmuştur. Kurganların VI.-VIII. yüzyıllara ait oldukları tespit edilmiştir.

7.Kurota: Kurota nehrinin Ursul nehrine döküldüğü yerden 2 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kurota I mezarlığında 1937 yılında S.V. Kiselev[386] tarafından 1 numaralı kurgan, 1977 yılında V.A. Mogilnikov[387] tarafından ise 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş genç bir insan ve batı istikametine çevrilmiş at iskeleti yer almaktaydı, gençle at arasına büyük taşlardan bir set çekilmişti. Kurganda herhangi bir eşya tespit edilmemiştir. Kurota II mezarlığında ise 1979 yılında incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler sırasında Göktürklere ait 46 numaralı kurgan kazılmış fakat daha önce soyulmuş olduğu tespit edilmiştir. Kurganda sadece dağınık halde insan ve at iskeleti bulunmuş ve aynı şekilde dağınık halde metal ayna, ağaç tarak ve at koşumları

[385] V.A. Mogilnikov, "Kurgan 85 Kara-Kobı-I i Nekotorıye İtogi İzuçeniya Drevneturkskoh Pamyatnikov Altaya v Svyazi s İssledovaniyami v Kara-Kobe (Курган 85 Кара-Кобы-I и некоторые итоги изучения древнетюркских памятников Алтая в связи с исследованиями в Кара-Кобе)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk 1997, s.187-234.

[386] S.V. Kiselev, Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri **(Древняя история Южной Сибири)**, Moskova 1951, s.531-532.

[387] V.A. Mogilnikov, A.V. Kuybışev, V.N. Yelin, "Raskopki v Kurote (Раскопки в Куроте)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii Altaya (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии Алтая)**, Gorno-Altaysk 1992, s.83-84.

tespit edilmiştir. İnsan iskeletinin ve atın vaziyetinden insanın doğu istikametine, atın ise batı istikametine çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır, ancak burada ilginç olan kazı sırasında insan iskeletinin üst kısmında bir köpeğe ait iskeletin bütün olarak bulunmasıdır. Bu kurgana ait kazı raporları Surazakov[388] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.

8.Şibe: Şibe yerleşim yerine yakın olan Ursul nehri vadisinde yer almaktadır. M.P. Gryaznov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1927 yılında Göktürk dönemine ait 5 kurgan kazılmıştır ancak kazı raporları yayınlanmamıştır, Şibe II mezarlığında ADÜ tarafından 1986 yılında Göktürk dönemine ait 10 kurgan kazılmıştır. Mamadakov'un verdiği bilgilere göre burada atla birlikte bir insanın gömüldüğü kurganlar ve sadece atların gömüldüğü kurganlar mevcuttu. Kurganlarda insanlar doğu istikametine ve diğer Göktürk kurganlarında olduğu gibi atlar ise tam tersi istikamete çevrilmişti ve yine Göktürk kurganlarında karakteristik bir özellik olan atla insan arasına yapılmış bir set vardı. Kazı raporları yayınlanmamıştır.[389]

9.Tuekta: Ursul nehri vadisinde Tuekta adlı yerleşim yerinin yakınında yer almaktadır. Bu mezarlıktaki kazı çalışmaları 1935'te A.P. Markov ve S.M. Sergeyev tarafından başlatılmış, 1937 yılında Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından devam ettirilmiştir. Burada Göktürk dönemine ait 9 adet kurgan kazılmıştır, ancak içlerinden 3 ve 4 numaralı kurganlar önem arz etmektedir. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti mevcuttu. İçinde değerli eşyaların bulunduğu gizli bir bölümü olmasından dolayı 4 numaralı kurgan daha fazla dikkat çekmektedir. Bu gizli bölümde altın plakalarla kaplı kemer, at koşumları için süs eşyaları, gümüş kap, ipek elbise kalıntıları ve aynı zamanda silahlar ve günlük ev eşyaları vardı. Kazı raporlarının sadece bir kısmı Yevtyuhova ve Kiselev[390] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VIII. yy.ın ikinci yarısı ve IX. yy.ın ilk yarısına ait oldukları tahmin edilmektedir.

---

[388] A.S. Surazakov, "Raskopki Pamyatnikov Kurata-II i Kor-Kobı-I (Раскопки памятников Курата-II и Кор-Кобы-I)", **Problemı İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya (Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1990b, s.56-96.
[389] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.173-174.

5.1.2.Koş-Agaç Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Ak-Alaha: Ak-Alaha nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. 1995 yılında Ak-Alaha I mezarlığında Göktürk dönemine ait 3 numaralı kurgan kazıldı. İskit dönemine ait bir eserin doğu tarafında yer almaktaydı ve oldukça büyük taşlardan daire şeklinde yapılmıştı. Mezar defineciler tarafından soyulmuştu, kurganda insan iskeletiyle birlikte karşıt yönlere çevrilmiş 3 tane at iskeleti de mevcuttu. 1994 yılında Ak-Alaha III mezarlığında Göktürk kültürüne ait bir de anıt mezar incelenmiştir (2 numaralı kurgan). Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Molodin'in verdiği kısa bilgiler vardır.[391]

2.Ak-Koobı: Barburgazı nehrinin sol tarafında Ak-Koobı adlı bölgede yer almaktadır. Göktürklere ait 2 kurgan kazılmıştır. Birisinde taş plakalardan oluşturulmuş kabin mevcuttu ve taş höyükten oluşmaktaydı. Höyüğüne neredeyse bitişik şekilde insan biçimli bir heykel dikilmişti. Kurganda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve yanında ters yönlere çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu. Ak-Koobı III mezarlığında da Göktürklere ait yuvarlak yapılı, taş höyüklü bir kurgan kazılmıştır (2 numaralı kurgan). Kurganda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve onun tersi yöne çevrilmiş bir at iskeleti mevcuttu, atla insan arasına kütükten ve bir dizi taştan yapılmış bir duvar örülmüştü. Kurganlarda savaş aletleri, at koşumları, elbise parçaları ve ipek elbiseler, günlük araç gereçler bulunmuştur. Kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. yüzyılın ilk yarısına aittir.[392]

3.Barburgazı: Barburgazı nehri vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1970'li yılların sonunda ve 1990'lı yılların başında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 3 kurgan kazılmıştır. Barburgazı I mezarlığında İskit dönemine ait bir kurgan dizisinin doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 20 numaralı kurgan kazılmıştır. Anıt mezar özelliği taşıyan bu kurganın çukuru taş setle ikiye bölünmüştü ve bir tarafına batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yerleştirilmişti. İnsana ayrılan tarafa ise ona ait eşyalar yerleştirilmişti. Barburgazı

---

[390] L.A. Yevtyuhova, S.V. Kiselev, "Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii v 1935 g. (Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 г.)", **Trudı GİM (Труды ГИМ)**, Sayı 16, 1941, s.75-117.

[391] Molodin, Polosmak, Novikov, vd., **Arheologiçeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok**, s.70-73.

II mezarlığında ise Göktürklere ait 9 numaralı kurgan kazılmıştır. Bu kurgan İskit dönemine ait kurganların doğu tarafında yer almaktaydı. Kurganın doğu tarafında içinde hiçbir materyal bulunmayan kare şeklinde taş döşenerek oluşturulmuş bir ritüel alan mevcuttu. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve ona ters istikamette yerleştirilmiş 2 at iskeleti mevcuttu, insanla atlar arasına kazıklar çakılarak bir hat oluşturulmuştu. Barburgazı III mezarlığında da Göktürklere ait 7 numaralı kurgan kazılmıştı fakat bu kurgan soyulmuştu, mezar çukurunda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında da yine aynı istikamete çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı. Kazılan bu kurganlarda silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise parçaları, iş araçları, günlük ev eşyaları bulunmuştur. Bu kurganlara ait kazı raporları Kubarev[393] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

4.Bertek: Ukok platosunda Bertek vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1991 yılında incelenmiştir. Bertek 27 mezarlığında İskit dönemine ait bir kurganın üzerine yapılmış Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır. Kurgan çukurunda batı istikametine çevrilmiş kafatasları olmayan 2 at iskeleti ve at koşum takımları bulunmaktaydı. Bertek 34 mezarlığında ise doğu istikametine çevrilmiş bir kadın iskeletinin yer aldığı Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır, kurgan çukuru taş dizilerek ikiye bölünmüş ve bir tarafına da kadınla ters istikamette yatan at yerleştirilmişti. Kurganlarda metal ayna, gümüş kap, süs eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. Bu kurganlara ait kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır. Bertek 34'teki kadın iskeleti VII.-VIII. yüzyıllara, Bertek 27 ise IX. yüzyıla aittir.[394]

5.Borotal: Borotal adlı yerde bulunmaktadır. Borotal mezarlıklarında Göktürk dönemine ait 5 kurgan kazılmıştır. Borotal I mezarlığında Göktürklere ait olan 6, 50, 51 numaralı kurganlar kazılmış ve tamamının anıt mezar oldukları tespit edilmiştir. Mezarlarda insan iskeletine rastlanmamakla birlikte batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Borotal II mezarlığında da Göktürk dönemine ait bir kurgan tespit edilmiştir. Yuvarlak şekilde ve taş dolgulu orta büyüklükte bir kurgandır. Kurganda doğu

---

[392] G. V. Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya (Po Materialam Pogrebalnıh Pamyatnikov)**, Novosibirsk 2005, s.375-376.
[393] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.372-375.
[394] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.151-152.

istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı. Ayrıca kurganda savaş aletleri, at koşumları, günlük eşyalar tespit edilmiştir. Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmıştır. Kurganlar VI.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[395]

6.Colin: Yustıd nehri vadisinde Colin diye anılan yerde bulunmaktadır. Bu mezarlıkta farklı guruplar içinde yer alan Göktürk dönemine ait 4 kurgan kazılmıştır. Colin I mezarlığında 9 ve 10 numaralı kurganların Göktürk dönemine ait oldukları tespit edilmiş, her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti bulunmuştur, insan iskeletleriyle birlikte 9 numaralı kurganda 2 adet, 10 numaralı kurganda ise 1 adet batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. At iskeletleriyle insan iskeletinin arasına kazık çakılarak veya taş dizilerek bir set çekilmiştir. Colin III mezarlığında ise 1 ve 2 numaralı kurganların Göktürk dönemine ait oldukları tespit edilmiştir. 1 numaralı kurganın güneybatısına bir taş dikilmişti. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve yanlarında da batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti bulunmuştur, atlarla insanların arasında kurganın birinde kazık çakılarak diğerinde ise taş örülerek set çekilmişti. Kurganlarda eşya olarak savaş aletleri, at koşumları, süs eşyaları, elbise parçaları, iş gereçleri, günlük eşyalar yer almaktaydı. Kazı raporları Kubarev[396] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-IX. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

7.Jana-Aul: Jana-Aul köyünde Çatır adlı arazide yer almaktadır. Tarımsal çalışmalardan dolayı yüzeyi tahrip edilmiştir. Kurganda taş kabin içinde kuzey istikametine çevrilmiş ve mumyalanmış bir kadın cesedi ve aynı yöne çevrilmiş bir at iskeleti bulunmuştur. Kurganda çok sayıda at koşum takımları, ipek elbise parçaları, süs eşyaları ve

---

[395] V.D. Kubarev, "Drevneturkskiye Kenotafı Borotala (Древнетюркские кенотафы Боротала)", **Drevniye Kulturı Mongolii (Древние культуры Монголии)**, Novosibirsk 1985a, s.136-148; Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.376-379.

[396] G.V. Kubarev, "Jenskoye Drevneturkskoye Pogrebeniye iz Mogilnika Colin III (Женское древнетюркское погребение из могильника Джолин III (Юго-Восточный Алтай)", **Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Вестник Новосибирского государственного университета)**, Cilt 10, Sayı 5, 2011b, s.221-240; Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.372-373.

ağaç kap ele geçirilmiştir. Kazı raporları Koçeyev ve Hudyakov[397] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI.-VII. yüzyıllara aittir.

8.Kalcin VIII: Kalcin nehrinin ağzından 450 m. güneybatıda yer almaktadır. Mezarlık 1993 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1 ve 3 numaralı kurganların kazısı yapılmıştır. 1 numaralı kurganda padboy yer almaktaydı. 1 numaralı kurganda kuzeydoğu istikametine çevrilmiş, 2 numaralı kurganda ise batı istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve yanlarında onlarla ters istikamete çevrilmiş birer tane at iskeleti mevcuttu. Kurganlarda at koşumları ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Kazı raporları Molodin ve Novikov[398] tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

9.Kok-Su I: Kok-Su nehrinin sağ tarafında bu nehrin Argut nehrine döküldüğü yerden 6 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1964-66 yıllarında S.S. Sorokin başkanlığındaki Güney Altay arkeoloji ekibi tarafından incelenmiştir. Erken demir devrine ait kurganın üzerine yapılan Göktürk dönemine ait 27 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan soyulmuştu ve içindeki at iskeleti ile eşyalar (üzengi, iki adet toka, gem halkası, küpe) dağınık halde yer almaktaydı. Kazı raporu Sorokin[399] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

10.Kuray: Tadila adındaki yerde Kuray stepinde bulunmaktadır. Mezarlık 1935 yılında Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından incelenmiş ve Göktürk dönemine ait 11 kurgan kazılmıştır. Kurganların büyük çoğunluğunda insan iskeletiyle birlikte bir ya da iki at iskeleti tespit edilmiştir, insanlar genellikle doğu ya da kuzey istikametlerine, atlar ise

---

[397] Yu.S. Hudyakov, V.A. Koçeyev, "Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoroneniye v Mestnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye (Древнетюркское мумифицированное захоронение в местности Чатыр у с. Жана-Аул в Горном Алтае), **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, №3, 1997, s.10-18; V.A. Koçeyev, Yu.S. Hudyakov, "Rekonstruktsiya Uzdı iz Drevneturkskogo Pogrebeniya u s. Jana-Aul v Gornom-Altaye (Реконструкция узды из древнетюркского погребения у с. Жана-Аул в Горном Алтае)", **Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturı v Sayano,Altaye i Tsentralnoy Azii (Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии)**, Novosibirsk 2000, s.117-126.

[398] V.İ. Molodin, A.V. Novikov, A.İ. Solovyev, "Pogrebalnıye Kompleksı Drevneturkskogo Vremeni Mogilnika Kalcin-VIII (Погребальные комплексы древнетюркского времени могильника Кальджин-VIII)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №2, 2003, s.71-86.

[399] S.S. Sorokin, "Tsepoçka Kurganov Vremen Rannıh Koçevnikov na Beregu r. Kok-Su (Yujnıy Altay) (Цепочка курганов времен ранних кочевников на берегу р. Кок-Су (Южный Алтай))", **ASGE (АСГЭ)**, Sayı 18, 1974, s.62-91.

yanında gömüldüğü insanla ters istikamete çevrilmiştir. Kurgan çukurlarının bir bölümünde taş döşeme, ağaç veya taştan yapılmış bölme set ve kütükler yer almaktaydı. Sıradan kurganların yanında elit insanlara ait kurganlar da incelenmiştir. Örneğin; Kuray IV mezarlığındaki 1 ve 3 numaralı kurganlarda insan iskeletinin yanında üçer tane at iskeleti ve değerli eşyalar bulunmuştur. Kuray mezarlığındaki tüm kurganlarda silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise aksesuarları, iş gereçleri ve günlük eşyalar bulunmuştur. Kazı raporlarının sadece bir kısmı yayınlanmıştır. Kuray mezarlığında incelenen Göktürk kurganları VI.-X. yüzyıllara aittir.[400]

11.Ulandrık: Ulandrık nehri vadisinde yer almaktadır. Ulandrık I'de İskit kurganlarının doğusundaki Göktürk dönemine ait 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Soyulmuş olan kurganda kuzey istikametine çevrilmiş bir insan ve güney istikametine çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu. Kurganda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, günlük ev eşyalarından parçalar vardı. Ulandrık III'te ise Göktürklere ait 5 numaralı kurgan kazılmıştır. Bu kurgan da İskit kurganlarının doğusunda yer almaktaydı ve yine aynı şekilde kurgandaki insan iskeleti doğu, at iskeleti de batı istikametine çevrilmişti. Kurganda silahlar, elbise aksesuarları ve at koşumları mevcuttu. Kazı raporları Kubarev[401] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII.-VIII. yy.lara aittir.

12.Uzuntal: Uzuntal vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1972 yılında D.G. Savinov başkanlığındaki ekip tarafından incelenmiş, Uzuntal I'de 1 ve 2 numaralı, Uzuntal V'de 1 ve 2 numaralı, Uzuntal VI'da 1 numaralı ve Uzuntal VIII'de 1 numaralı kurganlar olmak üzere toplam 6 kurgan kazılmıştır. Kurganların büyük çoğunluğunda doğu veya kuzey istikametine çevrilmiş insan iskeletleri ve bir istisna hariç insanlarla ters istikamete çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Uzuntal I'deki 1 ve 2 numaralı kurganlar ise anıt mezar özelliği taşımaktaydı. 2 numaralı anıt mezar iki kişilikti. Kurgan çukurunun bir tarafında 2 at iskeleti yer alırken diğer tarafında ise 2 erkek savaşçıya ait eşyalar yer almaktaydı. Kurganlarda silahlar, at koşumları, çeşitli iş gereçleri, elbise aksesuarları, süs eşyaları ve

[400] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.163.
[401] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.366-368.

günlük ev eşyalarından parçalar bulunmuştur. Kazı raporları Savinov[402] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar V.-X. yüzyıl aralığındadır.

13.Talduair I: Talduair nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Mezarlık, 1994 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 6 ve 7 numaralı kurganlar kazılmıştır. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti vardı, at ve insan arasına taş ve ağaç kazıktan set çekilmişti. Kurganlarda silahlar, at koşumları, elbise parçaları, günlük ev eşyaları mevcuttu. Kazı raporları V.D. Kubarev ve G.V. Kubarev[403] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

14.Taldura II: Beltir vadisinin 6 km. batısında yer almaktadır. 1981 yılında 3 kurgan kazılmış, 2 numaralı kurganın Göktürk dönemine ait olduğu tespit edilmiştir ve erken demir devrine ait bir kurganın üzerine yapılmıştı. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı, at iskeleti insan iskeletinin üst kısmında yer almaktaydı ve bu duruma Göktürk kurgan geleneğinde çok nadir rastlanmaktadır. Kurganda silahlar ve at koşumları yer almaktaydı. Kazı raporları Mogilnikov ve Yelin[404] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yüzyılın ikinci yarısı VIII. yüzyılın ilk yarısına aittir.

15.Taşanta: Taşanta köyünün yakınındadır. Taşanta I mezarlığında İskit dönemine ait kurganların doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 5 numaralı kurgan kazılmış, kurganda at iskeletine rastlanmıştır. Kurganda at iskeletiyle birlikte insan iskeletinin olmaması fakat insana ait yay kaplaması, bıçak gibi eşyaların olması bu kurganın anıt mezar olduğunu göstermektedir. Taşanta III mezarlığında ise yine İskit dönemine ait kurganların doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan daha önce soyulmuştu ancak içerisinde doğu istikametine çevrilmiş insan ve batı

---

[402] D.G. Savinov, "Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprou o Vıdelenii Kurayskoy Kulturı) Древнетюркские курганы Узунтала (к вопросу о выделении курайской культуры)", **Arheologiya Severnoy Azii (Археология Северной Азии)**, Novosibirsk 1982, s.102-122.

[403] V.D. Kubarev, G.V. Kubarev, "Raskopki na r. Talduair (Раскопки на р. Талдуаир)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1994 goda (Археологические открытия 1994 года)**, Moskova 1995b, s. 281.

[404] V.A. Mogilnikov, V.N. Yelin, "Kurganı Taldura (Курганы Талдура)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 gg. (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 гг.)**, Gorno-Altaysk 1983, s.127-153.

istikametine çevrilmiş bir at iskeleti varlığını korumaktaydı, ayrıca at ve insan arasına da birkaç kazık çakılarak set çekilmişti. Silahlar, at koşumları, günlük ev eşyaları ve elbise parçaları kurganda bulunan eşyalardı. Kazı raporu Kubarev[405] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VIII.-IX. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

16.Yustıd: Yustıd nehri vadisinde yer almaktadır. Yustıd I mezarlığında Göktürklere ait 8 numaralı kurgan kazılmış, kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeletine rastlanmıştır. Yustıd XII mezarlığında İskit kurganlarının doğusunda yer alan Göktürklere ait 28 ve 29 numaralı kurganlar çember şeklindeki taş dolgudan oluşmaktaydı. Kurganlarda birer insan iskeleti ve birisinde bir adet diğerinde iki adet at iskeleti mevcuttu. Atlarla insanlar arasına ağaç ve taştan setler yapılmıştı. Aynı mezarlıkta erken demir devrine ait kurganların üzerine inşa edilen 3 adet Göktürk kurganı da mevcuttu (3, 12 ve 14 numaralı kurganlar). Bunlardan 3 numaralı kurganda sadece insan iskeleti, 14 numaralı kurganda insan ve at iskeleti vardı. 12 numaralı kurgan ise dağılmış haldeydi. Yustıd XIV mezarlığında ise Göktürklere ait 1 ve 2 numaralı kurganlar kazılmış, kurganlardan birinde insan doğuya diğerinde ise kuzeye çevrilmişti, yanlarında birer at mevcuttu ve insanlarla ters istikamete çevrilmişti, atlarla insanlar arasında taştan yapılış set mevcuttu. Yustıd XXIV mezarlığında Göktürklere ait bir kurgan kazılmıştır, 13 numaralı bu kurgan İskit kurganlarının doğusunda yer almaktaydı. Kurganda kuzeye çevrilmiş bir insan ve tersi yöne çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı, atla insan arasına ağaç kazık çakılarak bir set çekilmişti. Bunlardan başka Yustıd mezarlıkları çevresinde 30-40 m. yükseklikteki bir mağarada yer alan kaya mezarı açılmıştır. Mezarda bir çocuk iskeletiyle birlikte bir adet boynuzlu küçükbaş hayvan iskeleti, ağaçtan yapılmış beşik parçaları, seramik kap yer almaktaydı. Kurganlarda genel olarak silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise aksesuarları ve bunun içinde ipek elbise parçaları, iş gereçleri ve günlük ev eşyalarından bazıları bulunmuştur. Kurganlar farklı zamanlara ait olmakla birlikte VII.-X. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir.[406]

[405] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.367-368.

5.1.3.Çemalsk Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Bike: Yelenda köyünün 5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlık, 1989 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 2 kurgan kazılmıştır. Bike I mezarlığında kazılan 9 numaralı kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında onunla ters istikamette yatan bir at iskeleti mevcuttu. Bike III mezarlığında İskit dönemine ait bir kurganın doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 3 numaralı kurgan kazılmış ve anıt mezar olduğu anlaşılmıştır. Kurgan çukuru ikiye bölünmüş bir tarafına güney istikametine çevrilmiş at yerleştirilirken diğer tarafı boş bırakılmıştır. Bike IV mezarlığında Göktürk dönemine ait 1 numaralı kurgan kazılmış fakat yağmalanmış olduğu anlaşılmıştır. Bu kurganda kuzeydoğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve ona ters istikamette 2 at iskeleti vardı. İnsan iskeletiyle at iskeletlerinin arasında taş dizilerek yapılmış bir set mevcuttu. Buradaki insan iskeleti yetişkin bir kadına aitti ve kadının yanında bebek iskeleti de mevcuttu. Aynı zamanda silahlar, at koşumları, süs eşyaları ve çeşitli iş araçları da yanında bulunan eşyalar arasındaydı. Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmıştır.[407] Bu kurganlar VII.-IX. yüzyıllara aittir.

2.Çoba VII: Yelenda köyünün 15 km. güneydoğusunda Çoba vadisinde yer almaktadır. Göktürk dönemine ait olan 1 numaralı kurgan kazılmıştır, kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu, insanla atların arasına topraktan bir set çekilmişti. Bu kurganda nadir bir eşya olarak at derisi yer almaktaydı, at koşumları, elbise aksesuarları ve iş aletleri bulunan diğer eşyalardır. Kazı raporları Larin ve Surazakov[408] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

3.Çoburak I: Çoburak nehrinin yakınında yer almaktadır. Mezarlık, A.P. Borodovskiy başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1, 2 ve 3 numaralı kurganlar kazılmıştır. Kurganlar bir veya iki sıra halinde istiflenmiş büyük taşlardan oluşmaktaydı. 1 numaralı kurgan soyulmuştu, kurganın içinde dağınık halde

---

[406] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.174-175.

[407] G.V. Kubarev, "Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III (Древнетюркский кенотаф из Бике-III)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994b, s.82-86; Kubarev, Kireyev, Çeremisin, "Kurganı Uroçişe Bike", s.43-95; Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Alataya**, s.382-384.

insan, at ve koyun iskeleti ve beraberlerinde elbiseler, at koşumları mevcuttu. 2 numaralı kurganda ise sadece at iskeleti, silahlar ve günlük ev eşyaları vardı. İnsan iskeleti ve at koşumlarına ait parçalardan tek bir tane dahi yoktu. 3 numaralı kurgan da 2 numaralı kurgan gibi anıt mezardı, ancak 3 numaralı kurganda hiçbir eşya yoktu. Kazı raporu A.P. Borodovskiy[409] tarafından yayınlanmıştır. Bu kurganlar VII.-X. yüzyıl aralığına aittir.

4.Dyalyan: Oroktoy nehrinin ağzından 2 km. güneydoğuda yer almaktadır. Mezarlık, 1990 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 2 numaralı kurgan kazılmış ve kurganın daha önce soyulmuş olduğu tespit edilmiştir. Kalan materyallere göre kuzey istikametine çevrilmiş bir insan iskeletiyle, ona ters istikamete çevrilmiş bir at iskeleti ve kemer takımı olduğu anlaşılmıştır. Kazı raporu Mitko ve Teterin[410] tarafından yayınlanmıştır. Kurganın VIII.-IX. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.

5.Kişneg-Uval: Edigan köyünden 900 m. uzaklıkta yer almaktadır. Yu.S. Hudyakov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 2009 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır fakat kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Hudyakov'un verdiği kısa bilgiler mevcuttur.[411]

6.Oroktoy: Oroktoy köyünün 4 km. doğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta 1 numaralı kurgan kazılmış, kurgan çukurunda ağaçtan yapılmış bir mezar odasında kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş genç bir insan bulunmuştur. Yanında ise silahlar ve kemik askı yer almaktaydı. Kurgan V.-VI. yüzyıllara aittir.[412]

7.Tıtkesken VI: Elanda köyünün 2 km. güneyinde Tıtkesken nehrinin ağzında yer almaktadır. ADÜ tarafından 1988-89 yıllarında Göktürk dönemine ait 1, 5 ve 10 numaralı kurganlar kazılmıştır. Bu kurganlar da diğerlerinde olduğu gibi İskit dönemine ait

---

[408] O.V. Larin, A.S. Surazakov, "Raskopki Mogilnika Çoba-7 (Раскопки могильника Чоба-7)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994, s.86-91.

[409] A.P. Borodovskiy, "İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnıh Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni (Исследование одного из погребально-поминальных комплексов древнетюркского времени на Средней Катуни)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994, s.75-82.

[410] O.A. Mitko, Yu.V. Teterin, "Drevneturkskoye Pagrebeniye Mogilnika Dyalyan (Древнетюркское погребение могильника Дялян)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk 1992, s.85-86.

[411] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.161.

kurganların doğu tarafında yer almaktaydı. 5 ve 10 numaralı kurganda doğu istikametine çevrilmiş birer insan ve yanlarında batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti yer almaktaydı. 1 numaralı kurganda ise sadece insan iskeleti vardı. Kurganlarda genel olarak silahlar, çeşitli iş gereçleri bulunmuştur. Kazı raporları yayınlanmıştır. Kurganlar VI.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.[413]

8.Tyangıs-Tıt: Edigan köyünün 2 km. batısında yer almaktadır. Mezarlık, 1988 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait olan 4 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan İskit dönemine ait olan bir kurganın üzerine yapılmıştır. Kurgandaki insan iskeleti dağılmış vaziyetteydi ve at iskeleti de bulunmamaktaydı. Elbiseler, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.[414]

9.Ust-Biyke III: Yelanda köyünün 6,5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1997 yılında incelenmiş ve Göktürklere ait olan 5 ve 6 numaralı kurganlar kazılmıştır. 6 numaralı kurganda kuzeydoğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti bulunmuş, bunun güneydoğu tarafında ise hayvan konulması için taş set çekilerek bir alan oluşturulmuştu fakat herhangi bir hayvan mevcut değildi. 5 numaralı kurganda ise atla birlikte gömme geleneği vardı. Kurganlarda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları ve günlük ev eşyalarından vardı. Kazı raporları Tişkin ve Gorbunov[415] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VI. yüzyıla aittir.

10.Ust-Çoba I: Edigan ve Kuyus yerleşimlerinin arasında yer almaktadır. Mezarlık, 1990 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1 ve 3 numaralı kurganlar kazılmıştır. 1 numaralı kurganda kafası güney istikametine çevrilmiş bir erkek iskeleti ve kuzey ve güney istikametlere çevrilmiş 2 adet at iskeleti yer almaktaydı. Kurganda elbise aksesuarları ve at koşumları mevcuttu. 3 numaralı kurganda bir çocuk iskeleti yer almaktaydı, kurgan tamamen soyulmuş ve tahrip edilmişti, geriye herhangi bir eşya kalmamıştı. Kurganların

---

[412] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.165.
[413] Yu.F. Kiryuşin, V.V. Gorbunov, N.F. Stepanova, A.A. Tişkin, "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Tıtkesken-VI (Древнетюркские курганы могильника Тыткескень-VI)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk 1998, s.165-175.
[414] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.169.
[415] A.A. Tişkin, V.V. Gorbunov, "Raskopki na Altaye (Раскопки на Алтае)", **Arheologiçeskiye Otkrıyiya 1997 goda (Археологические открытия 1997 года)**, Moskova 1999, s.316-318.

kazı raporu Solovyev[416] tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

11.Ust-Edigan: Edigan nehrinin ağzından 3 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlıkta Hudyakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1988-1991 yıllarında incelemeler yapılmıştır. Kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Hudyakov tarafından dile getirilmiştir, o yüzden sadece varlığı bilinmektedir.[417]

12.Ust-Oroktoy: Oroktoy nehrinin Katun nehrine döküldüğü yerden birkaç metre uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlık, 1989-1990 yıllarında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır ancak kurgan daha önce soyulmuş ve aşırı derecede tahrip edilmişti. Bulunan materyallerden atla birlikte gömülen bir insan iskeleti olduğu anlaşılmaktadır. Toka, demir levha ve kemik saplı üç köşeli ağzı olan bir alet geriye kalan eşyalar arasındaydı.[418]

13.Yukarı Yelenda I: Yelenda köyünde yer alan mezarlık 5 kurgandan oluşmaktadır. 1988 yılında ADÜ tarafında incelenmiş ve 4 numaralı kurganın kazısı yapılmıştır. Kurgan soyulmuş ve şiddetli derecede tahrip edilmişti, kalıntılardan elde edilen bilgilere göre bir insan ve bir at gömülmüştür. Düzensiz bir şekilde yer alan savaş aletleri ve at koşumları da bulunan eşyalar arasında yer almaktaydı. Kurgan V.-VI. yüzyıllara aittir.[419]

5.1.4.Ulagan Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Alagail: Aktaş kasabasına 12-17 km. uzaklıkta Alagail vadisinde yer almaktadır. 1968-1969 yıllarında Göktürk dönemine ait 22 numaralı kurgan kazılmıştır. Kazı

---

[416] A.İ. Solovyev, "İssledovaniya na Mogilnike Ust-Çoba-I na Sredney Katuni (Исследования на могильнике Усть-Чоба-I на Средней Катуни)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk 1999, s.123-133.
[417] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.172.
[418] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.172.
[419] Yu.F. Kiryuşin, S.V. Neverov, N.F. Stepanova, "Kurgannıy Mogilnik Verh-Yelenda-I v Gornom Altaye (Курганный могильник Верх-Еланда-I в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye İssledovaniye na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk 1990, s.222-242.

raporlarının sadece bir kısmı yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.[420]

2.Koo II: Koo köyünün yakınında yer almaktadır. 1983 yılında RKDÜ Altay kazı ekibi tarafından Göktürk dönemine ait at defini incelenmiştir. Buradaki 1 numaralı kurganda at iskeleti ve insana ait kafatası, bronz kemer plakaları, at koşumları bulunmuştur. Kurganın VII.-VIII. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.[421]

3.Kudırge: Çulışman ırmağının sağ tarafında Kudırge denilen yerde bulunmaktadır. İlk olarak S.İ. Rudenko tarafından incelenmiştir. 1948 yılında A.A. Gavrilova tarafından Göktürk dönemine ait 20 adet kurganın (1-13, 15, 18, 22-26 numaralı kurganlar) kazısı tamamlanmıştır. Bunlardan 9 tanesinde hem insan iskeleti hem de at iskeleti, 7 tanesinde sadece insan iskeleti, 3 tanesinde de sadece at iskeleti mevcuttu. Atla birlikte gömülen insan iskeletleri güney istikametine, bu kurganlardaki atlar ise genellikle kuzey istikametine çevrilmişti. Yalnız gömülen insanlar da aynı istikamete çevrilmişti. Atsız sadece insanların gömüldüğü bazı kurganlarda ise at eşyaları vardı. Yalnız gömülen atlar ise güney veya kuzey istikametlerine çevrilmişti. Sadece 3 kurganda tahtadan yapılmış tabut görünümünde küçük oda mevcuttu. 22 numaralı kurgan ise anıt mezar idi ve birisi güneye, diğeri kuzeye çevrilmiş iki at iskeleti mevcuttu, iki erkek savaşçı için yapıldığı kurgandaki eşyalardan anlaşılmaktadır. Kurganlarda silahlar, at koşumları, iş gereçleri, elbise aksesuarları, süs eşyaları ve günlük ev eşyalarından vardı. Kazı raporları Gavrilova[422] tarafından yayınlanmıştır. Kudırge mezarlığındaki Göktürk dönemine ait bu kurganların VI.-VII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

4.Pazırık: Balıktuyul nehrinin Büyük Ulagan nehrine döküldüğü yerden 2 km. kuzeydoğuda yer almaktadır. 1949 yılında S.İ. Rudenko ve A.A. Gavrilova tarafından kazılan 5 ve 6 numaralı kurganlar eski döneme ait kurganların üzerine yapılan Göktürk

[420] A.İ. Martınov, A.M. Kulemzin, G.S. Martınova, "Raskopki Mogilnika u Poselka Aktaş v Gornom Altaye (Раскопки могильника у поселка Акташ в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s.147-172.
[421] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.161-162.
[422] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**, s.24-30.

dönemi kurganlardır. Kurganlardan birisinde dağılmış halde at iskeleti, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kazı raporları Gavrilova[423] tarafından yayınlanmıştır.

5.1.5.Ust-Koks Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Katanda: Katanda köyünün yakınında yer almaktadır. Katanda I mezarlığında 1965 yılında V.V. Radlov tarafından inceleme yapılmıştır. Kazı raporları sadece Radloff[424] ve Zaharov[425] tarafından ve kısmen yayınlanmıştır. Bu mezarlıktaki 1 numaralı kurgan kayda değerdir ve kurganda bir erkek iskeleti, bir at iskeleti ve bunlarla birlikte silahlar, at koşumları, ipek parçaları, gümüş kap bulunmuştur. Katanda II mezarlığında ise S.İ. Rudenko başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1925 yılında incelemeler yapılmıştır. Bu mezarlıktaki 1 numaralı kurganda bir genç ve bir de at iskeleti yer almaktaydı. Genç doğu istikametine, at ise batı istikametine çevrilmişti. Kurganda at koşumları ve kemik eşyalar vardı. 1925 yılında S.İ. Rudenko tarafından incelenen 2 numaralı kurganda ise batı yöne çevrilmiş yaşlı bir insan iskeletiyle bir de at iskeleti yer almaktaydı, ayrıca kurganda silahlar, elbise aksesuarları, iş araçları, at koşumları ve Türgeş parası mevcuttu. 1954 yılında Gavrilova tarafından farklı dönemlere ait 3 mezar çukuruna sahip olan 5 numaralı kurgan kazılmıştır ve kurganda bir kadın iskeletiyle birlikte bir de at iskeleti bulunmuştur. Kadın kuzeydoğu yönüne, at ise güneybatı yönüne çevrilmişti. Kurganda elbiseler (elbiselerle birlikte bulunan kemer takımı erkek tipindeydi), süs eşyaları, günlük ev eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. Bahsi geçen 1, 2, ve 5 numaralı kurganların kazı raporları Gavrilova[426] tarafından yayınlanmıştır. Katanda III mezarlığında ise 1984 yılında ADÜ tarafından Göktürk dönemine ait 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 16, 21 numaralı 10 adet kurgan ve içinde mezar çukuru bulunmayan 22 numaralı ritüel eserin kazısı yapılmıştır. Kurganların tamamı taş dolguluydu ve fazla büyük değillerdi, kurganların bir kısmı soyulmuştu. 1, 2, 3, 6, 16 numaralı kurganlarda doğu istikametine çevrilmiş insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş at iskeleti yer almaktaydı. 5 ve 7 numaralı kurganlarda sadece birer tane doğu istikametine çevrilmiş insan iskeleti mevcuttu; 4, 11, 21 numaralı kurganlar ise anıt mezardı. 22 numaralı kurganda ise höyük altında herhangi bir yapı veya çukur

[423] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**, s.73-74.
[424] W. Radloff, **Sibiryadan II**, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s.115-127.
[425] Zaharov, "Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.)", s.71-106.
[426] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**, s.57-68.

bulunamamıştır. İncelenen kurganlarda ve anıt mezarlarda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları bulunmuştur. Kazı raporları Mamadakov ve Gorbunov[427] tarafından yayınlanmıştır. Bu mezarlıklardaki kurganlar VII.-X. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

5.1.6. Ust-Kan Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Bajıntı: Yakonur köyünden 9 km. kuzeybatıda yer almaktadır. 1978 yılında mezarlıkta incelemeler yapılmış, Göktürk dönemine ait 29 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve batıya çevrilmiş bir de at iskeleti bulunmuş, atla insan arasına taştan bir set çekilmişti. Kurgan defineciler tarafından soyulduğu için atla insanın kafatasları bulunamamıştır. Kurganda savaş aletleri ve günlük ev eşyaları vardı. Kazı raporu Surazakov[428] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

2.Kırlık II: Kırlık köyünün 4 km. güneydoğusunda Katun nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Buradaki Göktürk dönemine ait 2 ve 4 numaralı kurganlar 1983 yılında kazılmıştır. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş insan iskeletine rastlanmış ve birisinde at, diğerinde koyun iskeleti bulunmuştur, at ve koyun batı istikametine çevrilmişti. Bu ikisinden başka, insan iskeletinin bulunmadığı fakat batı istikametine çevrilmiş koyun iskeletinin yer aldığı bir de anıt mezar kazılmıştır. Kurganlarda genel olarak at koşumları yer almaktaydı. Bu kurganlara ait kazı raporları Borodayev ve Mamadakov[429] tarından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

3.Sarı-Kobı: Yakonur köyünün güneydoğusunda Sarı-Kobı vadisinde yer almaktadır. 1978 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait olan 17 numaralı kurganda sadece at iskeleti yer almaktaydı, güneydoğu istikametine çevrilmiş 2 at ve atla birlikte at

---

[427] Yu.T. Mamadakov, V.V. Gorbunov, "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III (Древнетюркские курганы могильника Катанда-III)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, Gorno-Altaysk 1997, s.115-129.

[428] A.S. Surazakov, "Raskopki v Gornom Altaye (Раскопки в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1978 goda (Археологические открытия 1978 года)**, Moskova 1979, s.272-274.

[429] V.B. Borodayev, Yu.T. Mamadakov, "Mogilniki Kırlık-I i Kırlık-II v Gornom Altaye (Могильники Кырлык-I и Кырлык-II в Горном Алтае)", **Problemı Ohranı Arheologiçeskih Pamyatnikov Sibiri (Проблемы охраны археологических памятников Сибири)**, Novosibirsk 1985, s.51-88.

koşumları bulunmaktaydı. Kurganın doğu tarafında 57 tane balbal dizisi bulunmaktaydı. Kazı raporu Surazakov[430] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.

4.Yabogan: Ust-Kan köyünün 4 km. doğusunda Sarı-Koba vadisinde bulunan Göktürklere ait tek bir kurgandır, 1990 yılında kazılmıştır. Kurganda kafası kuzeye çevrilmiş bir insan iskeleti ve onunla ters istikamette bir at iskeleti yer almaktaydı ve atla insan arasına dikeyine yerleştirilmiş taş plakalarla set çekilmiştir. Kurganda günlük ev eşyalarından parçalar, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kazı raporu Koçeyev ve Surazakov[431] tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

5.Yakonur: Yakonur köyünün yakınında yer almaktadır. Mezarlık M. P. Gryaznov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1939 yılında incelenmiş, Göktürklere ait olan 3 ve 5 numaralı kurganlar kazılmıştır. 3 numaralı kurganda ağaçtan yapılmış bir mezar odasında bir kadın iskeleti, bir at iskeleti ve bunlarla birlikte günlük ev eşyaları, süs eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. 5 numaralı kurgan ise soyulmuştu, kurganda bir insan iskeleti ve iki tane de at iskeleti yer almaktaydı. Silahlar, at koşumları ve elbise parçaları ise kurganda bulunan eşyalardı. Kazı raporu Gryaznov[432] tarafından yayınlanmıştır.

5.1.7.Şebalin Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Pesçanaya II: Beş-Ozek köyünün 2 km. doğusunda yer almaktadır. Mezarlık 1989 yılında incelenmiş, 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında ise elbiseler, silahlar ve at koşumları yer almaktaydı. Yelin ve Mogilnikov[433] tarafından kurganın sadece kısa bir betimlemesi yapılmıştır.

---

[430] A.S. Surazakov, "Ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye (Об археологических исследованиях в Горном Алтае)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul 1982, s.121-136.

[431] V.A. Koçoyev, A.S. Surazakov, "Kurganı Mogilnikov Yabogan I i II (Курганы могильников Ябоган I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklornıye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s.70-81.

[432] M.P. Gryaznov, "Raskopki na Altaye (Раскопки на Алтае)", **SGE (СГЭ)**, Sayı I, Leningrad 1940, s.17-21.

[433] V.N. Yelin, V.A. Mogilnikov, "İssledovaniye Drevnih Kurganov Beş-Ozeka (Исследование древних курганов Беш-Озека)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naseleniya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Sayı II, Barnaul 1993, s.218-220.

2.Taş Log: Şebalino köyünün güneydoğusunda yer almaktadır. Kazıda elde edilen materyaller 2002 yılında ilçe müzesine taşınmıştır. Kurgandaki eşyalar ise at koşumları, günlük eşyalar ve süs eşyalarından oluşmaktaydı.[434]

Dağlık-Altaysk: Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Dağlık-Altaysk şehrinin batı tarafında yer almaktadır. Kurganlardan birisi 1988 yılında S.M. Kireyev tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.[435] Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti vardı. Bunlarla birlikte elbise parçaları, silahlar ve at koşumları mevcuttu. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.

5.1.8.Rusya Altay Bölgesindeki Göktürk Kurganları

1.Balçikova Çevresi III: Rusya Altay bölgesi Çarışskiy'de Sentek ve Pakrovka yerleşim yerlerinin arasında yer almaktadır. Bölgede 2000 yılında incelemeler yapılmış ve mezarlıkta bulunan Göktürk dönemine ait 7 numaralı anıt mezar kazılmıştır. İskit dönemine ait kraliyet kurganının doğusunda yer almaktaydı ve çember şeklinde taş dizilerek oluşturulmuş 10 adet ritüel alan vardı, bu ritüel alanlar da kazılmış fakat herhangi bir şey bulunamamıştır. Anıt mezar soyulmuştu, içinde 2 adet at iskeleti ve zırh parçaları, boynuz yay kaplaması mevcuttu. Kazı raporu Şulga ve Gorbunov[436] tarafından yayınlanmıştır.

2.Biryuzovaya Katun: Rusya Altay bölgesinde Katun nehrinin yukarı kollarından olan Tavduşka nehrinin ağzından 3-4,5 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlıkta, 2005-2009 yıllarında incelemeler yapılmıştır. Tüm bu zaman içerisinde 1, 3 ve 9 numaralı kurganlar kazılmıştır. 1 ve 9 numaralı kurganlarda atla birlikte gömülmüş ikişer insan iskeleti bulunmuştur, insan iskeletleri doğu istikametine, atlar ise onlarla ters istikamete gömülmüştü. 3 numaralı kurganda ise yine doğu istikamete çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu fakat at iskeleti yoktu. Kurganlardan savaş aletleri, at koşumları, iş gereçleri, süs eşyaları ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Kurganlar VII.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.[437]

---

[434] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.158.
[435] S.M. Kireyev, "Pogrebeniye Turkskogo Voina iz Gorno-Altayska (Погребение тюркского воина из Горно-Алтайска)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Sayı II, Barnaul 1993, s.230-235.
[436] Şulga, Gorbunov, "Fragment Dospeha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek…", s.112-130.
[437] Seregin, Matrenin, **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya**…, s.153.

3.Tavdin Mağarasındaki Kurgan: Rusya Altay Bölgesi'ndeki Altay ilçesinde Tavdin mağarasında yer alan Göktürk dönemine ait tek bir kurgandır. Kurgan 2004 yılında P.İ. Şulga tarafından incelenmiştir. Kurgan yuvarlak şekilde ve fazla büyük olmayan taş yığınından oluşmaktaydı. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir delikanlı ve batı istikametine çevrilmiş bir tay yer almaktaydı, ayrıca silahlar, at koşumları, günlük ev eşyaları ve elbise aksesuarları vardı. Kurgan hakkında Borodovskiy ve Borodovskaya[438] bilgi vermektedir. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

[438] Borodovskiy, Borodovskaya, **Arheologiçeskiye Pamyatniki Dolını Nijney Katuni**…, s.57-59.

II. BÖLÜM

A. ALTAY SİLAHLARI

1. AFANASYEVO SİLAHLARI

Merkezi Minusinsk bölgesi olan Afanasyevo kültürü, Afanasyev civarında bu kültüre ait Bateney kurganının kazılmasından sonra bu yer ismine hitaben Afanasyevo kültürü ismini almıştır. Afanasyevo kültürü M.Ö. 2500-1700 yıllarında görülmüştür.[439] Afanasyevo kültürü Minusins, Yenisey, Sibirya içleri ve Altaylarda yayılmıştır. Altaylarda Afanasyevo kültürüne ait kalıntılar yeteri derecede mevcut olup, buluntular da oldukça çoktur. Birinci bölümde incelediğimiz kurganlara ait kazı raporlarına göre; toprak kaplar, süs eşyaları, taş-kemik ve bronzdan yapılan silahlar bu kültürün başlıca buluntularını oluşturur. Kurganlarda en çok bulunan eşyaları ise topraktan yapılmış kaplar oluşturmaktadır. Bizim çalışmamızın bu bölümünde sadece silahlar ele alınacak, Afanasyevo kültürüne ait Altaylarda bulunan silahlar da bu bölüm altında açıklanacak ve değerlendirilecektir.

Kazılarda Afanasyevo kültürüne ait taş, kemik ve bronzdan yapılmış silahlar tespit edilmiştir. Bulunan silahlar ise ok uçları, bıçaklar ve hançerler, mızrak uçları, baltalar, cirit uçlarıdır. En çok bulunan silah ise taştan, kemikten, bronzdan ve ağaçtan yapılmış olan ok uçlarıdır. Ok uçlarının çok sayıda bulunmasına rağmen yay kalıntılarına Afanasyevo kültür tabakasında rastlanmamıştır. Ok uçlarının varlığından yola çıkarak yay kullanıldığına dair tahminde bulunabiliriz ancak bu dönemde yaylar, kurganlara gömülen eşyalar arasında yer almamıştır veya tamamen çürümüştür.

---

[439] Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)**, TTK Yayınları, Ankara 1984, s.18.

1.1. Ok Uçları:

1.1.1. Taş Ok Uçları: Altay'da Afanasyevo kültürüne ait taştan yapılmış en çok sayıda bulunan silah türüdür. Bu dönem ok uçlarının farklı tipleri mevcuttur.

a- Yaprak şeklindeki taş ok uçları: Bu ok uçlarından Altay'da Afanasyevo kültürüne ait kurganlarda (Büyük Mış, Maloukreveno, Alekseyevka, Pereşeyeçno, Dolgoya Griva, Gorodişa, Firsovo XI mezarlıkları) bulunmuştur.[440]

b- Badem şeklindeki taş ok uçları: Barnaul civarındaki kurganlarda (Büyük Mış, Maloukreveno, Pereşeyeçno, Gorodişa, Krivo, Lapustinoy Mıs mezarlıkları) bu ok ucundan yaklaşık 12 adet tespit edilmiştir.[441]

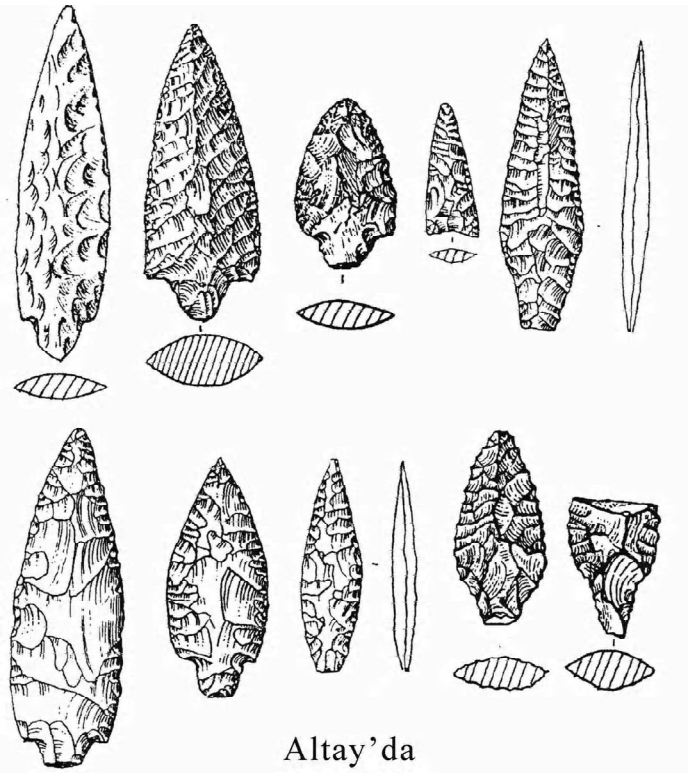

Altay'da
Afanasyevo Kültürüne Ait Taş Ok Uçları
Resim- Yu.F. Kiryuşin

c- Yaprak şeklinde ve arkası girintili taş ok uçları: Ucu üçgen şeklini anımsatmaktadır ve kenarları ovaldir. Bu tip ok ucundan Altay'da 6 civarında bulunmuştur.[442]

---

[440] A.B. Şamşin, "Firsovskiy Arheologiçeskiy Mikrorayon. Nekotorıye İtogi i Perspektivı İssledovaniya (Фирсовский археологический микрорайон. Некоторые итоги и перспективы исследования)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt III, 1997, 326-331.

[441] Tsıb, "Afanasyevskaya Kultura Altaya", s.1-19.

[442] Yu.F. Kiryuşin, "İssledovaniye Eneolitiçeskih Pamyatnikov Lesostepnogo Altaya (Исследование энеолитических памятников лесостепного Алтая)", **Ohrana i İspolzovaniye Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya (Охрана и использование археологических памятников Алтая)**, Barnaul 1990, s.35-39.

d- Üçgen şeklindeki taş ok uçları: Bu tip ok uçlarından 25'in üzerinde mevcuttur. Altay'daki Firsovo XI,[443] Büyük Mış, Maloukreveno, Pereşeyeçno, Gorodişa, Krivo, Lapustinoy Mıs mezarlıklarında bulunmuştur.

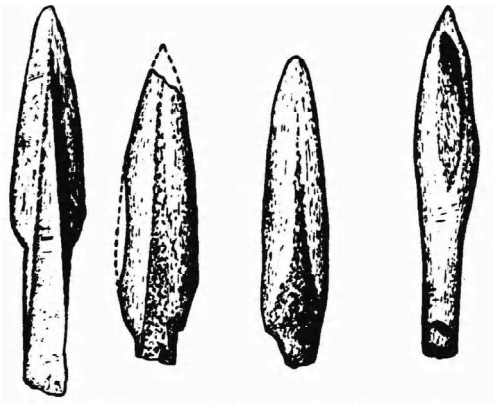

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Üçgen Kemik Ok Uçları (1. Tip Kemik Ok Uçları)

Bunlara ilaveten Altay'da Afanasyevo kültürüne ait milli taş ok uçları da tespit edilmiştir. Rusya Altaylarında milli taş ok uçlarının tespit edildiği en önemli mezarlık Angara'dır.[444] Kazakistan Altaylarında da Afanasyevo kültürüne ait milli taş ok uçlarına rastlanmıştır. Kazakistan'da bulunan bu milli taş ok uçları M.Ö. III bin yılına tarihlendirilmiştir.[445]

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait 2. Tip Kemik Ok Uçları

1.1.2. Kemik Ok Uçları: Afanasyevo kültürünün ilk dönemlerinde kemikten yapılan ok uçları, taş ok uçlarına göre oldukça azdır. Hatta genel itibariyle Afanasyevo kültürünün ilk zamanlarında Altay'daki kemik silah ve araç-gereçler taştan yapılanlara göre oldukça azdır. Bu döneme ait sadece birkaç tane kemik ok ucuna rastlanmıştır. Bu döneme ait kemik ok uçları millidir ve oval bir görünüme sahiptir. Bulunan kemik ok uçlarından birisi iskelet üzerinde tespit edilmiştir. İskelet üzerindeki bu ok ucu bir erkeğin ağzından girerek ön taraftaki alt ve üst ikişer dişi

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait 3. ve 4. Tip Kemik Ok Uçları (Uzun Olan Sağdaki İkisi 4. Tip)

Resim- Yu.F. Kiryuşin

[443] Şamşin, "Firsovskiy Arheologiçeskiy Mikrorayon…", s.326-331.
[444] A.P. Okladnikov, **Neolitiçeskiye Pamyatniki Angarı (Неолитические памятники Ангары)**, Novosibirsk 1974, s.69-76.
[445] V.F. Zaybert, A.A. Pleşakov, Rezultatı İssledovaniya Pamyatnikov Eneolita i Ranney Bronzı na r. Çaglinka (Результаты исследования памятников энеолита и ранней бронзы на р. Чаглинка)", **SA (CA)**, Sayı 1, 1978, s.242-250.

kırıp boyun omurgasına saplanmıştır.[446] Bu iskelet ve üzerindeki ok ucu Afanasyevo döneminde insanlar arasında mücadele veya savaş olduğunu ve ok kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Afanasyevo kültürünün ikinci etabında kemik ok uçlarına yeteri kadar rastlanmaktadır. İkinci etaptaki kemik ok uçları bir istisna dışında genel itibariyle millidir, bu etapta sadece bir tane kovanlı ok ucuna rastlanmıştır. Kemik ok uçlarının büyük bölümünü ve birinci tipini üçgen şeklindeki milli ok uçları oluşturur, bunların kanat uzunlukları 4-6 cm arasındadır. İkinci sırada ve ikinci tipteki kemik ok uçları da millidir ancak bunlar şekil itibariyle ince uzun ve uca doğru sivrilen yuvarlak bir yapıya sahiptir ama bu yapı üzerinde çok sayıda kesitler yer almaktadır. Üçüncü tip kemik ok uçları yuvarlak kemiklerden yapılmıştır. Uca doğru kalınlaşan yuvarlak kemiklerin uç kısımlarına şekil vermek itibariyle oluşturulmuşlardır. Dördüncü tip kemik ok uçları oldukça büyüktür. Şimdiye kadar saydığımız normal ok uçlarından yaklaşık 2 kat daha büyüktür. Kiryuşin, bu ok ucunun özel yapılan büyük ebatlı yaylarla kullanıldığını dile getirmektedir. Oldukça büyük yapıda yay yapıldığı ve bu yaylara uygun olarak da büyük ok uçları yapıldığını ileri sürmektedir. Son olarak beşinci tipteki ok uçları ise kovanlıdır ve şekil itibariyle baklava dilimini anımsatmaktadır.[447]

1.1.3. Bronz Ok Uçları: Afanasyevo kültürüne ait bronz ok uçları oldukça az sayıdadır. Sadece birkaç tane tespit edilmiştir. Bronz ok uçlarının kurganlarda az sayıda bulunması iki ihtimali doğurmaktadır: Bronz ok uçlarının henüz yaygın olmaması veya bronz ok uçlarının kurganlara konulmaması.

Ok uçları yassıdır, yaprak görünümündedir ve kovanlıdır. Bulunan bu ok uçlarından birisinin kovanında ağaç kalıntısı da tespit edilmiştir. Bu ok ucunun uzunluğu 7,5 cm, genişliği ise 2,5 cm'dir.[448]

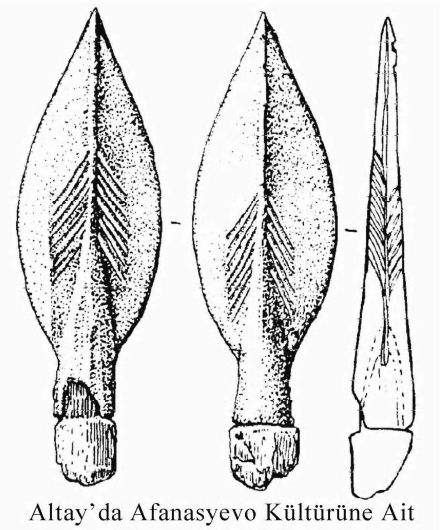

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Bronz Ok Uçları
Resim- Yu.F. Kiryuşin

[446] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.23.
[447] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.60-61.
[448] S.P. Gruşin, "Nakoneçniki Strel Seyminsko-Turbinskogo Tipa s Verhney Obi (Наконечники стрел сейминско-турбинского типа с Верхней Оби)", **Prostranstvo Kulturı v Arheologo-Etnografiçeskom**

1.1.4. Ağaç Ok Uçları: Teleutskiy Vzvoz mezarlığında ağaçtan yapılmış ok ucuna da rastlanmıştır. Bu ok ucu oval şekilde, biraz büyükçe ve kovanlıdır.[449]

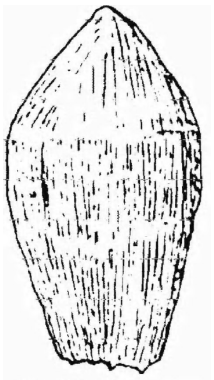

Altay'da Afanasyevo Ağaç Ok Ucu

Resim- Yu.F. Kiryuşin

1.2. Bıçaklar:

Taştan yapılmış bıçaklar birkaç tipe ayrılır. Eğri namlulu bıçaklardan şimdiye kadar Altay'da iki adet bulunmuştur. Namlusu düz olan taş bıçaktan ise bir tane bulunmuştur. Kenarı rötuşlu olan taş bıçaklardan iki tane bulunmuştur. En çok bulunan tip çift tarafı da kesici olanlardır. Çift tarafı kesici olan taş bıçaklardan Altay'da ve çevresinde Afanasyevo kültür kalıntılarında tespit edilmiştir.[450]

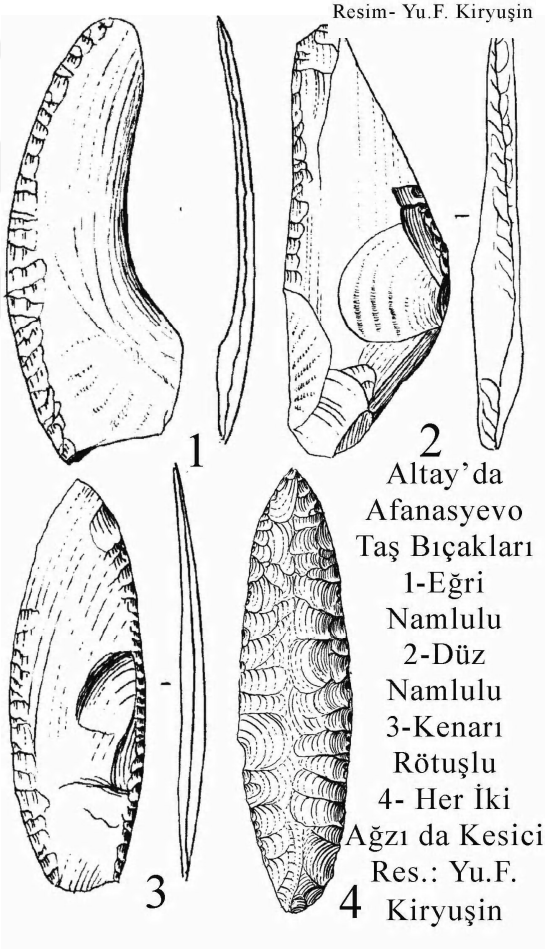

Altay'da Afanasyevo Taş Bıçakları 1-Eğri Namlulu 2-Düz Namlulu 3-Kenarı Rötuşlu 4- Her İki Ağzı da Kesici Res.: Yu.F. Kiryuşin

Bronz bıçaklar birkaç tipe ayrılır. Birincisi namlusunun her iki tarafı da kesici olan bronz bıçaklardır. Uzunluğu 7,7, genişliği 2,7 cm civarındadır. Sopka 2 mezarlığında bunun örneği mevcuttur. İkincisi namlusunun tek tarafı kesici olan bronz bıçak tipidir. Bu bıçak tipinden de Sopka 2 mezarlığında bulunmuştur. Namlu ve kabza birleşiktir, kabzasında ve kabza başında motifler vardır. Bıçakların uzunlukları 30 cm civarında olup, genişlikleri de yaklaşık 2,5 cm civarındadır. Eğri bir görünümü vardır.[451] Üçüncü tip bronz bıçakların kabza başlarında hayvan figürleri vardır. Bu tip bıçakların da

---

İzmerenii (Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении), Tomsk 2001, s.29-32.

[449] Kiryuşin, Tişkin, Gruşin, "Kratkiye İtogi Arheologiçeskogo İzuçeniya…", s.391-396.

[450] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.20.

[451] V.İ. Molodin, "Sopka 2 - Mogilnik Epohi Doandronovskoy Bronzı v Barabinskoy Lesostepi (Сопка 2 - могильник эпохи доандроновской бронзы в Барабинской лесостепи)", **AO 1979 g.**, Moskova 1980, s.221-222.

kabzalarında motifler mevcuttur. Uzunlukları yaklaşık 28 cm, genişlikleri 3,3 cm civarındadır. Kabza başlarındaki hayvan figürlerini ise genellikle atlar oluşturur, kabza başlarına at kafası figürleri yapılmıştır. İnce ve uzun bir şekilde yapılan at kafası figürü 4 tane güneş ışığı üzerine yerleştirilmiştir.[452] Bu tipteki bronz bıçaklardan doğu Kazakistan'da da tespit edilmiştir.[453] En çok uğraş alanı olarak at hayvancılığı yapılan Afanasyevo kültüründe bıçakların kabza başına at kafası figürü yapılarak kurganlara konulması at kültünün yansımalarını göstermektedir. A.A. Formozov, Afanasyevo kültürüne ait Kazakistan'daki bir kurganda iki tane at kafatası olduğuna dair bilgiler de verir.[454] Bu durum Altay'da atın kurganlara gömülüp dini ritüel veya kült olarak kullanılmasını M.Ö. III bin yıllarına kadar götürür.

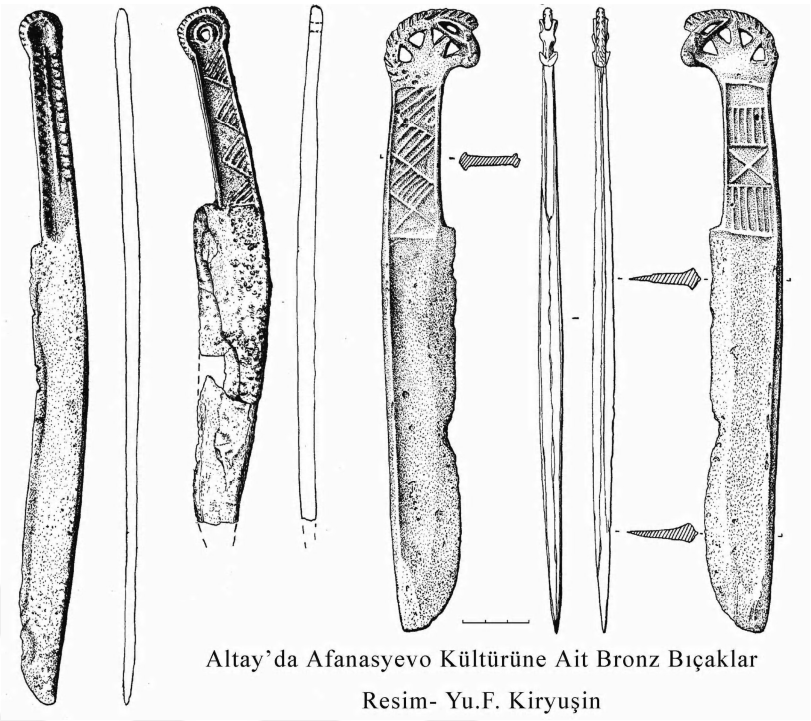

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Bronz Bıçaklar
Resim- Yu.F. Kiryuşin

1.3. Mızrak Ucu:

Bu döneme ait Altay'da çok az da olsa kemikten yapılmış mızrak uçlarına rastlanmaktadır. Kovanlı olan bu mızrak uçlarının kanatları yassıdır, boru biçimindeki kemiklerden yapılarak, uçları sivriltilmiş ve cilalanmıştır. Uzunlukları 20-25 cm civarındadır.[455]

---

[452] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.63-64.
[453] S.S. Çernikov, **Vostoçniy Kazahstan v Epohu Bronzı (Восточный Казахстан в эпоху бронзы)**, Moskova-Leningrad 1960, s.75-85.
[454] A.A. Formozov, "Doandronovskiye Pogrebeniya v Kazahstane (Доандроновские погребения в Казахстане)", **KSİİMK (КСИИМК)**, Sayı 63, 1956, s.153-155.
[455] Yu.F. Kiryuşin, A.A. Tişkin, S.P. Gruşin, "Kratkiye İtogi Arheologiçeskogo İzuçeniya Pamyatnikov Epohi Ranney Bronzı Berezovoya Luka i Teleutskiy Vzvoz-1 (Краткие итоги археологического изучения памятников эпохи ранней бронзы Березовая Лука и Телеутский Взвоз-1)", **Problemı Arheologii,**

Bronz mızrak uçları ise Altay'da Çarış ve Burla mezarlıklarında tespit edilmiştir. Uzun baklava diliminde kanatları olan bu mızrak uçları kovanlıdır ve bunların kovan kısmında delikli bir halka mevcut olup bu halkaya doğru uzanan üç tane şerit vardır, mızrak ucunun birisinin arka kısmında kanca vardır. Mızrak uçlarının uzunlukları 21-35 cm, genişlikleri 4,5 cm, kovanlarının çapı ise 3,1-3,3 cm civarındadır.[456] Dağlık Altay'da Mayminsk bölgesinde de bu tipte ve bu döneme ait bronz mızrak ucu tespit edilmiştir.[457]

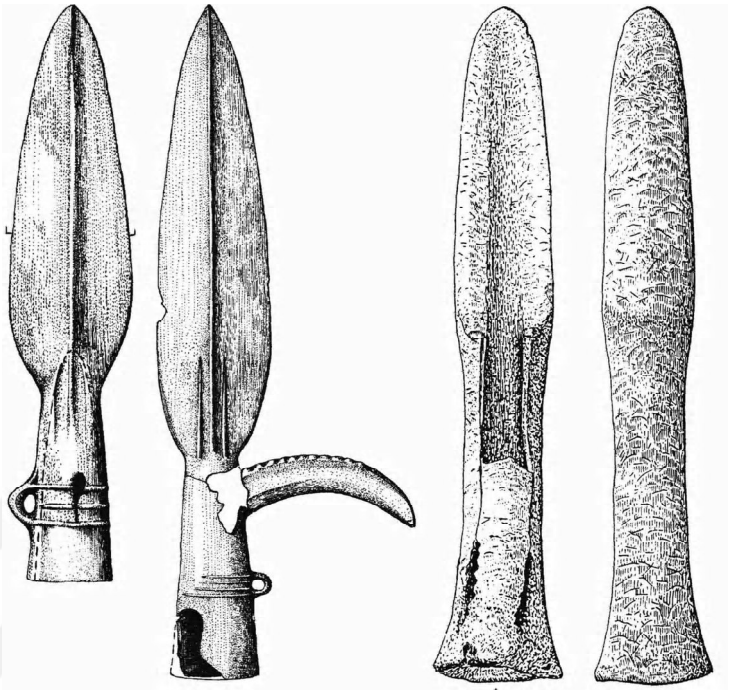

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Bronz Mızrak Uçları

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Kemik Mızrak Uçları

Resim- Yu.F. Kiryuşin

1.4. Baltalar:

Altay'da Afanasyevo kültürüne ait baltalar yapı maddesine göre üçe ayrılır ve bunlar taştan, bakırdan ve bronzdan yapılan baltalardır. Bu üç madenden yapılan baltaların tamamını Altay'da Afanasyevo kültüründe görmek mümkündür.

1.4.1. Taş Baltalar: Taştan yapılan baltaların iki türü vardır. Birincisi deliksiz, ikincisi ise delikli yapıdaki baltalardır.

Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий), Cilt 5, Novosibirsk 1999, s.391-396.

[456] A.P. Umanskiy, M.A. Demin, "Nakoneçniki Kopiy Seyminsko-Turbinskogo Tip ana Altaye (Наконечники копий сейминско-турбинского типа на Алтае)", **Drevniye Gornaki i Metallurgi Sibiri (Древние горняки и металлурги Сибири)**, Barnaul 1983, s.143-150.

[457] V.A. Koçeyev, "Novıye Nahodki Epohi Razvitoy Bronzı iz Gornogo Altaya (Новые находки эпохи развитой бронзы из Горного Алтая)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul 1997, s.171-173.

a- Deliksiz taş baltalar: Altay'da Afanasyevo kültürüne ait 20'nin üzerinde deliksiz taş balta bulunmuştur. Deliksiz taş baltalar iki tiptedir. Üst kenarları biraz oval olmakla birlikte uzun dikdörtgen şeklindeki deliksiz taş balta tipine Büyük Mış mezarlığındaki 2 numaralı kurganda bulunanları örnek vermek mümkündür. Şekil olarak uzun dikdörtgen fakat üst tarafı yuvarlak tipteki deliksiz taş baltalara da Altay'da Pesçanaya nehri civarındaki kurganlarda bulunanları örnek verebiliriz. Bu baltalar cilalanmış taştan yapılmıştı ve ağızları da biraz daireseldi.[458]

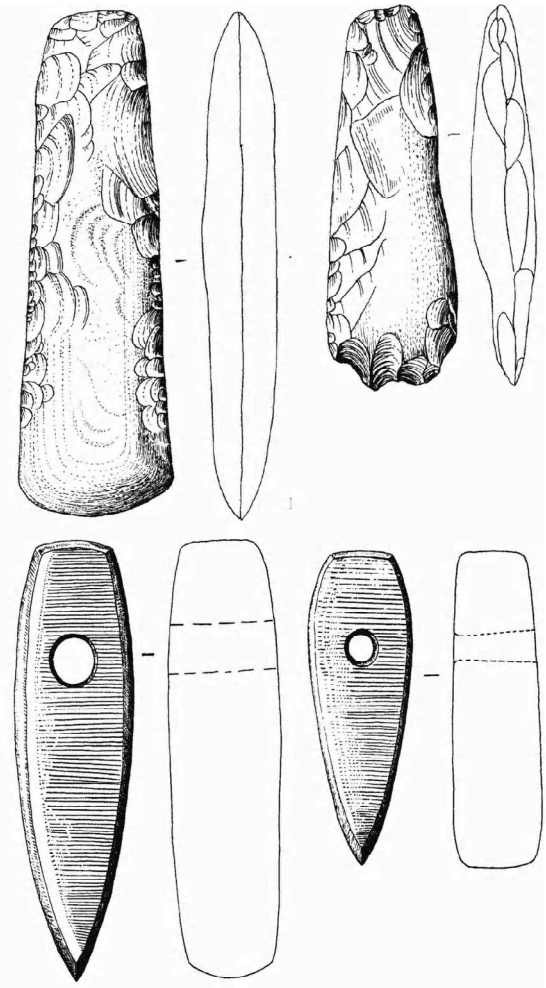

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait
Deliksiz ve Delikli Baltalar
Resim- Yu.F. Kiryuşin

b- Delikli taş baltalar: Afanasyevo kültürüne ait Altay'daki delikli taş baltaların sayısı da 20 civarındadır. Bu baltalar A.S. Uvarov[459], L.R. Kızlasov[460], V.İ. Matyuşenko[461], S.V. Tsıb[462] tarafından yayınlanmıştır ve bunların verdiği bilgilere göre delikli taş baltalar dikdörtgen şeklindedir ve üst tarafında yuvarlak delik mevcuttur. Kısa ve uzun şekilde iki türü vardır. Günümüzdeki baltaları kısmen anımsatmaktadırlar.

---

[458] Yu.F. Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri (Энеолит и ранняя бронза юга Западной Сибири)**, Barnaul 2002, s.19.

[459] A. S. Uvarov, **Arheologiya Rossii. Kamenniy Period (Археология России. Каменный период)**, I, Moskova 1881, s.7-9.

[460] L.R. Kızlasov, "O Datirovke Pamyatnikov Eniseyskoy Pismennosti (О датировке памятников енисейской письменности)", **SA (CA)**, Sayı 3, 1965, s.38-49.

[461] V.İ. Matyuşenko, "İtogi i Zadaçi İssledovaniya Bronzovogo Veka Zapadnoy Sibiri (Итоги и задачи исследования бронзового века Западной Сибири)", **Proishojdeniye Aborigenov Sibiri i İh Yazıkov (Происхождение аборигенов Сибири и их языков)**, Tomsk 1973, s.195-197.

[462] S.V. Tsıb, "Afanasyevskaya Kultura Altaya (Афанасьевская культура Алтая)", **Avtorefarat (Авторефарат)**, Kemerova 1984, s.1-19.

1.4.2. Bakır Baltalar: Altay'da Klepeçiha köyü civarında Afanasyevo kültürüne ait üç tane bakır balta bulunmuştur. Bakırdan yapılan baltalar da deliklidir, baltanın deliğinin çapı 3-3,5 cm civarındadır. Baltaların uzunlukları 12-15 cm arasında, ağızlarının uzunlukları ize 3-8 cm arasındadır. Bu baltaların ikisi dikdörtgen şeklindedir ve sap takılan delikleri üst kısımdadır, birisi ise ince yapılıdır ve her iki ucu da içe doğru hafif eğiktir. Bu sonuncusunun sap takılan deliği orta kısımda yer alır.[463]

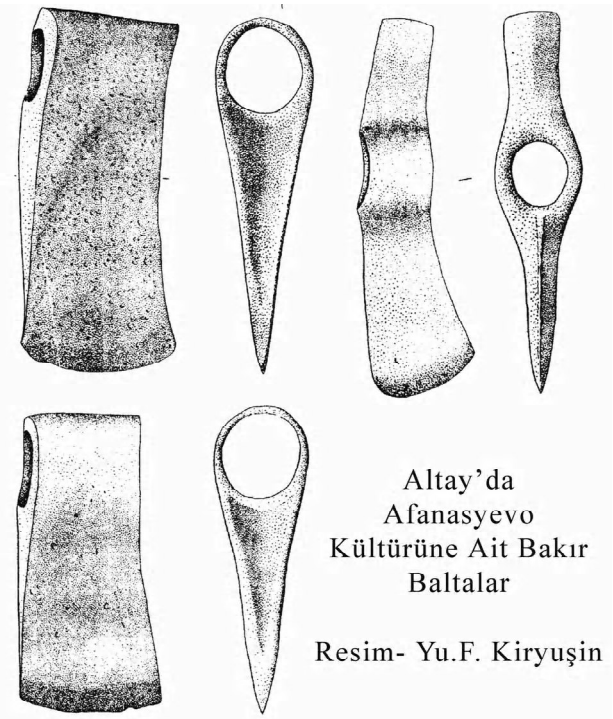

Altay'da Afanasyevo Kültürüne Ait Bakır Baltalar

Resim- Yu.F. Kiryuşin

1.5. Cirit Uçları:

Sayıları çok az olmakla birlikte Altay'da Afanasyevo kültürüne ait taş cirit uçlarına da rastlanmıştır. Kuzey Altay'da 3 adet taş cirit ucu tespit edilmiştir.[464]

[463] Yu.F. Kiryuşin, G.Ye. İvanov, "Noviye Nahodki Metalliçeskih İzdeliy iz Şipunovskogo Rayona (Новые находки металлических изделий из Шипуновского района)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Sayı 7, Barnaul 1996, s.81-88.

[464] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.20.

2. ANDRONOVO SİLAHLARI

Andronovo kültürü; Minusinsk bölgesinde Afanasyevo kültüründen sonra ortaya çıkan, Afanasyevo kültürünün yerini alan bronz devri kültür tabakasıdır. Andronovo kültürü; Minusink, Altayların kuzey bozkırları, Kazakistan'ın doğusu ve kuzeyi, Sibirya'nın birçok bölgesine yayılmıştır. Birinci bölümde bahsettiğimiz Andronovo kurganları ve kurganlardaki buluntular göz önüne alındığında bu kültüre ait kurganlarda genel olarak topraktan yapılmış kaplar görülmektedir. Kurganlarda genel olarak toprak kaplar ve süs eşyaları bulunmuş silahlar ise oldukça az sayıda tespit edilmiştir. Özellikle Altay bölgesindeki Andronovo kurganlarında silah çok az sayıdadır. Andronovo kültürü Altay'ın dağlık bölgelerinde yayılmamış sadece kuzey dağ eteklerinde ve bozkırda yayılmıştır. Bundan dolayı Altay'da Andronovo kültürüne ait kurgan ve yerleşim yeri sayısı da azdır.

Andronovo kültürüne ait ilk kurgan 1914 yılında A.Ya. Tugarinov tarafından Andronovo köyünde açıldığı için bu kültüre yer ismine hitaben Andronovo Kültürü ismi verilmiştir.[465] Bahaeddin Ögel'e göre; Minusinskte M.Ö. 1700-1200 yıllarında Altay'da ise M.Ö. 1200-700 yıllarında görülen Andronovo insanı Afanasyevo kültüründen sonra Altay ve çevresinde görülen yeni bir ırktır ve Türk ırkının proto tipini oluşturur.[466]

Altay'da Andronovo dönemine ait kurganlarda ve yerleşim yerlerinde seramik kaplar veya seramik kap parçaları ve süs eşyaları oldukça çoktur. Kilden yapılmış seramik kaplar neredeyse bütün kurganlarda en az bir tane tespit edilmiştir.

Andronovo döneminde Altay bölgesinde bu kültüre ait arkeolojik eserlerde silahın çok az sayıda bulunmasını bazı arkeologlar "Andronovoluların Altay bölgesinde ilerlerken

---

[465] A.Ya. Tugarinov, "Andronovskiye Mogili (Андроновские могилы)", Sibirsakaya Jivaya Starina (Сибирская живая старина), Sayı 1, İrkutsk 1926, s.153-158.
[466] Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.23-25.

yerli halka karşı şiddetli askeri çatışmaya girmediği, bu yüzden bu bölgede savaş aletlerinin fazla kullanılmadığı ve kurganlarda yer almadığı" şeklinde açıklamaktadır.[467] Ancak Andonovo maddi kültür kalıntılarının Altay'da az olması, muhtemelen bu kültürün Altay'da çok fazla yayılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Altay'da Andronovo dönemine ait silah bulunan nadir yerlerden birisi Aley bölgesidir. Aley bölgesinde Andronovo dönemine ait bronz hançer bulunmuştur. M.Ö. XIII.-XII. yüzyıllara ait olan hançerin toplam uzunluğu 16,3 cm, ağzının uzunluğu 8,8 cm, en geniş yeri 3 cm idi.[468] Altay'da Andronovo kültürüne ait bir başka yer de Belenkiy köyü kurganları ve Sopka II mezarlığıdır. Belenkiy köyündeki kurganda M.Ö. III.-II. bin yıllara ait bronz hançer ele geçirilmiştir. Yaprak şeklindeki hançerin uzunluğu 9,6 cm, en geniş yeri ise 4,2 cm idi. Her iki ağzı da keskindi. Bu tipte bir hançer Sopka-II mezarlığında da elde edilmiştir, M.Ö. XVI.-XII. yüzyıllara tarihlendirilen bu hançer de Andronovo kültürüne aittir.[469]

Altay bölgesinde Andronovo kültürüne ait çok az sayıda silah tespit edilmesi, Andronovo halkının silah kullanımına önem vermediği anlamına gelmemektedir, zira hemen kuzeyinde Sibirya içlerindeki Andronovo kurganlarında ok ucu, hançer, balta gibi silahlar tespit edilmiştir. Altay'ın kuzeyinde Sibirya içlerinde Andronovo kültürüne ait arkeolojik eserlerde cilalanmış ve delinmiş taşlardan baltalar, topuzlar, ok uçları yer almasına rağmen bronzdan yapılmış silahlar daha yaygındı. Metalden yakın dövüş silahları da yapılmaktaydı, iki kanatlı yuvalı mızrak uçları, baltalar, hançerler metalden yapılmaktaydı. İlk metal silah olarak bronzdan yapılan iki kanatlı yuvalı mızrak uçlarını ve ok uçlarını saymak mümkündür.

İki kanatlı yuvalı bronz ok uçları Andronovo kültüründe yaygındı. Bu tipteki ok uçları tüm bronz devri boyunca görülmektedir ve hatta demir devrinin ilk zamanlarında da

---

[467] M.F. Kosarev, **Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri (Бронзовый век Западной Сибири)**, Moskova 1981, s.115.
[468] S.M. Sitnikov, "Kinjal Epohi Bronzı iz Aleyskogo Rayona", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.32-36
[469] S.P. Gruşin, P.K. Daşkovskiy, "Predmeti Voorujeniya s Territorii Uglovskogo Rayona Altayskogo Kraya", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.11-43.

kullanılmıştır. Bu zaman dilimi Afanasyevo kültüründen İskit dönemi ortalarına kadarki devri kapsar.[470]

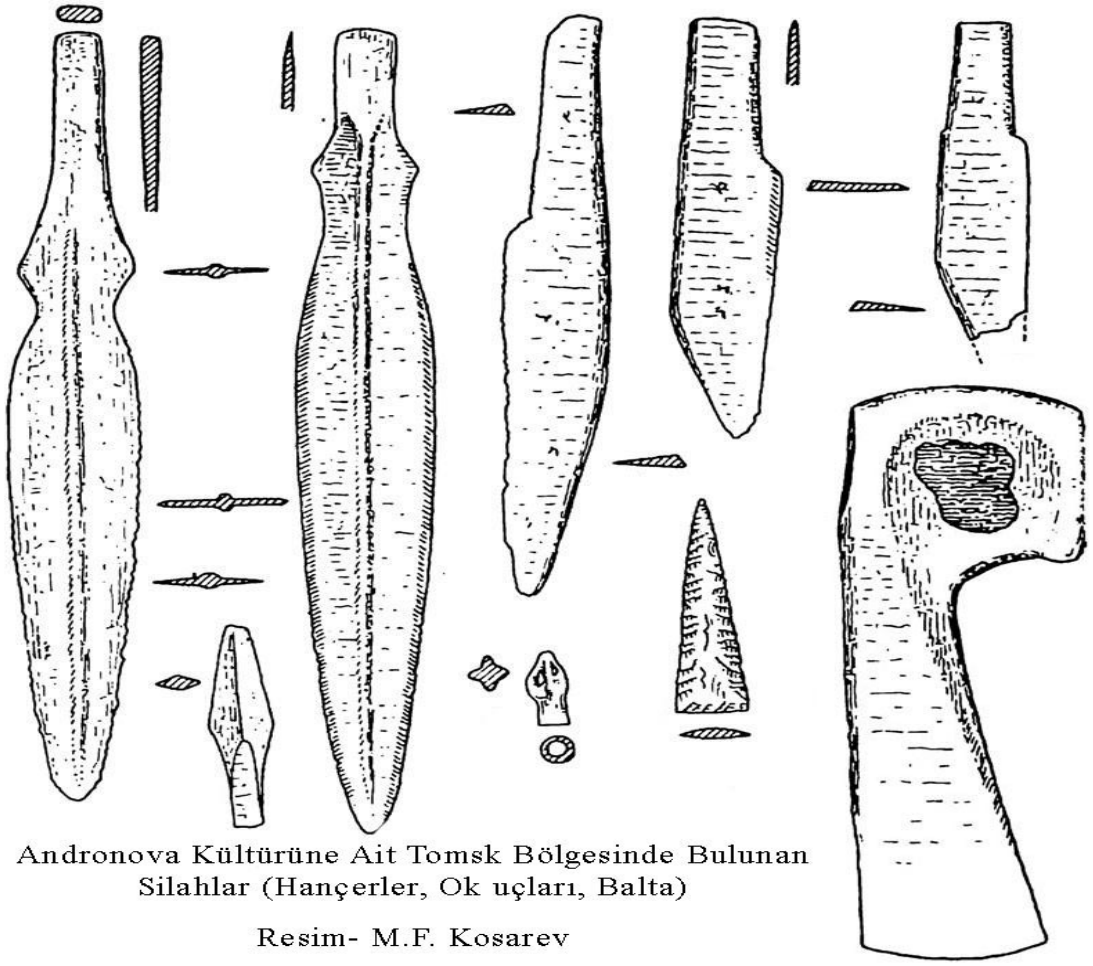

Andronova Kültürüne Ait Tomsk Bölgesinde Bulunan Silahlar (Hançerler, Ok uçları, Balta)

Resim- M.F. Kosarev

[470] Gruşin, Daşkovskiy, "Predmeti Voorujeniya s Territorii…", s.11-43.

3. İSKİT SİLAHLARI

3.1. Saldırı silahları:

3.1.1. Yay: Silahlar içinde ve özellikle uzun menzilli saldırı silahları içinde en önemli ve en yaygın olanı yaydır. Yay bozkır kavimleri için en başta gelen temel silahtır. Bozkırın göçebe kavimleri için yay, sadece savaş aleti değil aynı zamanda avlanmak için kullanılan silahtır. Altay'da İskitlerden önceki dönemlerde ok uçlarının varlığından yola çıkılarak yay kullanıldığına dair tahminler olsa da arkeolojik kazılarda M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllara kadarki döneme ait kurgan ve yerleşim yerlerinde henüz tek bir yay bulunmamıştır. Bu tarihe kadarki döneme ait kurganlarda sadece ok uçlarının sınırlı sayıdaki varlığına ulaşılmıştır.

İskitlere ait yayın yekpare yapısının görülebileceği nadir yerlerden birisidir Altay. İskit dönemine ait Altay'daki kurganlarda yay parçaları elde edilmiş ancak yayın ahşap yapısının bozulmasından dolayı tek parça halinde bütün olarak yay elde edilememiştir. Güneydoğu Altay'da 86 kurgan kazılmış ve bunlardan sadece 13 tanesinde yay parçaları bulunmuştur.[471] Yayın bir bütün olarak incelenmesi genellikle kaya resimleri ve tasvirler sayesinde mümkün olmuştur veya elde edilen buluntulardan yola çıkarak ve bunların bir araya getirilip şeklinin canlandırılması yoluyla mümkün olmuştur. Yay İskit ve diğer bozkır kavimleri arasında hem savaşta hem de avda çok değerli bir silah olmasına karşın ölülerle birlikte kurganlara çok az sayıda konmuştur, incelenen kurganların çok azında yaya ait eşyalar bulunmuştur ancak kurganlarda ok ve ok ucu yeterince yer almaktaydı.

İskit yayları, yayın yapısını kuvvetlendiren ve sertleştiren kemik kaplamalara sahip, bileşik yapılı idi. Bileşik yapılı yaylar İskit yay tipi adıyla Altay'da geç bronz devrinde

---

[471] V.A. Koçoyev, "Boyevoye Orujiye Pazırıktsev (Боевое оружие пазырыкцев)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, No:4, Gorno-Altaysk 1999, s.74-82.

oldukça yaygındı. Kurganlarda bulunan yaylar genellikle bozulmuş sadece parçaları kalmış yaylardı, bu yüzden yayların yapısı genellikle kaya resimlerinden tespit edilmiştir. İskit yayları yandaki ve bir sonraki sayfada yere alan resimde görüldüğü gibi genellikle "M" şekline benzemekteydi. Beşinci Pazırık kurganında çıkan halıda bir savaşçı resmedilmiş ve halının üzerindeki savaşçı yayını İskit geleneğine uygun olarak sol tarafına asmıştı, yayın boyu 60 cm'den biraz uzundu.[472] 60 cm'lik yay, Altay'daki Türk yayı ortalamasının altındadır. Ancak İskit dönemi yayları iki türdü hem kısa hem de uzun yay kullanılmaktaydı. Bahsi geçen 60 cm uzunluğundaki yay kısa yay türüne girmekteydi. Bir de uzun yay türü vardı ki bu da 1 m'nin üzerindeydi. Örneğin; Ulandırık I mezarlığındaki 5 numaralı kurganda bulunan yay parçaları buradaki yayın 105-110 cm arasında olduğunu göstermektedir. Uzun ve kısa İskit yayları hem savaşta hem de avda başarıyla kullanılmıştır.[473] Bu örnekle birlikte İskit yaylarının "av ve savaş yayları" şeklinde iki guruba ayrılarak değerlendirildiği de olmuştur. Bu açıdan bakanlar birincisini; 100 cm'ye kadar olan kısa savaş yayları, ikincisini ise 120-135 cm boyundaki av yayları olarak değerlendirmiştir.[474]

Buluntulardan yola çıkarak canlandırılmış İskit tipi yay, ok ve yay kını resmi.

Resim- O.S. Lihaçeva

[472] S.İ. Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova 1953, s.260.

[473] V.A. Koçoyev, "Noviye Nahodki Epohi Razvitoy Bronzı iz Gornogo Altaya (Новые находки эпохи развитой бронзы из Горного Алтая)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: Материалы науч.-практ. конф)**, No:8, Barnaul 1997, s.171-173.

[474] http://history.novosibdom.ru/node/40

Erken İskit dönemine ait yaylar 4 tabaka ağacın birleşmesinden oluşuyordu. Hazırlanan çıtalar 4 tabaka halinde birleştirilip kemik kakmalarla tutturuluyor ve sonra da huş ağacı kabuğuyla sarılıyordu, böylece kompozit bir yay şeklini alıyordu.[475] Kompozit yapısından dolayı oldukça sağlam olan bu yay tipi yeterince sertti ve esnekti, onu germek, kirişi takmak kolay değildi, kuvvet gerektiren bir silahtı. Daha sonraki dönemlere ait İskit yayları ise birkaç kat yassı tahtanın birbirine yapıştırılmasıyla yapılıyordu. Uygulanan bu teknik, yayların esnekliğini ve öldürücü gücünü artırıyordu. Huş ağacından yapılan ahşap bölümün genişliği 4 cm idi. Birleştirilen tabakalar balık derisi ile kaplanmaktaydı, yayı daha esnek ve güçlü yapmak için kabzası da ince sinirlerle sarılırdı. Altay'da Yaloman II mezarlığında bulunan bir yay kalıntısına göre, yay yapılırken önce huş ağacından hazırlanmış iki kat tahta birbirine tutturulur, bu işlem yapıldıktan sonra kakmalı uzun kemik şeritler yapıştırılıp, sinirden yapılan iplerle sıkıca sarılırdı.[476] Yayların kemik kaplaması ise genellikle koyun ve keçi boynuzundan yapılmaktaydı.[477]

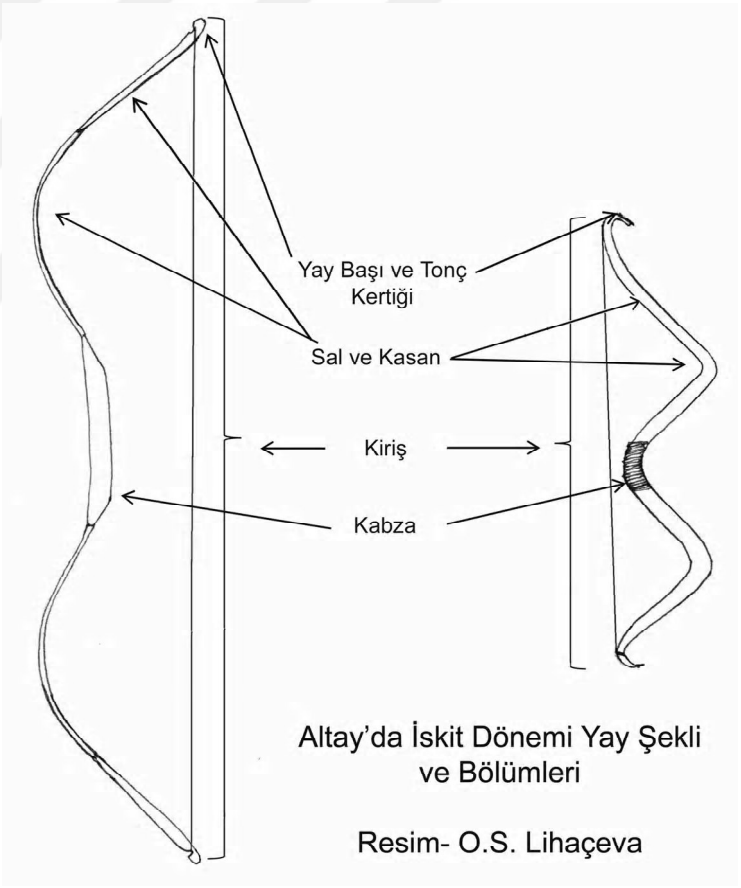

Yayın ana gövdesi ağaçtan yapılmaktaydı ve ortasına da kabzası yerleştirilmekteydi, kabza esnek değildi. Kabzadan itibaren yay başına kadar olan sal ve kasan kısımları esnekliği ve fırlatma mekanizmasını sağlamaktaydı. Yay başı ise az esneyen veya hiç

[475] http://history.novosibdom.ru/node/40
[476] A.A. Tişkin, V.P. Mılnikov, "Derevanniye İzdeliya iz Kurgana 31 Pamyatnika Yaloman II na Altaye (Деревянные Изделия Из Кургана 31 Памятника Яломан II На Алтае)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii I (Археология, этнография и антропология Евразии 1)**, 33, 2008, s.96.

esnemeyen bir yapıda olup, ucunda kirişin bağlanacağı tonç kertiği bulunan kısmı oluşturmaktaydı. İskit tipi olarak adlandırılan bu yay M.Ö. II. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Ağaçla yapılan ana gövdenin üzerine kemik veya boynuzdan yapılmış plakalar yapıştırılarak oluşturulan yaylara Karadeniz'in kuzeyinde daha fazla rastlanmış hatta Arcan-2 kurganında bütün olarak ele geçirilmiştir. Yayın sertliğini artırmak ve böylece atış mesafesini uzatmak için kasan kısımlarına yapıştırılan kemik plaka kaplamaları genellikle kavisli, ince ve uzundu. Kaplamaların ucuna ise kirişi takmak için tonç kertiği açılırdı.[478]

Yayların genellikle deriden yapılmış kınları da mevcuttu. Bu kınlar yayın taşınmasını kolaylaştırdığı gibi yayları özellikle yağmurdan veya sudan korumak için kullanılırdı. Çünkü tutkalla yapılan kompozit yaylar ıslandıkları zaman bozulur veya özelliklerini kaybederlerdi. Bu kının içine yayların üçte ikilik bir kısmı girerdi. Bu kın belde takılı olan kemere asılırdı ve savaşçının sol tarafında yer alırdı. 5 numaralı Pazırık kurganında çıkan keçe halı üzerine yapılmış binici figüründe, savaşçının sol tarafında kemere asılmış bir yay kını görülmektedir. Sol tarafa asılan yay kullanılırken de sol elle tutulurdu. Sol elle kabzadan kavranır, sağ elle de kiriş ve okun kullanımı sağlanırdı. Yaylar genellikle 20-300 metre mesafeli taarruz savaşlarında kullanılmıştır.

3.1.2. Ok ve Ok Uçları:

3.1.2.1. Oklar: Ok ucu, ok şaftı ve tüyden yapılan yelek olmak üzere üç parçadan oluşan okların varlığına oldukça az rastlanmıştır. Oklar, şaftının ağaçtan ve yeleğin de tüyden yapılmasından dolayı çabuk çürümüş ve zamana dayanamamıştır. Bazı kurganlarda tamamen çürüyerek toprak olmuş, bazı kurganlarda ise sadece parçaları bulunmuştur. İncelenen kurganların çok azında ok şaftı bütün olarak elde edilmiştir. Bunlardan birisi Pazırık kurganıdır ki, kurganların donmuş olmasından dolayı çürümeden günümüze kadar kalabilmiştir.

Pazırık kurganlarında üzerinde ok ucu olmayan ok şaftları bulunmuştur.[479] III numaralı Pazırık kurganında bulunan ok şaftlarının üzerlerine kırmızı ve siyah renkler

---

[477] A.İ. Melyukova, **Voorujeniye Skifov (Вооружение скифов)**, Moskova 1964, s.15.
[478] O.S. Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya v Rannem Jeleznom Veke (Вооружение и военное дело населения Лесостепного Алтая в раннем железном веке)**, Barnaul 2015, s.40-42.
[479] V.D. Kubarev, **Kurganı Saylugema**, Novosibirsk 1992, s.75-76.

kullanılarak oyma tekniğiyle resimler çizilmişti.[480] Üzerinde süslemeleri olan ok şaftlarının bulunduğu başka bir kurgan da Birinci Tuekta idi. Birinci Tuekta'da bulunan ok şaftları bütün değildi, parçalar halindeydi ve parçalar üzerinde kırmızı ve sarı renklerle yapılmış süsler mevcuttu.[481] Bu döneme ait altın folyoyla süslenmiş ok şaftlarına da rastlanmıştır. Rusya Altay Bölgesinde Lokot-4 mezarlığındaki altın folyoyla sarılmış bir ok şaftı buna örnektir.[482]

Ok şaftlarının boyları da farklılık göstermekteydi. Altay'da İskit dönemine ait ok şaftları 40 ila 85 cm arasındaydı. Yukarda bahsi geçen III. Pazırık kurganında bulunan ok şaftları 80 cm idi. Ulandırık mezarlığında bulunan ok şaftları ise 75-80 cm arasında idi. Ok şaftlarının kalınlıkları ise 6-8 mm arasındaydı.[483]

3.1.2.2. Ok Uçları: Ok uçları ve onlara ait parçalar Altay kurganlarında çok sayıda yer almaktadır. Hatta kurganlarda en çok bulunan eşyalar arasında yer almaktadır. M.Ö. I. bin yılda Altay'da en çok kullanılan ok uçları bronzdan, boynuz ve kemikten yapılanlardı, sınırlı sayıda da olsa demirden yapılan ok uçları da mevcuttu. Bronz ok uçlarının sayısı ise boynuz ok uçlarına göre çok azdı, en nadir bulunanı ise demir ok ucuydu.

Arkeolojik kazılarda elde edilen materyaller Altay'da İskit döneminde kullanılan ok uçları hakkında ve bunların dönemlere göre kullanımı ve yaygınlığı hakkında bilgiler vermektedir. Kazılar sonucunda elde edilen materyallere göre ok uçlarının türünü ve dönemini şu şekilde kısaca özetleyebilir ve İskit dönemine ait ok uçlarını üç türe ayırabiliriz. Birincisi; M.Ö. VII.-VI. yüzyıllara kadarki dönemdir ve bu dönemde bronz ok uçları kullanılmıştır. İkincisi ise M.Ö. VI. yüzyıldan sonraki dönemdir ve ağırlıklı olarak kemik ve boynuzdan yapılmış ok uçları kullanılmıştır. Ancak bu ikisine ilaveten İskit döneminin sonuna doğru demir ok uçları da görülmüştür. Fakat demir ok uçlarının sayısı İskit döneminde oldukça azdı, sadece İskit döneminin sonuna doğru yani demir devrinin

---

[480] Yunus Ekim, Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.60.

[481] S.İ. Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova 1960, s.120.

[482] P.İ. Şulga, "Ranniye Kostaniye Nakoneçniki Strel İz Kurganov Skifskogo Vremeni Na Altaye", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.43-61.

[483] L.S. Marsadolov, "Osnovniye Tendentsii v İzmenenii Form Nakoneçnikov Strel na Altaye v Kontse IX.-VI. vv. do.n.e.", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.36-43.

başlarında örnekleri görülmüştür. Demir ok uçlarının yaygın olarak kullanımı İskitlerden sonraki Hun döneminde başlamıştır.

Yine arkeolojik kazılardan elde ettiğimiz bilgilere göre İskit dönemindeki ok uçlarının kullanım yaygınlığını üçe ayırmak mümkündür. Bunlar ilk olarak erken İskit dönemindeki bronz ok uçlarıdır ve çok fazla yaygın değildir, ikinci olarak İskit döneminin ortasında boynuz ve kemikten yapılan ok uçlarıdır ve en yaygın kullanıma sahip olan, aynı zamanda en uzun süre kullanılan ok uçlarıdır. Kemik ok uçları hem bronz ok uçlarıyla hem de demir ok uçlarıyla yani her dönem kullanıma sahip olmuştur, üçüncü olarak ise dönem sonunda örnekleri görülen demir ok uçları. Bronz, kemik ve demir ok uçlarının da kendi içinde farklı türleri vardı ve bunlar ok uçlarının şekline göre değişmekteydi. İncelediğimiz kazı raporlarına göre bu şekilde kısaca özetlediğimiz ok uçlarının türlerini ve alt tiplerini bronz ok uçlarından başlayarak aşağıda açıklamaya çalıştık.

Lokot 4b İki Kanatlı, Yuvalı Bronz Ok Ucu

Resim- P.İ. Şulga

a-Bronz ok uçları: Bronz ok uçlarının Altay'da en çok bulunduğu kurganlar Bıstranskiy mezarlığındaki 8 numaralı kurgan,[484] Tuekta mezarlığındaki 6 ve 11 numaralı kurganlar,[485] Kırlık mezarlığındaki 1-9 numaralı kurganlardır.[486] Lokot 4a, Saldam ve Ust-Edigan, Elekmonar II bronz ok uçlarının bulunduğu diğer önemli kurganlardır.

Altay'da İskit dönemine ait bronz ok uçları iki tipe ayrılmaktaydı. Birinci tip; M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllara aittir, iki kanatlı olan bu ok ucu yuvalıdır (kovanlıdır), ok şaftının girmesi için ok ucunun arkasına yuva açılmasıyla oluşturulan türdür.

İki kanatlı yuvalı bronz ok ucuna Lokot 4b'deki örnek olarak verilebilir. Buradaki bir kadın gömülü olan 1 numaralı

[484] M.P. Zavituhina, "Kurganı U Sela Bıstranskogo v Altayskom Kraye (Курганы у села Быстрянскинского в Алтайском крае)", **ASGE (АСГЭ)**, No:8, Leningrad 1969, s.62.
[485] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.20.
[486] V.B. Borodayev, Yu.T. Mamadakov, "Mogilniki Kırlık I i Kırlık II v Gornom Altaye (Могильники Кырлык I и Кырлык II В Горном Алтае)", **Problemı Ohranı Arheologiçeskih Pamyatnikov Sibiri (Проблемы охраны археологических памятников Сибири)**, Novosibirsk 1985, s.51-88.

kurganda iki adet iki kanatlı, yuvalı bronz ok ucu tespit edilmiştir. Lokot 4a'da ise 2'si bronz, 5'i demir ve 12'si boynuz olmak üzere toplam 18 ok ucu tespit edilmiştir.[487] Resimlerde İskit döneminde Altay'da kullanılan iki kanatlı yuvalı bronz ok uçlarına ait farklı tiplerdeki örnekler görülmektedir.

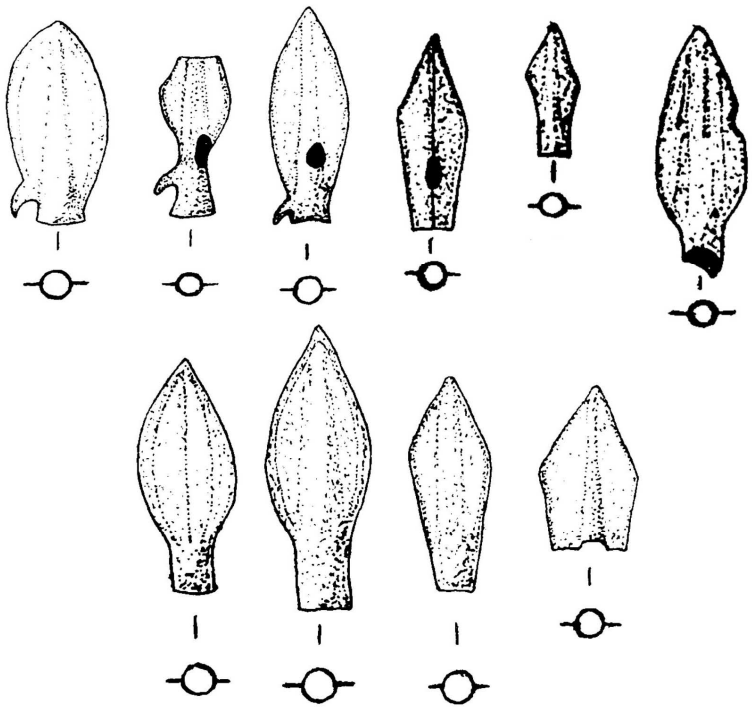

Altay'da İskit dönemine ait iki kanatlı bronz ok uçları.
Resim: V.A. Koçoyev

Bronz ok uçlarına ait ikinci tipi ise üç kanatlı ve milli ok uçları oluşturur. Milli ok uçlarından kasıt; ok ucunun arkasında ok şaftına giren bir iğnesinin olmasıdır.

Saldam ve Ust-Edigan'da bulunan ok uçları bu tipe örnek olarak verilebilir. Burada bulunan İskit dönemine ait bronz ok uçları üç kanatlıdır ve ucu üçgen şeklindedir. Bu ok uçlarından Saldam mezarlığındaki 5 ve 7 numaralı kurganlarda 5

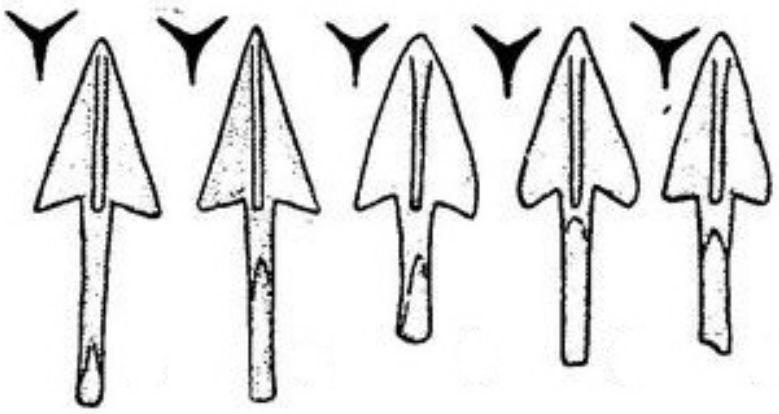

Saldam Mezarlığı Üç Kanatlı Bronz Ok Ucu
Resim- Yu.S. Hudyakov

[487] P.İ. Şulga, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a (Могильник скифского времени Локоть-4а)**, Barnaul 2003, s.55

adet bulunmuştur ve ok uçlarının kanatlarının uzunluğu 2,2 cm, genişlikleri 1,5 cm'dir, ok şaftına giren milin uzunluğu ise 2 cm idi. Asya'da İskit kültürünün yayıldığı yerlerde bu modeldeki bronz ok uçlarına rastlanmaktadır.[488]

Bahsi geçen üç kanatlı bronz ok uçları M.Ö. VII.-VI. yüzyıllarda doğu Avrasya'da oldukça yaygındı. Yuvalı üç kanatlı bronz ok uçlarına ise Altay'da az rastlanmaktadır. Altay'da erken İskit dönemine ait kurganlardan Elekmonar II'de bu tip ok ucu bulunmuştur. Bu ok uçları M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda da kullanılmıştır.[489] Altay'da üç kanatlı bronz ok uçlarını, üç köşeli milli bronz ok uçları takip etmiştir.[490]

b- Kemik-Boynuz Ok Uçları: Altay'daki kemik-boynuz ok uçlarının büyük çoğunluğu M.Ö. VI-III. yüzyıllara ait kurganlarda yer almaktadır. Erken İskit döneminde kemik-boynuz ok uçlarına az rastlanmaktadır, bu dönemde daha çok bronz ok uçları yer almaktaydı. Kemik ok uçları genellikle geyik boynuzundan yapılmaktaydı ve Rusya, Kazakistan, Moğolistan Altaylarındaki İskit dönemine ait kemik ok uçları genellikle aynı tiptedir. İskit dönemine ait kemik ok uçlarının boyu dönemlere göre farklılık arz edip, M.Ö. VII.-V. yüzyıllardaki kemik ok uçları M.Ö. V.-III. yüzyıllardaki kemik ok uçlarından biraz daha uzundu. İlerleyen zamanda kemik ok ucunun boyunda kısalma olmuştur. Erken İskit dönemindeki kemik ok uçlarının arkasında genellikle okun kamışına girmesi için mili mevcuttu. Kemik ok ucuna yuva açılması zor olduğundan genellikle milli yapılırdı. Bununla birlikte az sayıda da olsa yuvalı kemik ok uçları da mevcuttu. Bu yüzden bu dönem kemik ok uçlarını milli ve yuvalı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.[491]

- **Yuvalı kemik ok uçları**; Ok şaftının girmesi için ok ucunun arkasına bir oyuk açılması şekliyle yapılanlardır ve yuvalı veya kovanlı ok uçları olarak adlandırılmaktadır. Altay'daki İskit dönemi yuvalı kemik ok uçları iki tipe ayrılır: 1- Mermi şeklindeki ok uçları (143. Sayfadaki Resim: 1-2). Erken İskit dönemine ait mermi şeklindeki kemik ok uçları 3-4 cm boylarındadır ve bunların bronzdan yapılanları da

---

[488] Yu.S. Hudyakov, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnika Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii I (Известия лаборатории археологии)**, № 1, Gorno-Altaysk 1995, s. 87-101.

[489] V.D. Kubarev, P.İ. Şulga, **Pazırıkskaya Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула)**, Barnaul 2007, s.89-99.

[490] S.P. Gruşin, P.K. Daşkovskiy, "Predmeti Voorujeniya s Territorii Uglovskogo Rayona Altayskogo Kraya", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.11-16.

[491] P.İ. Şulga, "Ranniye Kostaniye Nakoneçniki Strel İz Kurganov Skifskogo Vremeni Na Altaye", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.43-61.

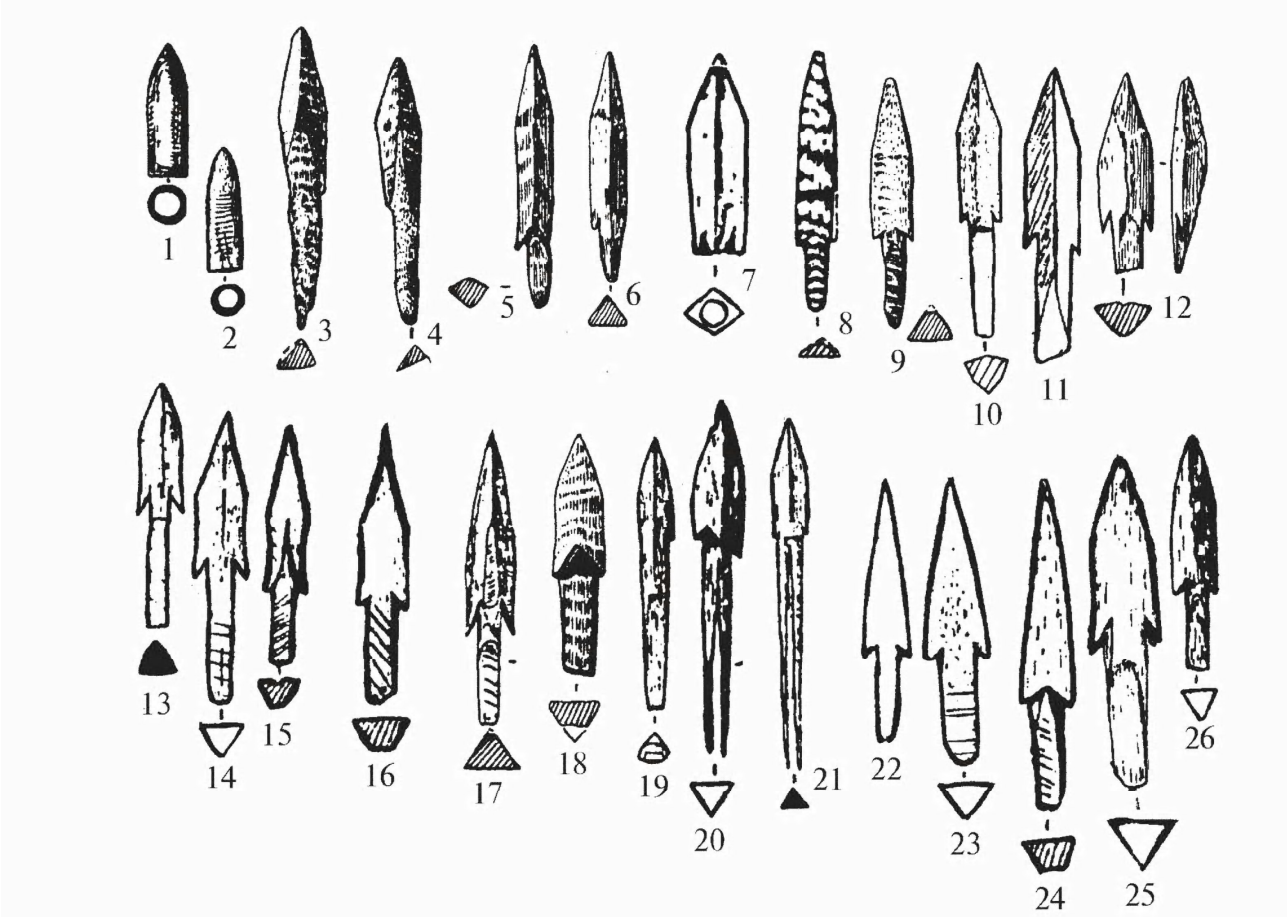

mevcuttur. 2- Asimetrik baklava biçiminde olan ve boyları 3 cm civarında olan ok uçlarıdır (Yukardaki Resim: 7).[492]

- **Milli kemik ok uçları**; Ok ucunun arka tarafında ok kamışına giren iğnesi bulunmaktadır ve birkaç tipe ayrılmaktadır. 1- üç kenarlı ve ucu üçgen şeklinde olanlar. Bunların bir kısmının bronz kopyaları da mevcuttur. 5-7 cm boylarındadırlar. Bu tipin kendi içinde küçük farklılıklardan oluşan şekilleri vardır. 2- üç kenarlı ve sivri uçlu olan ok uçlarıdır. Ok ucunun gövdesi ve iğnesi kalınlık olarak birbirine yakındır. Bu tipteki ok uçlarına Dağlık Altay'da Kızık Telan-I mezarlığında rastlanmıştır. Boyutları 7-8 cm civarındadır.[493]

Saldam, Ust Edigan, Tuekta, Başadar, Lokot, Pazırık, Borotal, Altay'da kemik-boynuz ok uçlarının bulunduğu önemli kurganlardır.

[492] Şulga, "Ranniye Kostaniye Nakoneçniki Strel İz Kurganov….", s.43-61.
[493] Şulga, "Ranniye Kostaniye Nakoneçniki Strel İz Kurganov….", s.43-61.

Saldam ve Ust-Edigan'daki İskit dönemine ait kemik ok uçlarının tamamı üç kenarlıdır ve üç tipe ayrılır. Birincisi; üçgen şeklindedir ve kanatlarının uzunluğu 4 cm, genişliği 1,5 cm'dir, ok kamışına giren mil ise 2 cm'dir. İkincisi; uzun baklava dilimi şeklindedir ve kanatlarının uzunluğu 4 cm, genişliği 1,4 cm'dir, ok kamışına giren mil ise 3,5 cm'dir. Üçüncüsü; kanat aralarında küçük omurgalar olan beşkenar tipteki uzun görünümlü ok uçlarıdır. Kanat uzunlukları 3,5, genişliği 1,2 cm olan ve ok kamışına giren mili 3,2 cm'dir.[494]

Tuekta mezarlığı da kemik ok uçlarının bulunduğu önemli İskit dönemi kurganıdır, buradaki 6 numaralı kurganda yukarıda anlatılan üç kenarlı kemik ok uçlarına rastlanmıştır. Başadar kurganında bulunan ok uçları da aynı tiptedir. Baklava dilimi biçiminde ve yuvalıdır. Uzunlukları 5,8-6,7 cm arasındadır, genişliği ise 1,5 cm'dir.[495] Üç kenarlı kemik ok uçları Lokot mezarlıklarında da görülmektedir. Boyları 4-5,3 cm arasındadır.[496]

II numaralı Pazırık kurganında 2 adet boynuzdan yapılmış yuvalı ok ucu vardı.[497] Pazırık kurganlarında bulunan ok uçlarının çoğunluğu boynuzdan yapılmıştı, bronz ok uçları Pazırık kurganlarında çok azdı, demir ok uçları ise hiç yoktu. Borotal I mezarlığındaki bazı kurganlarda ok uçları oldukça çoktu, Borotol'da kurganın birisinde 8, diğerinde 10 adet ok ucu vardı.[498]

Boynuzdan yapılmış ok uçları Güney Sibirya'da M.Ö. VII.-III. yüzyıllara ait kurganlarda da yer almaktadır. Altay'da İskit dönemine ait boynuz ok uçlarının birkaç tipi mevcuttur. M.Ö. VI. yüzyılda Altay'da hem milli hem de yuvalı boynuz ok uçları kullanılmaktaydı. M.Ö. VI. yüzyıla ait kurganda bulunan bir savaşçı okluğunda hem sivri uçlu hem de minare görünümlü boynuz ok ucuna rastlanabiliyordu. Her ikisi de aynı anda kullanılabiliyordu. M.Ö. VI. yüzyılın bitiminde ise milli, minare görünümlü uzun boynuz ok uçları kaybolmaya başlamıştı. M.Ö. V. yüzyılda minare biçimli ve mermi görünümündeki ok uçlarında da biraz değişim yaşandı. M.Ö. IV.-III. yüzyıllarda milli ve

---

[494] Yu.S. Hudyakov, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnika Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii I (Известия лаборатории археологии)**, № 1, Gorno-Altaysk 1995, s. 87-101.
[495] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.20, 43.
[496] Şulga, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a**, s.54.
[497] Ekim, Pazırık Kurganları, Buluntuları…, s.60.
[498] V.D. Kubarev, P.İ. Şulga, **Pazırıkskaya Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула)**, Barnaul 2007, s.89-99.

yuvalı boynuz ok uçları büyük oranda değişmiş, artık kemerli ok uçları kullanılmaya başlanmıştı.[499]

Yukardaki sayılanlar dışında ilgi çekici bir şey de İskit döneminde Altay'da damgalı ok uçlarının varlığı idi. Ok ucunun kenarına iki-üç paralel çizgilerden oluşan şekiller çizilmekteydi. Kubarev, bu desenlerin Issık'ta bulunan ve Göktürk alfabesinin prototipi olan runik yazının daha da arkaik tipi olduğuna dikkat çekmektedir. Ok uçlarındaki işaretlerin damga veya bir işaret olduğuna da dikkat çekilmektedir. Diğer taraftan ise ok ucunu yapan ustanın kendine özgü işareti olduğu düşünülmektedir. Altay'daki farklı kurganlarda bulunan ok uçlarında bu tür işaretlerin olması boylara ait damgalar olabileceği ihtimalini de doğurmaktadır.[500]

c- Demir Ok Uçları: Altay'da İskit döneminde demir ok ucu oldukça nadirdir. İskit döneminin sonunda görülür ve oldukça az sayıdadır. İskit döneminde bronz ok ucu kullanılmakla birlikte en yaygın olanı kemik ve boynuzdan yapılan ok uçlarıydı. Kemik ok uçlarına oranla bronz ok uçlarının sayısı da azdı, demir ok uçları ise sadece dönem sonunda görülmüştür.

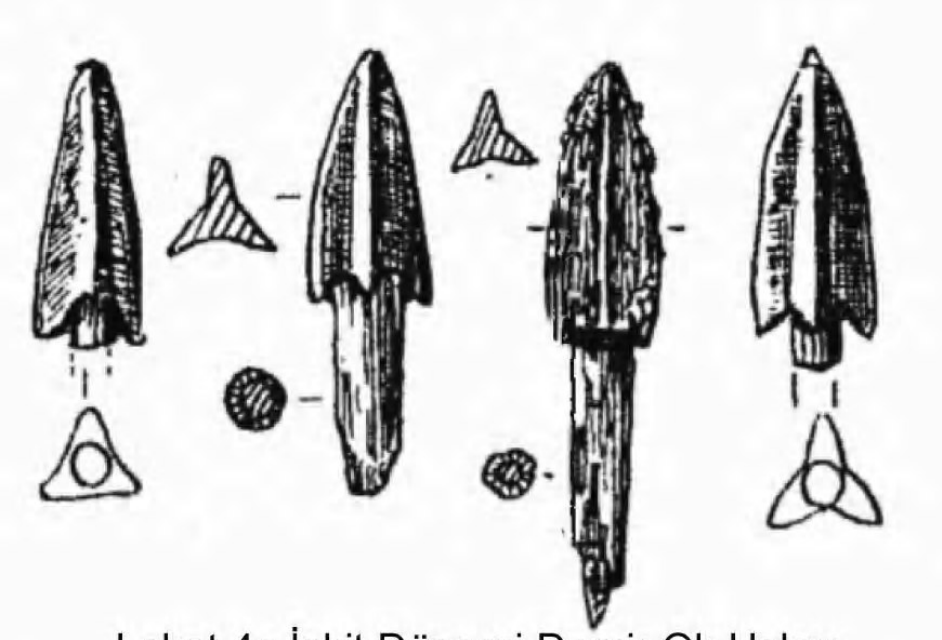

Lokot 4a İskit Dönemi Demir Ok Uçları
Resim- P.İ. Şulga

[499] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura**, s.88-99.
[500] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura**, s.88-99.

Altay'da Devirlere Göre İskit Dönemi Ok Uçları

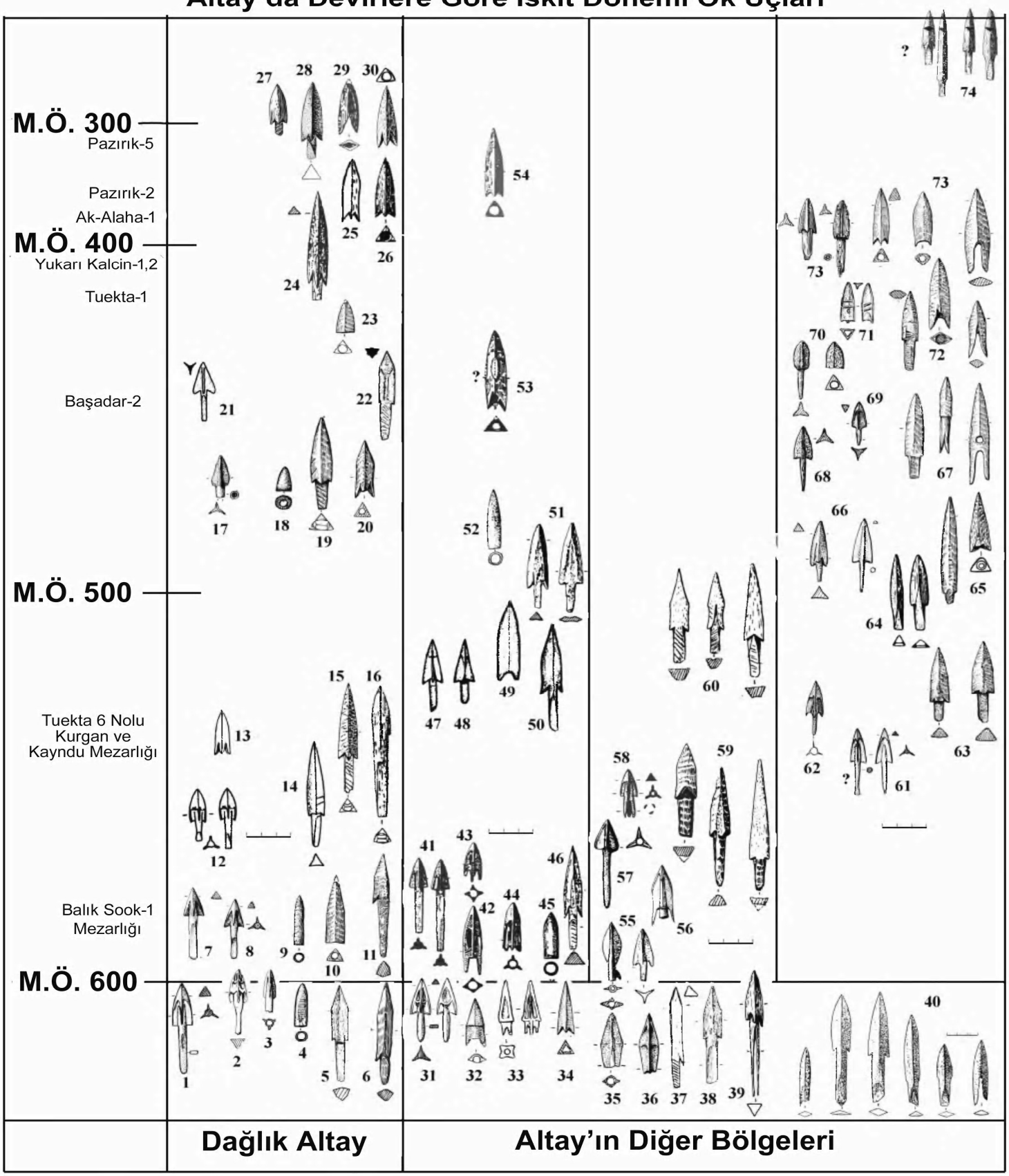

Altay'da M.Ö. VII.-III. yüzyıllar arasındaki ok uçları ve değişim şeması

Bronz Ok Uçları: 1-3, 7, 8, 12, 13, 17, 21, 31-36, 41-44, 47, 48, 55-58, 61, 62, 66, 69, 71.

Boynuz (Kemik) ok uçları: 4-6, 9-11, 14-16, 18-20, 22-30, 37-40, 45, 46, 49-51, 53, 54, 59, 60, 63-65, 67, 72-74.

Demir ok uçları: 52, 68, 70, 73.

Altay'da İskit dönemine ait demir ok uçlarının bulunduğu mezarlıktan birisi de Lokot 4a'dır. Burada bronz ve boynuz ok uçlarına ilaveten 5 adet demir ok ucu tespit edilmiştir. Buradaki demir ok uçları üç kanatlı idi ve boyları 2,7-2,8, enleri 1,1-1,2 cm arasındaydı.[501]

Bu döneme ait olan Kazakistan'daki Issık kurganında mermi şeklindeki (Altay'da bu tipin kemikten yapılanı da mevcuttur) altın ok ucuna da rastlanmıştır.[502] Bu durum bu dönemde altından da ok ucu yapıldığını göstermektedir. Ancak altından yapılan ok uçları muhtemelen sadece kraliyet kurganlarında veya önemli kişilerin kurganlarında yer almaktaydı. Altay'da ise kraliyet kurganları veya önemli kişilerin kurganları olarak Pazırık kurganları sayılabilir. Ancak bu kurganların en önemlileri arkeolojik kazılardan önce defineciler tarafından soyulduğu için altın ok uçlarının varlığının olup olmadığını bilemiyoruz. Geriye kalanlar içinde ise altın ok uçları mevcut değildir.

3.1.3. Okluk (Sadak):

Okluk, silahlar içindeki yay takımının önemli parçasıdır. Ok ve ok ucuyla birlikte yaya ait unsurlardan birisidir. Altay'da İskit dönemine ait okluklar huş ağacı kabuğundan veya deriden yapılmaktaydı. Okluğu oluşturan kapak, tabanlık, gövde, kanca, kemer gibi parçalar mevcuttu. Tabanlığın ortası çukurdu ve daire şeklindeydi, kapak ise yarım daire şeklindeydi. Altay'da kazılan kurganlarda okluk ve parçalarına rastlanmıştır, ancak okluklar ahşap veya deri yapısından dolayı genel olarak bozulmuştu.

Altay'daki Tuekta-1, Başadar-I, Barburgazı, Ulandrık mezarlıkları deriden veya huş ağacı kabuğundan yapılmış oklukların bulunduğu yerler arasındadır.[503] Başadar-I

[501] Şulga, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a**, s.54.
[502] A.K. Akişev, **İsskustvo i Mifologiya Sakov**, Almaata 1884, s.4.
[503] L.S. Marsadolov, "Osnovniye Tendentsii v İzmenenii Form Nakoneçnikov Strel na Altaye v Kontse IX.-VI. vv. do.n.e.", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul 2002, s.36-43.

kurganında bulunan okluk huş ağacından yapılmıştı ancak maalesef sadece çürük izlerinden şekli belliydi, geriye sadece huş ağacının boyalı bazı kısımları kalmıştı. İçinde ise 9 adet ok vardı ama oklar büyük oranda çürümüştü sadece kemik ok uçları kalmıştı.[504]

Yaloman II mezarlığında 31 numaralı kurganda okluk parçaları bulunmuştur. Okluk; yuvarlak bir tabanlıktan, üst kapaktan, kutuyu oluşturan ağaç plakalardan ve ahşap kancadan oluşmaktaydı. Tabanlık yuvarlak şekildeydi ve iç kısmı oyulmuştu. Aşağı kısmı 8 cm, yukarı kısmı 9 cm çapındaydı, içinin oyulan kısmı ise 3 cm çapındaydı, yüksekliği 1,7 cm, kalınlığı 1 cm idi. Üst kapağı yarım daire şeklindeydi, atın toynağına benziyordu.[505]

Okluklar bazı kurganlara oklarıyla birlikte konmuştu. Ancak okluk gibi okluklar da ahşap yapısından dolayı genel olarak çürümüş vaziyette bulunuyordu. Bu dönemde bir savaşçı bir okluğun içine 1 ila 20 arasında ok yerleştiriyordu.[506] Ama bazı kaynaklar bir İskit savaşçısının okluğunda 50 ila 200 arasında ok bulunabildiğini, bununla birlikte yanında 400-500 adet ok alabilen özel okluklar veya birden fazla okluk bulunabildiğini kaydetmektedir.[507]

Huş ağacı kabuğuyla hazırlanan oklukların üzerlerinin deriyle kaplandığı ve kırmızı boyayla boyandığı da oluyordu. Bir iskit savaşçısı okluğunu beline bağlı kemerin sol tarafına asardı.[508]

3.1.4. Hançerler:

Altay'da İskit dönemine ait hançerler yapı malzemesi olarak ikiye ayrılır, birincisi erken İskit dönemindeki bronz hançerler, ikincisi ise M.Ö. VI. yüzyıldan sonra görülmeye başlayan demir hançerlerdir. Her iki hançer türü de namlusunun, kabzasının, korkuluğunun ve kabza başının şekillerine göre kendi içlerinde farklı tiplere sahiptirler.

M.Ö. VIII.-VI. yüzyıllarda yapılan hançerlerin tamamı bronzdur. Bu dönemdeki hançerlerin namluları omurgalı veya üçgen şeklindedir. Korumalıkları kelebek

---

[504] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.38.
[505] A.A. Tişkin, V.P. Mılnikov, "Derevanniye İzdeliya iz Kurgana 31 Pamyatnika Yaloman II na Altaye (Деревянные Изделия Из Кургана 31 Памятника Яломан II На Алтае)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii I (Археология, этнография и антропология Евразии 1)**, 33, 2008, s.96.
[506] V.A. Koçoyev, "O Kostanıh Nakoneçnikah Strel Epohi Rannego Jeleza iz Kurganov Gornogo Altaya (О костяных наконечниках стрел эпохи раннего железа из курганов Горного Алтая)", **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno Altaysk 1987, s.55-60.
[507] Erkan Göksu, **Okla Yükselen Millet**, Kömen Yayınları, Konya 2013, s.63.
[508] Göksu, **Okla Yükselen Millet**, s.63.

görünümünde veya şekilsizdirler. Bu dönemdeki hançerlerin kabza başları yarım daire şeklindedir. Bazılarının kabzası süslemelidir.[509]

M.Ö. VI.-IV. yüzyıllarda yapılanlar arasında hem bronz hem de demir hançerler yer almaktadır. Bronz hançerler önceki dönemde olduğu gibi namlusu omurgalı, korumalığı kelebek görünümündedir. Kabza başında hayvan figürleri vardır (Yandaki Resim: 3-4). Bu dönemin demir hançerlerinin namluları üçgen şeklindedir, korumalıkları kelebek şeklinde olup, hayvan figürleri ile süslüdür. Kabza başlarında ise hayvan veya hayvan başı stilinde figürler vardır.[510]

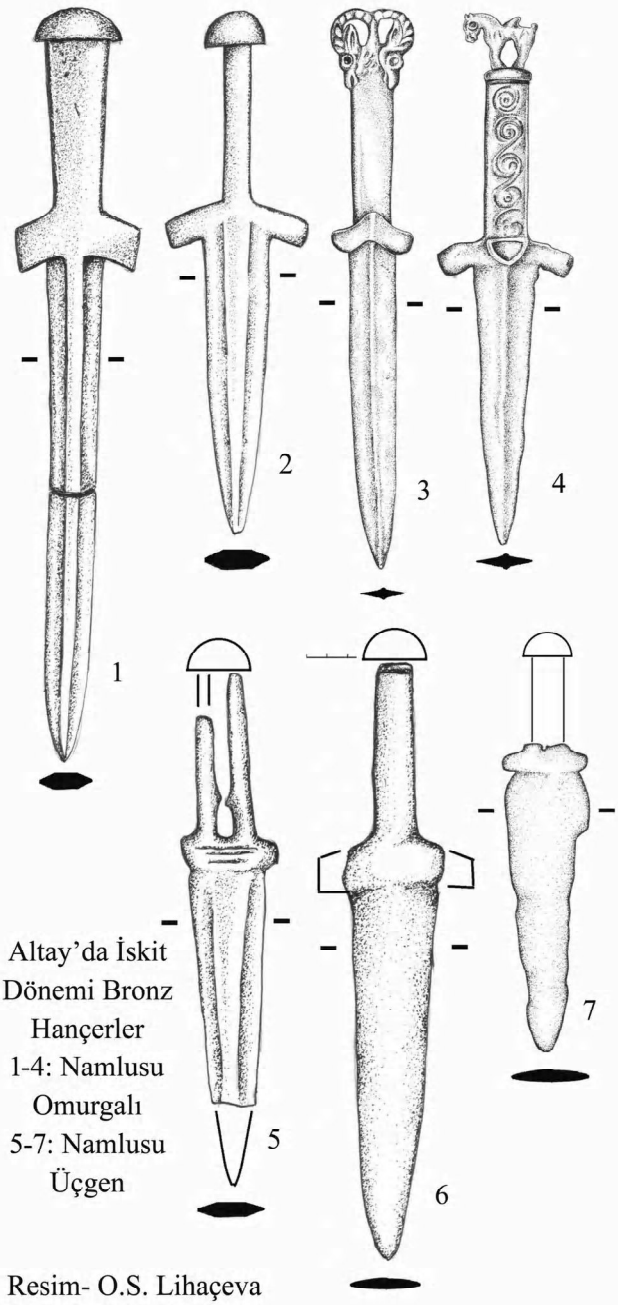

Altay'da İskit Dönemi Bronz Hançerler
1-4: Namlusu Omurgalı
5-7: Namlusu Üçgen

Resim- O.S. Lihaçeva

M.Ö. V.-IV. yüzyıllara ait bronz ve demirden yapılan başka bir hançer tipi daha vardır. Namlusu üçgen şeklinde, korumalığı hayvan sitilleriyle süslenen ve kelebek görünümünde olan bu döneme ait demir hançerler yine bu dönemdeki bronz hançerlerin tamamen kopyası idiler. Bulunan bu bronz ve demir hançerler Altay'ın farklı bölgelerinde ele geçirilmişlerdir. Ama birbirlerinin kopyasıdırlar.[511]

[509] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.124-128.
[510] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.124-128.
[511] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.124-128.

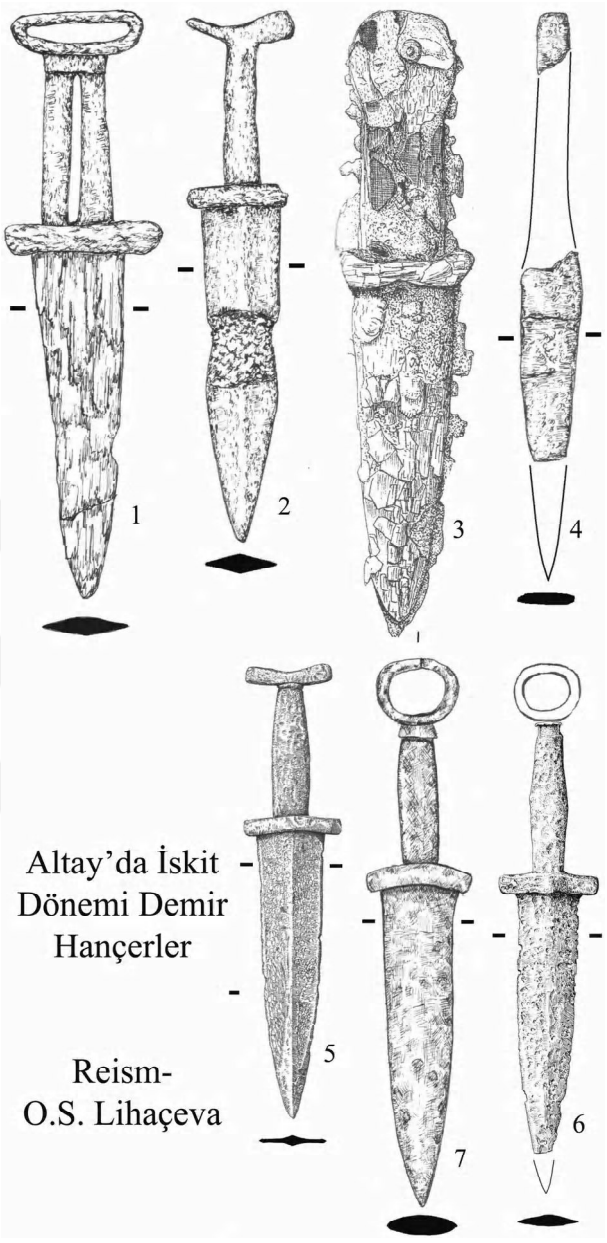

M.Ö. IV.-III. yüzyıllar arasına tarihlenen kısa namlulu bir hançer tipi daha bulunmaktadır. M.Ö. IV. yüzyıl kısa namlulu hançerlere geçiş dönemi olarak bilinmektedir. Bir taraftan M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda yapılan hançerler kullanılmaya devam ederken, diğer taraftan da yeni tip hançerler yapılmaya başlanmıştı. Bu yeni yapılan hançerler demir idi ve üçgen, omurgalı namluya sahipti. Bu tipin en çok yayılanı kavisli korumalığı olandı. M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde bronz hançerlerin yerini tamamen kısa namlulu demir hançerler almıştı. Bu tip hançerlerin yerini ise M.Ö. II.-I. yüzyıllarda Hun tipi olarak bilinen yeni hançerler almıştır.[512]

Altay'da Saldam ve Ust-Edigan mezarlıklarında İskit dönemine ait yukarıda tarif edilen tiplerde iki bronz hançer ele geçirilmiştir. Bunlar yekpare oldukları için ölçüleri de tam olarak alınabilmiştir. Bunlardan birincisinin korkuluğu kavisli idi ve namlusunun uzunluğu 16 cm, genişliği 2,2 cm, kabzası ise 9 cm idi. Ucu sivri, namlusunun her iki tarafı da kesici idi. Bu tipteki hançerler Pazırık kurganlarında da bulunmuştur. (151. Sayfadaki Resim: 1). Diğerinin korumalığı ise kavisli ve uçları eğri idi. Ucu sivri, namlusunun her iki tarafı da kesici idi. Namlusunun uzunluğu 9,5 cm, genişliği 2 cm, kabzası is 6,5 cm idi (151. Sayfadaki Resim: 2). Pazırık kurganlarında bu tipteki hançerlerden de yeteri kadar

[512] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.124-128.

görülmektedir. Birinci hançer kurganın ortasında, ikinci hançer ise savaşçının sol kaburgasının yanında yer almaktaydı.[513]

Lokot mezarlığında da İskit dönemine ait 7 hançer bulunmuştur ancak çoğunun sadece parçaları kalmıştı, sadece 1b mezarlığındaki 1 numaralı kurganda kısmen çürümüş olsa da tek parça halinde demir bir hançer yer almaktaydı. Boyu 31 cm olan hançerin en geniş yeri 4,5 cm idi. Kabzası da kumaş kaplıydı. Koruma kısmı kelebek görünümündeydi. Bu tip hançerler Altay'da M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda yayılmıştır. 6 numaralı kurganda ise görünüş olarak aynı fakat daha ince namluya sahip iki hançer yer almaktaydı, birisinin koruması belirgin değildi diğerinin ise kabza ve koruma kısmı çürümüştü, muhtemelen kabza ağaçtan yapılmıştı. Ahşap kabzalı İskit hançeri Beliy Bom-2'de 28 numaralı kurganda da tespit edilmiştir.[514]

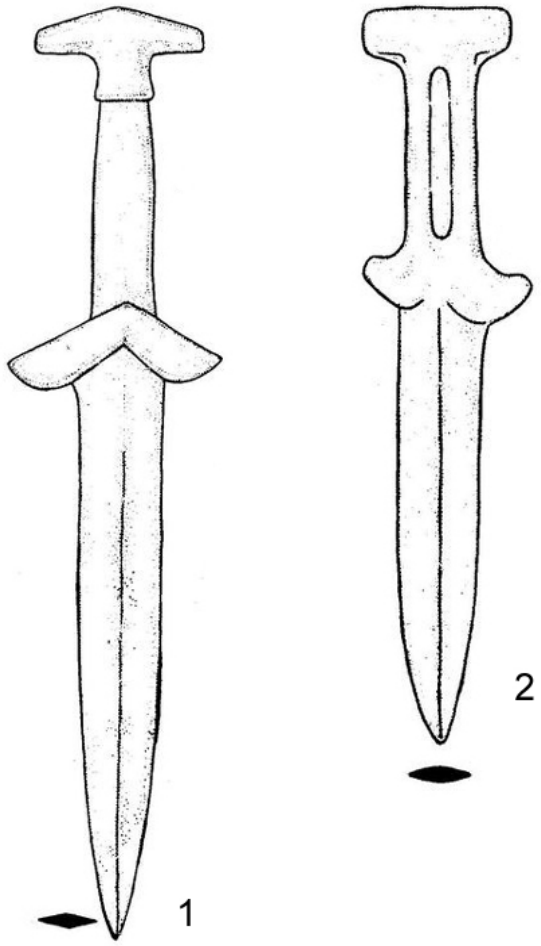

Altay'da Saldam ve Ust-Edigan Mezarlıklarındaki İskit Hançerleri
Resim- Yu.S. Hudyakov

İskit dönemi Altay hançerleri hem metaline hem de şekline göre farklılık gösterir. Kullanılan maden bakımından bronz ve demir olarak ikiye ayrılmakla beraber, Ala-Gail-III numaralı kurganda kabzası bronz ve namlusu demir olan bir hançer türü de bulunmuştur. Bunun bronz devrinden demir devrine geçiş dönemini yansıttığı düşünülmektedir.[515]

---

[513] Yu.S. Hudyakov, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnika Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii I (Известия лаборатории археологии)**, Sayı 1, Gorno-Altaysk 1995, s.87-101.
[514] Şulga, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a**, s.54.
[515] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura**, s.74-82.

Bu dönem Altay hançerlerinin namlusu, kabzası ve koruması dönemlere göre farklılık gösterir. Özellikle koruma kısmının şekli her dönem farklıdır. Erken İskit döneminde kelebek şeklinde koruması olan hançerler yaygındı. Kabza başı anten şeklinde olanlar daha erken dönemde görülmektedir. Kabza başı oval-halka şeklinde olanlar da bir sonraki döneme aittir. Koruması düz olan hançerler Altay'da M.Ö. IV. yüzyılın sonunda ve M.Ö. III.-II. yüzyıllarda yayılmıştır.[516]

Hançerler ölçülerine göre de farklılık göstermekteydi, boyu 14 cm'den başlayıp 103 cm'ye kadar olan hançerler İskit döneminde Altay'da kullanılmıştır. En yaygın olan hançerin toplam boyu 14-31 cm, namlu uzunluğu 10-19 cm, namlu eni 2-3,5 cm, korkuluk boyu 2-6 cm arasındaydı. Bu guruba giren hançerlerden Altay'da 21 adet bulunmuştur. İkinci gurubu oluşturan hançerler daha büyüktü; toplam uzunlukları 25-37 cm, namlu uzunlukları 16-24,4 cm, namlu eni 1-3 cm, korkuluk uzunlukları 5-7,5 cm arasında olan hançerlerdi. Bu hançerlerden 12 adet bulunmuştur. Üçüncü gurubu oluşturan hançerler ise en büyükleriydi. Bunların toplam uzunlukları 80-103 cm, namlu uzunlukları 64-85 cm, namlu eni 4-5 cm, korkuluk uzunlukları ise 7-8 cm arasındaydı. Üçüncü gurup hançerlerden ise 5 adet bulunmuştur.[517] Birinci gurup standart hançerler olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü guruptaki hançerler ise kılıcı anımsatmaktadır.

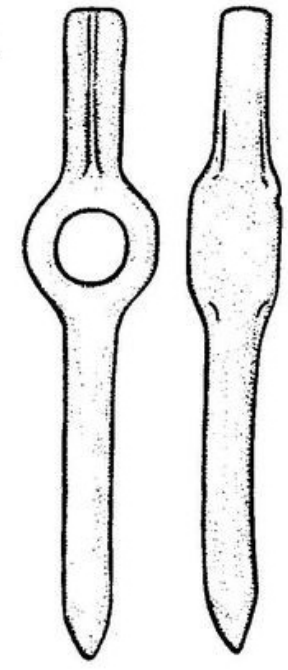

Ust-Edigan İskit Savaş Baltası
Resim- Yu.S. Hudyakov

3.1.5. Balta:

Altay'da İskit dönemine ait savaş baltalarının kendine özgü bir yapısı vardır. Bunlar ucu sivri küçük kazma görünümünde olan savaş baltalarıdır, yapıları küçüktür kargaburnunu andırır. İskit dönemine ait kurganlarda savaşçıların yanında bu tip savaş baltalarına

[516] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura**, s.74-82.
[517] O.S. Lihaçeva, "Klinkovoe Opujiye Rannego Jeleznogo Veka iz Lesostepnogo Altaya: Problema Morfologiçeskogo Razgraniçeniya (Клинковое оружие раннего железного века из Лесостепного Алтая: проблема морфологического разграничения)", **Voyna i Opujiye. Noviye İssledovaniya i Materialı (Война и оружие. Новые исследования и материалы)**, San Petersburg 2012v, s.165-181.

rastlanmıştır. Pazırık kurganlarında da bu baltalara ait izler mevcuttur. İskit döneminde Altay'da kullanılan baltaların da iki türü mevcuttu, bu türler diğer silahlarda olduğu gibi yapı malzemesine göre değerlendirilip bronz ve demir baltalar olarak ayrılmaktadır. Her iki türün de kendi içinde küçük farklılıklardan kaynaklanan farklı tipleri mevcuttu. Sözünü ettiğimiz bu iki tip sivri uçlu savaş baltalarıdır. Ancak kuzey Altay'da günümüzdeki baltalara benzeyen geniş ağızlı bronz baltalar da mevcuttu.

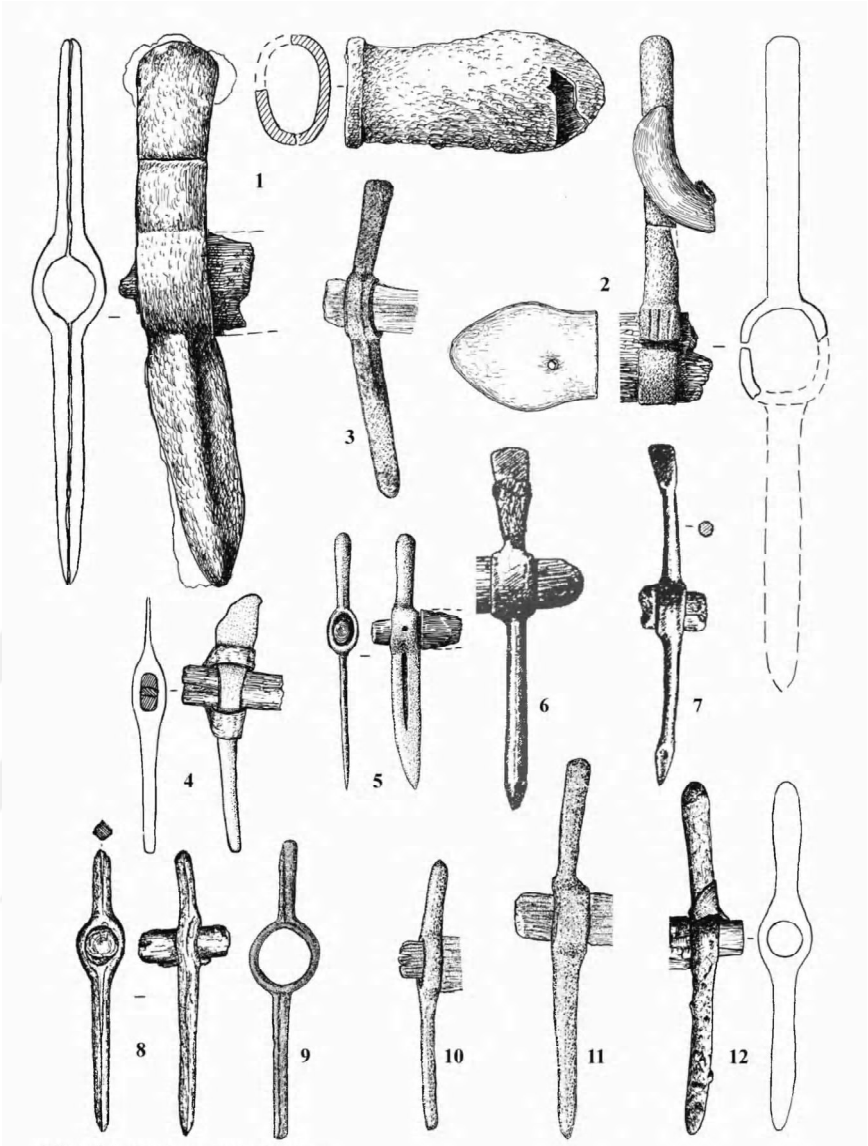

Altay'da bulunan baltalar:
1-Bronz Baltalar: Resim 3 - Kor-Keçu Mezarlığı; Resim 4 ve 8 - Terbedok Mezarlığı 1. ve 2. Kurganlar; Resim 5 - Ala-Gail 3 Mezarlığı; Resim 6 ve 7 – Borotal 2 Mezarlığı; Resim 9 – Tete 4 Mezarlığı; Resim 10 ve 11 – Çiçke 1 Mezarlığı; Resim 12 – Semisart 2 Mezarlığı.
2-Demir Baltalar: Resim 1 ve 2 – Borotal 1 Mezarlığı.

Altay'da Ust-Edigan mezarlığında İskitlere ait bir savaşçı kurganında yukarıda belirttiğimiz tipte sivri uçlu bronz savaş baltasına rastlanmıştır. Buradaki baltanın ağzı 5,5 cm, arka kısmı 3 cm, kalınlığı ise 0,8 cm idi.[518] Tuekta kurganlarında da bu tip baltalar kullanıldığına dair izler mevcuttu. Tuekta'da gömülen atların küçük savaş baltasıyla öldürüldükleri kafataslarındaki izlerden anlaşılmaktadır ancak kurganlarda bu baltalara

[518] Yu.S. Hudyakov, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnika Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, No:1, Gorno-Altaysk 1995, s. 87-101.

rastlanmamıştır.[519] Kurganların yağmalanmış olması bu esnada balta veya baltaların yok edilmesine sebep olabilir veya atların öldürülmesinde kullanılan bu baltalar kurganlara hiç konulmamış olabilir. Bu durum aynı zamanda kurganlara gömülen atların hangi şekilde kurban edildikleri hakkında da bilgi vermektedir. Kesin olmamakla birlikte görünen o ki kurganlara gömülecek olan atlar seçilip getirildikten sonra bahsi geçen bu savaş baltalarıyla kafalarına vurulmak suretiyle alınlarından kafataslarına bir delik açılarak kurban edilmekte ve kurgana yerleştirilmekteydi.

Kullanılan baltaların uzunlukları yapıldığı malzemeye göre de değişmekteydi. Demir baltaların uzunlukları 20-24 cm iken bronz baltaların uzunlukları 18 cm civarındaydı (Kırlık-I, Kayndu, Bike-III kurganları). Altay savaş baltalarının sapları ağaçtan yapılmaktaydı ve onların uzunlukları ise 70-80 cm civarındaydı. Şimdiye kadar Altay'da İskit dönemine ait 12 balta bulunmuştur ve bunlardan ikisi demirdir, geri kalanları ise bronzdur. Altay'daki baltalar Borotal-1-2, Taşanta-1, Yukarı Kalcin-2, Kok-Su-1, Ak-Alaha-1, Ulandrık-1, Yustıd-12, Barburgazı-1, Kor-Keçu, Terbedok, Ala-Gail, Çiçke, Tete, Semisart, Ust Edigan mezarlıklarında bulunmuştur.[520]

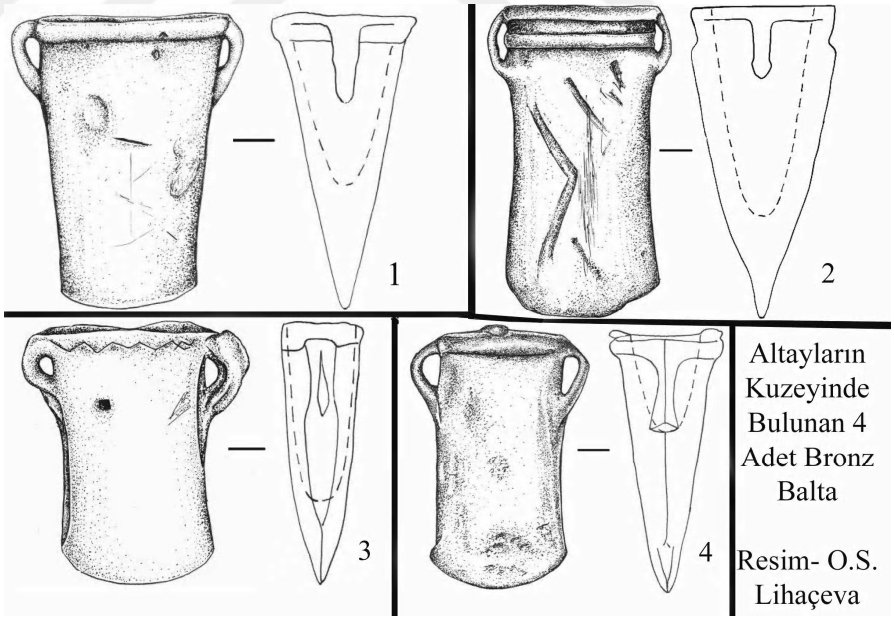

Altayların Kuzeyinde Bulunan 4 Adet Bronz Balta

Resim- O.S. Lihaçeva

Altayların kuzeyinde, yandaki resimde görüldüğü üzere, yukarıda anlatılanlardan farklı tiplerde olan geniş ağızlı baltalar da bulunmuştur. Şimdiye kadar bu bölgede bu baltalardan 4 adet tespit edilmiştir ve erken İskit dönemine ait baltalardır. Bunların tamamı çapraz kesitli, simetriktir ve bronzdan yapılmıştır. Sap takılan yerleri çok belli değildir. Hepsinde de iki kulak mevcuttur. Baltalar

[519] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.122.
[520] Kubarev, Şulga, **Pazırıkskaya Kultura**, s.86-89.

birbirleriyle aynıdır, tek farklılık iki tanesinin namlusunun dikdörtgen şeklinde olmasıdır. Diğer ikisi tam dikdörtgen şeklinde değildir. Bu tip baltalar Altay'da M.Ö. VIII.-VI. yüzyıllarda kullanılmıştır. Bunlar erken İskit dönemine ait baltalardır, daha sonraki dönemlerde baltaların şekli değişmiş ve sivri uçlu baltalar kullanılmaya başlanmıştır. Sivri uçlu baltalar yapı malzemesine göre bronz ve demir olmak üzere iki guruba ayrılır. Her gurup da kendi içinde şeklindeki küçük değişikliklerden dolayı farklı tiplerden oluşur.[521] M.Ö. VII.-VI. yüzyıllarda kullanılan sivri uçlu baltalar genellikle bronzdan yapılmışlardı. Bu baltaların tamamında ağaç bir sap takmak için yuva mevcuttu. M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda kullanılan sivri uçlu baltalar hem bronzdan hem de demirden yapılmaktaydı. Son olarak İskit dönemine ait Altay'daki M.Ö. IV.-II. yüzyıllara ait sivri uçlu baltalar ise tamamen demirden yapılmıştı. Sivri uçlu demir baltaların delici kısmı biraz daha genişletilmiş ve güçlendirilmişti. Bazılarında ise çeşitli figürlerle yapılmış süslemeler mevcuttu.[522]

3.1.6. Kılıç:

Altay'da kılıç arkeolojik kazılarda kurganlarda çok fazla bulunmayan hatta nadiren bulunan bir savaş aletiydi ve boyut olarak iki türü kullanılmaktaydı. Birisi uzun kılıç ve diğeri de "akinak" adı verilen kısa kılıçtır.

Dağlık Altay'da İskit dönemine ait Birinci Tuekta kurganında kınıyla birlikte demir kılıç kalıntıları yer almaktaydı fakat çürümüştü sadece parçalardan ibaretti. Kalan parçalardan anlaşıldığı kadarıyla kılıcın genişliği 5 cm idi ve kını ağaçtan yapılmıştı, yağmalanmadan önce kının altın folyo kaplı olduğu anlaşılmaktaydı.[523]

Dağlık Altay dışında Altay'ın diğer bölgelerinde ise 7 adet kılıç bulunmuştur. Bunların tamamı demirden yapılmıştır ve bir bütün olarak bulunmuştur. Kılıçların hepsinde de şekil olarak farklılıklar mevcuttu. Kılıçlar namlusunun, korkuluğunun ve kabzasının şekline göre farklı tiplere ayrılmaktaydı. 1- Altay'da Novoobinskiy kurganında bulunan kılıcın korumalığı yuvarlak şekildeydi, kabza başı dikdörtgen şeklinde ve namlu da çıta görünümündeydi (156. Sayfadaki Resim-1). 2-Tumentsevo köyünde bulunan başka bir kılıç. Kılıcın kabza başı anten şeklinde olup iki grifon kafası mevcuttu, kabzası altın folyoyla süslenmişti. Korumalığı ise kavisliydi (156. Sayfadaki Resim-2). 3- Altay'da

[521] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.133-139.
[522] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.150-151.
[523] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.111, 120-121.

Gorkovskoye köyünde bulunan üçüncü bir tip de korumalığı kalp şeklinde olandı. Kabzası biraz daha inceydi ve kabza başı da antene benzemekteydi. Namlusunun ortası omurgalıydı (Yandaki Resim-3). 4- Gilevo-X'da bulunan dördüncü tip kılıcın namlusu düzdü. Şipunova köyünde bulunan kılıcın korumalığı da düzdü ve namlunun ortasında bir hat vardı. Kabza başı da hafif eğimli olmakla birlikte düzdü (Yandaki Resim-5). Novoobinsk kurganında bulunan kılıç meteoritten elde edilen demirden yapılmıştır ve M.Ö. VI. yüzyıla aittir.

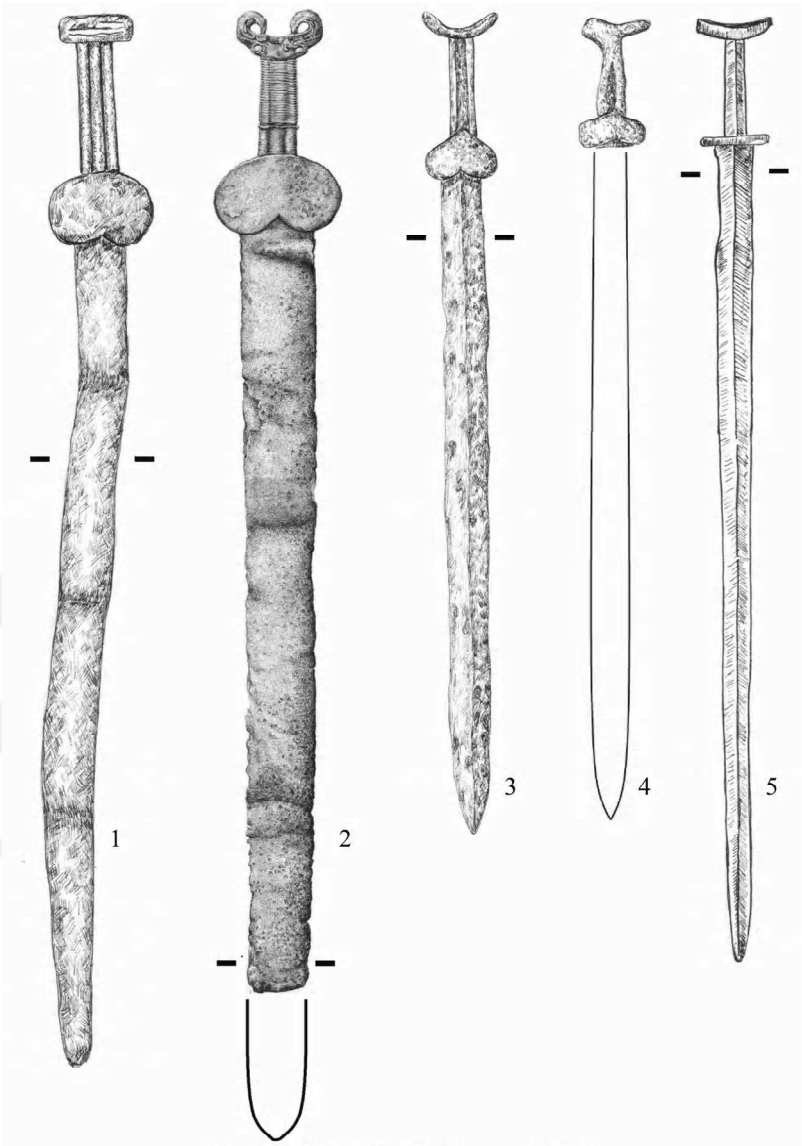

Kuzey Altay'da Bulunan Kılıçlar
1- Novoobinskiy Kurganı, **2-** Tumentsevo Köyü,
3- Gorkovskoye Köyü, **4-** Gilevo-X, **5-** Şipunovo Köyü
Resim- O.S. Lihaçeva

Bu kılıçlar Altay, Asya, Karadeniz çevresinde, Kafkas'ta kullanılmıştır. M.Ö. VI.-V. yüzyıllara ait İskit kurganlarında ikinci tipteki kılıçlara rastlanmaktadır. Korumalığı kalp şeklinde olan üçünü tip kılıç M.Ö. VII.-VI. yüzyıllarda görülmektedir. Bu kılıçla aynı dönemde korumalığı kalp şeklinde olan hançerler Karadeniz'in kuzeyinde yaygın olarak görülmekteydi.[524]

[524] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.92-103.

3.1.7. Mızrak:

İskitlerde mızrak da yeteri kadar yaygın bir silahtı. Mızrak uçları demirden yapılmaktaydı ve yuvalıydı. Mızrak uçlarının iki türü vardı. Birisi M.Ö. VII.-V. yüzyıllarda kullanılan ve defneyaprağı görünümünde olan, diğeri ise M.Ö. V.-III. yüzyıllarda kullanılan ve dik kenarlı olan mızrak uçlarıydı.[525] Ancak Dağlık Altay bölgesinde İskit dönemine ait sadece iki tane demir mızrak ucuna rastlanmıştır. Maalesef bulunan bu mızrak uçları da çürümüştü sadece parçaları mevcuttu.[526] Parçalardan yola çıkarak şeklinin canlandırılması yandaki resimde gösterilmiştir.

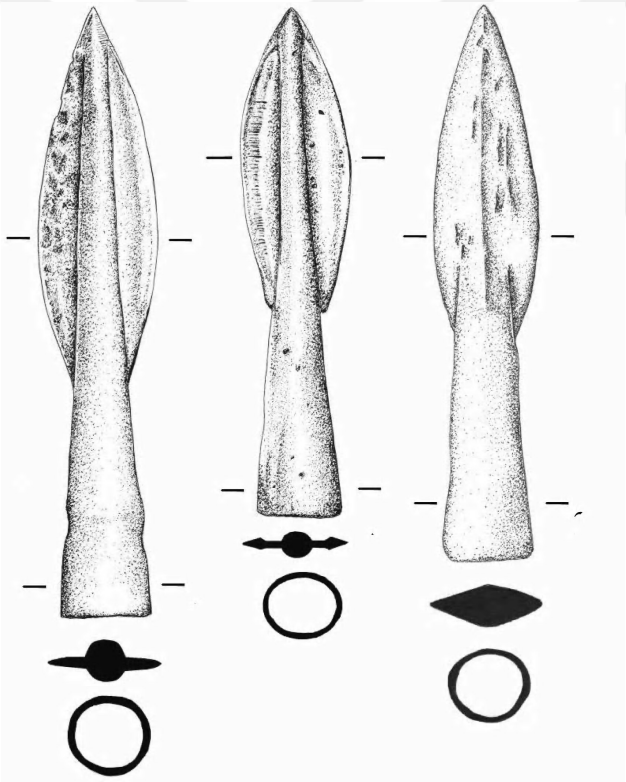

Altay'da Kovanlı Bronz Mızrak Uçları
Resim- O.S. Lihaçeva

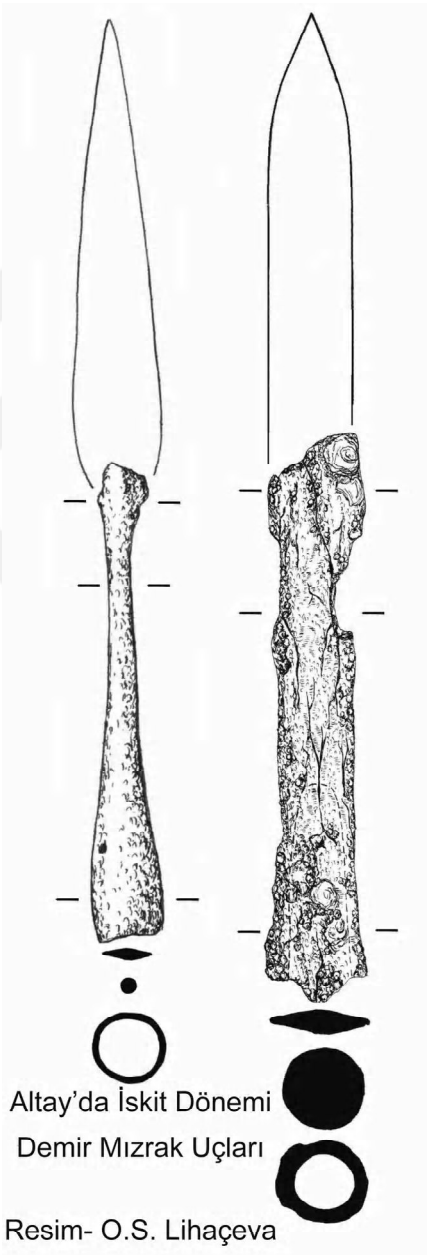

Altay'da İskit Dönemi
Demir Mızrak Uçları
Resim- O.S. Lihaçeva

[525] Melyukova, **Voorujeniye Skifov**, s.36-42.
[526] O.S. Lihaçeva, "Elementı Skifskoy Traditsii v Komplekse Voorujeniya Lecoctepnogo Altaya v VI.-III. do.n.e. (Элементы скифской традиции в комплексе вооружения населения Лесостепного Алтая в VI–III вв. до н.э)", **Voyna i Voennoye Delo v Skifo-Sarmatskom Mire (Война и военное дело в скифо-сарматском мире)**, Roston-na-Donu 2014, s.225.

Altay'ın diğer bölgelerinde ise şimdiye kadar İskit dönemine ait 7 tane mızrak ucu tespit edilmiştir. Bulunan bu mızrak uçlarının boyu 17,3 - 20,7 cm arasındaydı, kovanlı olan bu mızrak uçlarından bronz olanların kovan boyu 2,7 - 3 cm arasındaydı, demirden yapılanların kovanları ise 2,8 - 4,2 cm arasındaydı. Kullanım amacı olarak mızrakların iki türü vardı; delici etki yapanlar veya vurucu darbeler indirenler. Bu mızrak uçları malzemesi bakımından bronz ve demir olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı ve her biri de kendi içinde farklı tiplere bölünmekteydi. Bronz olanlar iki tipe ayrılıyordu; 1- Yaprak görünümünde olan, 2- ince uzun yaprak görünümünde olan mızrak ucu. Bu iki tip de kovanlı mızrak ucuydu. Demir mızrak uçları da kovanlıydı ve iki tipe ayrılmaktaydı; 1- İnce uzun yaprak görünümünde olan, 2- düz ve ucu sivri olan mızrak ucu. Bu tipteki demir mızrak uçları Altay'da M.Ö. I. yüzyıla kadar kullanılmıştır.[527]

Altay'da İskit dönemi boyunca mızrak uçlarının kullanımı devirlere göre farklılık göstermiştir. Yukarıda anlattığımız bronz mızrak uçları erken İskit döneminde kullanılırken, demir mızrak uçları ise M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmış, M.Ö. I. yüzyıla kadar yani Hun döneminin başında da kullanılmaya devam etmiştir.

3.2. Savunma Silahları

3.2.1. Kalkanlar: Altay'da İskit döneminde yapılan kalkanların temel maddesi deri ve ağaçtır. Kurganlarda bulunan kalkanlara göre, önce ağaç çubuklar hazırlanır, hazırlanan bu çubuklar yan yana dizilerek deriden yapılmış iple birleştirilirdi. Deriyle birleştirilen bu ağaç çubukların bazen bir kısmı deriyle kaplanmak suretiyle sağlamlaştırılırdı. Kalkanların üzerlerine boyalarla desenler de çizilirdi.

Altay'da İskit dönemine ait Birinci Tuekta kurganında at eyerlerine bağlanmış iki adet ağaç kalkan yer almaktaydı ve çürümüş olmasına rağmen deri kaplama yapıldığı belliydi. Tuekta kurganlarının tamamında 6 adet kalkan ele geçirilmiştir. Kalkanlar Pazırık kurganlarında olduğu gibi deri ve ince sopalardan veya ağaçtan yapılmışlardı. Bu kalkanlardan sadece iki tanesi tamamen çürümemiş, korunabilmişti. Kalkanların üzerindeki desenler kırmızı boyayla yapılmıştı. Hazırlanan ince sopalar deriyle dikiş atılarak birbirine tutturulmuştu. Uç kısımları kayışlarla sağlamlaştırılmıştı.[528]

---

[527] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.79-83.
[528] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.111, 123.

1. Pazırık Kurganında Bulunan Kalkanlar

Resim- S.İ. Rudenko

I.-II. ve IV. Pazırık kurganlarında 34-35 adet yuvarlak çubuğun yontulup üzerine yer yer motifler şeklinde deri kaplanması suretiyle yapılan kalkanlar mevcuttu. III numaralı Pazırık kurganında ise ucu eğimli ve daha büyük olan bir kalkan elde edilmiştir.[529]

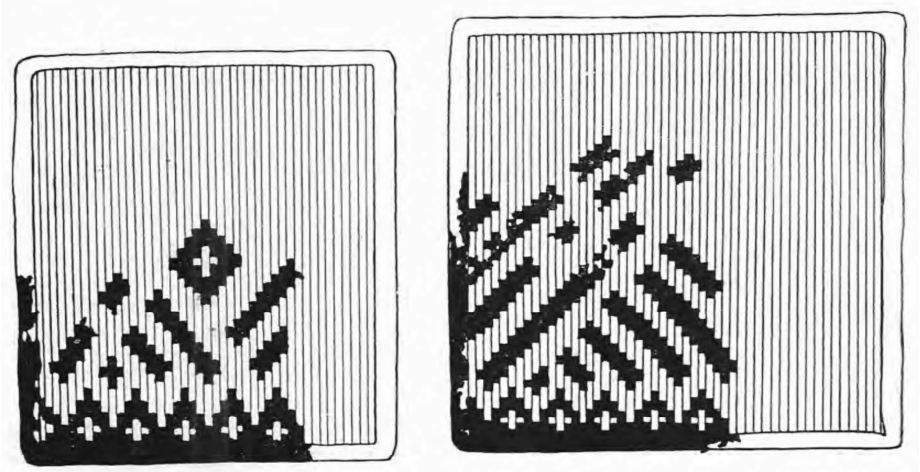

Birinci Tuekta Kurganında Bulunan İnce Sopalardan ve Deriden Yapılmış Kalkanlar

Resim- S.İ. Rudenko

[529] Ekim, Pazırık Kurganları, Buluntuları…, s.61.

3.2.2. Zırh: Altay'da İskit dönemine ait zırhların yapımında genellikle kemik veya boynuz kullanılmaktaydı ve pullu zırhlar yapılmaktaydı. İskit döneminde tek bir plakadan yapılmış zırhlara rastlanmamıştır.[530]

Savunma silahı veya savunma aracı olan zırh göğsü veya gövdeyi veya kol ve bacaklar da dahil tüm vücudu korumak için yapılmaktaydı. İki tür zırh vardı; birisi plakalardan yapılan, diğeri pullardan yapılan. Yapı malzemesine göre Altay'da İskit dönemine ait iki gurup zırh vardı; birisi kemik veya boynuzdan yapılan, diğeri demirden yapılan zırhlardı. Kemik veya boynuzdan yapılanlar iki bölüme ayrılmaktaydı. Birincisi plakalarla yapılan zırhlardı ve bu zırhlar dikdörtgen ve oval plakalardan yapılan zırhlar olmak üzere iki tipe ayrılıyordu. İkinci bölümü kemik pullardan yapılan zırhlar oluşturmaktaydı. İkinci bölüm de iki tipe ayrılıyordu. Birinci tipte pullar dikeyine döşenirken, ikinci tipte pullar yatayına döşenmekteydi. İkinci gurup zırhlar demirden yapılanlardır. Bu guruptaki zırhlar yatayına döşenen pullardan oluşmaktaydı.[531] Bahsi geçen bu zırhlardan en erken döneme ait olanı M.Ö. VII.-V. yüzyıllara ait olan kemik-boynuzdan yapılmış pullu zırhlardı.

Altay İskit Dönemi Plakalı Zırh

Resim- O.S. Lihaçeva

Altay'da İskit Dönemi Pullu Zırh
Resim- O.S. Lihaçeva

[530] Lihaçeva, "Elementı Skifskoy Traditsii v Komplekse Voorujeniya…", s.228-229.
[531] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.53-56.

Pullar dikdörtgen şeklinde ve dikeyine döşenmişti. M.Ö. IV.-III. yüzyıllara ait olan zırhlar da kemik-boynuzdan yapılmış pullu zırhlardı. Ancak bu dönemde yapılan pulların şekli ovaldi. M.Ö. II.-I. yüzyıllarda ise demir zırhlar yapılmaya başlanmıştır, diğer taraftan kemik zırh kullanımı da devam etmişti. Demir zırhlar dikeyine döşenmiş dikdörtgen şeklindeki demir plakalardan oluşmaktaydı. Zırh yapımında hazırlanan pullar deriden yapılmış iplikler yardımıyla birbirlerine bağlanırdı. Zırhların üst kısmına iki tane deri kemer bağlanır bu kemerler yardımıyla zırhlar omuza takılırdı. Zırhların aşağı kısmına da deri kemerler bağlanır ve bunlar yardımıyla da zırhlar kenar kısımlardan vücuda oturtularak bağlanırdı.[532]

3.2.3. Miğfer: Miğferler bronzdan yapılmaktaydı, kaşların üzerinde bir yarım daire çizerek burnun üstüne doğru ortadan bir uzantı inerdi, diğer yanlardaki iki uçla birlikte üç köşeli bir görünüme sahipti. Bu tipteki miğferler Altay'da erken İskit döneminde görülmüştür.[533]

[532] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.162-164.
[533] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.166.

4. HUN SİLAHLARI

Hun dönemine ait silahlar M.Ö. III. yüzyıldan Göktürklere kadarki zaman içerisinde yani Hunlar yıkıldıktan sonraki dönemi de kapsayacak şekilde ele alınacaktır. Hunlar yıkıldıktan sonra Göktürklere kadar geçen zaman içerisinde Altay'da yine aynı silah ve diğer eşyalar kullanılmaya devam etmiştir. Hunlar yıkıldıktan sonra da Altay'da varlığını koruyan kültürel devamlılıktan dolayı Hunların başından Göktürklere kadar geçen döneme Rus arkeoloji teriminde bir bütün olarak "Altay Bulan-Kobinsk Kültürü" adı da verilmektedir. Yani Hunlardan M.Ö. III. yüzyıldan, Göktürklere M.S. V. yüzyıla kadar geçen zaman "Altay Bulan-Kobinsk Kültürü" olarak değerlendirilmekte ve adlandırılmaktadır. Biz de çalışmamızda Göktürklere kadar geçen zamanı kültürel devamlılığın kendini korumuş olmasından dolayı Hun dönemi adı altında işleyeceğiz veya zaman zaman Bulan-Kobinsk terimini de kullanacağız.

4.1. Saldırı Silahları

4.1.1. Yaylar:

Altay'da Hun yayaları da İskitlerdeki gibi kompozit yapıdadır. Aynı şekilde ana gövdesi ağaçla hazırlanan yayların belli kısımlarına boynuz plakalardan kaplama yapıştırılmak suretiyle yayın esnekliği ve atış gücü artırılmıştır. Yaylar aynı teknik kullanılarak hazırlanmıştır sadece şeklinde küçük bir değişiklik yapılmış ve bazı yenilikler eklenmiştir. Köklü bir değişiklik yaşanmamış birtakım teknik açıdan destekleyici eklemelerle

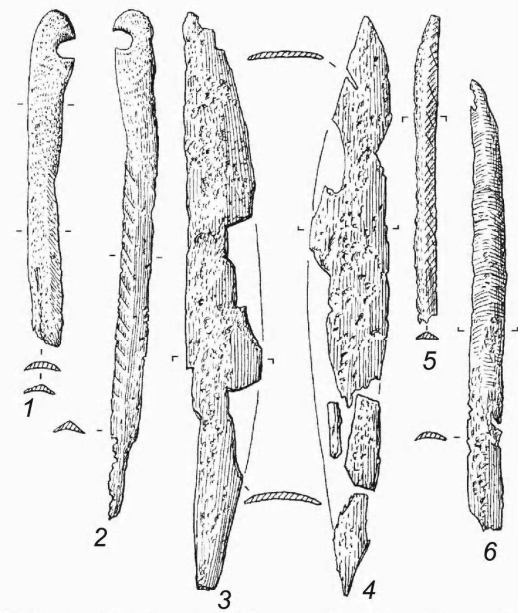

Yaloman II Mezarlığı Kurgan 23a Hun Dönemi Boynuz Yay Kaplamaları. Resim- A.A. Tişkin

geliştirilmiştir.

Dağlık Altay'da Yaloman II mezarlığındaki 3 kurganda kompozit Hun dönemi yay kalıntıları bulunmuştur. 23a numaralı kurganda 6 adet boynuz kaplama bulunmuştur ki, bunlardan iki çifti yay başına, bir çifti de yayın orta kısmına yapıştırılan kaplamalardı. Bu yayın toplam uzunluğu 154 cm idi. Kirişinin çıkartılarak kurgana konulduğu zannedilmektedir. Yay başlarındaki boynuz plakalar inceydi ve kavisliydi, uçları yuvarlaktı ve tonç kertiği vardı. Boynuz kaplamaların iç yüzeyine tamamen, dış yüzeyine ise kısmen şeritler halinde izler açılmıştı. Orta kısımda yer alan kaplamaların uzunlukları yaklaşık 20 cm idi, enleri 2,6-2,8 cm idi, bunların da iç kısımlarına şeritler halinde izler açılmıştı.[534]

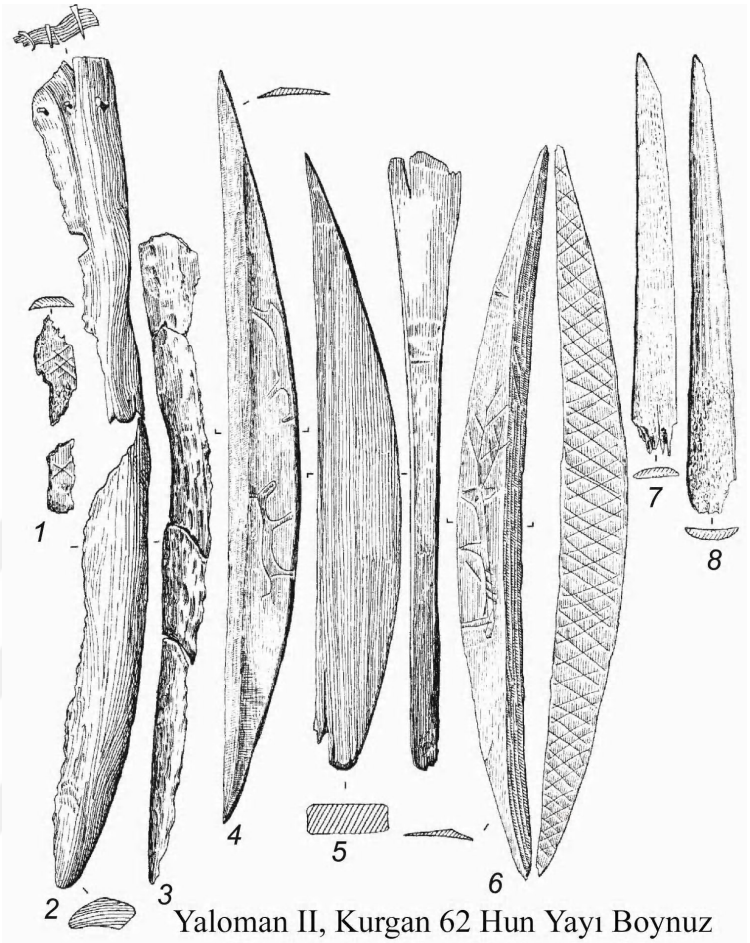

Yaloman II, Kurgan 62 Hun Yayı Boynuz Kaplamaları (2 ve 5 ağaç gövde)
Resim- A.A. Tişkin

Yaloman II mezarlığındaki 62 numaralı kurganda da aynı şekilde 6 adet boynuz kaplama bulunmuştur ve yine aynı şekilde bunların iki çifti yay başlarına, bir çifti de yayın orta kısmına yapıştırılan kaplamalardan oluşmaktaydı, burada iki tane de yayın gövdesine ait ağaç parçası bulunmuştur. 62 numaralı kurganda bulunan bu yayın uzunluğu ise 110 cm idi. Burada bulunan yay başı kaplamalarının ucu diğerinin aksine sivri idi ve tonç kertiği de tam yuvarlak değildi. Bu yay başındaki boynuz kaplamalar yayın ana gövdesini oluşturan

[534] V.V. Gorbunov, A.A. Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskoy Epohi (Комплекс вооружения кочевников Горного Алтая хуннской эпохи)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, 4, (28), 2006, s.79.

ağaca üç tane tahta pimle tutturulmuştu. Yayın orta kısmına yapıştırılan boynuz kaplamalar iyi şekilde cilalanmıştı, orta kısımları eşit ve uç kısımları da sivri idi, kaplamanın orta kısmına ise resimde görüldüğü üzere birer hayvan figürü çizilmişti. Bu kaplamanın boyu 28,3-29 cm, eni ise 2,6-2,8 cm idi. Yaloman II, 48 numaralı kurganda ise sadece iki adet boynuz kaplama parçaları vardı.[535]

Yaloman II, Kurgan 62 Boynuz Yay Kaplaması ve Üzerine Çizilen Hayvan Figürü
Resim- A.A. Tişkin, V.V. Gorbunov

Yaloman II'de bulunan yay kalıntılarından anlaşıldığı üzere buradaki Hun yayları; ana gövdeyi oluşturan ağaç yapıdan ve 6 adet boynuz kaplamadan oluşmaktaydı. Bu kaplamaların iki çifti yay başı içindi, her yay başına iki taraflı birer tane olmak üzere bir çift ve toplamda iki çift, yayın orta kısmına da iki taraflı birer tane olmak üzere bir çift kaplama yapılmaktaydı. Hudyakov'un[536] verdiği bilgilere göre aynı yapıdaki yaylara Ust-Edigan ve Sarı Bel[537] mezarlıklarında da rastlanmıştır. Buna ilaveten Ust-Edigan'da, Çendek'te ve Pazırık'ta yedi tane boynuz kaplamaları olan yaylara da rastlanmıştır. Yedi tane boynuz kaplaması olan yay tiplerine ilk defa M.Ö. III. yüzyılda Hunlarda rastlanmıştır. Hunlarla ortaya çıkan bu yeni yay tipi daha sonra Avrasya'nın birçok halkı tarafından kullanılmaya başlanmıştır.[538] Hunlardan sonra Göktürklere kadar aynı yay tipi Altay'da

[535] Gorbunov, Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov…", s.79-81.
[536] Yu.S. Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni (po materialam raskopok Ust-Edigan) (Вооружение кочевников Горного Алтая хуннского времени (по материалам раскопок могильника Усть-Эдиган))", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия Лаборатории археологии)**, No:2, Gorno-Altaysk 1997, s.28-36.
[537] V.İ. Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Раскопки на могильнике Сары-бел)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности алтая. Известия лаборатории археологии)**, No: 4, 1999, s. 134-152.
[538] Yu.S. Hudyakov, "Evolutsiya Slojnosostavnogo Luka u Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Эволюция сложносоставного лука у кочевников Центральной Азии)", **Voyennoye Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka (Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока)**, Novosibirsk 1993, s.107-148.

kullanılmaya devam etmiştir.[539]

Altay'da Hun dönemine ait önemli kurganların yer aldığı Ust-Edigan mezarlığında yapılan kazılarda silahla gömülen erkek iskeletinin yer aldığı 14 kurganın 13'ünde boynuz yay kaplamalarına rastlanmıştır, Ust-Edigan'da yay oldukça yaygındı ancak yay dışındaki silahların sayısı azdı. Ust-Edigan kurganlarındaki yaylar kompozit yapılıdır. Buradaki yaylar boynuz kaplamalarının yerleştirilme şekline ve yerine göre birkaç tipe ayrılmaktaydı. Her tipe ait yay yandaki resimde sırasıyla gösterilmiştir. 1. Tip: hem yay başlarının yanlarında hem de yayın orta kısmının yanlarında boynuz kaplamalar olan tiptir. 23 ve 33 numaralı kurganlar olmak üzere 2 kurganda tespit edilmiştir; 2. Tip: sadece yay başlarının yanlarında boynuz kaplaması olan yaylardır. Bu tipten 7 tane bulunmuştur, 15, 24, 37, 65, 66, 80 ve 85 numaralı kurganlar; 3. Tip: Hem yay başlarının yan uçlarında hem de yayın orta kısmının yanlarında boynuz kaplamalar olan yay tipidir. Bu tip yaydan 3 tane bulunmuştur. 1. kurganda 2 tane ve 22. kurganda 1 tane; 4. Tip: hem yay başlarının yanlarında hem yayın orta kısmının yanlarında hem de yayın orta kısmının ön cephesinde boynuz kaplama olan yaylardır.[540] Bu son tipte toplam 7 adet boynuz kaplama mevcuttur, yukarıda belirttiğimiz üzere 7 tane boynuz kaplaması olan yay

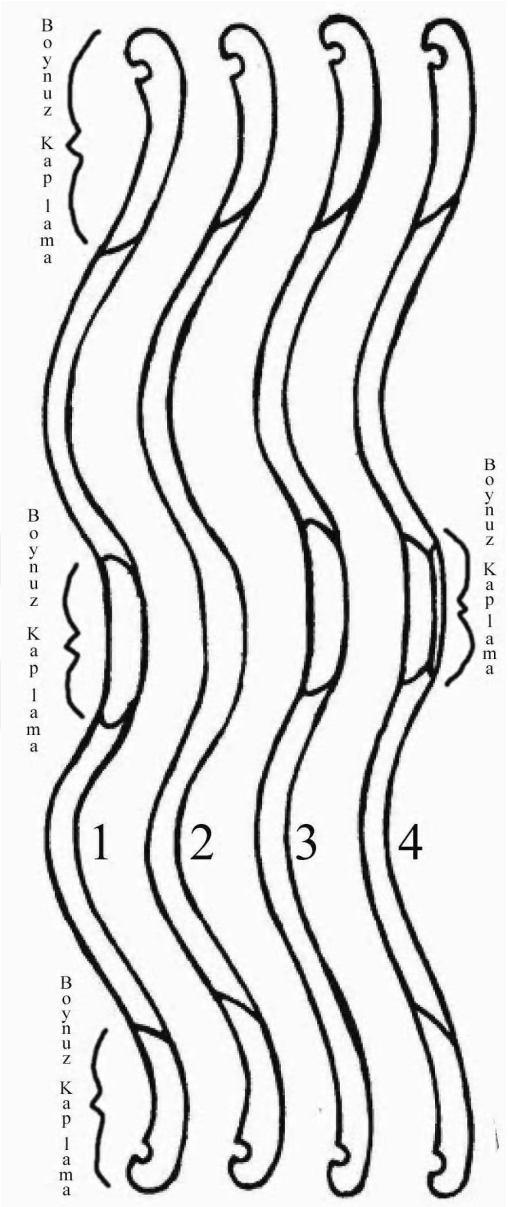

Altay'da Ust-Edigan Mezarlığında Bulunan Hun Dönemi Yay Tipleri

Resim- Yu.S. Hudyakov

[539] D. Tsevendorj, "Novıye Dannıye po Arheologii Hunnu (po materialam paskopok 1972-1977 gg.) (Новые данные по археологии хунну (по материалам раскопок 1972–1977 гг.))", **Drevniye Kulturı Mongolii (Древние культуры Монголии)**, Novosibirsk 1985, s.51-87.

[540] Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni…", s.107-148.

Yaloman II ve Kok-Paş mezarlıklarında, Berel kurganlarında da tespit edilmiştir.

Kazakistan Altaylarındaki Berel kurganlarında genel olarak iki tip yay tespit edilmiştir. Bunlar yukarda saydığımız Hun tipi yaylardandır. Berel kurganlarında hem yayın uç kısımlarının ve kabza kısmının yanlarında kaplama olan altı adet boynuz kaplamalı yaylara hem de yayın uç kısımlarının ve kabza kısımlarının yanlarıyla birlikte kabzanın ön cephesinde de kaplama olan yedi adet boynuz kaplamalı yaylara rastlanmıştır. Hun tipi olan her iki yay türü de mevcuttu.[541]

Yedi tane boynuz kaplaması olan yay tipi Uluk-Çoltuh mezarlığındaki 3, 11, 14 numaralı kurganlarda ve Ayrıdaş I'de de bulunmuştur. Ayrıdaş I'de bulunan yedi tane boynuz kaplaması olan yay çürümüştü ancak uç kısımlardaki kemik kaplamalar hala sağlamdı ve bu kemik kaplamalara göre yapılan ölçümde yayın uzunluğu uçtan uca yaklaşık 1,5 m idi. Aynı mezarlıkta altı tane boynuz kaplaması olan yay da vardı. Ancak bu yayın ölçüsü tespit edilememiştir.[542]

Bulan-Kobı IV mezarlığındaki 34 numaralı kurganda da 6 adet kemik kaplama tespit edilmiştir.[543] Bu durum Hun dönemine ait 6 adet boynuz kaplamanın bulunduğu yay tipinin mevcudiyetini göstermektedir.

Buluntulardan elde edilen bilgilere ve kemik kaplamanın sayısına göre Altay'da Hun dönemine ait genel olarak üç tip yay görülmektedir:

1- Altı adet boynuz kaplaması olan yaylar. Bu yay tipinde boynuz kaplamalar, yayın her iki ucunda yanlarda ikişer tane ve yayın ortasında kabza kısmının yanlarında birer tane ve toplam altı tane olacak şekilde yerleştirilmiştir.

2- Yedi adet boynuz kaplaması olan yaylar. Bu yay tipinde boynuz kaplamalar, yayın her iki ucunda yanlarda ikişer tane ve yayın ortasında kabza kısmının yanlarında birer tane ve kabza kısmının ön cephesinde bir tane olmak üzere toplam yedi tane olacak şekilde

---

[541] Yu.S. Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Tsentralnoy Azii v Pervoy Polovine I. tıc. n.e. (Вооружение кочевников Центральной Азии в первой половине I тыс. н.э.)", **Voyennogo Delo Drevnogo i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy i Tsentralmoy Azii (Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии)**, Novosibirsk 1990, s.51.

[542] Yu.S. Hudyakov, "Opıt Sistematizatsii Predmetov Voorujeniya Distantsionnogo Boya iz Pamyatnikov Ayrıdaşskogo Tipa Hunno-saynbiskoy Epohi v Gornom Altaye (Опыт систематизации предметов вооружения дистанционного боя из памятников айрыдашского типа хунно-сяньбийской эпохи в Горном Алтае)", **Vestnik NGU. Seriya: İstoriya, Filologiya (Вестник НГУ. Серия: История, филология)**, Cilt: 15, Sayı: 5, 2016, s.22.

[543] Yu.T. Mamadakov, "Noviye Materialı Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Новые материалы гунно-сарматского времени в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s. 173-191.

yerleştirilmiştir. Bu yay tipinin bir önceki altı adet boynuz kaplamalı yay tipinden farkı; kabza kısmının ön cephesine de boynuz kaplama yerleştirilmiş olmasıdır.

3- Dört adet boynuz kaplama olan yaylar. Bu yay tipinde boynuz kaplamalar, yayın her iki ucunda yanlarda ikişer tane ve toplam dört tane olacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu yay tipinin diğerlerinden farkı kabza kısmında boynuz kaplamanın olmamasıdır.

Altay'daki Hun dönemi yayları şekil olarak tek tiptir. Yayların şeklinde bölgelere göre veya zamana göre değişiklik yaşanmamıştır ancak kemik kaplamaların sayısına göre genel olarak yukarda saydığımız üç tipe ayrılmıştır. Bu üç tip içinde Hunlarda en çok kullanılan ve tamamen Hun tipi olarak adlandırılan yay, kabzasının ön cephesinde de boynuz kaplaması olan tiptir, yani yedi tane kemik kaplaması olan yaydır. Bu yay tipine sadece Altay'da değil Orta Asya'da ve Hunların hakim olduğu her yerde rastlanmıştır (Resim- Altay'da Ust-Edigan Mezarlığı Yayları, 4. Yay, s.165.).

Hun dönemine ait yayların boyları da çeşitlilik göstermektedir. Moğolistan'da Hun dönemine ait 130-135 cm ve 120 cm boylarında, Kazakistan'da 120 cm boyunda yaylar bulunmuştur.[544] Rusya Altaylarında ise 154 cm'e kadar ulaşan Hun yaylarına rastlandığını yukarıda belirtmiştik.

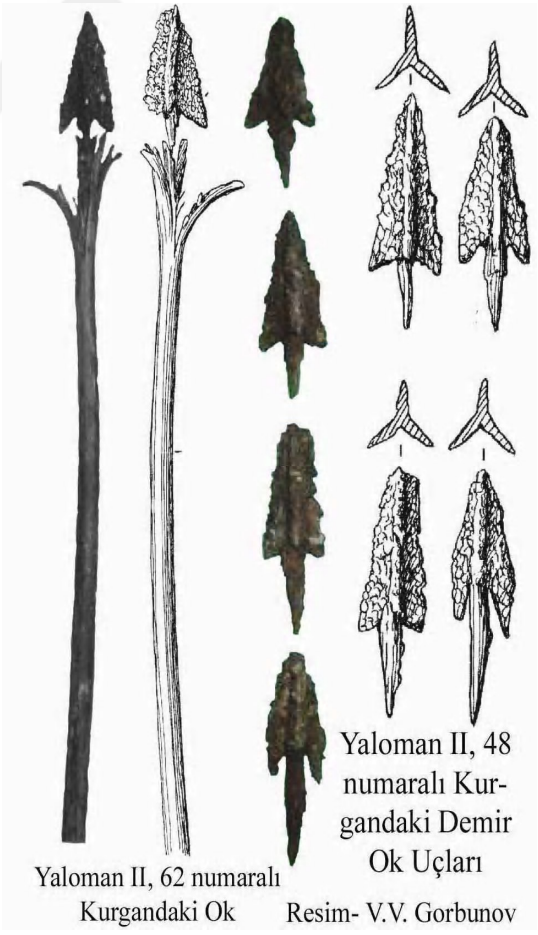

Yaloman II, 62 numaralı Kurgandaki Ok

Yaloman II, 48 numaralı Kurgandaki Demir Ok Uçları

Resim- V.V. Gorbunov

4.1.2. Ok ve Ok Uçları:

Yaloman II'de Hun dönemine ait 48 ve 62 numaralı kurganlarda ok uçlarına rastlanmıştır. 48 numaralı kurganda 4 ok ucu yer almaktaydı ve bunların tamamı üç kanatlı milli demir ok uçlarıydı. Ok uçlarının toplam uzunlukları 6-7 cm, kanat uzunlukları 4-5 cm, genişlikleri 2-2,2 cm arasındaydı. 62 numaralı kurganda bir tane ok ve üzerinde takılı demir

[544] Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s.125.

ucu tespit edilmiştir. Ok ucunun toplam uzunluğu 5,2 cm, kanatlarının uzunluğu 4,3 cm, en geniş yeri 2,6 cm idi. Ok şaftı kırıktı ama parçalardan uzunluğunun 37,5-54 cm arasında olduğu ve çapının da 1 cm olduğu tahmin ediliyordu. Bulunan küçük bir parçada da kiriş kertiği vardı.[545] Yaloman mezarlığında bulunan bu ok uçlarının benzeri Ust-Edigan ve Sarı-Bel[546] mezarlıklarında da bulunmuştur.

Ust-Edigan'da üç kanatlı ucu üçgen şeklinde demir ok uçlarına rastlanmıştır ve buna ilaveten ince yapılı delici demir ok uçları da tespit edilmiştir. Ust-Edigan'da ok uçları yay kalıntılarından daha azdı, erkek gömülü olan 14 kurgandan 8 tanesinde ok ucuna rastlanmıştır, 5 kurganda sadece yay vardı ok uçları mevcut değildi. Buradaki kurganlarda hem demir hem de kemik ok uçları vardı ve bunların kendi içinde farklı tipleri mevcuttu.[547]

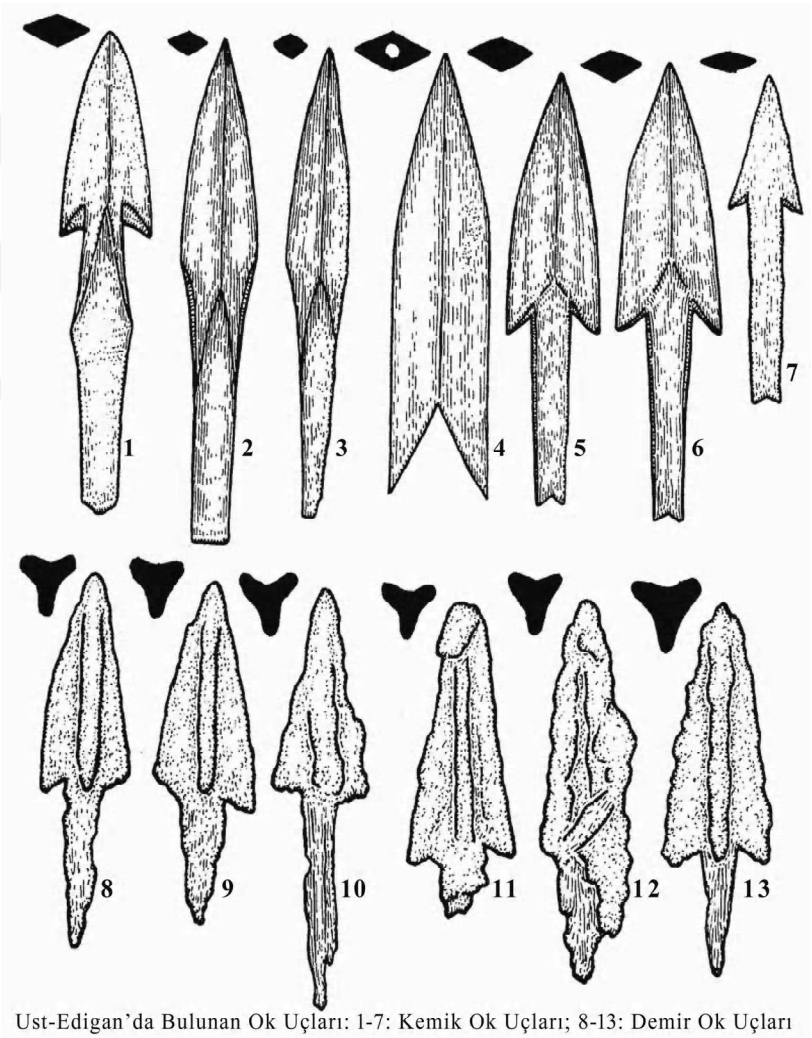

Ust-Edigan'da Bulunan Ok Uçları: 1-7: Kemik Ok Uçları; 8-13: Demir Ok Uçları
Resim- Yu.S. Hudyakov

Ust-Edigan'da toplam 8 tane demir ok ucu bulunmuştur, buradaki demir ok uçları milliydi ve iki tipe ayrılıyordu; baklava dilimi şeklinde olan ok uçları ve üç kanatlı ok uçları. Demir ok uçlarının boyları 6 ila 10 cm arasında değişiyordu. Kemik ok uçlarından ise 11 tane bulunmuştur.

[545] Gorbunov, Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov…", s.81-82.
[546] Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel", s. 134-152.
[547] Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni…", s.107-148.

Kemik ok uçlarının hem milli olanı hem de yuvalı olanı mevcuttu. Yuvalı kemik ok uçları iki çeşitti, birisi üçgen şeklinde, diğeri baklava dilimi şeklindeydi. Üçgen şeklinde olan sadece bir taneydi ve 5,2 cm uzunluğundaydı. Baklava dilimi şeklinde olan ise 4 adetti ve boyları 8-9 cm civarındaydı. Milli kemik ok uçları baklava dilimi şeklindeydi, bunlardan 6 adet bulunmuştur, milli kemik ok uçlarının boyları ise 4 ila 9 cm arasındaydı.[548]

Üç kanatlı ve ucu üçgen şeklinde olan demir ok uçları M.Ö. III. yüzyılda Avrasya'nın birçok göçebe ve yerleşik halkları tarafından kullanılmıştır. Hunlarda M.Ö. II. - M.S. I. yüzyılda en çok kullanılan, en yaygın olan tip, üçgen şeklindeki sivri uçlu demir ok uçlarıydı. M.S. I. yüzyılda bu tip kullanılmamaya başlandı.[549]

Altay'da Edigan nehri vadisindeki Uluk-Çoltuh kurganlarında Hun dönemine ait çok sayıda demir ok uçları ele geçirilmiştir. Buradaki ok uçlarının tamamı milli demir ok uçlarıydı. Ama kanat yapısına göre birkaç tipe ayrılıyordu. Bu tiplerin birincisi asimetrik baklava biçimindeki ok uçlarıdır ve bunlardan 10 adet bulunmuştur, bunlar Hun döneminde tüm Orta Asya'da kullanılmaktaydı. İkincisi uzun baklava dilimi şeklindeki ok uçlarıdır ve bu tiptekilerden de 10 adet bulunmuştur, bu tipin bir kısmına içi oyulmuş kemik boncuklar takılmaktaydı ki bunlar sayesinde ıslık çalan ok ucu özelliği taşıyorlardı. Bu tiptekiler de Altay dışındaki geniş coğrafyada yaygındı. Üçüncüsü uzun iğneli ok uçlarıydı ve bu tipten 9 adet bulunmuştur. Bu tiptekiler sivri uçluydu ve birçoğunun kanatlarında yuvarlak delikler vardı, ayrıca bir kısmının arka milinde kemik boncuklar takılıydı ki bu boncuklar sayesinde ok atıldığında ıslık çalarak gidiyordu. Bu tip de Hun coğrafyasında yaygın olarak kullanılan ok uçlarındandı. Bunların dışında yine şekil olarak baklava dilimine benzer 7 adet daha ok ucu tespit edilmiştir ve diğerleri gibi bunların da bazılarının kanatlarında delikler vardı ve bir kısmında içi oyulmuş kemik boncuk takılıydı. Bahsi geçen bu ok uçlarının toplam uzunlukları 6 ila 10 cm arasındaydı.[550] Islık çalması için delikli kemik boncuk takılan demir ok uçlarından Bulan-Kobı IV mezarlığındaki 34 numaralı kurganda da 7 adet bulunmuştur. Aynı ok uçlarından Beliy-Bom II ve Balıktıyul mezarlıklarında da

---

[548] Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni…", s.107-148.

[549] A.M. Hazanov, **Oçerki Voyennogo Dela Sarmatov (Очерки военного дела сарматов)**, Moskova 1971, s.32, 36-37.

[550] Yu.S. Hudyakov, "Jeleznıye Nakoneçniki Strel iz Mogilnika Ulug-Çolyuh Hunno-Syanbinskogo Vremeni v Gornom Altaye (po Materialam Raskopok 2005, 2007, 2008 godov) (Железные наконечники стрел из могильника Улуг-Чолтух хунно-сяньбийского времени в Горном Алтае (по материалам раскопок 2005, 2007, 2008 годов)", **Vestnik NGU Seriya: İstoriya, Filologiya (Вестник НГУ Серия: История, филология)**, Cilt: 14, Sayı: 7, 2015, s.113-124.

yer almaktaydı.[551] Islık çalan okların varlığı hakkında arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilere ilaveten Çin kaynaklarından aktarılan bilgiler de mevcuttur. Hunlarda Mete tarafından icat edildiği ve vızıldayan ok adıyla da anıldığı yazılı kaynaklarda aktarılmaktadır.[552] Yazılı kaynaklarda aktarılan Hun döneminde icat edildiğine dair bilgi, arkeolojik kazılarla da desteklemiş ve ıslık çalan oklar ilk olarak Hun dönemine ait kurganlarda görülmüştür. Buluntulara göre okun ıslık çalması, ok ucunun miline veya başka bir yerine, içi oyulmuş ve bir tarafından delik açılmış, kemik boncuk takılması vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Islık çalan oklar Altay'da Hun kurganlarının yer aldığı Ayrıdaş mezarlığında da ele geçirilmiştir.

Ayrıdaş mezarlığında en çok bulunan ok uçları demirden yapılanlardır ve bunların içinden en önemlileri üç kanatlı ok uçlarıdır. Üç kanatlı ok uçları baklava dilimi, uzun baklava dilimi vs. gibi şekillere göre birkaç tipe ayrılır ve Ayrıdaş'ta bunlardan toplam 43 tane bulunmuştur, bunların tamamı milli ok uçlarıdır ve boyları 7-11 cm arasındadır. Kanat uzunlukları ve mil uzunlukları farklılık gösterir. Üç kanatlı ok uçlarının bir kısmının kanatlarında yuvarlak delikler vardır, bir kısmı ise "ıslık çalan ok uçları" kategorisindedir.[553] Daha önce bahsettiğimiz arkasındaki mili uzun yapılan ve resimde görüldüğü üzere bu miline kemik boncuk takılması vasıtasıyla oluşturulan ıslık çalma özelliğine sahip ok uçlarıdır bunlar ve Hun tipi olarak adlandırılır, Hun coğrafyasındaki kurganlarda bu tip ok uçlarına rastlanmaktadır. Bu tip ok uçlarının Altay'da en yaygın olduğu dönem M.S. I.-V. yüzyıllardır.

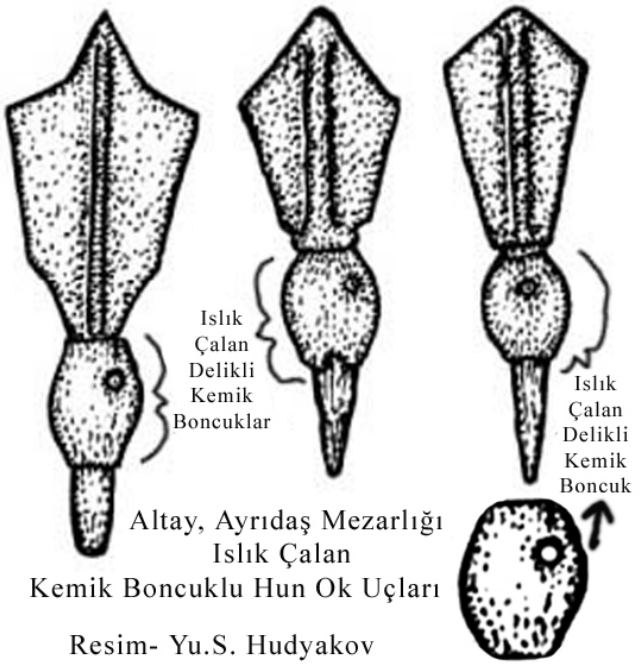

Altay, Ayrıdaş Mezarlığı
Islık Çalan
Kemik Boncuklu Hun Ok Uçları

Resim- Yu.S. Hudyakov

[551] Mamadakov, "Noviye Materialı Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye", s. 173-191.
[552] Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 213; W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara 1996, s.76; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 285.

Ayrıdaş mezarlığında kemik ok uçları da çok sayıda yer almaktaydı, bunlar yuvalı ve milli olmak üzere iki ana bölüme ayrılmakta ve şekillerine göre de farklı tiplere bölünmekteydi. Bunlar sivri uçlu, baklava diliminde ve çatal iğneli vs. gibi farklı tiplerdir. Yuvalı kemik ok uçlarının çoğunluğu "ıslık çalan ok ucu" kategorisindeydi. Yuvalı ve milli kemik ok uçları 5,5-10,5 cm arasındaydı.[554] Kemik ok uçlarında ıslık çalması için sonradan takılan boncuklar yoktu, bunların ıslık çalma özelliği kendi üzerlerine ve aynı şekilde ok ucunun arka tarafına boncuk şeklinde yapılan kabartmadan ve üzerine açılan delikten kaynaklanıyordu.

Ok ucu ve ıslık çalan boncuğu tek bir boynuz parçasından bütün olarak yapılıyordu, ıslık çalan boncuk demir ok uçlarındaki gibi sonradan takılan bir parça değildi.

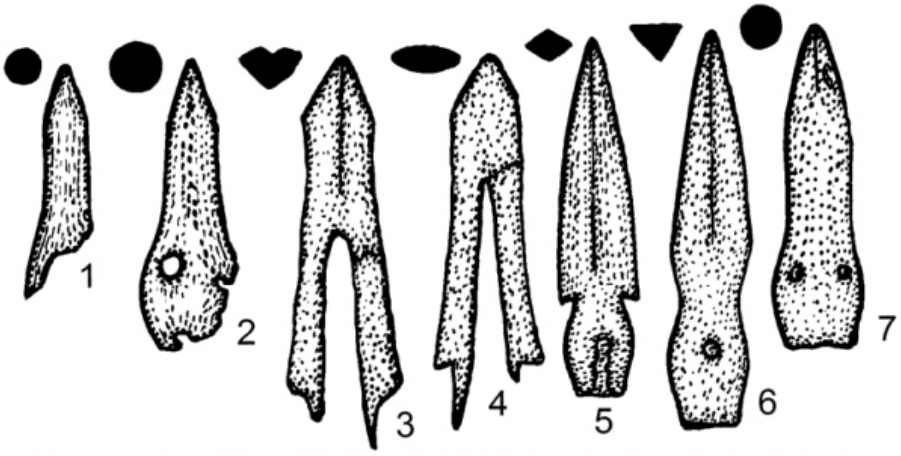

Altay, Ayrıdaş Mezarlığı Kemik Ok Uçları. Resim- Yu.S. Hudyakov
Islık Çalan Kemik Ok Uçları: 1, 2, 5, 6, 7 numaralı ok uçları.

Altay'daki Yaloman, Ust-Edigan, Uluh-Çoltuk, Ayrıdaş, Sarı-Bel, Kudırge, Pazırık, Berel, Kok-Paş, Bulan-Kobı IV, Verh-Uyman, Çendek, Beliy-Bom II, Balıktıyul gibi Hun dönemine ait önemli kurganların kazı raporları incelendiğinde Hun ok uçlarında başlıca iki sınıf olduğu görülür. Bunlardan birisi demir ok uçları, diğeri ise kemik (boynuz) ok uçlarıdır. Bu iki sınıfın da kendi içinde alt bölümleri, alt bölümlerin farklı tipleri ve bu tiplerin çeşitleri bulunmaktadır.

Genel olarak özetlemek gerekirse şu sınıflandırma yapılabilir:[555]

4.1.2.1. Demir ok uçları: Hun dönemine ait demir ok uçları tek sınıftır ve tamamı millidir. Bu bölüm altında farklı tiplere ait milli demir ok uçları vardır.

---

[553] Hudyakov, "Opıt Sistematizatsii Predmetov Voorujeniya Distantsionnogo Boya…", 22-23.
[554] Hudyakov, "Opıt Sistematizatsii Predmetov Voorujeniya Distantsionnogo Boya…", 23-26.
[555] A.M. İlyuşin, "Opıt Tipologiçeskoy Klassifikatsii Nakoneçnikov Strel I. Tısaçiletiya n.e. iz Vostoçnogo Altaya (Опыт типологической классификации наконечников стрел I тысячилетия н.э. из Восточного Алтая)", **Voyennogo Delo Drevnogo i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy i Tsentralmoy Azii**

- Üç kanatlı ve milli demir ok uçları: Bu tipe ait ok uçları şekil olarak üç çeşittir. Bunlar uzun milli demir ok uçları, baklava dilimi şeklindeki milli demir ok uçları, altıgen uçlu milli demir ok uçlarıdır.
- İnce uzun ve milli demir ok uçları: Tek çeşidi vardır. Yuvarlak tipte ince uzun ok ucudur.
- Üçgen tipte ve milli demir ok uçları.
- Yassı tipte ve milli demir ok uçları.
- Baklava biçiminde ve milli demir ok uçları.

4.1.2.2. Kemik (Boynuz) ok uçları: Kemik ok uçları sınıfına ait üç bölüm vardır.

a- Yuvalı kemik ok uçları: Bu bölümde ucu üçgen şeklinde olan tek tip ok ucu vardır.

b- Milli kemik ok uçları: Bu bölüme ait iki tip vardır.

- Baklava biçiminde olan milli kemik ok uçları: Ucu üçgen ve altıgen şeklinde olan iki çeşidi vardır.
- Üçgen biçimdeki milli kemik ok uçları:

c- Çift milli kemik ok uçları: Tek tipi vardır. Ok ucunun şafta takılan arka kısmında çatal şeklinde çift mil vardır.

Yukarda sayılan ok uçlarının bazılarında daha önce belirtildiği üzere ıslık çalan aksesuarları vardır. Bu özellik demir ok uçlarında sonradan takılan kemik boncuk vasıtasıyla, kemik ok uçlarında ise ok ucuyla bir bütün olmak suretiyle yapılmıştır.

4.1.3. Okluk (Sadak):

Altay'da bulunan Hun dönemine ait okluklar çürümüş, bir bütün olarak tek bir tane dahi bulunamamıştır. Bu yüzden maddi bir kalıntıya dayanarak oklukları tam olarak açıklayıcı bir bilgi yoktur. Sadece okluklardan geriye kalan parçalardan yola çıkarak tasviri yapılabilmektedir.[556] Oklukların dairesel kutusunu oluşturan kenar kısımları genellikle kabuktan yapıldığı için çabuk çürümektedir ve günümüze kadar ulaşamamaktadır.

(Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии), Novosibirsk 1990, s.31-43.

[556] A.V. Ebel, **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskuyu Epohu – Avtorefarat (Вооружение и военное дело населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху - Автореферат)**, Gorno-Altaysk 1998, s.16.

Sadakların kurganlara oklarla birlikte veya ayrı olarak gömüldüğü, bulunan okluk parçalarından anlaşılmaktadır. Kabuktan yapılan kenar kısımlarına göre daha dayanıklı olan ve huş ağacından yapılan okluğun tabanı ve kapağı sadaklardan geriye kalan kısımlardır. Kurganlarda genellikle okluğa ait bu iki parçaya rastlanmıştır, bazı durumlarda bunlara ilaveten okluğa takılan kemer ve kancaya da rastlanmıştır. Okluğun taban kısmı içi oyulmuş daire şeklinde tabağa benzer bir görünümde ahşaptan yapılmıştır, kapağı da aynı şekilde içi oyulmuş ahşaptır ancak şekil olarak yarım daireye benzer. Hem tabanlıkta hem de kapakta delikler mevcuttur. Kabuktan yapılan kenar kısımları tutturmak, kemer ve kanca takmak için açılmış deliklerdi bunlar.[557] Buluntulardan yola çıkarak okluğun tabanlık, kapak ve kenar kısmı olmak üzere üç bölümden oluştuğu ve bunlara ilaveten kemer ve kanca gibi tamamlayıcı parçalarının olduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik verilerden elde edilen bilgilere göre okluğun kenar kısmının üç parça huş ağacı kabuğundan yapıldığı da anlaşılmaktadır.

Altay'da Hun Dönemine Ait Okluk Tabanı ve Kapağı
1: Okluk Tabanı
2: Okluk Kapağı

Resim- A.A. Tişkin, V.P. Mılnikov

Hun döneminde okluklara ortalama 30 ok konmaktaydı, Ob çevresinde bulunan Hun dönemine ait kurganda bir okluk içinde demir ve kemik ok uçlarının takılı olduğu 32 parça ok bulunmuştur.[558] Okluğun içine sığmayan oklar ise çizme koncuğuna yerleştirilmekteydi.[559]

4.1.4. Hançerler:

Altay'daki Hun dönemine ait önemli kalıntılardan olan Ust-Edigan, Ayrıdaş I,

[557] A.A. Tişkin, V.P. Mılnikov, "Naçalo İzuçeniya Kompleksa Derevyannıh İzdeliy Bulan-Kobinskoy Kulturı Altaya (Начало изучения комплекса деревянных изделий Булан-кобинской культуры Алтая)", **Altaye-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoyeniya ee Koçevnikami (Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками)**, Barnaul 2007, s.159-165.
[558] Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, s.127, 145.
[559] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2003, s.64.

Balıktıyul, Sarı-Bel, Yaloman II, Kok-Paş, Yukarı-Uymon, Dyalyan, Çendek, Bulan-Kobı mezarlıkları Hun hançerlerinin bulunduğu en önemli yerlerdir.

Altay'daki Hun dönemi hançerleri genel olarak iki guruba ayrılmaktadır. Bu iki gurup da kendi içinde farklı tiplere bölünmektedir. Bu hançer gurupları ve bu guruplar içindeki tipler şu şekildedir.[560]

1- Birinci gurupta 5 tip hançer vardır. Bu guruptaki hançerler namlusunun her iki tarafı da kesici olan hançer tiplerindendir.

- Korumalığı olmayan düz tipteki hançer. Tek nüshası vardır, Ust-Edigan mezarlığında bulunmuştur. Ucu sivri değildir ve kabza başı yuvarlaktır.
- Korumalığı olmayan sivri uçlu düz tipteki hançerler. 4 nüshası vardır Ust-Edigan ve Ayrıdaş I mezarlıklarında bulunmuştur. Kabza başı yoktur.
- Eğik kabzalı ve kabza başı olmayan hançerler.
- Kabzası çivi şeklinde olan tip. Bu tipten Balıktıyul mezarlığında iki adet bulunmuştur.
- Uzun baklava dilimine benzer şekilde olan ve kabza başı anten görünümünde olan tiptir. Bu hançerden Sarı-Bel mezarlığında bir adet bulunmuştur.

2- İkinci guruba giren hançerler 4 tipe ayrılır. Bu guruptaki hançerlerin namlusunun tek tarafı kesicidir.

- Korumalığı olmayan, uzun baklava dilimindeki hançer tipidir. Bu hançer tipinden Kok-Paş'ta bir tane bulunmuştur.
- Korumalığı olmayan ve kabza başı sarmal şekildeki hançer tipi. Bu tipten Yukarı-Uymon mezarlığında bir tane bulunmuştur.
- Korumalığı olmayan, eğik kabzalı hançer tipi. Bu hançerden Yukarı-Uymon ve Bulan-Kobı mezarlıklarında birer tane bulunmuştur.
- Korumalığı olmayan ve muhtemelen kabzasına ağaç takılan hançer tipidir. Bu hançer tipinden Ayrıdaş I ve Kok-Paş mezarlıklarında 14 adet bulunmuştur.

[560] Ebel, **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya**…, s.17.

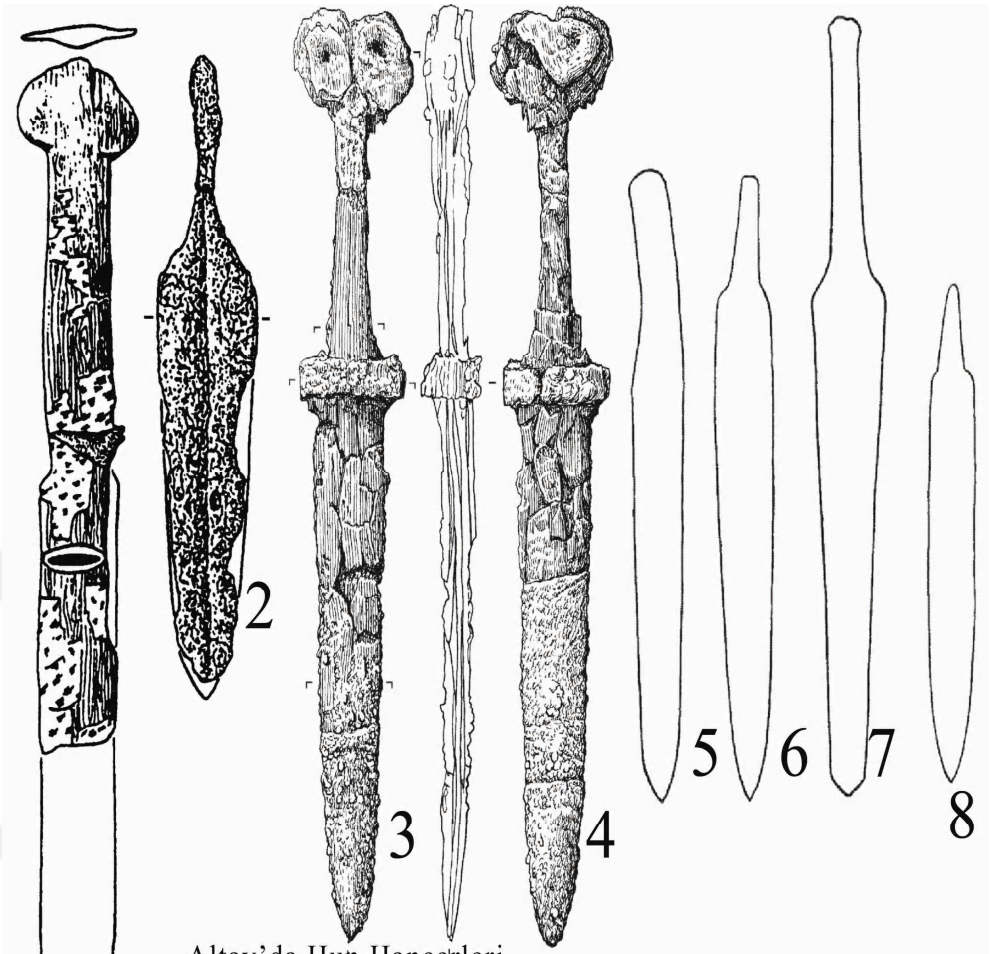

Altay'da Hun Hançerleri
1: Kok-Paş Mezarlığı
2: Dyalyan Mezarlığı
3-4: Yaloman II Mezarlığı
5-8: Çendek Mezarlığı

Resim- A.A. Tişkin, V. V. Gorbunov

Görüldüğü üzere Altay'daki Hun hançerleri iki gurup içinde toplam 9 tipten oluşmaktadır. Yukarıdaki zikredilen buluntular bahsi geçen tiplere verilen örneklerdir. Bunların dışında yine aynı tiplerden olmak üzere farklı mezarlık ve kurganlarda Hun hançerlerine rastlanmıştır. Yaloman II'de Hun dönemine ait 48 numaralı kurganda bir tane demir hançer bulunmuştur. Kabza başında iki sarmal vardı, kabzasında da ağaç astar kalıntıları mevcuttu, muhtemelen kabza ahşapla kaplıydı. Korumalığı ve namlusu düzdü. Toplam uzunluğu 29 cm olan hançerin namlu uzunluğu 17 cm, kabza uzunluğu 12 cm, en geniş yeri 3 cm, kalınlığı 1,8 cm idi.[561] Hun dönemine ait aynı tipte hançer Sarı-Bel

[561] Gorbunov, Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov…", s.82-83.

mezarlığında da bulunmuştur.[562] Bu tipteki hançerler İskit döneminde de kullanılmaktaydı.[563] Hun dönemine ait Ust-Edigan mezarlığındaki korumalığı olmayan bir hançer türü[564] doğu Hunlarında M.Ö. II. – M.S. I. yüzyılda yaygındı.[565]

4.1.5. Mızrak Uçları:

Altay'da Hun dönemine ait 30'un üzerinde mızrak ucu tespit edilmiştir. Bu mızrak uçlarının tamamı demirden yapılmıştır ve tamamı yuvalıdır. Ancak yuvalarının ve namlularının şekillerine göre farklı tiplere ayrılırlar.

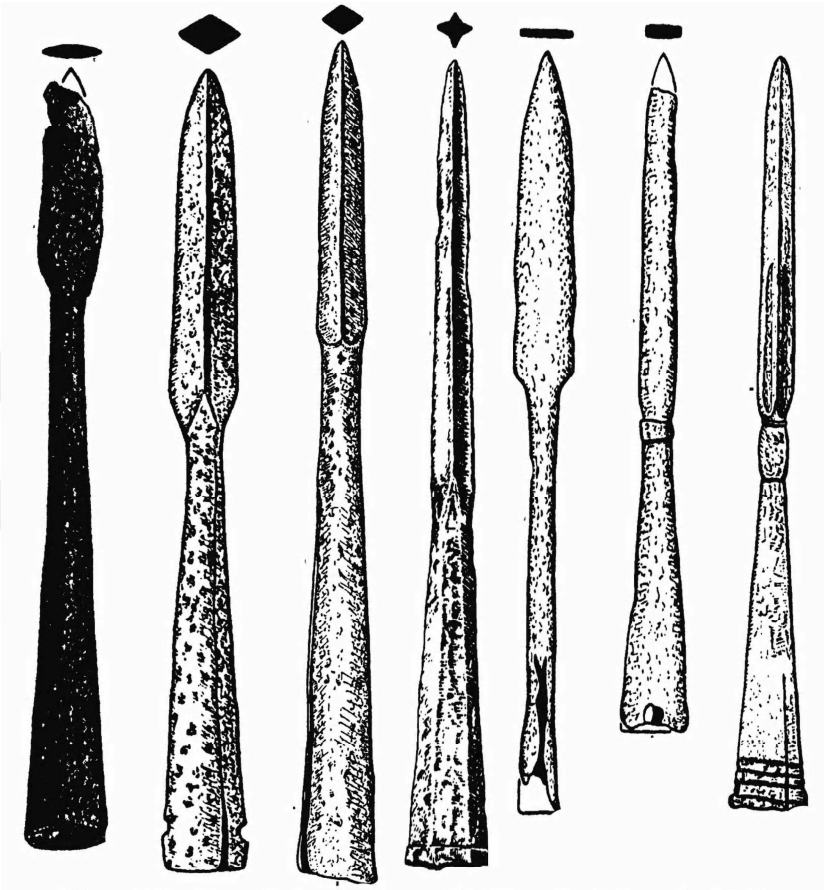

Altay'da Hun Dönemine Ait Demir Mızrak Uçları
Resim- V.V. Gorbunov

Yuvalarının şekline göre üç tür Hun mızrak ucu mevcuttur:

1- Yuvası namlusundan daha uzun olan mızrak uçları.

2- Namlusu ve yuvası eşit uzunlukta olan mızrak uçları.

3- Yuvası namlusundan kısa olan mızrak uçları.

Bu üç tür mızrak ucunun; üç kanatlı, dörtgen şeklinde, dört kanatlı, dörtgen ve dört kanatlı, üçgen şeklinde, baklava dilimi şeklinde, tek kanatlı ve iki kanatlı olmak üzere

[562] Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel", s.134-152.
[563] L.İ. Pogodin, **Voorujeniye Naseleniya Zapadnoy Sibiri Rannego Jeleznogo Veka (Вооружение населения Западной Сибири раннего железного века)**, Omsk 1998, s.45.
[564] Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni…", s.107-148.
[565] Hazanov, **Oçerki Voyennogo Dela Sarmatov**, s.21.

toplam 8 tane alt tipi vardır.[566]

Mızrak uçlarının namlu uzunlukları 6 ila 16 cm arasında, genişlikleri 2 ila 3 cm arasında, kalınlıkları 0,4 - 0,6 cm arasındadır. Mızrak uçlarının yuvalarının uzunlukları ise 6 ila 21 cm arasında, yuvaların çapları 2 ila 3 cm arasındadır. Altay'da Hun dönemine ait mızrak uçlarının bulunduğu başlıca kurganlar ise Katanda I, Kızıl-Taş, Yelban I, Yakonur, Beliy-Kamen, Balık-Sook mezarlıklarında yer alan kurganlardır.[567]

4.1.6. Balta:

Yaloman II'de 62. kurganda ağaç balta modeli vardır, baltanın kendisi de sapı da ağaçtan yapılmıştır. Baltanın arka kısmı oldukça uzundu, baltanın tüm boyu 12 cm idi, sapının boyu ise 22 cm idi.[568]

4.1.7. Kılıç:

Arkeolojik araştırmalarda elde edilen materyaller arasında az sayıda bulunan silah türüdür. Altay'da Hun dönemine ait sınırlı sayıda kılıç elde edilmiştir. Kılıç sayısı birkaç kurgandan elde edilen nüshalardan ibarettir ancak durum böyle olsa da bu dönemde Hunların kullandığı kılıçlar hakkında bilgi elde edilmesine imkan sağlamaktadır. Altay'da Hun dönemine ait kılıçlar demirden yapılmıştır ve kılıçların bulunduğu kalıntıları ise Ust-Edigan, Berel, Dyalyan, Kok-Paş, Blijniye Yelbanı, Yaloman II mezarlıklarındaki kurganlar oluşturmaktadır. Moğolistan Ordos bölgesinde de kılıca benzer büyük satırlar tespit edilmiştir.

M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Altay'da korumalığı ve kabza başı olmayan, namlusunun her iki tarafı da kesici, sivri uçlu kılıçlar kullanılmaya başlanmıştır, M.S. IV. yüzyıldan itibaren ise biraz daha büyük kılıçlar da yapılmaya ve kullanılmaya başlanmıştır.[569]

Hun kılıçları korumalığının varlığına ve kabza şekline göre genel olarak iki tipe ayrılmaktadır. Birincisi: Korumalığı olmayan ve kabzasının şekline göre üç tipe ayrılan kılıçlardır. Bu tip kılıçlardan Hun dönemine ait Kok-Paş mezarlığındaki kurganlarda 5 adet bulunmuştur. İkincisi: korumalığı olan ve Kazakistan Altaylarındaki Berel kurganlarında

---

[566] V.V. Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv. (Военное дело населения Алтая в III-XIV вв.)**, II, Barnaul 2006, s. 45-49.
[567] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 45-49.
[568] Gorbunov, Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov…", s.83.
[569] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 61-62.

bir nüshası bulunan, korumalığının şekli kavisli olan kılıçtır.[570]

Ust-Edigan mezarlığında namlusunun çift tarafı da kesici kılıç bulunmuştur, bu kılıcın korumalığı yoktu, kabza başı da yuvarlaktı.[571] Korumalığı olmayan Hun kılıcı Bilijniye Yelbanı mezarlığında da bulunmuştur. Burada 3 adet kılıç bulunmuştur ve bulunan kılıçların namlusunun çift tarafı da kesiciydi ve namluları sivri uçluydu. Kabzaları ince ve sivri uçluydu ve üzerlerinde de iki delik mevcuttu. Bu delikler muhtemelen ağaç kabza takmak için yapılmıştı, kabza başı da yoktu. Bu kılıçlardan bir nüsha da Dyalyan mezarlığındaki 13 numaralı kurganda bulunmuştur. Bilijniye Yelbanı'da bulunan kılıçların namlu uzunlukları 60-84,4 cm arasında, namlu genişliği 3-6 cm arasında, namlu kalınlığı da 0,8 cm arasındaydı. Kabza uzunlukları 10-17 cm, kabza kalınlıkları da 2,2-3,2 cm

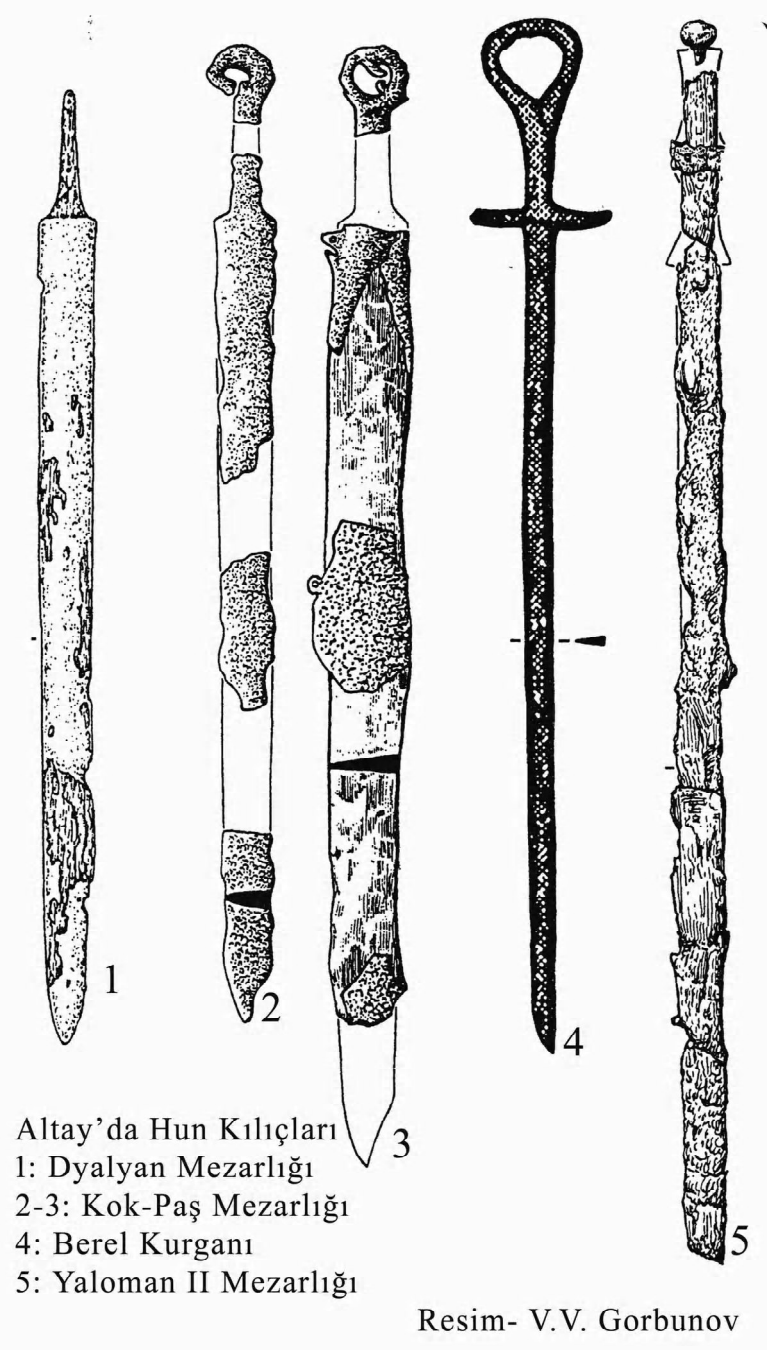

Altay'da Hun Kılıçları
1: Dyalyan Mezarlığı
2-3: Kok-Paş Mezarlığı
4: Berel Kurganı
5: Yaloman II Mezarlığı

Resim- V.V. Gorbunov

[570] Ebel, **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya**…, s. 16.
[571] Hudyakov, "Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni…", s.107-148.

arasındaydı. Hun dönemine ait korumalığı olmayan başka bir kılıç da Yaloman II mezarlığındaki 30 numaralı kurganda tespit edilmiştir. Buradaki kılıcın namlusunun uzunluğu 77 cm, genişliği 3,6 cm ve kalınlığı 1,5 cm idi. Kabzasının ise uzunluğu 15 cm, kalınlığı 2,8 cm idi.[572] Benzer tipteki örnekleri Orta Asya'da M.S. I. - M.S. V. yüzyıllarda da görülmüştür.[573] Hun dönemine ait korumalığı olmayan ancak az önce saydıklarımızdan farklı olarak kabza başına sahip olan ve kabza başı yuvarlak olan başka bir kılıç türü de mevcuttur. Bu tipteki kılıçlardan Kok-Paş mezarlığında 5 adet bulunmuştur. Bu kılıçların namlusunun uzunlukları 62-74,5 cm arasında, genişlikleri 5-6 cm arasında ve kalınlıkları 0,6-1,5 cm arasındadır.[574]

İkinci tip kılıçları ise namluyla kabza arasında korumalığı olanlar oluşturmaktadır. Ancak bu tipten bir nüsha tespit edilebilmiştir. Berel kurganında bulunan bu tek nüshanın korumalığı hafif kavisli, kabza başı da halka şeklindedir. Namlusunun tek tarafı kesicidir ve ucu kavislidir.[575]

Hun kılıçlarıyla ilgili bir kayıt da Bahaeddin Ögel'de geçmektedir. Ögel, Türk kılıcının menşeinin Altay olduğuna değinmekte ve Ordos bölgesinde bulunan Hun dönemine ait satırları Türk kılıcının prototipi olarak değerlendirilmektedir.[576] Ancak Hunlardan önceki dönemde, İskit döneminde Altay'da arkeolojik kazılar sonucunda demir kılıçlar tespit edilmiştir. Ögel bu makaleyi kaleme alırken bahsi geçen İskit kılıçlarının bulunduğu kurganların kazıları henüz yapılmamıştı.

4.2. Savunma Silahları

4.2.1. Zırh:

Hun döneminde arkeolojik kazılarda elde edilen zırh kalıntıları genellikle demirdendir ancak kemikten yapılan örnekleri de mevcuttur. Eberhard, Çin kaynaklarından aktardığı bilgilerde Hun zırhlarının varlığından bahsederken "demirden yapılmış zırh takımları" ifadesini kullanmaktadır.[577]

Kok-Paş, Çendek, Berel, Yaloman II, Hun dönemine ait zırh veya zırh kalıntılarının

---

[572] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 58-59.
[573] Hazanov, **Oçerki Voyennogo Dela Sarmatov**, s.17-21.
[574] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 59.
[575] Ebel, **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya**…, s.17-18; Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 59.
[576] Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında", **DTCFD**, VI/5, 1948, s.431.
[577] Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s.94.

bulunduğu önemli mezarlıklardır. Hun zırhlarının bir kısmının kenarı deri veya metal ile kaplanmıştı, geri kalanlarının ise kenarlarında hiçbir şey yoktu.[578]

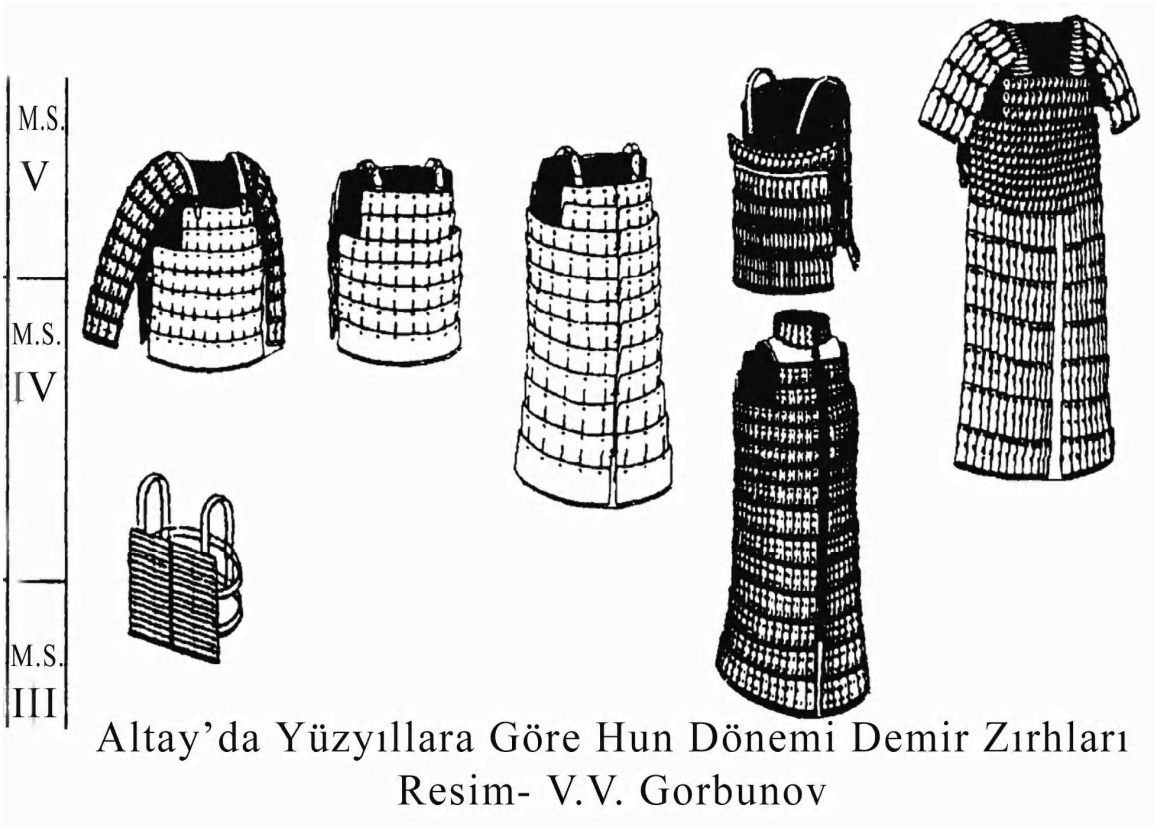

Altay'da Yüzyıllara Göre Hun Dönemi Demir Zırhları
Resim- V.V. Gorbunov

Yaloman II'de 57 ve 61 numaralı kurganlarda zırha ait iki çift demir pul bulunmuştur. Pullar köşeleri oval bir dikdörtgen şeklindeydi, uzunlukları 3,1-3,3 cm, genişlikleri 2,7-2,8 cm ve kalınlıkları 1,5 mm idi. M.Ö. III. yüzyıllara ait Hun kurganlarında bu tip zırh parçalarına rastlanmıştır.[579] Çendek, Kızıl-Taş, Bulan-Kobı ve Kok-Paş mezarlıklarında da Hunlara ait aynı tipte demir zırh levhalarına rastlanmıştır. Çarış nehri vadisindeki mezarlıkta ise zırhı ve hançeriyle birlikte bir Hun savaşçısı bulunmuştur ancak bu döneme ait demir zırhlar çürümüş olduğundan sadece şekli belli olmaktaydı. Dikdörtgen şeklindeki demir plakalardan oluşan zırh parçalarına Altay'da Hun dönemine ait diğer kurganlarda da rastlanmaktadır.[580]

[578] Ebel, **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya**…, s. 18.
[579] Gorbunov, Tişkin, "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov…", s.83.
[580] Yu.S. Hudyakov, A.Yu. Borisenko, J. Orozbekova, "Opıt Sravnitelnogo Analiza Pantsirnıh Dospehov Voinov Hunno-Syanbinskogo Vremeni Sayano-Altaya i Tyan-Şana (Опыт сравнительного анализа панцирных доспехов воинов хунно-сяньбийского времени Саяно-Алтая и Тянь-Шаня)", **Teoriya i**

Altay'da Hun dönemine ait zırhlar genellikle dikeyine döşenmiş demir plakalardan oluşmaktaydı. Dövme demirden hazırlanan plakaların dört köşesine delikler açılmakta ve bu delikler vasıtasıyla demir plakalar birbirlerine tutturulmaktaydı. Köşelere açılan delikler bir diğer demir plakanın köşelerine açılan deliklerin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmekte ve deri veya başka malzemeden yapılan ipler bu deliklerden geçirilerek plakalar birbirlerine bağlanmaktaydı. Bu şekilde onlarca demir plaka delikler vasıtasıyla birbirlerine tutturularak zırhlar meydana getirilmekteydi.

Altay'da bir istisna olarak Koksa mezarlığında bulunan bir kemik-boynuz plakalı zırh dışında geri kalan Hun zırhlarının tamamı demir plakalardan yapılmıştı ve bu demir plakalar da dövme yöntemi ile hazırlanmıştı, bu yüzden bir zırh üzerindeki plakaların boyutları ve kalınlıkları farklılıklar göstermekte idi. Plakaların hepsi birbiriyle tamamen aynı boyutta değildi fakat aralarındaki farklılıklar da belirgin değildi sadece küçük farklılıklar mevcuttu. Zırhların birkaç türü vardı. Bunlar vücudu kapatma büyüklüğüne göre 4 tipe ayrılmaktaydı ve bu tipler şunlardır;[581]

1- sadece gövdeyi kaplayan,

2- gövde ve kolları kaplayan,

3- kollar dışında tüm vücudu kaplayan

4- kollar da dahil olmak üzere tüm vücudu kaplayan zırhlardır.

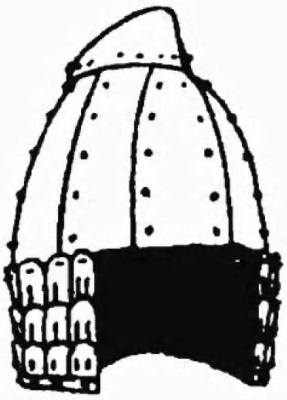

Altay'da M.S. III yy.'dan sonra kullanılan miğfer türü

Resim-V.V. Gorbunov

4.2.2. Miğfer:

Altay'da Hun dönemine ait kurganlarda miğferlere ait kalıntılar çok az sayıda tespit edilmiştir fakat bir bütün halinde miğfere rastlanmamıştır sadece miğfere ait parçalar elde edilmiştir. Bu parçalar da demir plakalardan ve demir zincir halkalarından oluşmaktaydı. Elde edilen bu miğfer parçaları Hunların kullandıkları miğferlerin şeklinin canlandırılabilmesine

Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy (Теория и практика ар (18), 2017, s. 88-95.

[581] V.V. Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv. (Военное дело населения Алтая в III-XIV вв.)**, I, Barnaul 2003, s. 32-38.

olanak sağlamıştır.

Altay'da demir miğferler ilk olarak M.Ö. III. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Hun dönemine ait miğferler; demir plakalardan veya demir zincir halklarından yapılmaktaydı. Demir plakalardan yapılan miğferler, küçük demir levhaların dikey şekilde yerleştirilerek küçük kemerlerle birbirlerine tutturulması vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bu levhalar zırhların levhalarına benzemekteydi ve zırhların yapım yöntemiyle aynıydı. Demir levhalardan yapılan bu miğfer türü huni şeklindedir, daha eskidir ve daha yaygındır ve M.S. IV.-V. yüzyıllarda Altayların tamamında bu tip miğferlere rastlanmıştır. Bu miğfer türü Kavimler Göçü sırasında Çin'de de yayılmıştır. Demir plakalardan yapılan başka bir miğfer türü daha vardı ve bu miğfer türü M.S. III. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştı. Bu miğfer türünde demir plakalar daha büyüktü. Zincir şeklindeki miğferler ise demir halkaların birbirlerine eklenerek örülmesi vasıtasıyla yapılmaktaydı. Demir levhalardan yapılan miğferler M.S. VIII. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır.[582]

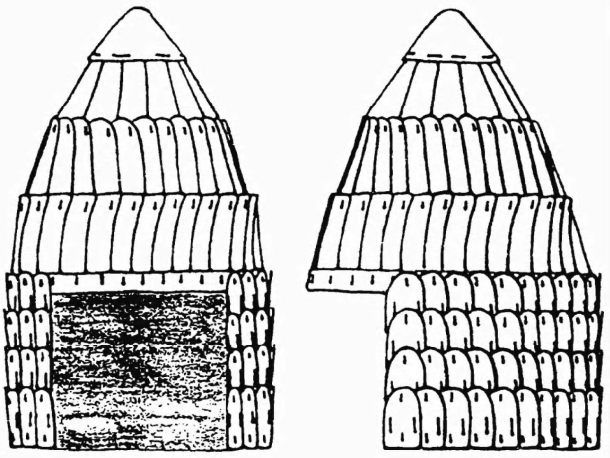

Altay'da Demir Plakalı Hun Miğferi
Resim- V.V. Gorbunov

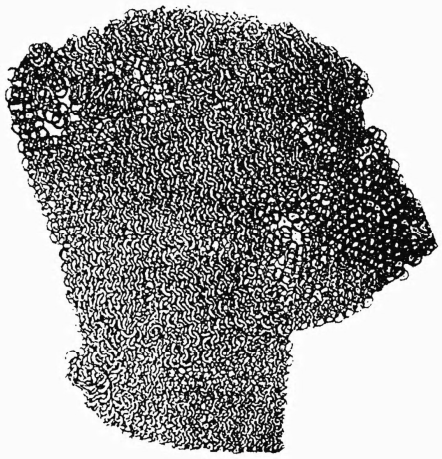

Altay'da Demir Halkalarla
Yapılan Hun Miğferi
Resim- V.V. Gorbunov

4.2.3. Kalkan:

Hun döneminde de kalkanlar genellikle ağaçtan yapılmaktaydı. Altay'da kazısı yapılmış bir kurganda yuvarlak şekilde yapılmış bir ağaç kalkana rastlanmıştır ve bu kalkanın kenarı demirle çevrilerek perçinlenmişti. Bu kalkanın etrafını perçinlemek için

[582] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, I, s. 67-72.

kullanılan demir çürümüştü ve parçalar halinde kalmıştı, parçalardan anlaşıldığına göre demirin uzunluğu 80 cm, genişliği 1,3-1,4 cm ve kalınlığı da 2-3 mm idi.[583] Hun döneminde ağaçtan kalkan yapıldığına dair bilgiler Çin kaynaklarında da geçmektedir.[584] Altay'da yuvarlak tipteki ağaç kalkanlar genellikle M.S. IV. yüzyıldan itibaren ve özellikle kuzey Hunları arasında yayılmaya başlamıştır.[585]

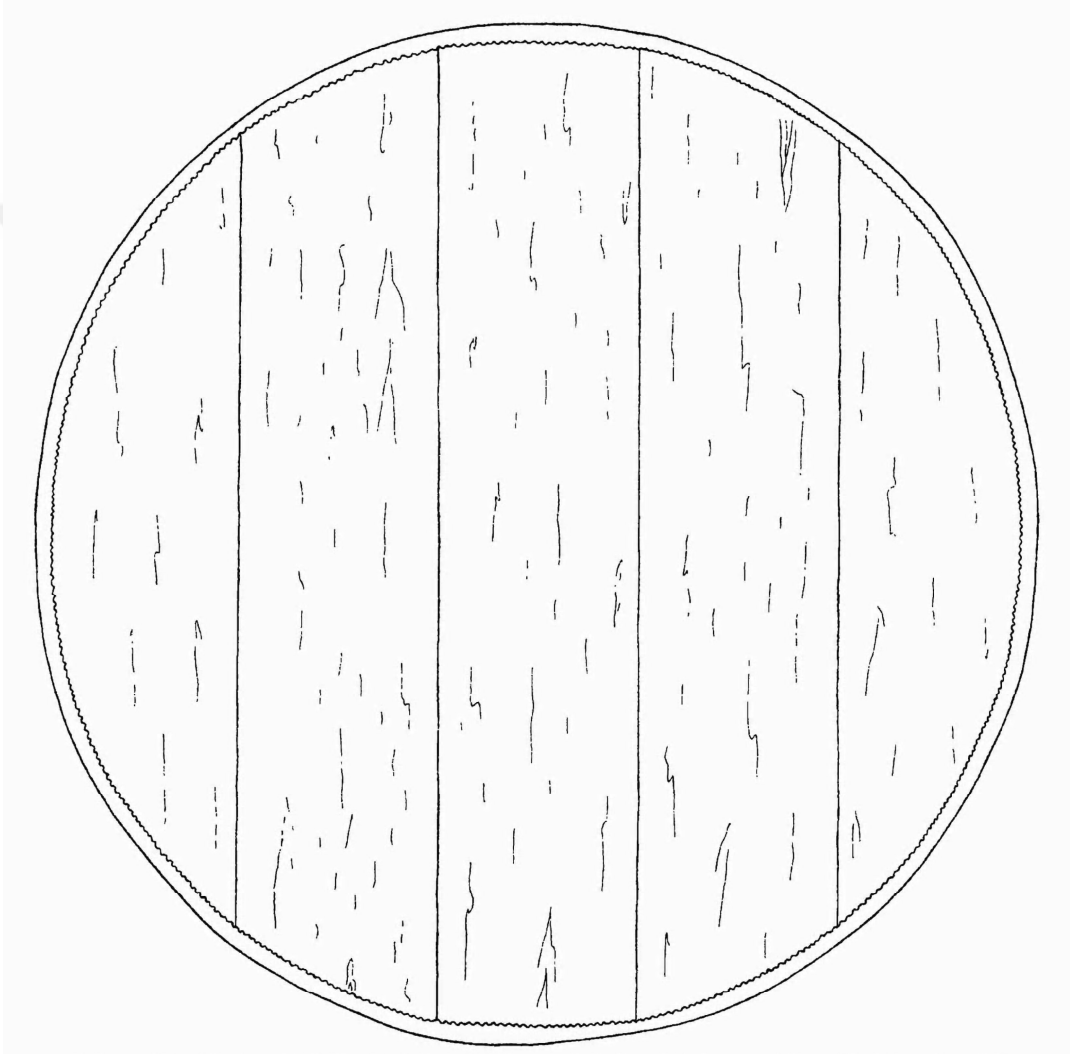

Altay'da Daire Şeklinde Hun Dönemi Ağaç Kalkan (Demir Çemberli)
Resim- V.V. Gorbunov

[583] İ.K. Kojomberdiyev, Yu.S. Hudyakov, **Voennoye Delo Drevnogo Naseleniya Severnoy Azii (Военное дело древнего населения Северной Азии)**, Novosibirsk 1987, s.98.
[584] Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 94.
[585] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, I, s. 74-75.

5. GÖKTÜRK SİLAHLARI

5.1. Saldırı Silahları

5.1.1. Yaylar:

Altay'da Göktürklere ait 6 tipte yay tespit edilmiştir. Bu yayların tamamı daha önceki yaylar gibi kemik (boynuz) kaplamalardan oluşan kompozit yapılı yaylardır. Ana gövdesi ağaçtan yapılan yayların belli noktalarına kemik kaplamalar yapılarak yayın germe gücü artırılmaktaydı. Aşağıda belirtilen yay tipleri de bu kemik kaplamaların sayısı, şekli ve yapıştırıldığı yere göre belirlenmektedir.

1- Yayın orta kısmında yani kabzasının her iki tarafında kemik kaplaması olan ve yayın her iki ucunun da her iki tarafında kemik kaplaması olan yay tipidir. Toplamda 6 adet kemik kaplamaya sahiptir. Bu yay tipine Yustıd XII mezarlığındaki 29 numaralı kurganda çıkan yay örnek verilebilir. Bu tipteki yayın uç kısımlarındaki kemik kaplamaların boyu biraz kısadır ve uçlarında tonç kertiği mevcuttur. Uç kısımlardaki bu kemik kaplamalar yayın ağaç gövdesine demir çiviyle perçinlenmiştir. Bu yay tipi 138 cm civarındadır ve bu dönemde Altay'da ve çevresinde bunlara rastlanmaktadır.[586]

2- Yayın kabza kısmının her iki tarafında kemik kaplaması ve orta kısmında ince bir kaplama olan ve uç kısımların her iki tarafında da kemik kaplama olan yay tipidir. Toplamda 7 adet kemik kaplamaya sahiptir. Bu yay tipinde uç kısımlardaki kaplamalar biraz uzundur ve hafif kavislidir, ayrıca tonç kertiği de mevcuttur. Bu yaylar Hun tipi olarak da adlandırılmaktadır. Bu yaydan Borotal mezarlığındaki 82 numaralı kurganda bulunmuştur.[587]

3- Kabza kısmının her iki yan tarafında ve yayın sadece bir ucunun her iki yan tarafında kemik kaplama olan yaylardır. Toplamda 4 adet kemik kaplamaya sahiptir. Uç

---

[586] V.D. Kubarev, **Kurganı Yustıda (Курганы Юстыда)**, Novosibirsk 1991, s.83.
[587] V.D. Kubarev, Drevneturkskiye Kenotafı Borotala (Древнетюркские кенотафы Боротала)", **Drevniye Kulturı Mongolii (Древние культуры Монголии)**, Novosibirsk 1985, s.136-148.

kısımdaki kaplamada delikler mevcuttur ve demir çiviyle perçinlenmiştir ayrıca tonç kertiği de mevcuttur. Yayın kabza kısmındaki kemik kaplamalar biraz büyüktür ve üzeri desensizdir, düzgündür, uzunlukları da 20 cm civarındadır.[588]

4- Kabza kısmının her iki tarafında ve orta kısmında ince bir kemik kaplama olan ve yayın uç kısımlarında birer tane kaplama olan yay tipidir. Toplamda 5 adet kemik kaplamaya sahiptir. Bu yay tipinde uç kısımlardaki kaplamalarda tonç kertiği yoktur, muhtemelen bu kaplamalar ön cepheye yapılmıştı. Bu yay tipi 140 cm civarındadır.[589]

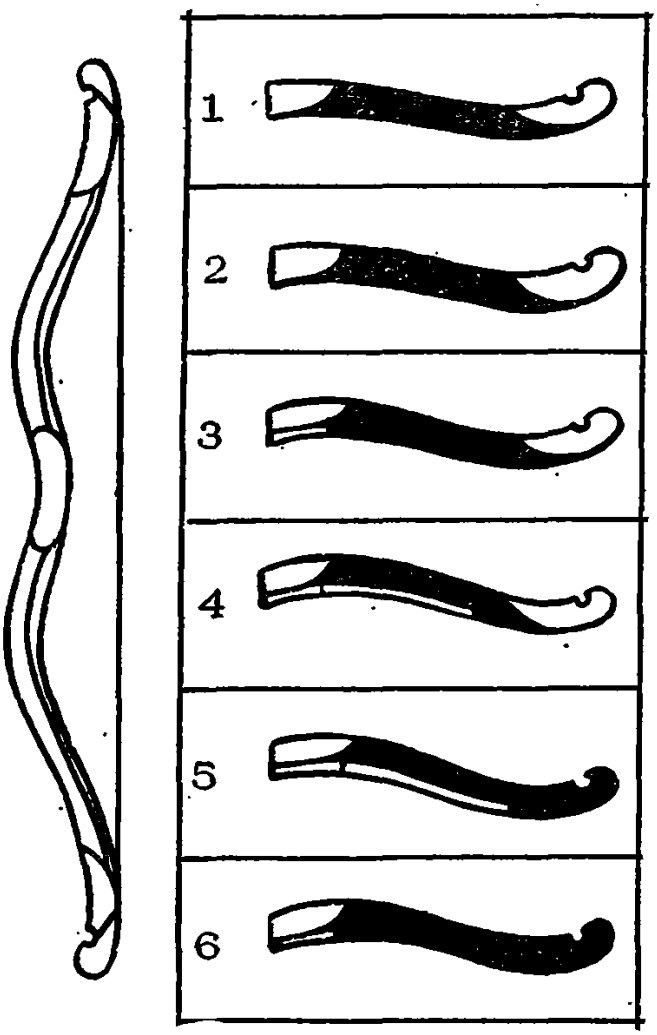

Altay'da Göktürk Yayı ve Kemik Kaplamalara Göre Tipleri

Resim Yu.S. Hudyakov

5- Beşinci tipte yayın kabza kısmının her iki yan tarafında birer çift kemik kaplama vardır. Kabza kısmının yan taraflarına üst üste kemik kaplamalar yapıştırılmıştır. Bu kaplamaların uzunlukları 15-18 cm arasında genişlikleri de 2,6 cm civarındadır. Bu yay tipi daha çok II. Göktürk Kağanlığı döneminde kullanılmıştır. II. Göktürk Kağanlığı döneminde Altay'da ve çevresinde yaygın olarak kullanılmıştır, ayrıca Orta Asya'da da bu yay tipine yeteri derecede rastlanmıştır ve Altay'daki Göktürk kurganlarında en çok

[588] Kubarev, **Kurganı Yustıda**, s.83.
[589] V.D. Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya (Po Materialam Pogrebalnıh Pamyannikah) (Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников))**, Novosibirsk 2005, s.81.

bulunan yay tipidir.[590]

6- Kabza kısmının yan taraflarında birer çift kemik kaplama olan ve kabza kısmının ön cephesinde bir tane kemik kaplama olan yaylar. Bu tip yaylarda toplam 5 adet kemik kaplama mevcuttur. Arkeologlar, bu tip yayların Göktürk döneminin son zamanlarında yapılmaya başlandığını dile getirmektedir.[591]

Hudyakov, Göktürk yaylarının kaynağının Hunlara dayandığını ve Hun yaylarının modifiye edilerek geliştirildiğini ve Göktürk döneminde kullanıldığını dile getirmektedir. Göktürk yayları genel olarak 115-140 cm arasındadır ve yayın boyunda ilerleyen zamanlarda küçülme olmuştur. Aynı zamanda kemik kaplamaların sayısında da azalma olmuş hatta Göktürk döneminin sonlarında yayların uç kısımlarına artık kemik kaplama yapılmamaya başlanmıştır.[592]

Ağaç gövdenin üzerine balık tutkalıyla kemik kaplamalar yapıştırıldıktan sonra yayın üzeri sinirle sarılmaktaydı. Bu teknik eski zamanlardan beri yay yapımında kullanılmıştır. Göktürk dönemi kurganlarında iskeletin yanında genellikle bir tane yay olmakla birlikte, yanında iki veya üç tane yay olan definler de vardı. Gerçek hayatta da savaşçılar yanlarında iki veya üç tane yay taşırlardı. Elde olmayan şartlardan dolayı (yağmur gibi) yayın esnekliğini yitirme ihtimaline karşılık savaşçılar yanlarında yedek yay taşırlardı. Bir figürde savaşçının iki yay taşıdığı resmedilmiştir ve bu yaylardan birisinin kirişi takılarak gerilmiş, diğerinin ise serbest bırakılmış olduğu görülmektedir.[593]

Çin kaynaklarında Göktürk yaylarından bahsedilirken "boynuzdan yay"[594] ifadesi kullanılmıştır, kompozit yapılı bu yaylar Altay'da ve Orta Asya'da en önemli taarruz silahıdır. Yaylar hem savaşlarda hem de avda kullanılmaktaydı ve her savaşçıda en az bir tane bulunan en önemli silahtı. Kompozit yapıdaki Türk yayları oldukça sert olup onu germek güç gerektiren bir işti. Kaynaklarda her savaşçının yay yapabildiğinden ve yayların esnekliğinin de her savaşçıya göre farklı olduğundan bahsedilmektedir. Savaşçının

---

[590] D.G. Savinov, "Noviye Materialı po İstorii Slojnogo Luka i Nekotorıye Voprosı Ego Evolutsii v Yujnom Sibiri (Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири)", **Voennoye Delo Drevnih Plemen Sibiri i Tsentralnoy Azii (Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии)**, Novosibirsk 1981, s. 146-162.

[591] Yu.S. Hudyakov, **Voorujeniye Eniseyskih Kırgızov (Вооружение енисейских кыргызов)**, Novosibirsk 1980, s.70-72.

[592] Yu.S. Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Sredney Azii (Вооружение средневековых кочевников. Южной Сибири и Центральной Азии)**, Novosibirsk 1986, s.141-143.

[593] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.83-84.

[594] Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s.86.

gücünden ne daha sert ne de daha yumuşak yapıda olduğu zikredilmektedir.

5.1.2. Yay Kılıfı:

Altay'da Göktürk dönemine ait iki tip yay kılıfı tespit edilmiştir: Huş ağacı kabuğundan yapılanlar ve deriden yapılanlar. Huş ağacı kabuğundan yapılanlara kurganlarda çok nadir rastlanmıştır. Bu konuda iki ihtimal vardır; ölü gömülürken kurganlara ok kılıfı konulmamıştır ya da kabuğun çabuk çürüyen bir madde olmasından dolayı konulan kılıflar çürümüştür.

Huş ağacından yapılan ok kılıfına Kazakistan Altaylarındaki Bobrovskiy mezarlığında, 6 numaralı kurganda rastlanmıştır. Bu kılıfın boyu 150 cm, genişliği ise 35 cm idi. Aynı kurganda bir at iskeleti üzerinde 170 cm boyunda ve 50-60 cm eninde bir yay kılıfı daha mevcuttu. Huş ağacından yapılan kılıfların bazıları kapaklıydı yani yayı tamamen kapatan bir özellikteydi. Yaylar kılıfa yerleştirilirken kirişi çıkarılırdı.[595]

İkinci tip yay kılıfları deriden yapılanlardır. Altay'da Kalbak-Taş mezarlığındaki 2 numaralı kurganda deriden yapılmış yay kılıfı örneğine rastlanmıştır. Kılıf çürümüştü ama yine de ölçüleri tahmin edilebiliyordu. Bu kılıfın uzunluğu 30-40 cm civarında genişliği ise 15 cm idi. Kılıfın üzerinde 63 adet üzeri nakışlı, bronzdan yapılmış küçük yuvarlak tokalar vardı ve 4 adet de üzerinde figürler olan baklava dilimi şeklinde tokalar mevcuttu. Huş ağacı kabuğundan yapılanların aksine, deri kılıflara konulan yayların kirişleri gerilmiştir.[596] Bir savaşçıda birden fazla yay kılıfı olabiliyordu. Bir duvar resminde bir savaşçının sol tarafına kemerle asılı iki adet yay kılıfı mevcuttu. Bunlardan birisi yayı taşımak için diğeri de korumak içindi. Kılıfın birisi uzun diğeri de kısaydı. Uzun olan kılıftaki yayın kirişi takılı değildi, kısa olan kılıftaki yayın kirişi ise gerilmişti.[597]

5.1.3. Ok:

Ok, Türklerin en çok kullandığı silahlardandır. Hem avda hem de savaşta en önde gelen silahtır. Bundan dolayıdır ki savaş ve av dışında, kültürel, sosyal ve siyasal alanda da ok ve yay üzerine birtakım görevler yüklenmiş, hem siyasal alanda hem kültürel alanda

---

[595] F.H. Arslanova, "Bobrovskiy Mogilnik (Бобровский могильник)", **İzv. AN. KazSSP. Ser. Obşestv. (Изв. АН КазССР. Сер. Обществ)**, Sayı 4, 1963, s. 68-84.

[596] D.G. Savinov, "Pogrebeniya Srostkinskogo Mogilnika: Dnevnik Raskopok S.M. Sergeyeva 1930 g. (Погребения Сросткинского могильника: Дневник раскопок С.М. Сергеева 1930 г.)", **Sohreneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Cilt V, Sayı 2, Barnaul 1995, s.166-171.

hem de ritüel alanda yer edinmiştir. Arkeolojik veriler incelendiğinde kurganlara en çok gömülen eşyalardan birisinin de ok uçları olduğu görülür. Bu durum onun maddi değerinin yanında manevi değerinin de ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Altay'da ve Orta Asya'da daha önceki dönemlerde olduğu gibi Göktürk döneminde de ok kalıntılarına rastlanmıştır. Ok uçları bronz, kemik, demir gibi dayanıklı maddelerden yapıldığı için şeklini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak ok şaftı ağaçtan yapıldığı için çürümüş ve kurganlarda genellikle parçalar halinde bulunmuştur.

Göktürk dönemine ait kurganlarda ok şaftlarına rastlanmış ancak tek parça halinde ok şaftı elde edilememiştir. Bulunan parçalara göre şaftlar yuvarlak yapılıdır, her şaftın başında kiriş kertiği mevcuttur, bazı ok şaftlarının başına yakın kısmı kırmızı ve bazıları da siyah renkle boyanmıştır. Hudyakov, "*savaşçının atış için gerekli olan ok tipini şaşırmadan hemen alabilmesi için şaftın baş kısmının farklı renklere (kırmızı veya siyah) boyandığını*" dile getirmektedir.[598] Anlaşıldığı kadarıyla okların baş kısmının kırmızı veya siyaha boyanması kullanım amacına göre belirlenmekte ve bu sayede farklı tiplere ayrılmış olan okları ayırt edebilmek ve gerekli oku kolayca alabilmek için okların baş kısmı boyanmaktaydı. Muhtemelen sürülen boyanın rengi ok ucunun şekliyle alakalıdır ve ok ucunun şekli de kullanım amacıyla alakalıdır. Ok uçları hakkında aşağıda verilen bilgiler göz önüne alındığında ok uçlarının farklı şekillerinin ve bu şekillere göre farklı kullanım amaçlarının olduğu görülmektedir. Örneğin; ok ucunun miline kemik boncuk takılması suretiyle oluşturulan *ıslık çalan oklar* ona diğerlerinden farklı bir özellik kazandırmakta ve oka vurucu özelliğine ilaveten, işaret ve takip gibi farklı kullanım amacına yönelik görevleri de yüklemekteydi. Ok şaftlarının çürümüş olması ve günümüze kadar dayanamamış olması hangi renge boyanan ok şaftına hangi ok ucunun takıldığının belirlenmesini mümkün kılmamaktadır. Bununla birlikte ok şaftlarının baş kısmının farklı renklere boyanmasının sebebini sadece ok ucuyla açıklamak da yeterli değildir. Çünkü Tarih boyunca Türk kültüründe renklere çeşitli anlamlar ve semboller yüklenmiştir, bu renklere yüklenen anlam ve semboller Türk hakimiyet anlayışında da kendini göstermiştir.

Daha sonraki dönemlerde, ilk Müslüman Türk devletlerinde ok şaftının rengiyle hakimiyet alameti arasında bir bağ olduğuna dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Celâlü'd-

---

[597] N.V. Dyakonova, "Ocada Kuşinagarı (Осада Кушинагары)", **Vostoçnıy Turkestan i Srednaya Aziya** (**Восточный Туркестан и Средняя Азия**), Moskova 1984, s. 97-107.
[598] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.150.

dîn Hârezmşâh'ın sefer kararı aldığında ordusunun ileri gelenlerine kırmızı (kızıl) oklar gönderdiği, bu okları alan emir, han vs.nin maiyetindeki kuvvetlerle derhal Sultan'a katıldıkları görülmektedir. Celâlü'd-dîn Hârezmşâh, Yassıçemen Savaşında mağlup olduktan sonra da Moğollara karşı ordusunu toplamak üzere emîrlerine -ictima alâmeti olarak- kırmızı (kızıl) oklar göndermiştir. Kaynaklarda Selçuklu Sultanı Arslan Yabgu'nun da okunu göndererek savaşa katılmak üzere asker çağırdığı kaydedilmektedir.[599] İslamiyet öncesi Türk kurganlarında bulunan kırmızı renge boyanmış okların da hakimiyet alametiyle bir bağlantısı olması muhtemeldir. Davet, çeğrı, itaat etmek veya bu türden bir mesaj iletmek amacıyla da kullanılmış olma ihtimali vardır.

Kırmızı renk, İslamiyet öncesi Türk devletlerinden gelen bir gelenek olarak Türk devletlerinin muhtelif hâkimiyet alâmetlerinde dikkat çeker. Bu durumda "devlet rengi" olarak siyahı benimseyen Hârezmşâh Sultanının, tâbi emîrlere gönderdiği kırmızı oklarda da bu eski geleneğin izleri olması muhtemeldir.[600]

Savaş sanatındaki renklerle ilgili diğer bir anlam da yönlerle alakalıdır. Renkler Türk savaş sanatındaki ordu düzenine yön verme konusunda da kendine yer edinmiştir. Hunlardan itibaren Türk ordu düzeninde renkler her bir yönü ifade etmekteydi. Kuzeyden saldıracak birliklerin atları siyah, güneyden saldıracak birliklerin atları doru (kırmızı), batıdan saldıracak birliklerin atları beyaz ve doğudan saldıracak birliklerin atları gök idi. Bu açıdan yukarıda bahsettiğimiz ok şaftlarının farklı renklere boyanması yönlerle de alakalı olabilir. Ok şaftlarının renkleri konusunda genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; bu renklerin ok uçlarıyla alakalı olabileceği, hakimiyet anlayışıyla alakalı olabileceği, herhangi bir mesajı iletmek için kullanılmış olabileceği sonuçlarına varırız.

Göktürk dönemine ait kurganlardan elde edilen ok şaftı kalıntılarına göre bu dönemde Altaylardaki okların uzunlukları 60-74 cm[601] veya 70-80 cm[602] arasındaydı. Buluntulara göre, ok şaftları söğüt ağacından veya huş ağacı gövdesinden yapılmaktaydı. Ok şaftları tek parça değildi ve genellikle iki veya üç parça ağacın yapıştırılması vasıtasıyla yapılmaktaydı, bu yüzden ok şaftı yapılacak ağaca önem verilirdi.[603]

---

[599] Erkan Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", **Turkish Studies**, Volume 5/2, Spring 2010, s.994.
[600] Göksu, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği….", s.995.
[601] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.150.
[602] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.87.
[603] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.88.

5.1.4. Ok Uçları:

Altay'daki Göktürk dönemine ait kurganlarda en çok bulunan eşyalardan birisi ok uçlarıdır. Göktürk dönemine ait ok uçları yapı maddesine göre iki sınıfa ayrılır. Birincisi: demir ok uçları; İkincisi: boynuzdan yapılan ok uçları. Bu iki sınıf da ok uçlarının şekillerine göre kendi içlerinde farklı tiplere ayrılırlar.

5.1.4.1. Demir Ok Uçları: En çok kullanılan ok uçlarıdır. Demir ok uçlarının tamamı milli yapıya sahiptir ve şekillerine göre farklı guruplara ve farklı tiplere ayrılırlar. Her gurubun kendi içinde farklı tipleri mevcuttur. Demir ok uçları toplamda 5 gurup ve guruplar altında toplamda 11 tip ok ucundan oluşmaktadır.

- **I. Gurup: Üç kanatlı ok uçları**: Birinci gurubu üç kanatlı ok uçları oluşturur ve kendi içinde 5 tipe ayrılır. Birinci tipteki ok uçları uzun bir yapıya sahiptir ve altıgen uçludur. Sivri uçlu olan bu tipteki ok uçlarının bazılarının kanatlarında delikler mevcuttur. Bu tiptekilerin kanat uzunluğu 4,5-6,7 cm arasında, kanat genişliği 2-3 cm ve mil uzunluğu 3-8 cm arasındadır. Bir kısmının da miline ıslık çalan kemik boncuk takılmıştı. Altay'daki birçok kurganda bu ok ucuna rastlanmıştır. İkinci tipteki ok uçları uzun yapılıdır ve beşgen uçludur. Bu tiptekiler de sivri uçludur. Bunların kanat uzunlukları 4,5-5,8 cm arasında, kanat genişlikleri 2,7 cm civarında ve mil uzunlukları da 7-8 cm arasındadır. Üçüncü tipi uzun yapılı ve üçgen uçlu olanlar oluşturmaktadır. Bu tiptekiler sivri uçludur ve kanatları daha incedir. Kanat uzunlukları 4 cm, kanat genişlikleri 1,5-2,3 cm arasında ve mil uzunlukları 4,2-4,8 cm arasındadır. İkinci ve üçüncü tip ok uçlarında da birinci tipte

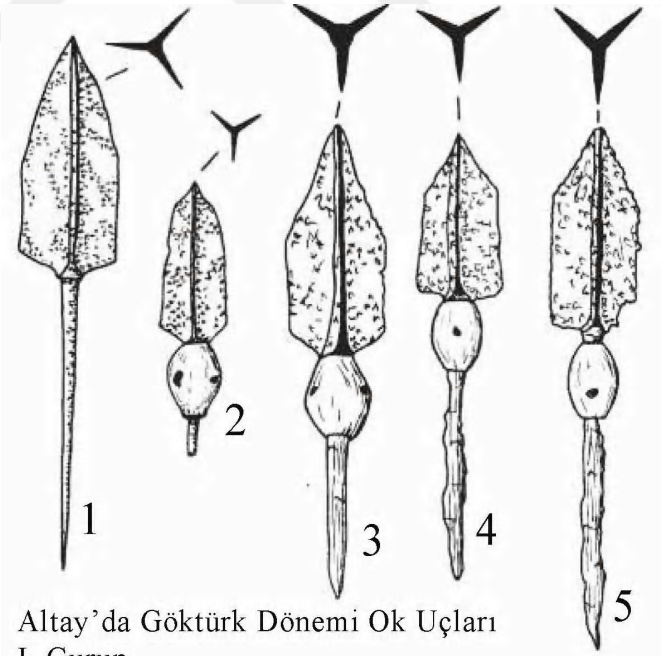

Altay'da Göktürk Dönemi Ok Uçları
I. Gurup
1-3: Birinci Tip
4-5: İkinci Tip
Resim- V.D. Kubarev

olduğu gibi ıslık çalan kemik boncuk takılı olanları vardı. Dördüncü tiptekiler oval kanatlıdır. Sivri uçlu, geniş kanatlı ve omuzları oval şekildedir. Kanat uzunluğu 4,2 cm, kanat genişliği 2,4 cm ve mil uzunluğu 3 cm'dir. Beşinci tip baklava dilimi şeklindedir. Sivri uçlu, geniş kanatlıdır ve kanatlarında yuvarlak delikler vardır. Kanat uzunluğu 3,5 cm, kanat genişliği 2,5 cm, mil uzunluğu 5,5 cm'dir.[604] Genel olarak 5 tipe ayrılan üç kanatlı ok uçlarını Hudyakov[605], bazı ayrıntılara girerek 10 tipe ayırmaktadır.

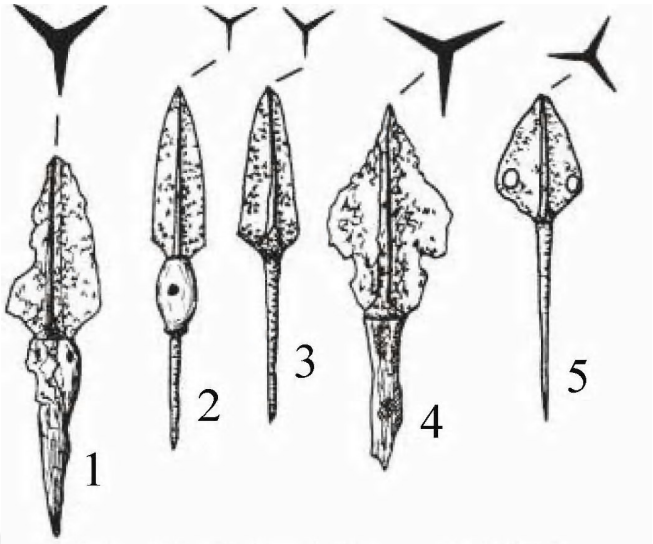

Altay'da Göktürk Dönemi Ok Uçları
I. Gurup
1-3: Üçüncü Tip
4: Dördüncü Tip
5: Beşinci Tip

Resim- V.D. Kubarev

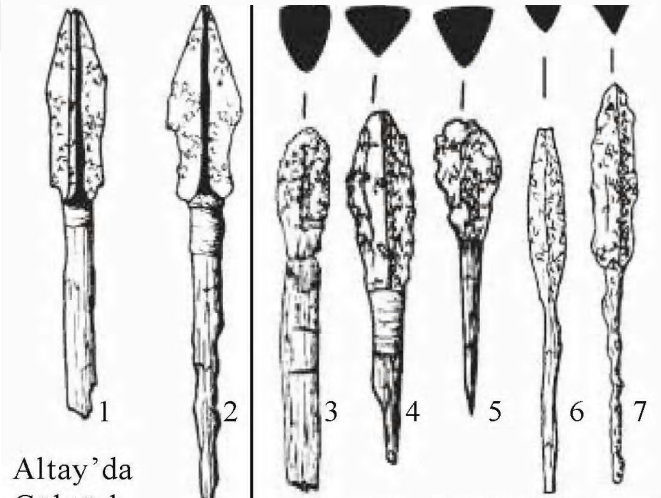

Altay'da Göktürk Dönemi Ok Uçları II. Gurup (1-2)

Res. V.D. Kubarev

Altay'da Göktürk Dönemi Ok Uçları III. Gurup
3-5: Birinci Tip
6-7: İkinci Tip

- **II. Gurup: Üçgen - üç kanatlı ok uçları:** Bu gurupta tek tip ok ucu vardır. Sivri uçlu, üçgen ok uçlarıdır. Kanat uzunluğu 4,8 cm, kanat genişliği 1,5 cm ve mil uzunluğu 5,5-8 cm arasındadır. Ker-Keçu kurganında bu tipteki ok ucundan bulunmuştur.[606] Ayrıca

[604] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.84-85.
[605] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.144-145.
[606] V.A. Mogilnikov, "Kurganı Ker-Keçu (Курганы Кер-Кечу)"**, Problemı İzuçeniya Kulturı Naseleniya Gornogo Altaya (Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1988, s.60-107.

Yustıd ve Barburgazı mezarlıklarında da bu tipe rastlanmıştır.

- **III. Gurup: Üçgen ok uçları:** Bu gurupta iki tip ok ucu vardır. Birinci tipi savaş başlıklı ok uçları oluşturmaktadır. Bu tipin uçları sivri değildir. Kanat uzunlukları 3-4,7 cm arasında, kanat genişlikleri 1,2-2,0 cm arasında ve mil uzunlukları 4,7 cm'dir. İkinci tip uzun-oval şekildedir. Kanat uzunlukları 3,5-4,8 cm arasında, kanat genişliği 1 cm ve mil uzunluğu 4-5 cm arasındadır.[607]

- **IV. Gurup: Dört kenarlı ok uçları:** Tek tip ok ucu olan guruptur. Uzun baklava dilimi şeklinde olan, sivri uçlu eğik omuzlu ok uçlarıdır. Kanat uzunlukları 4 cm, kanat genişlikleri 1,2-1,6 cm ve mil uzunlukları da 4-6 cm'dir. Moğolistan Altaylarındaki Bain-Davane-Aman kurganında ve Talduar I mezarlığındaki 6 numaralı kurganda bu ok uçlarından tespit edilmiştir.[608]

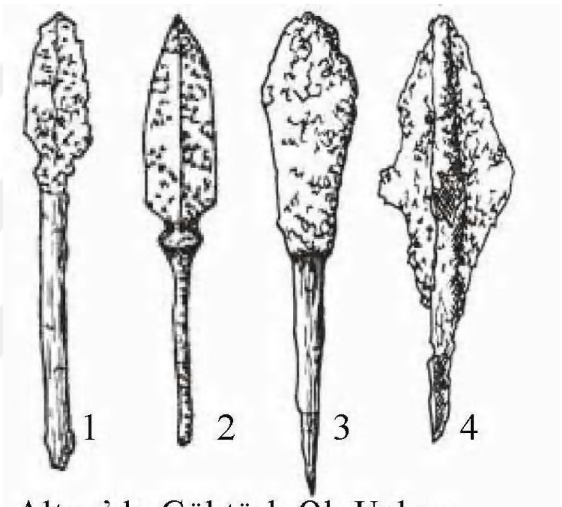

Altay'da Göktürk Ok Uçları
1-2: Dördüncü Gurup, Birinci Tip
3: Beşinci Gurup Birinci Tip
4: Beşinci Gurup İkinci Tip
Resim- V.D. Kubarev

- **V. Gurup: Yassı ok uçları:** Bu gurupta iki tip ok ucu vardır. Birincisi; asimetrik baklava biçimindedir. Ucu sivri değildir, kanat uzunlukları 7,5 cm, kanat genişlikleri 3,5 cm ve mil uzunluğu 7,5 cm'dir. İkincisi; baklava biçimindeki ok uçlarıdır. Sivri uçludur, kanat uzunluğu 5,8 cm, kanat genişliği 3 cm ve mil uzunluğu 3,8 cm'dir.[609]

5.1.4.2. Kemik (Boynuz) Ok Uçları: Göktürk döneminde Altay'da sadece tek tip kemik ok uçları tespit edilmiştir. Altay'da bu döneme gelindiğinde artık kemik ok uçlarının kullanımı azalmış, daha çok demir ok uçları kullanılmaya başlanmıştır. Hatta kullanılan ok

[607] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.85.
[608] G.V. Kubarev, Novıy Serebranıy Sosud iz Talduaira (Новый серебряный сосуд из. Талдуаира)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, № 1, Gorno-Altaysk 1995, s.164-182.
[609] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.86.

uçlarının neredeyse tamamı demirden yapılmıştır.

Altay'da Göktürk döneminde kullanılan kemik ok uçları yuvalıdır ve uzun beşgen uçludur. Bu kemik ok ucunun kanat uzunluğu 8 cm, kanat genişliği ise 1,8 cm'dir.[610]

Altay'da Göktürk döneminde en çok yayılan ok uçları üç kanatlı olan tiplerdi. Üç kanatlı ok uçları birtakım küçük değişikliklere uğrasa da M.S. I. binin sonu II. binin başına kadar kullanılmıştır. Üç kanatlı ok uçlarının bir kısmının kanatlarında yuvarlak delikler mevcuttu. Açılan bu delikler sayesinde okun havada dönerek gittiği ve bundan dolayı da okun uçuş hızının ve delici gücünün arttığı düşünülmektedir.[611] Üç kanatlı ok uçlarının bir kısmında ıslık çalan kemik boncuklar da mevcuttu. Resimlerde de görülen bu ıslık çalan kemik boncuklu ok uçların kullanımı Hun döneminde başlamış Göktürklerle devam etmiştir.

Kemik ok uçlarının oldukça az bulunması hatta Dağlık Altay'da sadece Katanda-III mezarlığındaki 11 numaralı kurganda bulunması[612], diğer kurganlarda bulunanların tamamının demir olması, bu dönemde artık kemik ok ucu kullanımına son verildiğini göstermektedir.

5.1.5. Okluk (Sadak):

Okların korunması ve taşınması açısından önem arz eden silah takımlarından birisidir. Altay'da Göktürk dönemine ait çok sayıda kurganda okluk kalıntıları bulunmuştur, hatta bir bütün olarak okluk kalıntısının olduğu kurganlar mevcuttur.

Göktürklere ait 2 tür okluk mevcuttu. Birincisi kapaklı olan kapalı okluk, ikincisi ise kapağı olmayan açık okluktu. Kapaklı okluklara Moğolistan, Kazakistan ve Rusya Altaylarındaki Göktürk kurganlarında rastlanmıştır. Bu tipteki oklukların ortalama boyu boğaz kısmına kadar 70 cm ve boğazdan yukarısı 15 cm idi. Ortalama genişlikleri ise 18 cm idi. Kapalı oklukların da iki tipi mevcuttu. Bunlardan birisinin tabanı genişti ve bu tip okluklarda oklar, uçları yukarı gelecek şekilde yerleştirilirdi. İkincisi ise tam tersi idi. Yani okluğun yukarı kısmı genişti ve bu tipteki okluklarda oklar, ok ucu aşağıya gelecek şekilde

---

[610] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.147.

[611] B.B. Ovçinnikova, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI.-X. yy. (Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв.)**, Sverdlovsk 1990, s.73.; V.P. Levaşova, **İz Dalekogo Proşlogo Yujnoy Çasti Krasnoyarskogo Kraya (Из далекого прошлого южной части Красноярского края)**, Krasnoyarsk 1939, s.52-53.

[612] Yu.T. Mamadakov, V.V. Gorbunov, "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Ktanda-3 (Древнетюркские курганы могильника Катанда-3)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, Gorno-Altaysk 1997, s.115-129.

yerleştirilirdi. Bazı kurganlarda okluklar, içinde oklarıyla birlikte bulunmuştur.[613]

Bu dönem oklukları genel olarak huş ağacı kabuğundan yapılmaktaydı. Altay'da Göktürk dönemine ait Yustıd XII mezarlığındaki 29 numaralı kurganda bulunan okluk tek parça halindeydi, bu okluğun boğaz kısmına kadarki boyu 92 cm, boğazdan yukarısı 15 cm'dir, aynı okluğun alt kısmının genişliği 22 cm ve boğaz kısmının genişliği de 13,5 cm'dir. Okluk orta yerinden kırılmış ve daha sonra tamir edilmişe benziyordu. Okluğun aşağı kısmı huş ağacı kabuğundan yapılan ilave şeritlerle sağlamlaştırılmıştı. Okluğun kenarlarında çok sayıda delikler mevcuttu ve boğaz kısmında yukarıyla aşağıyı birbirine tutturan kemik plakalar vardı. Okluğun kenarlarında ve ortasında ağaç ve kemik plaka izleri mevcuttu ve bu plakalar iki delik vasıtasıyla sinir veya iple okluğa bağlanmıştı. Okluğun yarım daire şeklindeki kapağında da çok sayıda delik mevcuttu.[614] Aşağıda resmi görülen bu tipteki kapaklı olanlar *kapalı okluk* olarak tanımlanmaktadır. Kapağı olmayan okluklar ise *açık okluk* olarak tanımlanmaktadır. Okluklara okların yerleştirilmesi okluğun şekliyle alakalı olup kapalı okluklarda oklar, ok ucu yukarıya gelecek şekilde yerleştirilmekteydi.

Açık oklukların şekli kapalı olanların tam tersidir. Yani kapalı oklukların tersine açık okluklarda okluğun üst kısmı geniş, alt kısmı dardır. Açık okluklar, kapalı okluklara göre biraz daha uzundu ve okların okluğun içine yerleştirilme şekli de farklı idi. Açık okluklarda oklar kapalı okluklara göre ters istikamette yerleştirilmekte, okların uç kısımları aşağı tarafa gelecek şekilde konmaktaydı.[615] Bu durum yukarıda söylediğimiz *okluğun şekline göre okların yerleştirilmesi* sözünü desteklemektedir. Anlaşılan okların uç kısmı okluğun dar kısmına gelecek şekilde ve okların yelek takılan baş kısmı da okluğun geniş olan tarafına gelecek şekilde yerleştirilmekteydi. Okluğun şeklinden ve okların okluklara yerleştirilme tarzlarından anladığımız kadarıyla, muhtemelen okluğun şekli oklar göz önüne alınarak belirlenmekteydi. Yani okların yelek takılan baş kısmı daha fazla yer kapladığı ve ok uçlarının bulunduğu taraf da daha az yer kapladığı için, okluk yapılırken ok ucunun geleceği taraf dar, okun yelek kısmının geleceği taraf da geniş yapılmaktaydı.

---

[613] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.151.
[614] Kubarev, **Kurganı Yustıda**, s.92.
[615] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.90.

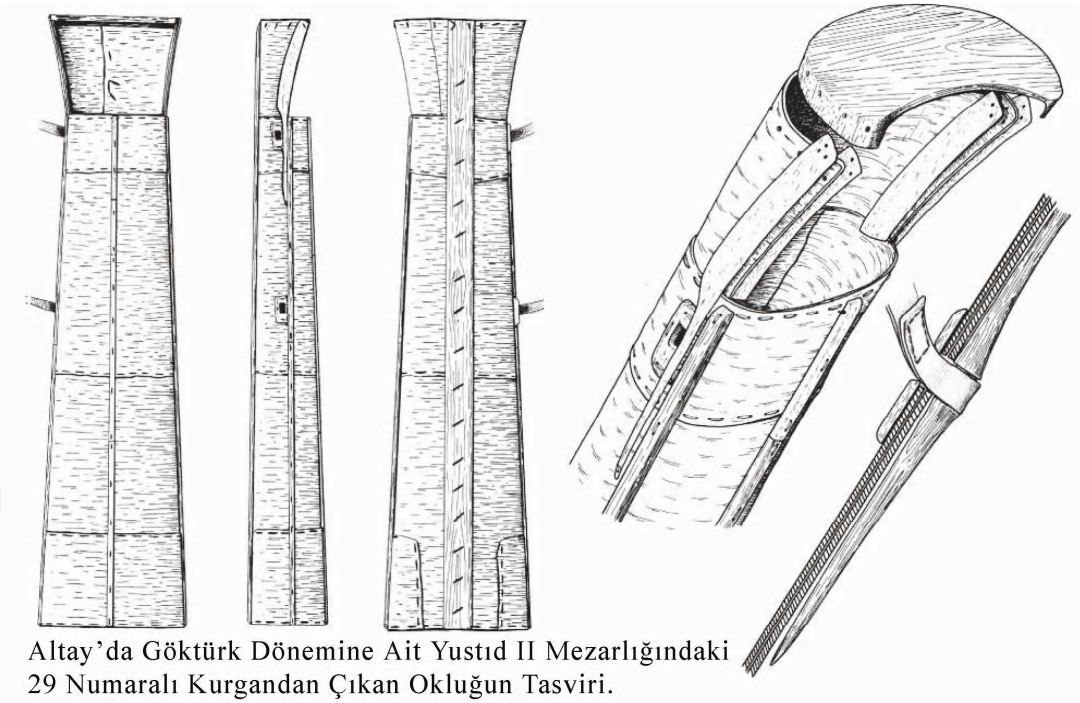

Altay'da Göktürk Dönemine Ait Yustıd II Mezarlığındaki 29 Numaralı Kurgandan Çıkan Okluğun Tasviri.

Resim- D.V. Pozdnakova

Kazılardan elde edilen veriler okluğun kullanımı hakkında bilgi verememektedir ancak bulunan figür ve tasvirler okluğun kullanımı hakkında bilgiler sunmaktadır. Göktürk dönemine ait figür ve tasvirlere göre savaşçı, okluğu sağ tarafına asmaktaydı. Okluğun sol tarafına iki delik açılıp buralara bağlanan uzun kemerler vasıtasıyla sağ tarafa takılmaktaydı.[616]

Göktürk döneminde iki tip okluk kullanılmıştır: Kapaklı (Kapalı) ve Kapaksız (Açık) okluklar. Kapaklı okluklar diğerine göre daha çok yayılmıştır hatta Göktürkler sayesinde bu okluklar Çin, Japonya, Orta Asya, Kafkaslar gibi yerlere de yayılmıştır.[617]

5.1.6. Hançerler:

Göktürk Hançerleri demirden yapılmıştır ve çift tarafı da kesicidir. Hançerlerin namluları ve kabzaları genellikle düzdür. Korumalığı, kabzası ve namlusuna göre çeşitli tipleri vardır. Bu tipleri aşağıdaki gibi 4 kategoride incelemek mümkündür.[618]

1- Korumalığı olmayan Göktürk hançerleri. Kabzası düz olan bu hançerlerden

[616] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.90.
[617] B.B. Ovçinnikova, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI.-X. vv. (Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв)**, Cverdlok 1990, s.76.
[618] Gorbunov, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv.**, II, s. 79-80.

Katanda III ve Blijniye Yelbanı VI mezarlıklarında bulunmuştur. Namlu uzunlukları ortalama 10,5-20,5 cm, namlu genişliği 2-3,8 cm ve kalınlığı 0,3-0,7 cm arasındadır. Kabzasının uzunluğu 3,2-12,5 cm arasında, kabza genişliği 1,6-2,4 cm arasındadır.

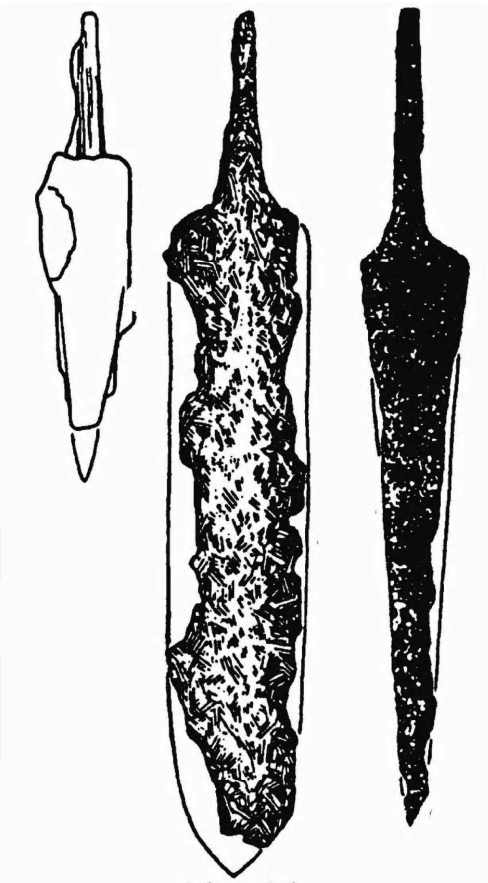

Altay'da
Göktürk Hançerleri
Resim- V.V. Gorbunov

2- Korumalığı olan Göktürk Hançerleri. Dikdörtgen şeklinde gümüş korumalığı vardır. Namlu uzunluğu ortalama 18 cm, namlu genişliği 2,2 ve namlu kalınlığı 0,7 cm'dir. Kabza uzunluğu 10,5 cm ve kalınlığı 1,2 cm civarındadır. Korumalığı ise 3,2 cm uzunluğunda, 1,3 cm eninde ve 1 cm kalınlığındadır.

3- Namlusu üçgen şeklinde olan Göktürk hançerleri. Çift tarafı da kesicidir ve namlusunun ucu sivri bir yapıda olup, ucundan kabzaya kadar olan kısım, yani namlunun tamamı üçgen bir görünüme sahiptir. Bu hançer tipinin boyları farklılık gösterir, namlu boyları 9 ila 16 cm arasında, namlu eni 2,5-4 cm arasında ve namlu kalınlığı 0,3-0,4 cm arasındadır. Kudırge mezarlığında bu tipteki hançerlere rastlanmıştır.

4- Namlusu omurgalı olan hançerler. Her iki ağızdan namlunun ortasına doğru kalınlaşan ve namlu ortasında bir hat şeklinde omurga oluşturan hançer tipleridir. Hançerlerin namlu boyları 13-20 cm arasında, namlu eni 2,8-3,5 cm arasında ve namlu kalınlığı 0,4-0,7 cm arasındadır. Kabzası 5-6 cm uzunluğunda, 1,8-2,3 cm kalınlığındadır.

Göktürk dönemine ait hançerler balballar üzerinde de sıklıkla tasvir edilmektedir. Balballar üzerindeki tasvirlere göre hançerler kemerin ön kısmına takılmaktaydı ve Altay'da bulunan balballar üzerindeki hançerler de kurganlarda bulunanlar gibi genellikle korumalığı olmayan tiplerdendir. Kurganlarda bulunan hançerlerin kabzaları genellikle düzdür ancak balballar üzerinde eğri kabzalı hançerler de tasvir edilmiştir.[619]

[619] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.156.

5.1.7. Mızrak:

Bir ağaç saptan ve bir de demir uçtan oluşan mızraklara ait buluntuları ağaç saplar çürüdüğü için sadece mızrak uçları oluşturmaktadır. Altay'da Göktürk dönemine ait mızrak uçlarının tamamı demirden yapılmıştır ve tamamı yuvalıdır. Mızrak uçları kanat yapısına göre 2 tipe ayrılır.

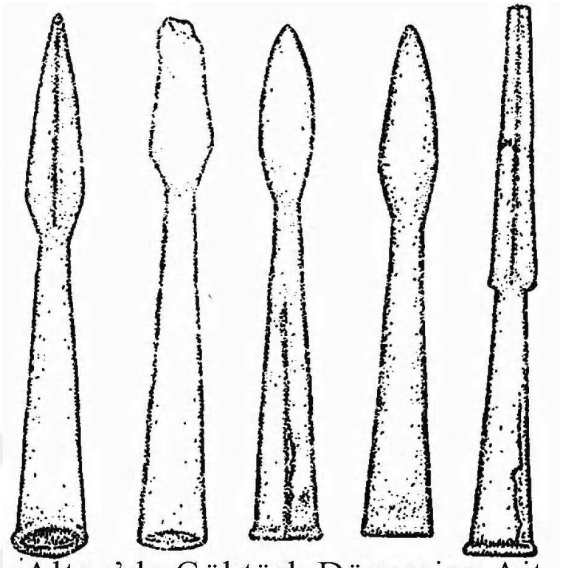

Altay'da Göktürk Dönemine Ait Mızrak Uçları
Resim- Yu.S. Hudyakov

1- Uzun-beşgen uçlu olanlar. Demirden yapılmıştır ve yuvalıdır. Sivri uçludur. Bu tipe ait mızrak uçlarının kanat uzunlukları 10-14 cm arasında, kanat genişlikleri 1,6-1,7 cm civarında ve yuva derinliği de 8 cm civarındadır.

2- Uzun-üçgen uçlu olan tiptir. Sivri uçludurlar. Kanat uzunlukları 15-16 cm civarında, kanat genişlikleri 2,5 cm ve yuva derinliği 7,6 cm civarındadır.[620]

Göktürklere ait mızrak uçları Altay'da oldukça az sayıda bulunmuştur. Rusya Altaylarında Katanda[621] ve Yakonur[622] mezarlıklarındaki kurganlarda bu döneme ait mızrak uçları bulunmuştur. Kazakistan'da Issık'ta 5 numaralı kurganda[623] ve Moğolistan'da Argaan-gol mezarlığında[624] Göktürklere ait mızrak uçları tespit edilmiştir.

5.1.8. Balta:

Savaş baltaları yakın dövüşte kullanılan yardımcı silahtır. Rusya Altaylarında Göktürk dönemine ait savaş baltalarına oldukça az sayıda rastlanmıştır. Rusya Altaylarında

---

[620] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.98.
[621] A.A. Gavrilova, **Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen (Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен)**, Moskova-Leningrad 1965, s.53-56.
[622] M.P. Gryaznov, "Raskopki na Altaye: v 1939 g. (Раскопки на Алтае: в 1939 г.)", **Soobş. Gos. Ermitaja (Сообщ. Гос. Эрмитажа)**, Sayı I, 1940, s.17-21.
[623] F.P. Grigoryev, A.S. Zagorodniy, "Srednebekovıye Pominalnıye Ogradki Mogilnika İssık (Средневековые поминальные оградки могильника Иссык)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Cilt V, Sayı 2, Barnaul 1995, s.176-181.
[624] Yu.S. Hudyakov, D. Tseveendorj, "Kompleks Nahodok Drevneturkskogo Vremeni iz Argaan-gola (Комплекс находок древнетюркского времени из Аргаан-гола)", **Arheologiy Sudlal (Археологийн Судлал)**, Cilt XI, Ulanbatur 1985, s.98-102.

yer alan Göktürk kurganlarından Çoburak I mezarlığındaki 2 numaralı kurganda 2 tane[625], Katanda II mezarlığındaki 2 numaralı kurganda 1 tane[626], Uzuntal V mezarlığındaki 2 numaralı kurganda 1 tane savaş baltası tespit edilmiştir. Uzuntal V mezarlığındaki 2 numaralı kurganda tespit edilen baltanın sapı 65-70 cm uzunluğundaydı.[627]

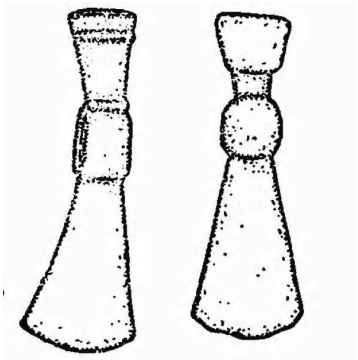

Altay'da Göktürk Baltaları

Resim: Yu. S. Hudyakov

Colin I mezarlığındaki 9 numaralı kurganda da bir tane savaş baltası bulunmuştur. Bu baltanın uzunluğu 11 cm, kesici kısmının eni 3 cm, baltanın arka kısmının uzunluğu da 2 cm idi. Baltanın sapı ise 30 cm idi. Colin I'de bulunan balta, Katanda II ve Uzuntal V'te bulunan baltalara benzemekteydi.[628]

Katanda II ve Uzuntal V mezarlıklarında bulunan baltalar ince ağızlıdır ve baltanın arka tarafı uzundur. Bu kurganlardaki baltaların boyu 8 cm, namlunun genişliği 4,5 cm ve baltanın arka kısmı 3,5 cm'dir. Baltanın arka tarafı yuvarlak şekildedir.[629]

5.1.9. Kılıç:

Altay'da Göktürk dönemine ait kurganlarda ve balballar üzerindeki tasvirlerde hem kılıçlara hem de kılıç kınlarına rastlanmıştır. Göktürk kılıçlarının tamamı demirden yapılmıştır ancak kılıç üzerinde süsleme amaçlı veya başka amaçlı bronzdan yapılmış parçalar da yer almaktaydı. Göktürklere ait bulunan kılıçları incelediğimizde genel olarak üç tip kılıç olduğunu görmekteyiz: namlusu düz olan kılıçlar, kabzası eğri olan kılıçlar ve eğri kılıçlar.

Göktürk Dönemine ait Kalbak-Taş mezarlığındaki 2 numaralı kurganda 93 cm uzunluğunda bir demir namlu bulunmuştur. Kılıca ait olan bu namlu düz yapılıydı. İnsan iskeletinin sağ tarafı boyunca yerleştirilmiş olan namlunun kabzası 15 cm, kabza

---

[625] A.P. Borodovskiy, İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-pominalnıh Kompleksov Drevneturkskogo Vremeni na Severnoy Katuni (Исследование одного из погребально-поминальных комплексов древнетюркского времени на Средней Катуни)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul 1994, s.75-82.

[626] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik**…, s.55.

[627] D.G. Savinov, "Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala: K Voprosu o Vıdelenii Kurayskoy Kulturı (Савинов Д.Г. Древнетюркские курганы Узунтала: К вопросу о выделении курайской культуры)", **Arheologiya Severnoy Azii (Археология Северной Азии)**, Novosibirsk 1982, s.102-122.

[628] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.99.

kısmındaki genişliği 3-4 cm, uç kısmına yakın yerdeki genişliği 2,5-3 cm'dir. Çürümüş olan kalıntılardan kabzanın ahşap olduğu ve kabza başında yuvarlak bir bronz başlık olduğu anlaşılmaktadır. Tek tarafı kesici olan namlu ağaç bir kın içinde yer almaktaydı. Kalan parçalardan kının iki parça ağaç levhadan yapıldığı ve üzerinin de deriyle kaplandığı anlaşılmaktadır. Kın üzerinde korumalığa yakın kısımda 1,3 cm genişliğinde bronz kaplama mevcuttu. Bu kısımda ve orta kısımda kemer takmak ve asmak için figürlü bronz tokalar vardı. Tüm bronz parçalar parlatılmıştı.[630]

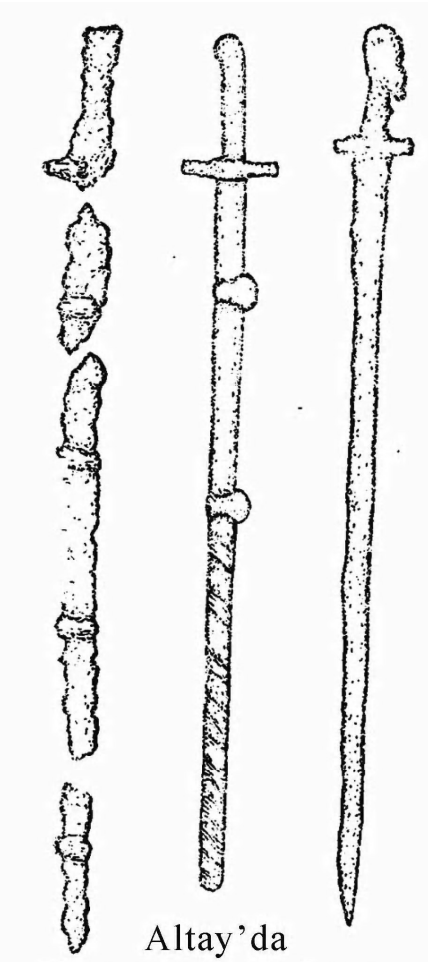

Altay'da Kurganlarda Bulunan Göktürk Kılıçları

Resim- Yu.S. Hudyakov

Altay'da Kudırge mezarlığındaki 9 numaralı kurganda da düz namlulu demir bir kılıç tespit edilmiştir. Bu kılıcın da kabzası 15 cm uzunluğundaydı. Namlunun uzunluğu 64 cm ve namlu uzunluğu da 2,4 cm idi. Kınına ait 4 parça tespit edilmiştir. Korumalığı düz olan kılıç çürümüş haldeydi ve parçalar halinde bulunmuştur.[631] Bu yüzden tam olarak betimleyici bilgi elde edilememiştir.

Düz namlulu kılıçlara balballar üzerindeki tasvirlerde de rastlanmıştır. Rusya Altaylarındaki 5 balbalda, Moğolistan Altaylarındaki 9 balbalda Göktürklere ait düz namlulu kılıç tasviri mevcuttur. Bunların tamamında da namlunun yukarı tarafında koruma ve kabza mevcuttur. Kılıç namluları kın içindedir ve kınlar üzerinde asmak için kemer bağlı iki toka vardır. Kılıçların korumalıkları genellikle düz olmakla birlikte bazılarında korumalığın uç kısımları namluya doğru kıvrılmıştır. Balballar üzerindeki figürlerde namlusu düz ancak kabzası eğri olan bir kılıç türü daha görülmektedir. Bu tip kılıçların olduğu balballardan Rusya Altaylarında ve Moğolistan

---

[629] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.157-158.
[630] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.100.
[631] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.153.

Altaylarında tespit edilmiştir. [632] Balballar üzerinde namlusu düz olan kılıçların yanı sıra eğri kılıçlar da tasvir edilmiştir. Tasvir edilen kılıçların tamamı kın içindedir ve tamamında kemer takılıdır.

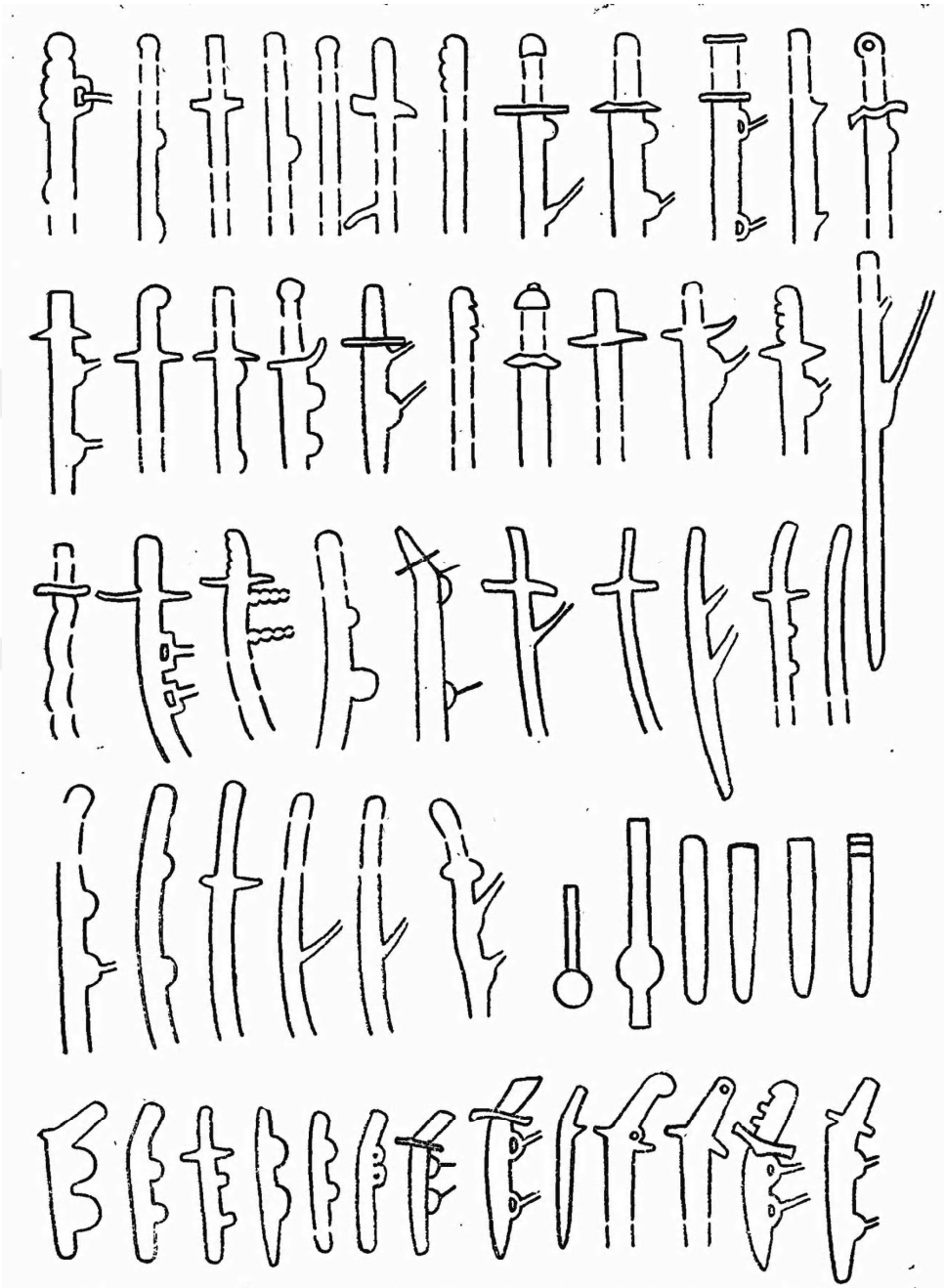

Balballar Üzerinde Tasviri Yapılan Göktürk Kılıçları

Resim- Yu.S. Hudyakov

[632] Hudyakov, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov**…, s.154.

5.2. Savunma Silahları:

5.2.1. Zırh:

Göktürk zırhları hem demir plakalardan hem de demir veya bronz halkalardan yapılmaktaydı. Halkalardan örme zırhlar, plakalardan yapılanlara göre daha azdı. Zırh yapımında genel olarak demir kullanılmıştır, hatta plakalardan oluşan zırhların tamamı demirden yapılmıştır, bronz ise sadece halkalardan oluşan örme zırh yapımında kullanılmıştır. Bununla birlikte örme zırhların tamamı bronzdan değildi, demir halkalardan yapılan örme zırhlar da mevcuttu.

Göktürklere ait zırh veya zırh kalıntılarına Rusya Altaylarında yer alan Kudırge[633], Uzuntal I[634], Balık-Sook I[635], Borotal I[636], mezarlıklarındaki kurganlarda rastlanmıştır. Moğolistan Altaylarında Nahiugiyn Manhan[637] ve Zagal[638] mezarlıkları, Kazakistan Altaylarında Alatau köyü[639], Cartas mezarlığı 80 numaralı kurgan[640], Issık kurganı[641] vb. arkeolojik kalıntılar da Göktürk zırhlarının bulunduğu yerlerdir. Balık-Sook I mezarlığındaki 11 numaralı kurgan yağmalanmış olmasına rağmen, burada bir bütün olarak zırh bulunmuştur. Diğer kurganlarda ise zırha ait demir plaka parçaları bulunmuştur.

Altay'daki Göktürk zırhları plakalı ve örme zırhlar olarak iki bölüme ayrılır. Demir plakalı zırhlar, zırhı oluşturan plakaların boyutu, şekli ve üzerindeki deliklerin sayısına göre

---

[633] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge Kak İstoçnik**…, s.60-65.
[634] Savinov, "Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala…", s.102-122.
[635] G.V. Kubarev, V.D. Kubarev, **"Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka"**, s.64-82.
[636] V.D. Kubarev**, "Drevneturkskiye Kenotafı Borotala"**, s.136-148.
[637] Yu.S. Hudyakov, D. Bayar, "Srednevekovıy Pamyatnik v Mestnosti Nahiuygin-Manhan v Pustıniye Mongol Els (Средневековый памятник в местности Нахиуйгин-Манхан в пустыне Монгол Элс)", **Severnaya Aziyai Sosedniye Territorii v Sredniye Veka (Северная Азия и соседние территории в средние века)**, Novosibirsk 1992, s.36-44.
[638] Yu.S. Hudyakov, H. Lhagvasuren, "Nahodki iz Drevneturkskogo Pogrebeniya v Mesnosti Zagal v Mongolskom Altaye (Находки из древнетюркского погребения в местности Загал в Монгольском Алтае)", **Drevnosti Altaya: Mejvuz. Sb. Nauç. Tr. (Древности Алтая: Межвуз. сб. науч. тр.)**, Gorno-Altaysk 2002, s.94-105.
[639] J.K. Kurmankulov, "Pogrebeniye Voina Ranneturkskogo Vremeni (Погребение воина раннетюркского времени)", **Arheologiçeskiye İssledovaniye Drevnogo i Srednevekovogo Kazahstana (Археол. исслед. древ. и средневекового Казахстана)**, Almatı 1980, s.191-197.
[640] Yu.İ. Trifanov, "Cartas (Джартас)", **Arheologiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES (Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС)**, Almatı 1987б, s.115-129.
[641] F.P. Grigoryev, A.S. Zagorodnıy, "Srednevekovıye Pominalnıye Ogradki Mogilnika Issık (Средневековые поминальные оградки могильника Иссык)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Cilt V, Sayı 2, Barnaul 1995, s.176-181.

farklılık arz etmektedir. Bu dönem zırhları genel olarak aşağıdaki 4 tipe ayrılırlar:[642]

1- Üst tarafı yuvarlak olan ve aşağı kısmı da dikdörtgene benzer şekilde olan demir plakalardan yapılan zırhlardır. Bu plakaların uzunlukları 7-7,5 cm, genişlikleri 2-2,7 cm ve kalınlıkları 0,1-0,3 cm arasındadır. Her plakada 12 adet delik mevcuttur.

2- Üst tarafı yuvarlak olan ve aşağı kısmı da dikdörtgene benzer şekilde olan demir plakalardan yapılan zırhlardır. Bu plakaların uzunlukları 9,5-10 cm, genişlikleri 2,3-3 cm ve kalınlıkları 0,1-0,2 cm arasındadır. Birisi 13, diğeri de 14 delikli olmak üzere iki türü vardır.

3- Üst tarafa doğru sivrilen ve alt tarafı da dikdörtgen şeklindeki demir plakalardan yapılan zırhlardır. Bu plakaların uzunlukları 6,5-7 cm, genişlikleri 0,7-1 cm ve kalınlıkları 0,1-0,2 cm arasındadır. Birisi 14, diğeri ise 15 delikli olan iki türü vardır.

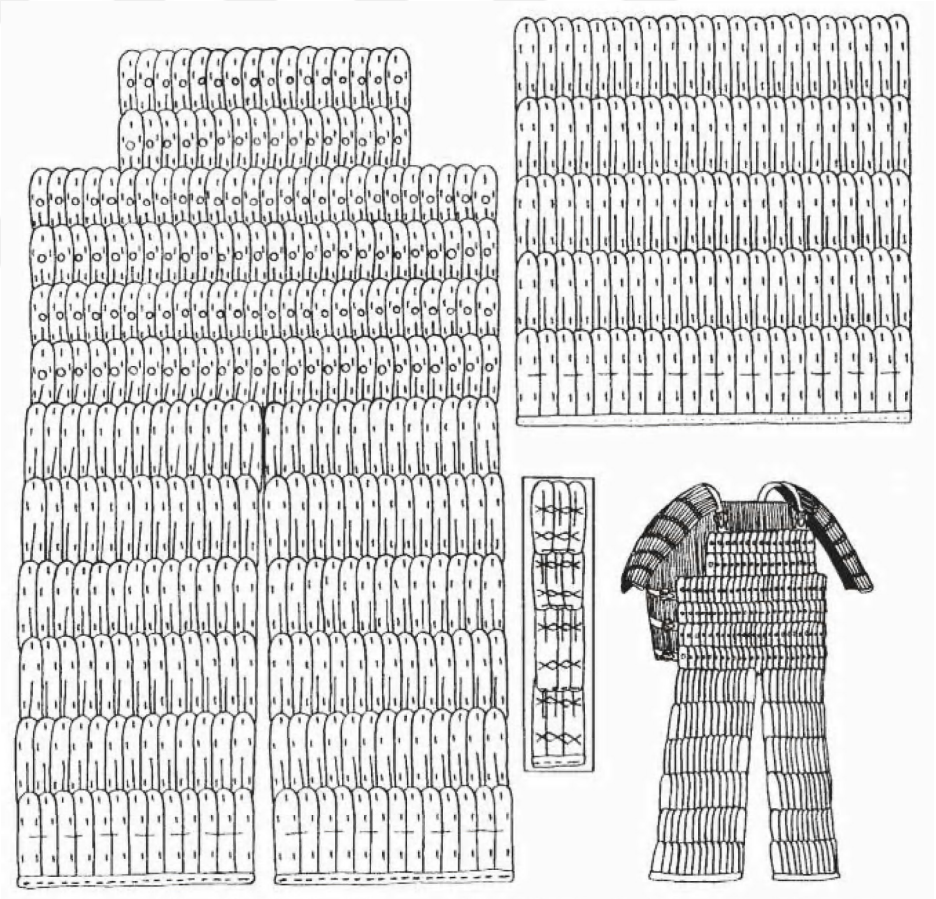

Altay'da Göktürklere Ait Plakalı Demir Zırhlar

Resim- V.D. Kubarev

[642] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.102-103.

4- Üst tarafı yuvarlak olan ve aşağı kısmı da dikdörtgene benzer şekilde olan demir plakalardan yapılan zırhlardır. Bu plakaların uzunlukları 18 cm civarında, genişlikleri 3,0-3,7 cm ve kalınlıkları 0,2-0,3 cm arasındadır. Her plakada 27 adet delik mevcuttur.

Bronz halkalardan ve demir halkalardan yapılmış örme zırh kalıntılarına da rastlanmıştır. Bronz halkaların çapı 0,7-0,8 cm, genişliği 0,1 cm ve kalınlığı 0,07 cm civarındadır. Demir halkaların ise çapı 1,6-1,7 cm, genişliği 0,3-0,4 cm, kalınlığı 0,2 cm arasındadır.[643]

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre demir plakalı zırhlar yapılırken, önce plakalar hazırlanır ve üzerlerine delikleri açılır ve bu delikler vasıtasıyla deriden yapılmış iplerle birbirlerine tutturulurdu. Plakalar birleştirilip zırh meydana getirilirken aşağıdan başlanır ve aşağıdan yukarıya doğru deri iplerle plakalar birleştirilerek zırh meydana getirilirdi. Göktürklere ait bu zırhlar sadece Altay'da değil Altay çevresinde de yayılmıştır ve kurganlara ilaveten kaya resimlerinde de çeşitli tasvirlerde de örneklerine rastlanmıştır.[644]

5.2.2.Miğfer:

Göktürklere ait Altay'da bulunan miğferler genel olarak demirden yapılmıştı ve zırh yapımında kullanılan hem plakalar hem de halkalar miğferde mevcuttu. Miğferlerin üst kısımları demir plakalardan yapılmaktaydı ve alt kısımları da örme zırh dediğimiz demir ve bronz halkalardan oluşan maddeyle yapılmaktaydı.

Miğferin üst kısmı iki kısımdan oluşmaktaydı: tepesine yerleştirilen yuvarlak demir plaka ve etrafına dizilen ince uzun demir plakalar. İlk olarak ortası biraz daha kabarık olan 12x10 cm ebatlarında yuvarlak bir demir parçası hazırlanır ve onun etrafına şapka oluşturacak tarzda yarım daire şeklinde bükülmüş 23 adet demir plaka yerleştirilirdi. Bu demir plakaların uzunlukları 17-18 cm'dir, her plakada 27 adet delik mevcuttur ve bu delikler vasıtasıyla birbirlerine tutturulurlar. Demir plakaların tepe demirine birleştiği yer dairesel olarak 19-22 cm arasındadır, plakaların oluşturduğu en geniş çevre ise 65 cm'dir. Plakalar hem tepe demirine hem de birbirlerine, deriden hazırlanan iplerle tutturulmuştur. Alın bölgesine kadar çepeçevre kapatacak şekilde plakalardan hazırlanan başlığın alt

[643] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.104.
[644] M.V. Gorelik, "Stepnoy Boy: İz İstorii Voennogo Dela Tataro-Mongolov (Степной бой: Из истории военного дела татаро-монголов)", **Voennoye Delo Drevnego i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy**

kısmına ise boyunu ve omuzları kapatacak şekilde demir ve bronz halkalardan örülmüş örme zırh parçası eklenirdi. Miğferdeki örme zırhın halkaları hem bronzdan hem de demirden yapılmakta ve bunlar örülürken bronz ve demir halkalar hatlar oluşturacak şekilde yerleştirilmekteydi. Yani şeritler halinde bir sıra demir ve bir sıra bronz şeklinde yerleştirilmekteydi.[645] Sonuçta sadece insan yüzünün açık kaldığı geriye kalan baş, alın, boyun ve omuz kısımlarını kapatan bir miğfer ortaya çıkmaktaydı. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler incelendiğinde Altaylarda Göktürklere ait bahsi geçen tek tip miğfer olduğu görülmektedir. Altay'da Göktürklere ait az sayıda miğfer parçası ele geçirilmiş ve bunların tamamının da aynı tip miğferlere ait olduğu tespit edilmiştir.

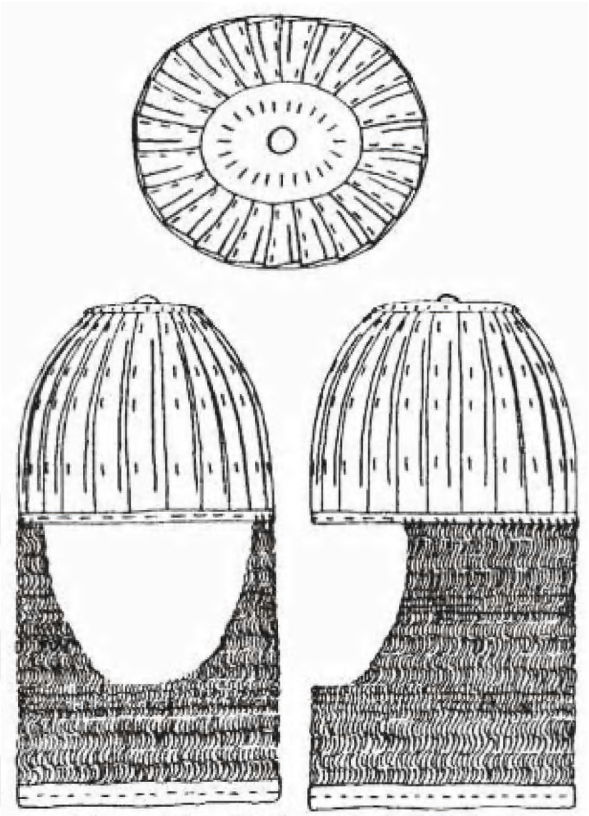

Altay'da Göktürk Miğferi
Resim- V.D. Kubarev

5.2.3. Kalkan:

Göktürkler yuvarlak şekilde ve fazla büyük olmayan bir kalkan kullanmaktaydılar. Altay'da Göktürklere ait tek parça halinde bir kalkan henüz bulunamamıştır. Ancak Altay çevresinde mevcuttur, Altay çevresinde şimdiye kadar Göktürklere ait tek parça halinde kalkan bulunan yer Tuva'dır, Tuva'da bir kurganda bulunmuştur. Bu buluntuya göre kalkan yaklaşık 1 cm kalınlığındaki 5 parça ağaçtan yapılmıştı ve 78 cm çapındaydı. Tahtalar deriden hazırlanan kemerler vasıtasıyla birbirlerine tutturulmuşlardı.[646]

Tsentralnoy Azii (Военное дело древнего и средневекового населения Северной Центральной Азии), Novosibirsk 1990, s.155-160.

[645] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.105-106.

[646] B.B. Ovçinnikova, Pogrebeniye Drevneturkskogo Voina v Tsentralnoy Tuve (Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве), **SA (CA)**, Sayı 3, 1982, s.210-218.

B. AFANASYEVO'DAN GÖKTÜRKLERE ALTAY TÜRK SİLAHLARININ GELİŞİMİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın amacı Afanasyevo kültüründen Göktürklere kadar yaklaşık 3700-3800 yıllık bir dönem içinde Altay silahlarını, arkeolojik kazılarda elde edilen veriler ışığında açıklamak ve değerlendirmektir.

1. Saldırı Silahları

1.1. Yaylar: Altay Türk silahlarını en başta yaylar oluşturmaktadır. Kurganlarda ve yerleşim yerlerinde yaya ait ilk örnekler ise İskit dönemi erserlerinde görülmektedir. İskitlerden önceki dönemler olan Afanasyevo ve Andronovo kültürlerine ait kurgan ve yerleşim yerlerinde yay bulunamamış olsa bile ok uçlarının varlığından yay kullanıldığına dair bilgiler elde edilmektedir. Ancak bu dönemlerde kullanılan yayların şekli ve mekanizması hakkında maalesef bilgi edinememekteyiz, sadece varlığını bilmekteyiz. İskitlerden itibaren kurganlarda yer alan yaylar ise Göktürklere kadar ve hatta Göktürk sonrasında da aynı mekanizma ve yapım tekniğiyle kullanılmış sadece küçük değişiklikler yapılmıştır. Ağaç ve özellikle huş ağacı, balık tutkalı, balık derisi, hayvan siniri, boynuzdan elde edilen kemik plakalar Altay Türk yayının ana maddelerini oluşturmuştur. Huş ağacından yapılan ve birkaç tabaka halinde birleştirilen çıtalar ana gövdeyi oluşturmuştur, ana gövdeyi oluşturan bu çıtalar bazen kemik çivilerle bazen de balık tutkalıyla birbirine tutturulmuş, üzeri de huş ağacı kabuğu veya balık derisiyle sarılmıştır, sonraki işlemde ise kemik kaplamalar yerleştirilmiş ve üzeri hayvan siniriyle sarılmıştır. Bu yapım tekniği dönemlere göre farklıdır.

Erken İskit döneminde yaylar, huş ağacından hazırlanan 4 tabaka çıtanın kemik çivilerle birbirine tutturulması vasıtasıyla yapılıyordu. Kemik çivilerle birbirine tutturulan

bu çıtaların üzeri ise huş ağacı kabuğuyla sarılıyordu. Yayın kirişi de hayvan sinirinden elde ediliyordu.[647] Bu yapım tekniği arkeolojik kazılarda elde edilen en ilkel örnektir. Sonraki dönemlerde yapılan yaylara göre bunlar daha zayıf ve güçsüzdür. İskit döneminin ilerleyen zamanlarında yay yapımında balık tutkalı ve balık derisi keşfedilmiş, artık yay yapımında kullanılmaya başlanmıştır. İskit döneminin orta zamanlarına doğru yayın ana gövdesi olarak huş ağacından yapılan çıtalar kullanılmaya devam etmiş ancak bunların birbirine tutturulmasında kemik çiviler yerine balık tutkalı kullanılmıştır, balık tutkalıyla birleştirilen çıtalar ise artık huş ağacı kabuğu yerine balık derisiyle sarılmaya başlanmıştır. Bu teknik bir öncekine göre daha esnek ve daha güçlü bir yay meydana getirmiştir. Yaya gerçek anlamda esneklik ve güç kazandıran teknik ise biraz daha ilerleyen zamanlarda kemik kaplamaların icadıyla olmuştur. Artık huş ağacından elde edilen çıtalar balık tutkalıyla yapıştırıldıktan sonra üzerlerine boynuzdan elde edilen kemik plakalar yapıştırılmaya başlanmış ve üzerleri de kirişle sarılmıştır,[648] bu kemik plakalar sayesinde yaylar oldukça sert ve gergin bir yapıya kavuşmuştur. Germe ve vurma gücü artmıştır. İskit döneminde kullanılan kemik plakalar özellikle keçi ve koyun boynuzundan yapılmaktaydı. İskit döneminde kullanılmaya başlayan kemik plakalar, varlığını Türk tarihi boyunca korumuştur.

Hun yayları, İskit döneminde kullanılan kemik plakalı yayların devamı şeklindedir. Yapı malzemesi ve yapım tekniği aynıdır. Huş ağacından hazırlanan çıtalar balık tutkalıyla yapıştırılarak üzerleri kaplanmış ve kemik plakalarla sağlamlaştırılmıştır. Ancak Hunlarda yayların şeklinde ve kemik kaplamaların sayısında değişim yaşanmıştır. Hun yaylarında kemik kaplamalar yayın uç kısımlarında çift taraflı, kabzanın yanlarında ve ön cephesinde olmak üzere toplam yedi adet idi, kabzanın ön cephesine de kemik plaka yapıştırılması kabza kısmının daha sert olmasını sağlamıştır. Bu tip yaylar literatürde Hun tipi olarak değerlendirilmektedir. Hun yaylarının kemik kaplamalarında aynı zamanda hayvan figürleri de görülmektedir.

Göktürklerde kullanılan yay tipleri Hun yaylarından farklı değildir. Biraz önce bahsettiğimiz ve Hun tipi olarak adlandırılan yedi adet kemik kaplaması olan yaylar

[647] http://history.novosibdom.ru/node/40
[648] Tişkin, Mılnikov, "Derevanniye İzdeliya iz Kurgana…", s.96; Melyukova, **Voorujeniye Skifov**, s.15.

Göktürklerde de kullanılmıştır. Bununla birlikte hem Göktürklerde hem de Hunlarda farklı sayılardaki kemik kaplamalardan oluşan yaylar da kullanılmıştır.

Yaylarla ilgili diğer bir mesele yayların şekli ve uzunluklarıyla alakalıdır. Şekil ve boy itibariyle yaylar her dönem farklılık göstermiştir. İskit yayları şekil itibariyle "M" harfine benzemektedir ve uzunluklarına göre iki tip yay mevcut olup boyları 60-80 cm olan yaylar ve boyları 100-135 cm arasında olan yaylar vardır. Hun yayları şekil itibariyle biraz daha düzdür. "M" harfine tam olarak benzemez ama yine de kavislidir ve boyları 110-160 cm arasındadır. Boy itibariyle İskit yaylarından daha uzun örnekleri vardır. Göktürk yayları da kavislidir ama Göktürk dönemine gelindiğinde kavis biraz daha azalmıştır. Genel olarak bakıldığında İskitlerden Göktürklere yayın kavisi her dönem biraz daha azalmıştır. Göktürk yaylarının boyları ise genel itibariyle 115-140 cm arasındadır.

Gumilev, bahsi geçen kemik-boynuz kaplı kompozit yayların 700 m menzile sahip olduğunu ve bu yayların mucidinin Türkler olduğunu kaydetmektedir.[649] Yukarda aktardığımız Türk yaylarına genel itibariyle baktığımızda ise yayların, yapı malzemesinin, yapım tekniğinin, boylarının ve şekillerinin her dönem biraz daha farklılık kazandığını ve her dönem biraz daha geliştirildiğini görmekteyiz.

1.2. Ok ve Ok Uçları: Ahşap yapısının çürümesinden dolayı oka ait kalıntılar oldukça azdır. Afanasyevo ve Andronovo dönemlerinde ok kalıntıları mevcut değildir. İskit dönemine ait Pazırık ve Tuekta kurganlarında ise buzlanmadan dolayı çürümeden kalmış ok şaftı kalıntıları tespit edilmiştir. Ok şaftlarının ana maddelerini her dönem ahşap ve tüy oluşturmuştur. Dönemlere göre farklılıkları şaftın üzerindeki renkler, desenler ve ok şaflarının boyları oluşturur.

İskit dönemine ait Pazırık ve Tuekta kurganlarında bulunan ok şaftlarının üzeri bezekliydi, Pazırık'ta bulunanlar kırmızı ve siyah renklere,[650] Tuekta'da bulunanlar kırmızı ve sarı renklere boyanmıştı.[651] Her ikisinde de ortak olan renk kırmızıdır. İskit oklarının boyları ise 40 ila 85 cm arasındaydı. Hun dönemine ait Altay'daki kurganlarda çürümemiş ok şaftları tespit edilememiştir. Bundan dolayı boyları hakkında genel olark bilgi edinemiyoruz ve üzerlerinde bezek veya renkler olup olmadığı hakkında bilgi

[649] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.113.
[650] Ekim, s.60.

edinemiyoruz. Sadece Yaloman II'deki bir kurganda bulunan parçalardan yola çıkarak ok şaftının 37,5-54 cm arasında olduğu tahmin edilmektedir. Göktürk oklarında da boya izlerine rastlanmıştır ama Göktürklere ait ok şaftlarında her şaftta tek renk tespit edilmiş, bazı ok şaftlarının baş kısımları kırmızı bazıları da siyah regne boyanmıştır. Kullanılan renk yine aynıdır; kırmızı ve siyah. Göktürklere ait Altay'daki ok şaftları 60-74 cm veya 70-80 cm arasındaydı.

Arkeolojik kazılarda elde edilen bilgilerden okların menzili hakkında fikir edinmek mümkün değildir. Ancak birtakım yazılı kaynaklar okların menzili hakkında bilgi vermektedir. İbrahim Kafesoğlu, Türk okunun 660-846 m menzili olduğunu kaydetmektedir.[652] Gumilev ise Türk oklarının 700 m mesafeye gidebildiğini bildirir.[653]

Ok uçları ise yapı malzemelerine göre farklılık göstermiştir. Afanasyevo'dan Göktürklere kadar taş, kemik, ağaç, bronz ve demir ok uçları kullanılmıştır. Ok uçlarının yapı malzemesi kullanıldığı döneme bire bir uygundur. Yapı malzemesini daha çok kullanıldığı dönem belirlemiştir. Örneğin Taş Devri dönemini yansıtan Afanasyevo kültüründe taş ok uçları ağırlıklıdır. Bronz dönemini yansıtan Andronovo döneminde bronz ve kemik ok uçları daha çok kullanılmıştır. Yine Bronz devrini yansıtan İskit döneminde de bronz ve kemik ok uçları yaygındı. Demir devrini yansıtan Hun döneminde demir ve kemik ok uçları kulanılmı, yine demir dönemini yansıtan Göktürklerde ise demir ok uçları kullanımı yaygındı. Dönemlere göre kullanılan madenler ok ucu yapımını da etkilemiştir. Ancak kemik ok uçlarına baktığımızda her dönem kullanıldığını görmekteyiz. Sadece Göktürk döneminde kemik ok ucunun kullanımı azdır. Göktürk döneminde ok uçlarının neredeyse tamamı demirden yapılmıştır.

Milli ve yuvalı ok uçları her dönem kullanılmıştır. Her ikisinin de taş, kemik, bronz ve demir örnekleri mevcuttur. Afanasyevo kültüründe taş ok uçları ağırlıkta olmakla birlikte kemik, bronz ve ağaç ok uçları örnekleri de mevcuttur, bronz ok uçlarının ilk örnekleri kullanılmıştır. Bu dönemde genel olarak milli ok ucu yaygındır. Ok uçları ise genel itibariyle yassı ve yaprak görünümündedir, basit yapıdadır. Ancak her dönemde görülen üçgen şeklindeki ok uçlarına da rastlanılmıştır. Boyları ise ortalama 7,5 cm civarındadır. Andronovo döneminde kemik, bronz ve taş ok uçları kullanılmıştır. Taş ok

---

[651] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya**…, 1960, s.120.
[652] Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.285.
[653] Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, s.113.

uçları nadirdir ve son örnekleri görülür, kemik ok uçları yeteri derecede kullanılmakla birlikte en çok iki kanatlı bronz ok uçlarına rastlanmıştır. İskit döneminde ise artık taş ok ucu varlığı tamamen ortan kalkmış, kemik ve bronz ok uçları kullanılmıştır. Demir ok uçlarının ise İskit dönemi sonlarında ilk örnekleri görülmüştür. İskit döneminin başlarında bronz ok uçları ağırlıklı olarak kullanılırken dönem ortalarında boynuzdan yapılmış kemik ok uçları ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İskit bronz ok uçları iki kanatlı kovanlı ve üç kanatlı milli tiptedirler. Kemik ok uçları ise yine kovanlı ve milli olarak iki bölüme ayrılır ve üçgen, dörtkenarlı, mermi şeklinde vb. gibi çeşitli tipleri vardır. İskitlerden itibaren ok uçlarının çeşitliliği artmıştır. Boyları ise 7-8 cm civarındadır. İskit dönemi, ok uçlarının çeşitliliğinin artığı bir dönem olmuştur.

Hun döneminde ise artık bronz ok uçlarının kullanımına son verilmeye başlanmış daha çok demir ve kemik ok uçları kullanılmıştır. Hun döneminde ok ucu çeşitliliği devam etmekle birlikte yeni bir teknik ve taktik olarak Mete Han'ın icat ettiği ıslık çalan ok uçları[654] kullanıma girmiş, bu sayede ok uçlarına yeni bir özelik eklenerek geliştirilmiştir. Islık çalan okların icadı çok fonksiyonlu ok kullanımını sağlamış, vurucu ve delici etkisine ilaveten işaret verme, hedef gösterme amaçlı da kullanılmıştır. Islık çalan ok uçlarının hem demir hem de kemikten yapılan örnekleri arkeolojik kazılarda elde edilmiştir. Demir ok uçlarının arka miline delikli kemik boncuk takılması vasıtasıyla, kemik ok uçlarının da arka kısmının yuvarlak şekilde yapılıp ortasına delik açılması vasıtasıyla ıslık çalan ok ucu özelliği kazandırılmıştır. Hun döneminde ok uçlarına kazandırılan başka bir özellik de ok uçlarının kanatlarına delikler açılmasıydı, bu delikler sayesinde ok uçları havada dönerek gitme özelliği kazanmış, **yivli ok** özelliği göstererek daha delici bir hale bürünmüştür.

Göktürk dönemi, Hun döneminin devamı niteliğindedir. Yuvalı ve milli ok uçları kullanılmakla birlikte Hun döneminde bahsi geçen ıslık çalan ok uçları ve kanatları delikli havada dönerek giden yivli ok uçları Göktürk döneminde de kullanılmıştır. Göktürk dönemi genel olarak demir ok uçlarının kullanıldığı devirdir ve bu dönemde artık kemik ok uçlarının son örnekleri görülmüştür. Afanasyevo'dan Göktürklere taşla başlayan ok uçları demirle sonlanmıştır. Her dönem farklı maddeden yapılan bir ok ucu türü kullanımdan kalkmıştır. Andronovo'da taş ok uçları, Hunlarda bronz ok uçları ve Göktürklerde kemik ok uçları kullanımı son bulmuştur.

---

[654] Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, s.213.

1.3. Yay Kılıfı: Kompozit yapıdaki yaylar ıslandıkları zaman özelliklerini kaybederlerdi. Bu yüzden hem yayları korumak hem de taşınmasını kolaylaştırmak amacıyla çeşitli maddelerden yay kılıfları yapılmıştır. İskitlerde yay kılıfları deriden yapılır ve savaşçının sol tarafına takılırdı. Bu kılıflar yayın üçte ikilik bir kısmını içine alırdı. Hun ve Göktürk dönemlerinde hem deriden hem de huş ağacı kabuğundan yapılan yay kılıfları vardı. Dönemler içinde yay kılıflarında belirgin bir değişim yaşanmamıştır.

1.4. Okluk (Sadak): Huş ağacı kabuğundan ve deriden yapılan okluklar kullanılmıştır. İskit döneminde her iki tür de mevcut olup, kazılarda genellikle yarım daire şeklinde kapağı olan kapalı okluklar tespit edilmiştir. Hun döneminde de durum aynıdır ve yarım daire şeklinde kapağı olan huş ağacından yapılmış kapalı okluklar kazılarda elde edilen türlerdir. Göktürklerde aynı tipte okluk kullanılmakla birlikte kapağı olmayan açık okluk türü de vardı. Göktürk kapalı okluklarının da iki türü mevcuttu. Birincisi tabanı geniş olan, ikincisi üstü geniş olan. Oklukların geliştirilerek yeni tiplerinin yapılması Göktürk döneminde görülmüştür. Göktürk döneminde oklar sadaklara yerleştirilirken bazen uç kısımları yukarıya getirilir, bazen de uç kısımları aşağıya getirilirdi ve bu yerleştirilme şekline göre de değişik tiplerde okluklar yapılırdı. Okların farklı şekillerde yerleştirilmesi, savaş veya avda uygun okun karıştırılmadan hemen alınabilmesi amacıyla yapılmaktaydı. Delici, vurucu, işaret verici vs. gibi farklı türlerde oklar olduğundan bunlar okluklara yerleştirilirken farklı renklere boyanarak veya farklı şekilde işaretlenerek konurdu.

1.5. Hançerler: İlk olarak Afanasyevo kültüründe taş bıçak örnekleri görülmektedir ve bunlar eğri namluludur. Bronz bıçakların ilk örnekleri de yine Afanasyevo kültüründe görülmektedir ve bunlar hem namlusunun çift tarafı kesici olan hem de tek ağızlı olan tiptedirler. Afanasyevo kültüründeki bronz bıçakların kabza başlarında genellikle at kafası figürleri mevcuttur. Uzunlukları ise 7 ila 28 cm arasında değişmektedir. Altay'da çift tarafı da kesici olan bronz hançerler Andronovo döneminde de görülmüştür. Andronovo hançerlerinin boyları ise 9-17 cm arasında değişmektedir. İskit döneminde ise bronz hançerlerin kısa ve uzun olanları ve farklı tipleri yapılmaya başlanmıştır. İlk olarak demir hançer yapımı da İskit dönemine denk gelmektedir. İskit döneminde hançerler geliştirilerek kabza ve namlu arasında korumalık yapılmaya da başlanmıştır. Namlusu, korumalığı ve kabza başına göre de farklı tipleri yapılmıştır. İskit dönemindeki hançerlerin boyları ise 14

ila 103 cm arasında değişmektedir. Hun dönemindeki hançerlerin neredeyse tamamı demirden yapılmıştır. Hun hançerleri çift tarafı kesici olan veya tek tarafı kesici olan hançerler olmak üzere iki tipe ayrılır. Hun hançerlerinin boyları ise ortalama 30 cm civarındaydı. Altay'da Göktürk döneminde ise hançerlerin tamamı demirden yapılmıştır. Göktürk hançerleri tek tiptir ve her iki ağzı da kesicidir. Genel olarak namlusu düz olan hançerlere ilaveten eğri namlulu hançerler de mevcuttur.

1.6. Baltalar: Afanasyevo kültürüne ait Altay'da bulunan ilk balta örneklerini kurganlardan çıkarılan taş baltalar oluşturur. İlk örneklerinde ağaç bir sap takacak delik mevcut değildir ama daha sonraki dönemlerde yapılan taş baltaların sap takacak delikleri de vardır. İkinci örnekleri yine Afanasyevo kültüründe görülen bakır baltalardır. Andronovo döneminde ise bronz baltalar görülmektedir. Bunlar şekil itibariyle günümüzdeki nacakları andırmaktadır. İskit döneminde ise savaş baltaları olarak zikredilen, namlu kısımları ince ve uçları sivri yapıdaki delici balltalar yaygınlaşmıştır. Bunların hem bronzdan hem de demirden yapılanları mevcut olup, demirden yapılanların boyu daha uzundur. Bronz baltalar ortalama 18 cm, demir baltalar ise ortalama 20-24 cm'dir. Hun kurganlarında ağaç balta örneği de tespit edilmiştir. Göktürk döneminde yapılan baltalar demirdir ve şekil itibariyle günümüzdeki baltaları anımsatmaktadır.

1.7. Kılıçlar: Arkeolojik kazılar sonucunda Altay'da bulunan kılıçlar İskit döneminden başlamaktadır. İskit dönemine ait elde edilen kılıçların tamamı demirden yapılmıştır. İskit döneminde meteoritten elde edilen demirden yapılan kılıçların varlığına da değinilmiştir.[655] Hun dönemine ait kılıçlar da demirden yapılmıştır ve tip ve şekil olarak İskit kılıçlarına benzemektedirler. Göktürk dönemi kılıçları da benzer tipte olmakla birlikte Göktürk döneminde eğri kılıçların varlığı da tespit edilmiştir. Kılıçlar diğer silahlara göre yapı maddesi olarak ayrıcalık gösterirler. Altay'da birçok silahın taş, kemik veya bronz örnekleri varken kılıçların tamamı İskitlerden itibaren demirden yapılmışlardır.

Göktürk dönemine kadar yapılan kılıçların düz namlulu olduğu görülmektedir hatta Göktürk döneminde de düz namlulu kılıçlar kullanılmıştır. Ama Göktürk döneminde düz namlulu kılıçlara ilaveten eğri namlulu kılıçların varlığı da görülmektedir. Gumilev, eğri kılıçların ilk defa Türkler tarafından icat edildiğini ve hatta ağır olan düz kılıcın yerine daha

[655] Lihaçeva, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya…**, s.92-103.

hafif ve kullanışlı eğri kılıç icat edildiğini ifade eder, Erkan Göksu da bu bilgiyi nakleder.[656] Eğri kılıcın en büyük özelliği darbe esnasında bütün gücün kaviste, uca yakın kısımda toplanmasını sağlayarak, daha kesici bir özellik göstermesidir. Aynı zamanda hafif olduğu için hareket kabiliyeti yüksektir ancak bu kılıç türünde bilek hareketi önem kazandığı için kullanımı ustalık ister.[657] Zaten demircilikte usta olan Göktürkler kılıç yapımında da en üstün maharetlerini göstermişlerdir. Bahaeddin Ögel, "Türkler tarafından icat edilen eğri kılıcın kesme maharetinin, düz kılıçlarla mukayese bile edilemeyecek kadar kuvvetli olduğunu" ve "bir vuruşta baş uçuran Göktürk kılıcının demiri bile kesebilecek kadar geliştiğini" kaydetmektedir.[658] Gumilev de Türklerin kılıcının keskinliğinden bahsederken "Türk Devleti keskin kılıçlar ve uzun mızraklarla krulmuştur" ifadesine yer verir.[659] Osman Turan da Türk süvari birliğinin bir gereği olarak keskin, uzun ve ince kılıçların icat edildiğine ve kullanıldığına dikkat çekmektedir.[660] Zira at üstünde kullanılan kılıcın hafif, keskin, sağlam ve biraz da uzun olması göğüs göğüse yapılan dövüşlerde üstünlük sağlamaktadır.

1.8. Mızrak Uçları: Afanasyevo'dan Göktürklere Altay'da kullanılan mızrak uçlarının tamamı kovanlıdır. Kemikten bronzdan ve demirden yapılmış örneklerine rastlanmıştır. Afanasyevo döneminde kullanılan kovanlı kemik mızrak uçları tespit edilmiştir. Kemikten yapılan bu ilk örnekleri ortası boş yuvarlak kemiklerin uçlarının sivriltilmesi yöntemiyle yapılmıştır. Bronz mızrak uçlarının ilk örneklerine de yine Afanasyevo döneminde rastlanmıştır. Bu dönem bronz mızrak uçlarının kancalı olanları da vardır. Afanasyevo kemik ve bronz mızrak uçları 20-35 cm arasındadır. İskit döneminde hem bronzdan hem de demirden yapılmış kovanlı mızrak uçları mevcuttu. İskit dönemi mızrak uçları şekil itibariyle farklılık göstermektedir. Bu dönemde biraz geliştirilmiş, ince yapıdaki delici ve biraz daha kaba olan vurucu tiplerde mızrak uçları yapılmaya başlanmıştır. İskit mızrak uçlarının boyları ise 17,3 - 20,7 cm arasındadır. Hun döneminde ise İskit döneminde yapılan delici ve vurucu özellikteki mızrak uçlarının daha farklı tipleri yapılmaya başlanmıştır. Delici mızrak uçlarının daha inceleri ve vurucu mızrak uçlarının da

[656] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.51; Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, s.178.
[657] Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, s.179.
[658] Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, MEB Basımevi, İstanbul 1971, s.5, 20.
[659] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.80.

daha farklı tipleri oluşturulmuştur. Göktürklerde ise sivri uçlu ama kanat uzunlukları ve genişlikleri farklılık gösteren mızrak uçlarına rastlanmıştır.

Türkler genellikle uzun mızrak uçları kullanıyorlardı. Mızraklı bir Hun atlı süvarisi tasvir edilirken "bir ucu atın boynuna bağlanmış zincirli uzun mızrağı olan süvarinin, atın yönüne göre sert darbeler indirebildiklerinden" bahsedilmektedir.[661]

2. Savunma Silahları

2.1. Kalkanlar: İskit döneminde buzla kaplı kurganlarda kalkanların varlığına rastlanmıştır. Kalkanların ana maddesi ağaç çubuklar ve deridir. İskit kalkanları da ağaç çubukların deriyle birleştirilmesi tekniğiyle yapılmıştır. İskit kalkanlarının şekli ise kare veya dikdörtgendir. Hun dönemindeki kalkanların da ana maddesi ağaçtır ancak Hun döneminde biraz daha geliştirilerek ağaç çubuklar yerine daha büyük ebatlardaki tahtalar kullanılmış ve kenarları da demir şeritle perçinlenmiştir. Hun kalkanları yuvarlak yapısıyla şekil itibariyle İskitlerinkinden farklılık gösterir. Göktürk kurganları da şekil ve yapılışı itibariyle Hun kalkanlarına benzerler. Hunlarınki gibi yuvarlak olan Göktürk kalkanları 5 parça ağaçtan yapılarak, kenarları da deriyle sağlamlaştırılmıştır. Şimdiye kadar incelenen silahların neredeyse tamamının demir örnekleri vardır ancak demirden yapılan kalkanlara rastlanmamıştır.

2.2. Zırhlar: Altay'da İskit döneminden itibaren zırh kalıntılarına kurganlarda rastlanmıştır. İskit zırhları yapı maddesine göre kemik ve demir olmak üzere iki tiptedir. Zırh yapımında küçük kemik veya demir plakalar kullanılmıştır. Altay'da bulunan İskit zırhları sadece göğüs ve sırtı kaplayacak kadardır. Hun döneminde yapılan zırhlar da aynı şekilde küçük demir veya kemik plakalardan yapılmıştır ancak Hun döneminde yapılanlar genellikle demirdir, kemik plakalardan yapılan zırhların sayısı oldukça azdır. Hun döneminde zırh yapımı büyük bir gelişme göstermiş, sadece göğüs ve sırt kısmını kaplayan İskit zırhlarına ilaveten kolları veya tüm vücudu kaplayan zırhlar da yapılmıştır. Göktürk döneminde yapılan plakalı zırhlar ise tamamen demirden üretilmiştir. Göktürklerde plakalı zırhlara ilaveten zincir halkalarından oluşan örme zırhlar da yapılmaya başlanmıştır. Örme zırhlar hem demir halkalardan hem de bronz halkalardan yapılmaktaydı. Göktürk

---

[660] Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s.132.
[661] Göksu, **Türk kültüründe Silah**, s.200.

döneminde de Hunlardaki gibi hem tüm vücudu kaplayan hem de vücudun belli bir bölümünü kaplayan zırhlar yapılmaktaydı.

İskit döneminde demirden yapılmış zırhlar görülmekle birlikte bunlar İskitlerin son dönemine rastlamaktadır. Birçok silahın demir örneklerinin daha önceki dönemlerde görülmesine rağmen zırhların demirden yapılan örnekleri diğer silahlara göre daha geç dönemlere denk gelir.

2.3. Miğferler: İskit döneminde bronz miğfer örnekleri görülmüştür. Hun döneminde ise demirden yapılan miğferler kullanılmıştır. Hun miğferleri hem demir plakalardan hem de örme zırh tekniğiyle demir zincir halkalarından yapılmaktaydı. iskit dönemindeki ve Hun dönemindeki miğferler kafayı, alnı ve boyuna kadar olan kısmı kapatmaktaydı. Göktürk döneminde yapılan miğferler ise biraz daha geliştirilmiştir. Hem demir plakalardan yapılan hem de örme tekniğiyle demir halkalardan yapılan parçalar tek bir miğferde birleştirilmiştir. Göktürk döneminde kullanılan bu miğfer türü ile, demir plakalarla yapılan kısım kafayı, alnı ve boyna kadar olan kısımları kapatmış, örme tekniğiyle zincir halkalarından yapılan parça da boyun ve omuz kısmını kapatmıştır.

Çin kaynaklarına göre, demir üretimi ve işlemesinde Orta Asya ve Güney Sibirya'nın merkezi konumunda olan Altay'da[662] demiri en iyi Göktürkler kullanmıştır. Göktürklere kadar olan dönemlere baktığımızda taş, kemik, bronz ve ağaçtan yapılmış silah ve eşyaların azımsanmayacak kadar çok olduğunu görüyoruz. Ama Göktürk dönemi silahlarına baktığımızda neredeyse tamamının demirden yapıldığı göze çarpmaktadır. Göktürk döneminde bronz ve kemikten yapılan eşyaların sadece son örneklerine rastlanmaktadır.

Yukarıda verilen bilgiler göz önüne alındığında Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinde bir takım silahların örneklerine arkeolojik kazılarda rastlanmamıştır. Bundan dolayı silahların bir kısmına ait ilk örnekler İskitlerden itibaren anlatılmaya başlanmıştır.

---

[662] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.110.

III. BÖLÜM

A. ALTAY'DA AT KOŞUMLARI

1- AFANASYEVO DÖNEMİ

Günümüze kadar yapılan kazılarda Altaylarda ata ait izlerin bulunduğu en erken devir Afanasyevo kültürünün yaşadığı dönemdir.

Güney Sibirya kalıntılarında at görülmesi M.Ö. III. bin yıllarda Afanasyevo kültürüyle başlar. N.M. Yermolova, atın Güney Sibirya hayatında evcil hayvan olarak beslenmesinin Afanasyevo kabileleriyle başladığını ifade eder.[663] Afanasyevo halkı Güney Sibirya'nın hayvancılık yapan ilk toplumudur. Kalıntılardan inek, at, koyun, keçi ve geyik beslendiğine dair bilgiler elde edilmektedir. N.M. Yermolova, Kuzey Asya'da at besiciliğini ilk defa Afanasyevo kabilelerinin başlattığını ifade ederken, bu bölgedeki arkeolojik kazılarda Afanasyevo öncesine ait katmanlarda ata ait izlere rastlanmadığından bu sonuca varmıştır.[664] At kemiği, Altay'da Afanasyevo dönemine ait kalıntılarda en çok sayıda bulunan evcil hayvan kemiğidir.[665] Kazılardaki tüm katmanlarda çok sayıda at kemiklerine rastlanmıştır.[666] Bu oran Altay'ın bazı yerlerinde % 60'lara kadar çıkar. Altay'da yer alan Balıktıyul, Kara-Teneş, Küçük Dugan ve Aşağı Sooru adlı yerleşim yerlerindeki Afanasyevo kültürüne ait katmanlarda tespit edilen evcil hayvan kemiklerinin % 60'ını at kemikleri oluşturur.[667] Yine Altay'da Kulanda'da M.Ö. III bin yıllarına tarihlendirilen Novoilinka III adındaki yerleşim yerinde 2004 ve 2010 yıllarında iki defa

---

[663] N.M. Yermolova, "K voprosu o Sibirskom Tsentre Odomaşnivaniya Loşadey (К вопросу о сибирском «центре» одомашнивания лошадей)", **İzuçeniya po Mezolitu i Neolitu SSSR (Изыскания по мезолиту и неолиту СССР)**, Leningrad 1983, s. 188-191.

[664] Ye.A. Turina, "İstoriya İzuçeniya Hozyaysva Naseleniya Afanasyevskoy Kulturı (История изучения хозяйства населения афанасьевской культуры)", **Hozyaysvenno-Kulturnıye Traditsii Altaya v Epohı Bronzı (Хозяйственно-культурные традиции Алтая в эпохы бронзы)**, Barnaul 2010, s.12-14.

[665] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.100.

[666] P.A. Kosintsev, N.F. Stepanova, "Fauna Afanasyevskogo Paselelniya Malıy Dugan (Фауна афанасьевского поселения малый дуган)", **Afanasyevskiy Sbornik I (Афанасьевский сборник 1)**, Barnaul, Azbuka 2010, s.124.

[667] P.İ. Şulga, "O Hozyaystve Afanayevtsev Gornogo Altaya (О хозяйстве афанасьевцев Горного Алтая)", **Afanasyevskiy Sbornik II (Афанасьевский сборник 2)**, Barnaul, Azbuka 2012, s.205.

kazı yapılmış, 2004'te yapılan kazılarda elde edilen kemiklerin % 94'ünün at kemiği olduğu, 2010 yılında yapılan kazılarda ise elde edilen kemiklerin % 96'sının at kemiği olduğu tespit edilmiştir.[668] Bu oranlar göz önüne alındığında Afanasyevo kabilelerinde at besiciliğinin önde gelen bir ekonomik uğraş olduğu ve at yetiştiriciliğine de büyük önem verildiği görülmektedir.

Ögel, Altaylarda at etinin Andronovo kültürüyle birlikte yenmeye başladığını dile getirmektedir[669] ancak son zamanlarda yapılan çok sayıdaki arkeolojik kazı Altaylarda bu durumu daha erken dönemlere götürmekte ve at etinin Afanasyevo döneminden itibaren önem arz ettiğini ve tüketilmeye başlandığını göstermektedir. Buluntular şimdilik Afanasyevo öncesine ait Altaylarda atın varlığa dair bilgi vermemektedir. Ama at etinin bu dönemde tüketildiğine dair hem yerleşim yerlerinde hem de kurganlarda kalıntılar mevcuttur.

Yerleşim yerlerinden elde edilen kemik buluntularına göre çoğunlukla genç yaşta olduğu anlaşılan atların, genellikle yemek için beslendiği anlaşılmaktadır ancak bunun yanı sıra binek amaçlı kullanımı da önem taşımaktaydı.[670] Yerleşim yerlerine ilaveten kurganlarda bulunan ata ait unsurlar da atın etinden faydalanıldığını göstermektedir. Kurganlara koyun ve inek etinin yanı sıra at eti de yerleştirildiğine dair buluntular Afanasyevo kültüründe oldukça çoktur.[671] Kurganlarda hem evcil hem de yabani hayvan kemikleri yer almaktaydı. Altay'da Afanasyevo kurganlarında bulunan hayvan kemikleri sadece birer parçadan oluşmaktadır, hayvanın bir bütün olarak kurgana yerleştirilme adeti bu dönemde henüz izlenmemektedir. Buradan da yiyecek olarak konulduğu sonucuna ulaşılabilir.[672] Moğolistan'daki Afanasyevo dönemine ait kurganlarda da aynı durum söz konusudur. Moğolistan'da Bayan Ulgiy bölgesindeki Kurgak-Govi, Kumdi-Govi, Hul-Uul

---

[668] L.L. Gayduçenko, K.Yu. Kiryuşin, "Prigarı İz Keramiçeskih Sosudov Poseleniya Novoilinka-III v Severnoy Kulunde (Пригары из керамических сосудов поселения новоильинка-III в северной кулунде)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul 2015, s.106.

[669] Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültr Tarihi**, s.23.

[670] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.101.

[671] N.A. Bokovenko, P.Ye. Mityayev, "Afanasyevskiy Mogilnik Malinovıy Log na Eniseye (Афанасьевский могильник малиновый лог на енисее)", **Afanasyevskiy Sbornik I (Афанасьевский сборник 1)**, Barnaul, Azbuka 2010, s.16; P.İ. Şulga, "Novıye Materialı po Afanasyevskoy Kulture v Basseyne Çarışa (Новые материалы по афанасьевской культуре в бассейне чарыша)", **Severnaya Yevraziya v Epohu Bronzı: Prostranstvo, Vremya, Kultura (Северная евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура)**, Barnaul 2002, s.150-154.

kurganlarında iskeletin sağ omuzunun yanında atın kalça kemiği yer almaktaydı. Aynı duruma Kazakistan'daki Afanasyevo kurganlarında da rastlanmıştır.[673] Ölü yerleştirildikten sonra yanına diğer bir takım eşyalara ilaveten bir parça et konulması Afanasyevo kültüründe sıkça rastlanan bir adettir. Ölünün yanına yerleştirilen etler ise çeşitlilik göstermektedir. At, koyun, sığır ve geyik eti kurganlara konulan cinslerdendir. Çemalsk bölgesinde Afanasyevo kültürüne ait Bike-I mezarlığında ise at kafatası bulunmuştur.

Arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler Afanasyevo dönemindeki atların kullanım amacı hakkında sınırlı da olsa bilgi vermektedir. Afanasyevo kültüründe çeşitli kullanım amacına sahip olan atların et hayvanı olarak[674] ve kızak çekmek için kullanılmış olabileceği, ayrıca bazı kurganlarda rastlanan araba kalıntılarından Atların M.Ö. III binli yıllarda Altay'da arabaya koşulan yük hayvanı olarak da kullanılmış olabileceği sonucuna ulaşılabilmektedir.[675] Kazakistan'daki M.Ö. IV binli yıllara ait buluntularda atların sağılarak süt elde edildiğine dair izlere de rastlanmıştır.[676] Bir kurganda ise ölünün sağ omuzuna yakın yerde atın kalça kemiğinden yapılmış karıştırıcı veya çırpıcı işlev gören el aracına rastlanmıştır.[677] Bu duruma göre Afanasyevo kültüründe atların hem etinden ve sütünden hem gücünden hem de kemiğinden yararlanılmaktaydı. Ancak Altay'da atın savaş aracı olarak Afanasyevo döneminde kullanıldığına dair elimizde henüz yeterli bilgi yoktur.

Arkeolojik kazılar Afanasyevo atının tipi hakkında da bilgiler elde etmemize olanak sağlamaktadır. Altay'daki Afanasyevo kültürüne ait yerleşim yerlerinde bulunan at kemiklerine göre çoğunlukla küçük tipteki atlar beslenmekteydi. Bu döneme ait figürlerden

---

[672] M.P. Gryaznov, **Afanasyevskaya Kultura Na Yeniseye (Афанасьевская культура на Енисее)**, Petersburg 1999, s.58.

[673] V.A. Podobed, A.N. Usaçuk, V.V. Tsimidanov, "Tupiki v Kulturah Bronzovogo Veka (Тупики в культурах бронзового века)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul 2015, s.255-256.

[674] L.R. Kızlasov, "Afanasyevskaya Epoha v İstorii Hakasii (Афанасьевская эпоха в истории хакасии)", **Vestnik Moskovskogo Universiteta (Вестник московского университета)**, Sayı 2, Moskova 1971, s.66-75.

[675] N.V. Leontyev, "Kolesniy Transport Epohi Bronzı na Yeniseye (Колесный транспорт эпохи бронзы на енисее)", **Voprosı Arheologii Hakasii (Вопросы археологии хакасии)**, Abakan 1980, s.65-84.

[676] S.V. Svyatko, "Dieta Naseleniya Afanasyevskoy Kulturı po Dannım İzotopnogo Analiza Zubnıh Patologiy i Statistiçeskogo Analiza Pogrebeniy (Диета населения афанасьевской культуры по данным изотопного анализа, анализа зубных патологий и статистического анализа погребений)" **Afanasyevskiy Sbornik I (Афанасьевский сборник 1)**, Barnaul, Azbuka 2010, s.226.

[677] A.A. Kovalev, D. Erdenebaatar, "Afanasyevsko-Çemurçekskaya Gruppa Kurgak Govi i Voprosı Vneşnih Svyazev Afanasyevsko (Афанасьевско-чемурчекская курганная группа кургак гови (хуурай говь) и вопросы внешних связей афанасьевской культуры)", **Afanasyevskiy Sbornik I (Афанасьевский сборник 1)**, Barnaul, Azbuka 2010, s.100.

de yola çıkarak Afanasyevo kültüründe beslenen atların Moğol ve Yakut atlarıyla benzer tipte olduğu görülmektedir. Bu tipteki atlar Altay'da erken demir devrine kadar görülmektedir.[678]

Çalışmamızın asıl konusu olan at koşumlarına ne yazık ki Afanasyevo dönemine ait kurgan ve yerleşim yerlerinde rastlanmamıştır. Afanasyevo dönemine ait kalıntılarda at kemiklerine bolca rastlanmıştır, atın kullanımı ve tipleri hakkında da bilgiler mevcuttur hatta at arabasına dair kalıntılar da bulunmuştur, bütün bunlar atın besin ve yük aracı olarak kullanıldığını delillemektedir ancak atın binek ve yük hayvanı olarak faydalanılmasında kullanılan araç ve gereçlere ait henüz bir buluntu mevcut değildir. Bu durum at koşum takımlarından olan eyer, gem, dizgin, üzengi gibi araç ve gereçlerin henüz icat edilmemiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir.

[678] Kiryuşin, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri**, s.101.

2. ANDRONOVO DÖNEMİ

Altay'da Afanasyevo kültürünün yerini alan Andronovo kültüründe de at önemli derecede beslenmekteydi. Ancak Andronovo kültüründe at yetiştiriciliği ikinci plandadır. Andronovo kültüründe daha çok koyun ön plana çıkmıştır.

Altay'da Andronovo dönemine ait yerleşim yerlerinde bulunan kemiklerin genellikle %25-35'ini at kemikleri oluşturmaktaydı, Andronovo kültüründe koyun yetiştiriciliği daha fazlaydı.[679] Ama yine de at kemiklerine rastlanılması Andronovo kültürüne ait yerleşim yerlerinin karakteristik özelliğidir ve bu durum sayısız kaynakta kaydedilmektedir.[680]

Bu döneme ait atlar hakkında kurgan ve yerleşim yerlerine ilaveten kaya resimleri de bilgiler vermektedir. Altayların tamamında (Rusya Altayları, Kazakistan Altayları, Moğolistan Altayları) Andronovo dönemine ait kaya resimleri ve çeşitli süs eşyalarında at figürlerine rastlanmıştır.[681] Moğolistan Altaylarındaki Mortuk adındaki kaya resimlerinden bu döneme ait at arabalarının dikdörtgen veya oval şekilde oldukları anlaşılmaktadır.[682] Bir başka örnekteki Andronovo dönemine ait kaya resimlerinde iki tane ata koşulan dikdörtgen veya oval şekildeki savaş arabalarının varlığı görülmektedir[683] ve bu durum Andronovo kültüründe atların yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığına dair daha açık bilgiler sunmaktadır. Figürlerde savaş arabalarının varlığı aynı zamanda atın bu dönemde artık savaş aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir.

---

[679] Yu.F. Kiryuşin, S.P. Gruşin, "Hozyaystvo Naseleniya Andronovskoy Kulturı Verhnego Priobya (Хозяйство населения андроновской культуры Верхнего Приобья)", **Hozyaysvenno-Kulturnıye Traditsii Altaya v Epohı Bronzı (Хозяйственно-культурные традиции Алтая в эпохы бронзы)**, Barnaul 2010, s.86-95.

[680] Kosarev, **Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri**, s.120-123.

[681] İ.V. Kovtun, "Nonfigurativnost Andronovskogo İskusstva: İdei, Faktı, İnterpretatsii (Нонфигуративность андроновского искусства: идеи, факты, интерпретации)", **İzvestiya Altayskogo Gosuderstvennogo Universiteta (Известия Алтайского государственного университета)**, Cilt 4, Sayı 60, 2008, s.95-101.

[682] M.Ye. Kilunovskaya, "Novıye Petroglifı na Yujnom Sklone Vostoçnogo Tannu-Ola v Tuve (Новые петроглифы на южном склоне восточного танну-ола в туве)", **Arheologiya Yujnoy Sibiri (Археология Южной Сибири)**, Kemerova 2011, s.88.

[683] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.166.

Andronovo kültürüne ait at arabası kalıntısına kaya resimlerine ilaveten arkeolojik kalıntılarda da rastlanmıştır. Atların tipi hakkında da bilgiler mevcut olup Andronovo halkının arabaya koşmak için özel olarak eğitilmiş uzun boylu atlara sahip olduğu ve bu atların boylarının 160 cm veya daha büyük oldukları kaydedilmektedir ve bu atların bronz devrinin en büyük atları olduğu tahmin edilmektedir.[684] Buna ilaveten Andronovo kültüründe birkaç tür at görüldüğü[685] ve Andronovo atlarının kısa, orta ve uzun boylu atlar olmak üzere üç tipe ayrıldığı elde edilen bilgiler arasındadır. Buluntulardan Andronovo atlarının ortalama ağırlıklarının ise 350 kg olduğu tahmin edilmektedir.[686] Bu dönemde Altay'da atların kızaklara koşulduğuna dair de bilgiler mevcuttur.[687]

Atlar sadece yük aracı olarak değil aynı zamanda yemek için de kullanılıyordu, Andronovo kültüründe çok tüketilen et türünden biriydi at eti.[688] Andronovo kültürünün erken döneminde genellikle süt üretimine dayalı bir hayvancılık varken daha sonraki dönemlerde başta at olmak üzere et üretimine dayalı bir hayvancılık görülmüştür.[689] Doğu Kazakistan'da Andronovo dönemine ait yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda en çok miktarda bulunan kemikleri sırasıyla koyun, büyükbaş hayvan ve at oluşturmaktadır. Ob nehri çevresinde yapılan kazılarda elde edilen bilgilerden ise bu bölgedeki Andronovo halkının daha çok koyun ve attan elde edilen süt üretimi yaptığı anlaşılmaktadır. Kazakistan Altaylarındaki buluntular Andronovo döneminde atın hem binek hayvanı olarak hem de yük çekmek için kullanıldığını aynı zamanda etinden de faydalanıldığını göstermektedir. Kazakistan Altaylarıyla, Rusya Altayları karşılaştırıldığında Andronovo döneminde Kazakistan'da at etinin Rusya Altaylarına göre % 50 daha az tüketildiği görülmektedir.[690]

---

[684] Ye.Ye. Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii (Откуда пришли индоарии)**, Moskova 1994, s.164.
[685] Saadettin Y. Gömeç, "Türk Kültüründe At", **Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2016, s.820.
[686] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.203.
[687] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.256.
[688] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.203.
[689] S.P. Gruşin, D.S. Leonteva, "Rol Yu.F. Kiryuşina v İzuçenii Pamyatnikov Andronovskoy Kulturı Lesostepnogo Altaya (Роль Ю.Ф. Кирюшина в изучении памятников андроновской культуры лесостепного Алтая)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul 2015, s.16; K.V. Salnikov, "Bronzovıy Vek Yujnogo Zauralya (Бронзовый век Южного Зауралья)", **MİA (МИА)**, Sayı 21, 1952, s.122.
[690] G.A. Milyayev, "Model Jivotnovodstva Andronovskogo Obşestva po Materialam Poseleniy Vostoçnogo Kazahstana (Модель животноводства андроновского общества по материалам поселений Восточного Казахстана)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul 2015, s.233-236.

Hem et tüketiminde hem de beslenen hayvan türünde bölgelere göre farklılıklar da gözlenmiştir.

Kurganlarda ise atın kalça kemiği, kaburgası, boynu, kafatası[691] gibi çeşitli kısımları yer almaktaydı. Altay sınırları dışında atın tamamına yakın kısmının gömüldüğü Andronovo kurganı da tespit edilmiştir. Kazakistan'ın kuzey sınırında, Rusya sınırları içinde yer alan Troitsk adlı yerde Andronovo kültürüne ait bir kurganda atın yaklaşık tamamı mevcuttu.[692] Genellikle atın bir parçasının yer aldığı Andronovo kültüründe bu durum alışılmışın dışındadır. Andronovo dönemine ait Altay bölgesindeki kurganlarda atın kurban edilerek tek parça halinde gömüldüğü bir kurgana henüz rastlanmamıştır ancak Yaşar Çoruhlu, bu kültürde atların kurban edilerek kurganlara gömüldüğüne dair bilgiler vermektedir.[693] Çoruhlu, Andronovo kültüründe atların kurban edilerek kurganlara gömüldüğü kanısına kurganlarda bulunan kalça kemiği, boyun kemiği, kafatası, kaburga gibi ata ait parçalardan yola çıkarak varmış ve atın bir parçasının kurgana konulmasının atın tümünü temsilen yapılmış olabileceğine dikkat çekmiştir.

Andronovo dönemindeki atla ilgili dini ritüel meselesine Kuzmina da dikkat çekmektedir. Kuzmina'nın aktardığına göre Andronovo kültüründe at, dini ritüellerde kült olarak kullanılan en önemli canlıydı. Ritüellerde at derisi kullanılmaktaydı,[694] kurganlara da atın kafatası veya derisi gömülmekteydi.[695]

At her ne kadar Andronovo hayatında önemli bir yere sahip olmuşsa da arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler atın Andronovo hayatındaki yerini bütün yönleriyle açıklığa kavuşturmada yetersiz kalmaktadır. Arkeolojik kazılardan atın Andronovo toplum hayatında ne derecede yer edindiği, hangi amaçlarla kullanıldığı hakkında bilgi elde edilmektedir ama atla birlikte kullanılan araç-gereçler konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Kurgan ve yerleşim yerlerindeki kazılarda Andronovo dönemine ait at koşumları bulunamamıştır. Bu durum at koşumlarıyla ilgili meseleyi boş bırakmaktadır.

---

[691] Kiryuşin, Gruşin, "Hozyaystvo Naseleniya Andronovskoy Kulturı…", s.86-95.
[692] M.P. Gryaznov, "Andronovskaya Kultura I (Андроновская культура I)", **Arheologiya SSSR (Археология СССР),** Moskova-Leningrad 1966, s.6, 9, 39-40.
[693] Yaşar Çoruhlu, "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği", **38. ICANAS 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Bildiriler-Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. III, Ankara 2012, s.1053.
[694] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.203.
[695] Kuzmina, **Otkuda Prişli İndoarii**, s.166.

3. İSKİT DÖNEMİ

Altay'da kazılar sonucunda at ve at koşum takımlarının ayrıntılı bir şekilde elde edildiği ilk kültür katmanıdır. İskit dönemine ait kurganlarda insanla birlikte atın gömülmesi veya atın tek başına bir kurgana gömülmesi adetine sıklıkla rastlanılmaktadır. Altay'da atların bütün koşum takımlarıyla elde edildiği İskit dönemine ait birçok kurgan kazılmıştır, bu gömüler içinde özellikle Pazırık kurganlarında donmuş yapısından dolayı atların şekli ve koşum takımları incelenebilmektedir ancak yine de kurganların yağmalanmış olmasından dolayı ayrıntılı bir şekilde incelemek mümkün olmamıştır. Ve yağmalanmış olmasından dolayı atlarla birlikte hangi eşyaların mevcut olduğu da tam olarak bilinememektedir. Çünkü özellikle altından yapılan eşyalar hırsızlar tarafından çalınmıştır. Geriye kalan eşyalardan elde ettiğimiz bilgiler dahilinde kültürel yapıyı değerlendirebilmekteyiz. Pazırık kurganlarından başka, Tıtkesken, Başadar, Arcan, Tuekta, Boytıgem, Katanda, Ak-Alaha, Ukok, Elekmanar, Ayrıdaş, Talduar, Kok-Su, Kızıl-Car, Çesnokovo, Barburgazi, Şibe, Boytıgem, Karban, Ulandrık, Lokot, Berel eserleri Altay'da İskit dönemine ait kalıntıların elde edildiği önemli kurganlardır.

3.1. Eyer: Altay'da İskit dönemine ait eyerler hakkındaki bilgiler, kurganlara bütün koşumlarıyla birlikte gömülen atlardan ve o döneme ait figürlerden, özellikle Pazırık kurganlarında bulunan halılar üzerindeki resimlerden edinilmektedir. Altay'da İskit dönemine ait kurganlarda bulunan atlar genellikle eyerlenmişti[696] ancak bu eyerlerin büyük bölümü zamana dayanamamış ve çürümüştür. Bunların içinden Altay'ın yüksek kesimlerindeki buzlarla kaplı olan birtakım kurganlar buzlanmadan dolayı zamana karşı koyabilmiş ve günümüze kadar ulaşabilecek birtakım eşyaları içinde barındırabilmiştir. Ancak maalesef ki, bu kurganların da önemli bir kısmı başta Pazırık kurganları olmak üzere

[696] S.İ. Rudenko, **İskusstvo Altaya i Peredney Azii (Искусство Алтая и Передней Азии)**, Moskova 1961, s.24.

define hırsızlarının yağmalarına maruz kalmış ve bundan dolayı maddi kültüre ait bütün eşyaları düzenli ve tertipli bir şekilde arkeologlara sunma imkanını kaybetmiştir.

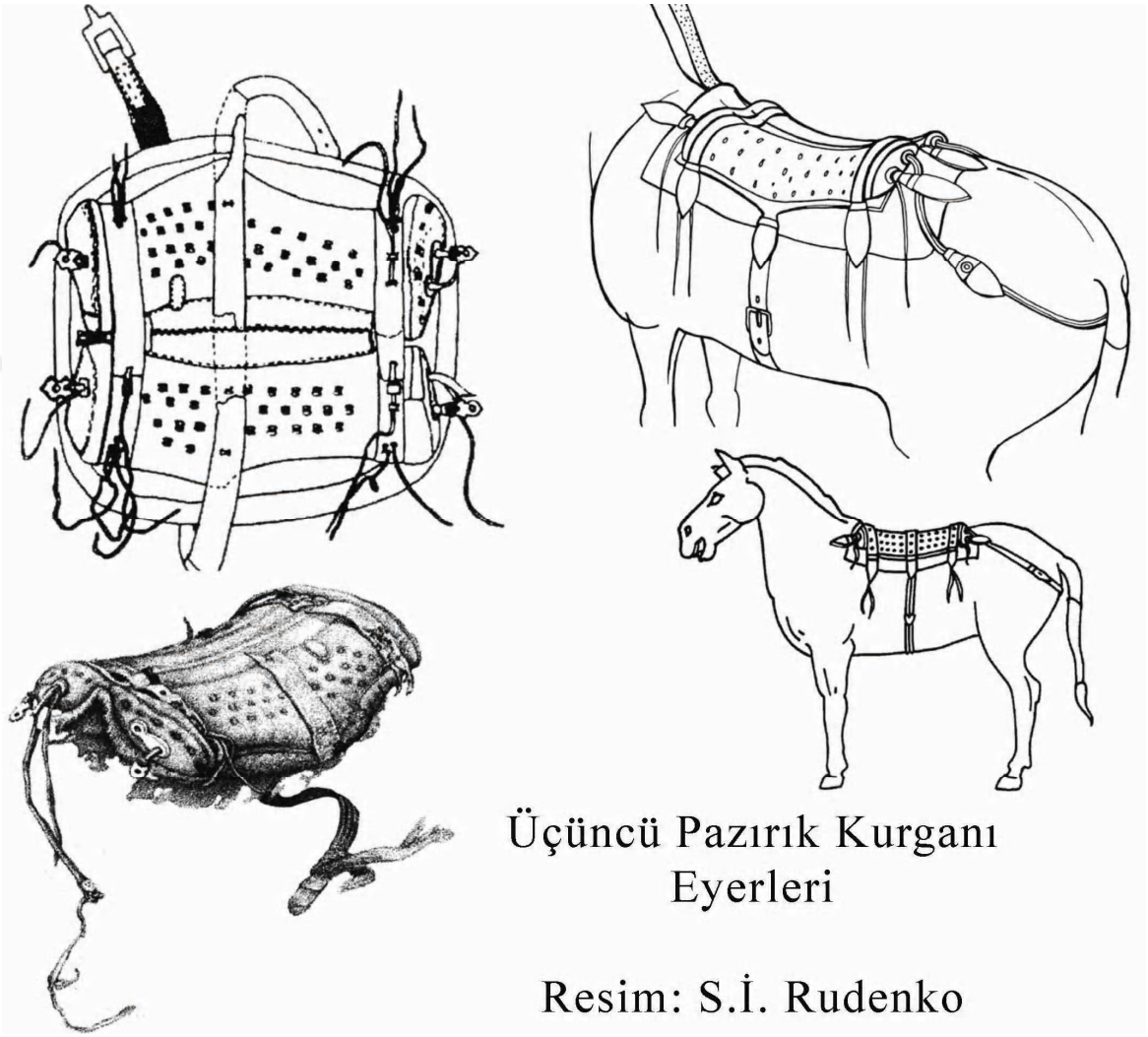

Üçüncü Pazırık Kurganı
Eyerleri

Resim: S.İ. Rudenko

İskit döneminde özellikle Pazırık kurganlarında bulunan eyerler oldukça işlemeli ve süslüydü. Eyerler üzerindeki işçilik ileri derecedeydi. Pazırık'taki eyerler yapılırken şekli fasulyeyi anımsatan iki adet deri yastık hazırlanır ve içleri de geyik kıllarıyla, bazen ise otla doldurulurdu. Her yastık dört parça deriden yapılmıştı, ön ve arka kenarlara birer tane ince deri yan taraflara ise iki büyük parça deri dikilmişti. Yastıklar hazırlandıktan sonra üzerine eyerin iskeleti ve kaşları yerleştirilir, yastıkların alt uçlarına ise eyeri ata bağlamak için kemerler takılırdı. Eyer kaşları ön, arka ve iç kısmından kalın kemerlerle yastıklara iyice bağlanırdı. Yastığın üst orta kısmına birbirini tutacak şekilde geniş deri kemer takılır, alt

kısmına da yastıklarla bir bütün oluşturacak şekilde keçe eklenirdi. Beşinci Pazırık kurganında bulunan eyerin altındaki keçe biraz uzun yapılmıştı ve süslemeleri de oldukça fazlaydı.[697] At leşlerine ve deriden yapılmış eyer kalıntılarına ikinci ve üçüncü Pazırık kurganlarında da rastlanmıştır.[698] Üçüncü Pazırık kurganında bulunan eyerler İskit dönemi eyerlerinin dış yapısı, şekli ve tekniği hakkında daha açık bilgiler vermektedir. Bu kurganda bulunan eyerler diğerlerine göre daha sağlamdı ve zamana daha iyi dayanabilmişti. Buradaki eyerler de aynı şekilde içlerine geyik kılı veya ot basılmak suretiyle meydana getirilmiş deri yastıklarla yapılmıştı. Pazırık kurganlarında bulunan eyerlerde özellikle kaş kısımlarına yerleştirilen ahşap parçaları vardı ancak detaylı bir ahşap iskelete sahip değillerdi, sert yapılı değillerdi, yumuşak yapılı eyerler olarak adlandırılan deri ve keçe kullanılarak yapılmış eyerlerdi bunlar. Bu eyerlerin kaşları dahi

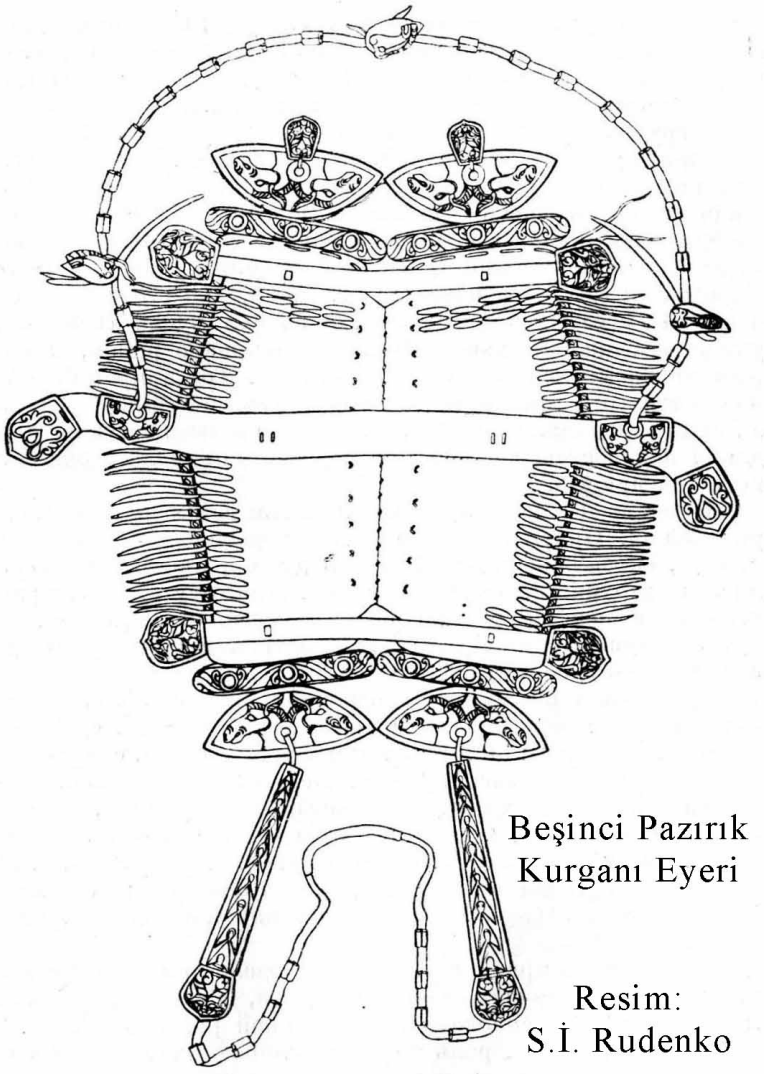

Beşinci Pazırık Kurganı Eyeri

Resim: S.İ. Rudenko

[697] S.İ. Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı (Горноалтайские находки и скифы)**, Moskova-Leningrad 1952, s.125-128.

[698] Abdulkadir İnan, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.497-499; Abdulkadir İnan, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.507-509; Abdulkadir İnan, "İkinci Pazırık Kurganı", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.500-506; Abdulkadir İnan, "Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Durumu", **Makaleler ve İncelemeler II**, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.261-268.

sert malzemeyle yapılmamıştı, keçe veya o türden bir malzemeyle eyerin ön ve arka tarafına bir yükseltme yapılır ve bunlar eyer kaşı görevini görürdü. Bu eyer kaşı görevini gören malzemeler yarım daire şeklindedir ve iki tane ön tarafa iki tane de arka tarafa olmak üzere deriden yapılan yastıkların uçlarına sabitlenirdi. Eyerlere yapılan işlemlerden birisi de keçeyle kaplamaktı. Eyerin altına serilen ve üzerine örtülen keçe de yastıkların boyunda yapılmaktaydı. Eyerler atın üzerine 4 farklı kemerle tutturulmaktaydı. Bunlar; atın karnının altından dolaşan kalın kemer, bu kemeri eyere sabitleyen kemerler, eyeri ön tarafa sabitleyen atın göğsünden dolaşan kemer ve eyeri arkaya sabitleyen atın kuyruk altından dolaşan kemerlerdi. Üçüncü Pazırık kurganında 10 tane eyere ait parçalar yer almaktaydı. Eyerlerin tamamı da oyma yöntemiyle veya çeşitli aplikelerle süslenmişti, bazılarında altın folyolarla yapılan süslemeler de mevcuttu. Ayrıca eyere takılan kemerlerin üzerlerine de çeşitli figürler asılmıştı.[699] Eyerlerin etrafı genellikle sarkan kordonlarla veya püsküllerle süslenmişti. Yüzleri ise yün aplike ile grifonlar ve efsanevi hayvan resimleri yapmak suretiyle doldurulmuştu.[700] Üçüncü Pazırık kurganında bulunan eyer yastıklarının uzunlukları 55-60 cm civarında, geyik kılı veya otla doldurulan bölümün eni 19-23 cm, boş kalan kısmın eni 16-19 cm civarında, yastıkların kalınlığı ise 4-6 cm civarındaydı. Üçüncü Pazırık kurganında bulunan eyerler Altay'daki İskit dönemi eyerleri arasında ortalama bir eyer tipini oluşturmaktadır. Bu tipteki eyerlerden Çin'in kuzeyindeki aynı döneme ait Subaşi-1 Mezarlığındaki kurganlarda da ele geçirilmiştir.[701] Farklı kurganlarda bulunan eyerlerin tamamında da kemer yapısı aynıydı. Eyerin ön kemeri atın göğsünden dolaştır ve uçları da eyerin ortasından geçen geniş kemere bağlanırdı. Ön kemer genellikle iki tanedir ve birbirine paralel olarak uzanır.[702] Eyerin arka tarafına takılan kemer ise genellikle kalın deriden yapılırdı ve boyu da kısa olurdu. Dizgin takımında olduğu gibi eyerin ön kemeri de çeşitli boncuk ve motiflerle süslenmekteydi. Bazı durumlarda ön kemerin tam ortasına göğse gelen kısmına bir grifon kafası asılmıştır. Bu grifon kafasına kazılarda rastlanıldığı gibi Beşinci Pazırık kurganında elde edilen halının üzerindeki resimde de rastlanılmıştır. Aynı halının üzerindeki resimde çizilen eyerin ön kemeriyle ön kaşı, kazılarda elde edilen

---

[699] Ye.V. Stepanova, "Sedla iz Tretyego Pazırıkskogo Kurgana (Седла из Третьего Пазырыкского кургана)", **Kulturı Stepnoy Yevrazii i ih Vzaimodeystviye s Drevnimi Tsivilizatsiyami (Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями)**, San Petersburg 2012, s.446-454.
[700] Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.65.
[701] Stepanova, "Sedla iz Tretyego Pazırıkskogo Kurgana", s.446-454.
[702] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.32.

verilerle uygunluk göstermektedir. Ancak Beşinci Pazırık kurganı halısındaki resimde görülen eyer biraz sade çizilmiştir. Aynı kurganda bulunan gerçeği oldukça süslü ve gösterişlidir, ayrıca eyerin kenarları da püsküllüdür.

Deri yastıkla yapılan aynı tipte ve aynı yapım tekniğine sahip eyerlere Başadar kurganlarında da rastlanmıştır. 9 at gömülü olan Ak-Alaha Mezarlığı I numaralı kurganda da bu tipte ve yapım tekniğindeki eyer kalıntıları tespit edilmiştir.[703] Aynı tipteki eyer kalıntılarının tespit edildiği bir diğer İskit dönemi kurganları da Gilevo 10 mezarlığındaki 16 numaralı kurgan, Maşenke-I ve Kondratevke 21 numaralı kurganlardır. Maşenke-I ve Kondratevke 21'deki eyer kalıntıları Pazırık kurganlarında bulunan eyerlere çok benzemektedir.[704]

Bahsi geçen eyerlerin hem ön hem de arka kaşları son derece nakışlı ve süslüydü. Eyere takılan her bir kemer tokası bezeklerle veya hayvan figürleriyle donatılmıştı. Eyerler üzerindeki süsler ve figürler de farklılık göstermektedir. Eyerlerin üzerindeki bezekler kabilenin yerel değerlerine uygun olarak ve kabile liderinin rolünü gözeterek ustasının veya ustalarının zevkine göre yapılmıştır. Her bir eyerin motiflerinde farklılıklar olması muhtemelen yerel değerlerin eyer ustaları elinde şekillenmesiyle ortaya çıkmıştır. Eyerlerdeki motifler ve figürler ise genellikle yabani hayvanlardan veya onlara ait unsurlardan oluşmaktaydı. En çok yapılan figürleri; fantastik hayvan şekilleri, geyik ve dağ keçisi boynuzları, grifon ve kaplanın birbirleriyle olan mücadelesini yansıtan sahneler, leoparın bir geyiğe saldırısını yansıtan sahneler, dağ koyunu boynunda yer alan horoz tasvirleri oluşturmaktadır.[705]

Altay'da İskit dönemine ait önemli kurganlardan olan Ak-Alaha I mezarlığında bulunan eyerler de oldukça dikkat çekicidir. Ak-Alaha mezarlığında deriden yapılmış eşyalar genellikle çürümüştü, at koşumlarına ait ağaç, keçe ve kemikten yapılmış birtakım eşyalar bütün olarak elde edilebilmiştir. Eyerlere ait diğer parçalar kısmen elde edilebilmiş ve elde edilen eşyalardan eyerlerin yapısı ve şekli canlandırılabilmiştir. Buradaki I numaralı kurganda Pazırık'ta olduğu gibi deri yastık ve ağaç kullanılarak aynı yapım tekniği kullanılarak yapılmış eyerlere rastlanmıştır ancak buradaki eyerlerin kaşları ve yastıkları

---

[703] N.V. Polosmak, **Stereguşiye Zoloto Grifı (Стерегущие золото грифы)**, Novosibirsk 1994, s.24-25.
[704] P.İ. Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I (Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае I)**, Barnaul, Azbuka 2008, s.32.
[705] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.128-129.

keçelerle tamamen kaplanmıştı. Ak-Alaha'da boyutları 62x56 cm olan keçeden yapılmış gösterişli ve süslü eyer örtüleri dikkat çekmektedir. Eyer kaşları keçeden yapılmış ve boyutları ortalama 21x15 cm olan genellikle grifon şekillerinden oluşan figürlerle süslenmiştir. Eyerlere asılan keçeden yapılmış büyük figürler oldukça ilgi çekicidir. Eyere asılan bu keçe figürler balık ve bozkurttan oluşmaktaydı. Oldukça büyük olan bu figürlerden her eyere 4 tane asılmaktaydı, bunların 2'si ön kaşın her iki tarafına, 2'si de arka kaşın her iki tarafına asılmıştı. Eyer kaşlarına asılan bu keçe figürler hemen hemen yere değecek kadar uzundu ve balık figürlerinin ortalama uzunlukları 78 cm, ortalama eni de 20 cm idi. Benzeri İkinci Başadar kurganında da bulunan bu balık figürünün sırtı renkli aplikelerle kapatılmış, ikiye ayrılan kuyruğu virgül ve parantez şekillerindeki bezeklerle donatılmış, gövdesine de her bir tarafta üç tane olmak üzere yelken yapılmıştır. Eyer kaşlarına asılan keçeden yapılma diğer bir süs de bozkurt figürüydü. Bozkurt figürü de aynı şekilde iki ön kaşa iki de arka kaşa olmak üzere 4 tane idi. Bozkurt figürleri balık figüründen biraz daha büyüktü, uzunluğu 85 cm olan figürün eni de 25 cm idi. Bozkurt figürünün üzeri de çeşitli bezeklerle süslenmişti. Rudenko, kurt figürünün benzerinin İkinci Başadar kurganında da olduğunu dile getirmektedir.[706]

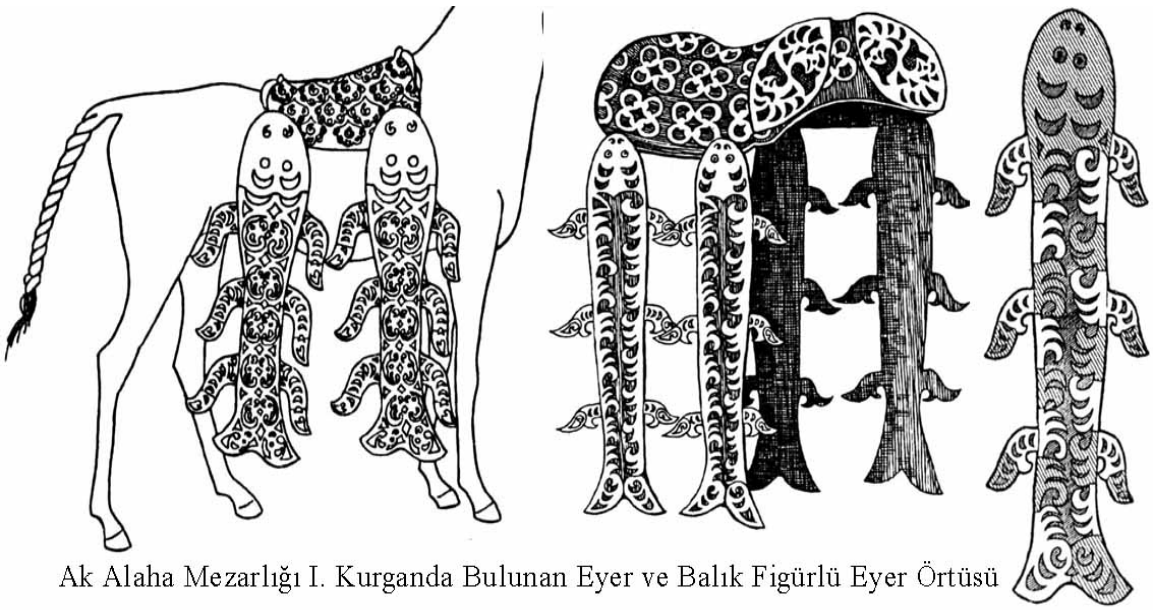

Ak Alaha Mezarlığı I. Kurganda Bulunan Eyer ve Balık Figürlü Eyer Örtüsü

Resim: N.V. Polosmak

[706] Polosmak, **Stereguşiye Zoloto Grifı**, s.44-49.

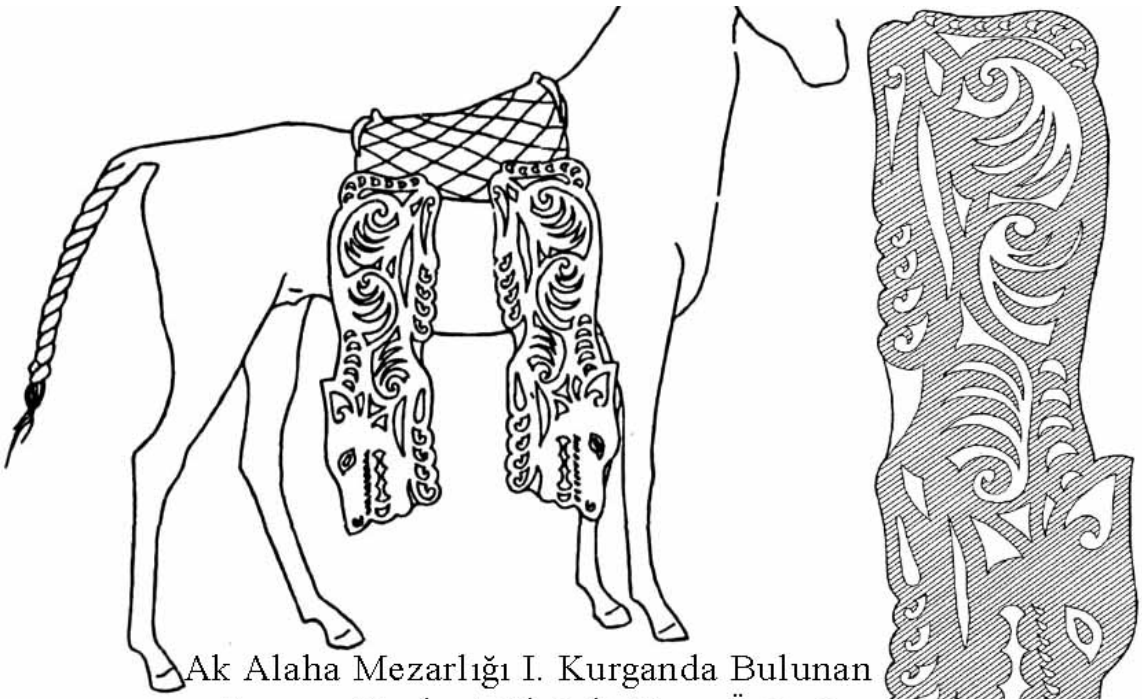

Ak Alaha Mezarlığı I. Kurganda Bulunan
Eyer ve Bozkurt Figürlü Eyer Örtüsü

Resim: N.V. Polosmak

Kazakistan Altaylarında İskit dönemine ait Berel kurganlarında da eyer kaplamaları ele geçirilmiştir. 10 numaralı Berel kurganında bulunan atların üzerindeki eyerlerde kırmızı ve sarı renklerin ağır bastığı çeşitli bezeklerle süslü eyer kaplamaları mevcuttu, eyerlerin üzerlerindeki desenler genellikle grifon figürlerinden oluşmaktaydı. Grifon figürlerinin sayısı da genellikle 4 tane bir tarafta, 4 tane de diğer tarafta olmak üzere 8 tane idi. Ak-Alaha'da bulunan balık figürlerinin benzeri 1, 4, 10 ve 11 numaralı Berel kurganlarında da bulunmuştur ancak buradakiler eyerlerin kaşını süslemek için kullanılan sarı renkli folyolardan yapılmış küçük figürlerdi. Eyerleri süslemek için kullanılan figürler arasında en başta grifon gelmektedir, grifondan sonra dağ keçisi, geyik, balık ve domuz figürleri eyer süslemelerinde kullanılmıştır.[707]

[707] Z. Samaşev, G.S. Cumabekova, G.A. Bazarbayeva, "Konskoye Snaryajeniye Drevnih Skotovodov Altaya: Opıt Rekonstruktsii (Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции)", **Arheologiçeskiy Almanah (Археологический альманах)**, Sayı 21, 2010, s.263; Z. Samaşev, "Kon v Ritualno-obradovoy praktike u drevnego Naseleniya Kazahskogo Altaya (Конь в ритуально-обрядовой практике у древнего населения Казахского Алтая)", **Turik Düniesi. Almanah (Түрік дүниесі. Альманах)**, Almatı 2013, s.616-625.

İskit döneminde Altay'da genel olarak iki tür eyer görülmüştür. Birincisi; eyer kaşı engin olan hatta sadece bir iz şeklinde eyer kaşı olan eyerlerdir. İkincisi ise eyer kaşı yüksek olan büyük tipli eyerlerdir. Birinci tipteki eyerlerden yani eyer kaşı küçük olanlardan iki tane bulunmuştur. Birinci Pazırık kurganında bulunan eyerlerdir bunlar. Bu birinci tipteki eyerler daha sadedir, çok fazla süslü değildir. İkinci tip yüksek kaşlı eyerler ise oldukça yaygındır ve çok sayıda kurganda tespit edilmiştir. Bu tipteki eyerler oldukça süslüdür, çok sayıda nakışlarla, püsküllerle ve figürlerle süslenmiştir. Eyer kaşı küçük olan tiplerin daha eski dönemlere ait olduğu, yüksek kaşlı eyerlerin de daha sonraki dönemlere ait olduğu yani daha gelişmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu iki tip eyer İskitlerde özellikle Karadeniz'in kuzeyinde Altay'la aynı dönemde kullanılmıştır. Kırım'da bulunan İskitlere ait eşyalar üzerinde bu iki tipteki eyer resmine de rastlanmıştır.[708] Arkeolojik verilerden bu eyer tiplerinin Altay'da M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.[709]

3.2. Gem: Atlı süvarinin, atın hareketini kontrol etmek için kullandığı önemli parçalardan birisi olan gem, atın dilinin üzerinde ve alt çenesinin diş olmayan bölümünde yer almaktadır. İskit dönemine ait Altay gemlerinin hem bronzdan hem de demirden yapılan örnekleri vardır. İskit dönemine ait kurganlarda atla birlikte ve hatta atın ağzında yer alan gemlerin sayısı da oldukça çoktur. Altay'da İskit dönemine ait gemler yapı malzemesine göre bronz, demir ve bakır olmak üzere üç türe ayrılmıştır. Bronzdan yapılan gemlere, demir türlerine göre daha az rastlanmıştır.

3.2.1. Bronz Gemler: Altay'da bronz gemler genellikle M.Ö. VIII.-VII. yüzyıllarda görülmektedir. Bu döneme ait gemlerin büyük çoğunluğu da bronzdan yapılmıştır. Tıtkesken, Kara Anuy, Karban, Kok-Su, Boytıgem, İzmaylovsk, Arcan, Pazırık kurganları bronz gemlerin bulunduğu önemli kalıntılardır. Bu döneme ait kurganlarda bulunan bronz gemler genellikle ortadan mafsallıdır ve uçlarında da halkalar mevcuttur, halkaların yapısı ise farklılık göstermektedir. Bazılarının halkaları yuvarlak ve genişken bazılarında halka boyu küçüktür, bazılarında ise oval veya köşeli halkalar yer almaktadır. Bu tipteki gemler sadece Altay'da değil Tuva, Doğu Kazakistan gibi çevre bölgelerde de aynı döneme ait kurganlarda tespit edilmiştir.

---

[708] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.129-131.
[709] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.32.

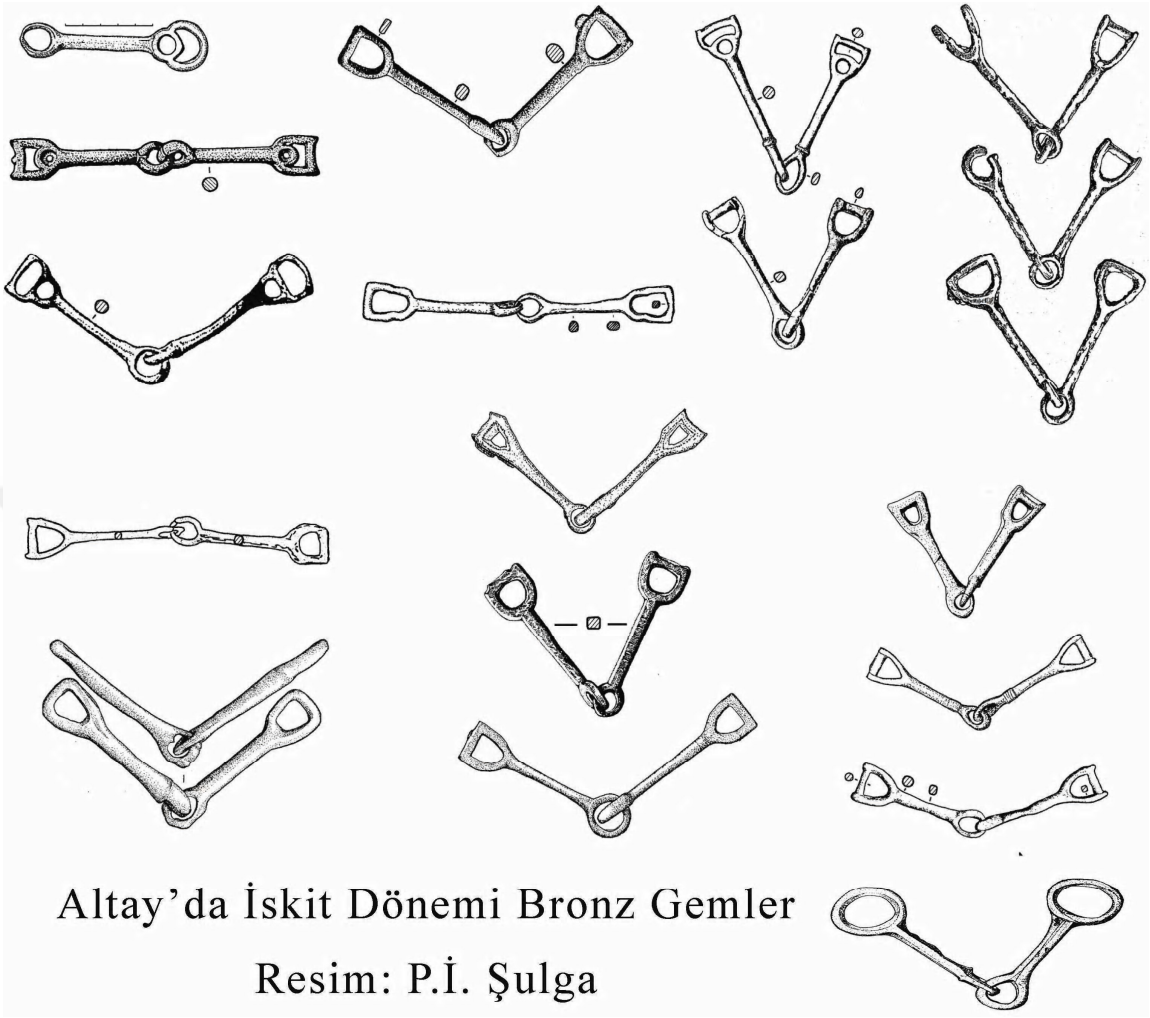

Altay'da İskit Dönemi Bronz Gemler
Resim: P.İ. Şulga

Tıtkesken kurganlarında koşumlarıyla birlikte gömülen atın ağzında bronz gem türüne rastlanmıştır. Burada bulunan gemler iki parça olup ortadan mafsallıdır ve uçlarında da halkalar vardır. Tıtkesken kurganlarındaki bronz gemlerin uzunlukları 19,5 cm'dir, uç kısımlardaki halkaların çapları ise 3,6 cm'dir.[710] Altay'da İskit dönemine ait ortadan mafsallı bronz gemler Arcan kurganında da bulunmuştur. Arcan'daki gemler M.Ö. XI.-VIII. yüzyıllara aittir.[711] Başadar kurganlarında bulunan M.Ö. VI.-V. yüzyıllara ait bronz gemlerin ise uç kısımlarındaki halkalar tam yuvarlak değildir, hafif oval şekildedir.[712] Aynı

[710] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.70.
[711] M.P. Gryaznov, **Arcan (Аржан)**, Leningrad 1980, s.40.
[712] L. S. Marsadolov, "Osnovnıye Tendentsii v İzmenenii Form Udil, Psalev i Prajek Konya na Altaye v VII-V vv. do.n.e. (Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VII-V вв. до н.э.)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.5-24.

dönemde M.Ö. VI. yüzyılda Kazakistan Altaylarında tek halkalı bronz gemler de tespit edilmiştir. Bu dönemde tek halkalı bronz gemlerin demirden yapılan türleri de mevcut idi. Birçok kurganda gemlerin yanında bir ucu eğri veya çatal şeklinde miller de bulunmuştur. Boytıgem, Tıtkesken, Tuekta gibi kurganlarda gemlerin yanında birkaç delikli, bir ucu eğri bronz miller tespit edilmiştir.[713] Bu millerin kemik, ağaç, bakır ve demir örnekleri de mevcuttur, ortasından geme takılan bu millerin uç kısımlarına da dizgin kemerleri takılmaktaydı. Bakırdan yapılanlarına Ursul nehri civarındaki kurganlarda, Tuekta kurganlarında ve Aragol kurganlarında rastlanmıştır. Geyik boynuzundan yapılanlara 3 Pazırık kurganında rastlanmıştır, Başadar kurganlarında ise hem geyik boynuzundan hem de ağaçtan yapılan türlerine rastlanmıştır. İkinci Başadar kurganında bakır figürlü ağaçtan yapılan miller ve az sayıda da olsa altın kaplı miller bulunmuştur. Figürlü miller genellikle hayvan sitillerinden oluşmaktaydı, bazı durumlarda mil "S" şeklinde hazırlanır ve uçlarına da hayvan kafası figürleri yapılırdı.[714]

Altay'da Çarış nehri civarındaki kurganlarda 80 civarında bronz gem bulunmuştur. Ortadan mafsallı ve uçları halkalı olan bu gemlerin üzengi şeklindeki halkalarına dizgin kemerlerini bağlamak için kullanılan "*y*" şeklinde miller takılmıştı. Gemin halkalarının uzunlukları 9,2-9,4 cm, "*y*" şeklindeki millerin uzunlukları da 12,3-12,5 cm arasındaydı. Gemin üzengi şeklindeki halkasına, ortasından takılan "*y*" şeklindeki millerin uç kısımlarında birer tane delik mevcuttur, toplamda üç adet olan bu deliklere ise burun üzerinden dolaşan kemer, atın yanaklarından geçen kemer ve dizgin kemeri takılmıştı.[715] "*y*" şeklindeki gem milleri Altay'da Karakol nehri civarındaki kurganlarda da çok sayıda bulunmuştur.[716] Erken İskit döneminde ortadan mafsallı gemlerle birlikte, "*y*" şeklindeki gem millerine Altay'ın dağlık kesimlerinde ve hatta Altay'ın tamamında rastlanmıştır. Bu millerin ortalama uzunlukları 13-16 cm arasındadır, orta kısmının kalınlıkları ortalama 0,8

---

[713] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.71.
[714] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.123.
[715] P.İ. Şulga, "Ranneskifskaya Upraj v VII-naçale VI vv. do n.e. po Materialam Pogrebeniya na r. Çarış (Раннескифская упряжь в VII-начале VI вв. До н.э. по материалам погребения на р. Чарыш)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.25-49.
[716] V. D. Kubarev, "Pogrebeniye Ranneskifskogo Vremeni na r. Karakol (Погребение раннескифского времени на р. Каракол)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.74-77.

cm, deliklerinin çapı ise ortalama 0,7 cm'dir.[717] Bu tiptekiler Altay'da erken İskit döneminin en yaygın olan gem milleriydi.

Altay'da kullanılan ikinci bronz gem mili tipi de "T" şeklinde olandır. "*y*" şeklindeki gem milleri ile aynı dönemde kullanılan bu millerden Gerasimovka, Kok-Su-1, Vakuliha 1 mezarlıklarında bulunmuştur. Gerasimovka ve Kok-Su mezarlığında bulunan "T" şeklindeki gem millerinin ortalama uzunlukları 12 cm civarındaydı. Bunların dışında üç delikli düz "I" şeklinde, yine üç delikli eğri parantez işareti "(" şekkinde, sadece bir ucu eğri olan mil tipleri, düz ama iki delikli olan mil tipleri Altay'da bulunan bronz gem millerine örnektir. Bahsi geçen gem milleri Çesnokovskiy Log 10, Kamışinka, Çernıy-Anuy-1, Karban-1, Belokriha, Boytıgem, Berel, Gilevo-10, İzmaylovka, Mayma-19 kurganlarında tespit edilmiştir.[718]

3.2.2. Demir Gemler: İskitlerin ilk dönemlerinde bronz gemler kullanılmıştır ancak İskitlerin orta zamanlarında bronz ve demir gemler birlikte kullanılmış ve son dönemlerinde ise tamamen demir gemler kullanılmaya başlanmıştır. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren bronz gemlerin yanında çok sayıda demir gemler de kullanılmaya başlanmıştır. Ancak 2-3 yüz yıl boyunca bronz gemler kullanımdan kalkmamış ve demir gemlerle birlikte kullanılmaya devam etmiştir.[719] Pazırık kurganları hem bronz hem de demir gemlerin kullanıldığı ve bulunduğu döneme örnek teşkil etmektedir. Ortadan mafsallı ve uçlarında halkalar olan demir ve bronz gemler bir arada Pazırık kültüründe yer almaktaydı.[720] M.Ö. III. yüzyıldan itibaren ise Altay'da bronz gemler kullanımdan kalkmış ve yerini tamamen demir gemlere bırakmıştır.[721] Bu döneme ait olan I. Tuekta kurganında bulunan gemlerin tamamı demirden yapılmıştı. Demir gemlerin uç kısımlarındaki halkalar bronz gemlerinkine göre daha büyüktü. Bu kurgandaki demir gemler de aynı şekilde ortadan mafsallı olmak kaydıyla iki parçadan oluşmaktaydı.[722]

---

[717] A.A. Tişkin, "Nahodki Nekotorıh Elementov Konskogo Snaryajeniya Skifskoy Epohi v Predgornoy Zone Altaya (Находки некоторых элементов конского снаряжения скифской эпохи в предгорной зоне Алтая)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.78-90.
[718] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.60-63.
[719] Marsadolov, "Osnovnıye Tendentsii…", s.10.
[720] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126-127.
[721] A.S. Surazakov, **Gornıy Altay i Yego Severnıye Predgorya v Epohu Rannego Jeleza. Problemı Hronologii i Kulturnogo Razgraniçeniya (Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа. Проблемы хронологии и культурного разграничения)**, Gorno-Altaysk 1989, s.25.
[722] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126-127.

Altay'da İskit dönemine ait önemli kurgan gurubunu oluşturan Ak-Alaha-I mezarlığı da demir gemlerin bulunduğu kalıntılardandır. Ak-Alaha I'deki I numaralı kurganda koşumlarıyla birlikte gömülmüş 9 adet at iskeletine rastlanmıştır. Atların çoğunun ağzında demir gemler ve bu gemlerin uçlarında da "S" şekline benzer ancak biraz daha düzgün olan, sadece uçları kıvrık olan ve dizgin bağlanan miller yer almaktaydı, oldukça uzun olan bu millerin uçlarında grifon kafasından oluşan veya çiçek şekline benzer figürler mevcuttu.[723] Tamamen aynı tip ve şekildeki gem milleri Kazakistan Altaylarındaki Berel kurganlarında da tespit edilmiştir. Berel'de 10 numaralı kurganda bulunan bu milin de her iki ucunda grifon kafasından oluşan figürler mevcuttu.[724]

Demir gemlerle birlikte gemin uç kısımlarına takılan ve yular, dizgin ve gemi birleştirmeye yarayan miller de değişime uğramıştır. Daha çok bronz gemlerin kullanıldığı dönmelerde bu miller ucu eğri, üzerinde 3 veya 4 delik bulunan düz bronz çubuk şeklindeydi veya bir ucu eğri diğer ucu da çatal şeklindeydi. Demir gemlerle birlikte "S" şeklindeki bağlantı milleri yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.[725]

Bronz, demir ve bakırdan yapılan ortadan mafsallı gemler şekil itibariyle üç tiptir. Bu tipler gemin ucundaki halkaların şekline göre değişmekteydi. Halkası yuvarlak olan, oval olan ve D şeklinde olan gemlerdi bunlar. İskit liderlerinin kurganlarında genellikle yuvarlak halkalı olan gemler bulunmuştur.[726]

Gemlere takılan miller ise hem yapı malzemesi hem de şekil olarak genel itibariyle üç tipe ayrılmıştır. Bronzdan yapılan gemler genel olarak "*y*" şeklindedir, kemikten yapılan gem milleri genel olarak düzdür veya hafif kavisli şekliyle parantez işaretine "(" benzemektedir. Demirden yapılan gem milleri ise "S" şeklini andırırlar fakat biraz daha düzdürler, orta kısımları düz olan bu millerin uçları bükülerek uzun "S" biçimini andırırlar.

Erken İskit dönemine ait kurganlarda bulunan gemler genellikle bronzdan yapılmıştır, erken döneme ait bu bronz gemlere takılan miller ise hem bronzdan hem de kemikten yapılmıştır. Bronz ve kemik maddeler kullanılarak yapılan gem takımları özellikle Karban 1, Çesnokovo 1, Biyke 1 mezarlıklarında görülmüştür. M.Ö. VI. yüzyıllarda hem bronz hem de demir gem takımları kullanılmış, bununla birlikte kemik

---

[723] Polosmak, **Stereguşiye Zoloto Grifı**, s.24-25.
[724] Samaşev, Cumabekova, Bazarbayeva, "Konskoye Snaryajeniye Drevnih Skotovodov…", s.263.
[725] Marsadolov, "Osnovnıye Tendentsii…", s.10; Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126-127.

miller de yine bu dönemde varlığını sürdürmüştür. Altay'da İskitlerin son dönemlerinde ise demir gem takımları daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.[727]

Gemlere takılan kemik miller Altay'da İskit döneminin her devrinde görülmüştür. Kemik millerin de farklı türleri kullanılmıştır. ")" işaretine benzemekle birlikte orta kısmı biraz sivri olan ve üç delikli olan kemik millere Kurtu-2, Ak-Alaha-2, Yelbanı, Turina Gora, Çernıy Anuy-1, Karban-1, Blijniy Yelban-7 mezarlıklarında rastlanmıştır. Bunların boyları 6-11 cm arasındadır. Bir diğer tip olan üç delikli hafif eğimli ve yassı kemik millere oldukça az rastlanmıştır ve boyları 9-12 cm arasındadır. Uzunluğu ortalama 15 cm olan tam olarak parantez işaretine "(" benzeyen tiplerden ise Karban-1, Yelban, Biyke, Semisart-1, Elekmonar-2 kurganlarında bulunmuştur.[728]

3.3. Dizgin: Altay'daki İskit dönemi dizginleri dönemlere göre birtakım farklılıklar göstermektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Altaylarda ve hatta Tuva'daki dizgin kemerlerinin tamamı hemen hemen aynı idi. Doğu Kazakistan da dahil olmak üzere bu dönemde kullanılan dizginlere Altay tipi denmektedir. Dizgin yapımında deri kemerler kullanılır ve kullanılan bu deri kemerler atın başının üzerinden dolaşarak kafasının her iki yanından geçer ve geme takılan kemik veya bronz millere bağlanırdı, aynı zamanda çenesinin altından ve burnunun üzerinden dolaşan kemerler tokalar yardımıyla kafasının üzerinden dolaşan bu uzun kemere tutturulurdu. Bu kemerlerin bağlantıları erken İskit döneminde bronzdan veya kemikten yapılan yuvarlak tokalar vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Daha sonraları ise demirden yapılanlar kullanılmıştır.

Dizginin parçalarından birisi olan bu tokalara ise birçok kurganda rastlanmıştır. At kalıntılarının veya at cesetlerinin yanında dizgin kemerlerini birleştirmek veya dağılımını yapmak için kullanılan bronz, demir ve kemikten yapılmış küre şeklinde ancak kenarları hafif düzleştirilmiş yukarda bahsi geçen tokaların, Tıtkesken, Elekmanar, Ayrıdaş, Solneçnıy-Belok kurganlarında bronz örnekleri,[729] Talduar, Kok-su, Kızıl-Car, Pazırık kurganlarında kemikten yapılmış örnekleri mevcuttur.[730]

---

[726] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.121-122.
[727] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.57.
[728] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.64-66.
[729] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126; V.A. Koçoyev, "Ranneskifskiye Kurganı Mogilnika Ayrıdaş-IV v Gornom-Altaye (Раннескифские курганы могильника Айрыдаш-IV в Горном Алтае)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, Sayı 5, Gorno-Altaysk 2000, s.21-30.
[730] V.A. Mogilnikov, V.N. Yelin, "Kurganı Talduarı-I (Курганы Талдура-I)", **KSİA(КСИА)**, Sayı 170,

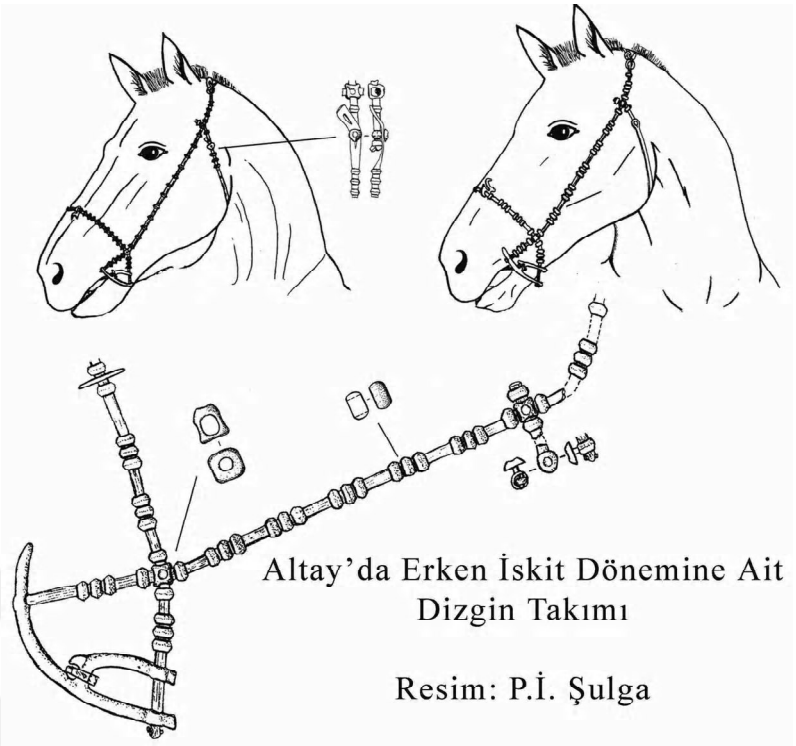

Altay'da Erken İskit Dönemine Ait Dizgin Takımı

Resim: P.İ. Şulga

Erken İskit döneminde bu tokalardan çeneyle göz arasında her iki tarafta ve ağzın arka kısmında her iki tarafta mevcuttur. Çenenin arka kısmındaki toka, başın üzerinden dolaşan, çenenin altından dolaşan ve geme doğru yanaklardan geçen kemerleri birleştirir. Ağzın arka kısmındaki tokalar ise gem milinden gelen kemerleri ve yanaklardan uzanan kemerleri birleştirir.[731] Bu tipteki dizginlere Gilevo, Pazırık, Maşenka, Kondratevka ve diğer birçok kurganlarda rastlanmıştır. İskitlerin daha sonraki dönemine ait olan I. Tuekta kurganında da aynı tipte dizginlere rastlanmıştır. Bu kurgandaki dizginler bu dönemde Altay'da yaygın olarak kullanılan dizginlerdendir. Bu dizginler genel hatlarıyla; başı saran, burun üzerinde köprü oluşturan ve çene altından kıvrılan ve uçları ikiye ayrılarak ağaç çatalla geme tutturulan kemerlerden oluşmaktaydı.[732]

Bahsi geçen bu yular ve dizgin tipi erken İskit döneminde Altay'da görülen tiptir ve bu yularlar ve dizgin takımında atın alnından ve ağzının alt kısmından dolaşan kemerler yoktur. Atın alnını ve ağzının alt kısmını saran kemerli dizgin ve yular takımı daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ancak Pazırık kurganlarında her iki tipteki dizgin ve yular takımına da rastlanmaktadır.[733] Atın alnına gelecek yere de kemer takılan dizgin takımı İskit dönemine ait önemli kurganlardan olan Ak-Alaha I mezarlığındaki I numaralı kurganda da tespit edilmiştir. Bu kurgan ve dizgin biraz daha sonraki dönemi

---

Moskova 1982, s.103-109; S.S. Sorokin, "Tsepoçka Kurganov Vremeni Rannıh Koçevnikov na Pravom Beregu Kok-Su (Цепочка курганов времени ранних кочевников на правом берегу Кок-Су (Южный Алтай)", **ASGE (АСГЭ)**, Sayı 16, Leningrad 1974, s.62-91; Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126.

[731] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.30.

[732] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.126-127.

yansıtmaktadır ve bahsi geçen alındaki kemer de grifon, kaz gibi çeşitli hayvan figürleriyle süslenmişti veya sade bir yapıya sahipti. Ak-Alaha'daki dizginlerin alın kemerinin tam ortasına üzerinde grifon başı olan büyükçe bir toka takılmaktaydı.[734] Kuzey Altay'daki Pokrovskiy 4 mezarlığındaki atın alnına takılan bronz toka ise desensiz sade bir yapıya sahipti ve oldukça büyüktü.[735] Alın kemerine toka takılması Kazakistan Altaylarındaki Berel kurganlarında da görülmektedir. 11 numaralı Berel kurganında dizginin alın kemerinde yuvarlak ve ortası kabarık bir toka bulunmuştur[736] ancak bu toka Ak-Alaha'daki gibi grifon figürlü değildi.

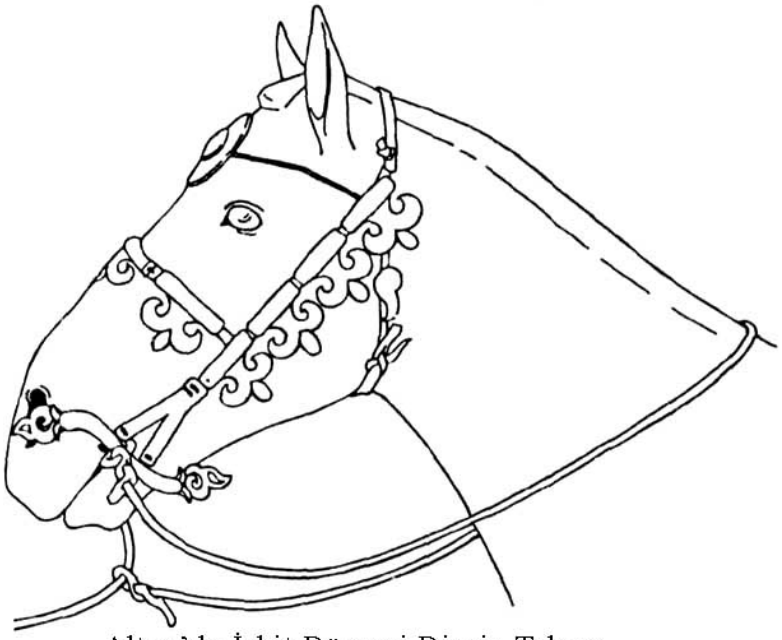

Altay'da İskit Dönemi Dizgin Takımı
Ak-Alaha Kurganları
Resim: P.İ. Şulga

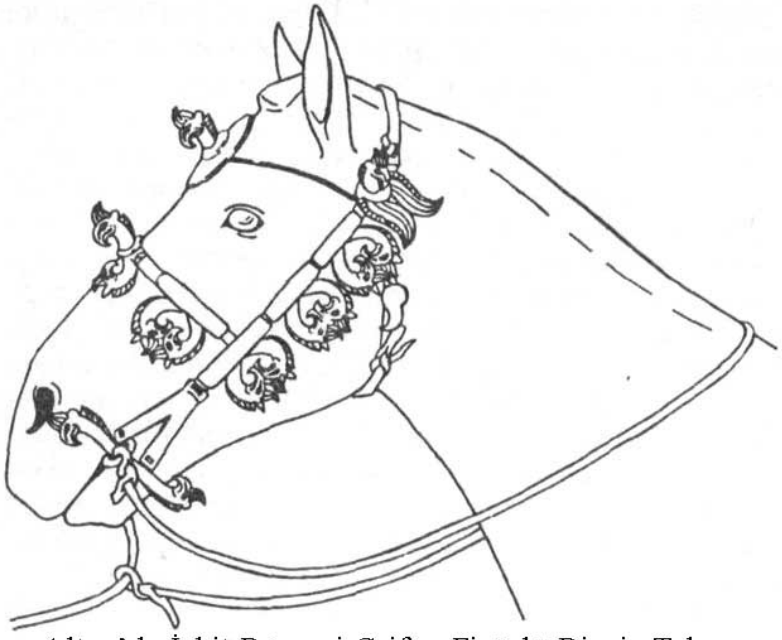

Altay'da İskit Dönemi Grifon Figürlü Dizgin Takımı
Ak-Alaha Kurganları
Resim: P.İ. Şulga

Yular ve dizgin

[733] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.125.
[734] Polosmak, **Stereguşiye Zoloto Grifı**, s.24-25.
[735] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.46.
[736] Samaşev, Cumabekova, Bazarbayeva, "Konskoye Snaryajeniye Drevnih Skotovodov…", s.259.

yapmak için kullanılan kemerler kalın derilerden yapılırdı. Kemerler bazen sinirle dikilen iki kat deriden oluşturulur, bazen de üzerine ince deri kaplamak suretiyle birleştirilen iki kat deriden yapılırdı. Dizgin kemerleri gemden itibaren 25-30 cm uzunluğundaydı. Özellikle Pazırık kurganlarındaki yular ve dizgine ait kemerlerin tamamı boynuzdan yapılmış boncuk ve figürlerle, bakır levhalarla, ağaçtan yapılmış süslerle, çoğu zaman altın folyolarla ve bazen de kalaydan yapılmış folyolarla süslenmiştir. Başadar kurganlarında domuz dişiyle süslenmiş yular ve dizgin parçalarına da rastlanmıştır. Bu süsler genellikle kemerlerin birleştiği tokalar üzerinde veya civarında, atın burnunun üzerine takılan kemerde yer almaktaydı. Kimi zaman ise, Beşinci Pazırık kurganında bulunan dizgin ve yular takımında olduğu gibi, yular ve dizginin tamamı süslerle kaplanırdı.[737]

Dizgin kemerlerinin üzerlerinde B şeklinde, D şeklinde, yuvarlak ve oval şekillerde olmak üzere bronzdan yapılmış boncuk görünümünde parçalar yer almaktaydı. B şeklindekiler genellikle kemikten yapılmışlardır.[738]

3.4. Üzengi: Altay'da Lokot köyü civarında Aley nehri kıyısındaki kurganda elde edilen demir üzengi, Altay'daki en eski demir üzengi özelliği taşımaktadır. Yuvarlak halka şeklinde olan ve bir tarafında kemer takmak için çıkıntısı olan üzenginin uzunluğu 18 cm, en geniş yeri 14,5 cm idi.[739] Bununla aynı tipte üzengi Atay'da Kara-Kobı-I mezarlığında[740], benzeri ise Ust-Karasu-I mezarlığında tespit edilmiştir.

3.5. Kamçı: Altay'da kamçıya ait buluntular M.Ö. V.-IV. yüzyıllara ait kurganlardan itibaren bulunmaya başlamıştır. Daha önceki dönemlere ait kurganlarda kamçılara ait izler henüz yoktur. 1., 2. ve 4. Pazırık kurganlarında, II. Başadar kurganında kamçılara ait kalıntılar tespit edilmiştir.[741] Ulandırık ve Ukok kurganlarında ise sadece ağaç sopa kalıntılarına rastlanmıştır.[742] Altay'daki Ob nehri çevresinde de kamçı kalıntılarına

---

[737] Rudenko, **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı**, s.121-125.
[738] Kiryuşin, Stepanova, Tişkin, **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II**…, s.72.
[739] P.İ. Şulga, V.V. Gorbunov, "Strema Rannego Tipa iz Aleyskoy Stepi (Стремя раннего типа из Алейской степи)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.99-101.
[740] V.A. Mogilnikov, "Kultovıye Koltsevıye Ogradki i Kurganı Kara-Kobı-I (**Культовые кольцевые оградки** и курганы Кара-Коба I)", **Arheologiçeskiye i Folklornıye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk 1994, s.94-116.
[741] Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya,** 1960, s.78; Rudenko, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya**, 1953, s.227-229.
[742] V.D. Kubarev, **Kurganı Ulandrıka (Курганы Уландрыка)**, Novosibirsk 1987, s.42.

nadiren rastlanmıştır.[743] Karban-1 kurganında kamçıya ait silindir şeklinde kemik sap bulunmuştur, Maşenka-1 kurganında bir at eyerinin sol tarafında 30 cm uzunluğunda ve 1,5 cm çapında ağaç sopa tespit edilmiştir.[744] Gilevo 10 mezarlığındaki 31 numaralı kurganda ise at iskeletinin yanına uzatılmış bir kamçı kalıntısına rastlanmıştır. Kamçının deri kısmı çürümüştü, ağaç kısmı 36 cm civarındaydı ve deriden yapılan kısmını ağaç sapa birleştirmek için 3,5 cm civarında bronzdan yapılmış boru şeklinde bir toka kullanılmıştı. Kamçının üzerinde süsleme izleri vardı ve ağaç kısmı da ince deriyle kaplanmıştı.[745] Birinci Pazırık kurganında bulunan kamçı ise sopanın ucuna deri sırım sarılmak suretiyle yapılmıştı.[746] Altay'da İskit dönemine ait kurganlarda en az rastlanan at koşumlarından birisidir kamçı. Çok az sayıda kamçı kalıntısına rastlanılmış ve bunlar da genellikle çürümüştür. Bulunan kalıntılarda kamçıya

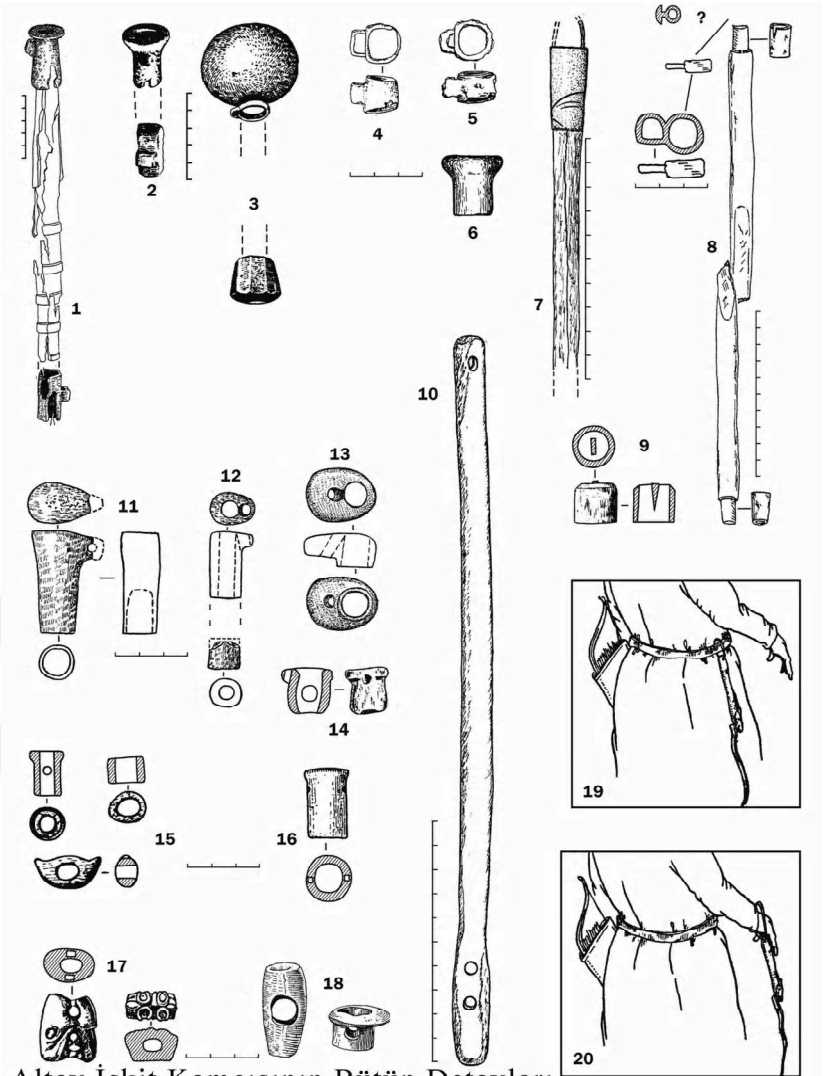

Altay İskit Kamçısının Bütün Detayları
Resim: P.İ. Şulga

[743] P.İ. Şulga, "O Nahodkah Nagayek Skifskogo Vremeni na Altaye (О Находках нагайек Скифского времени на Алтайе)", **Snaryajeniye Koçevnikov Yevrazii (Снаряженийе кочевников Евразии)**, Barnaul 2005a, s.183-189.
[744] Şulga, "Ranneskifskaya Upraj v VII-naçale VI vv…", s.25.
[745] Şulga, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I**, s.51.
[746] Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.66.

ait deri kısımlar tamamen çürümüş, ağaçtan yapılan saplar ise kısmen zamana dayanabilmiştir. Bundan dolayı kurganlarda İskit dönemi kamçısına ait ayrıntılı bilgi elde edilememektedir. Sadece genel hatlarıyla yapısı ve malzemesi hakkında bilgiler elde edilebilmektedir.

Yukarda saydığımız eyer, gem, dizgin, üzengi ve kamçı İskit döneminde kullanılan ve öne çıkan at koşumlarıdır. Ancak bunların dışında kurganlarda elde edilen ve göze çarpan ata ait başka eşyalar da yer almaktadır. At arabası, at ve geyik maskeleri, geyik boynuzları ve bir tane de kaplan maskesi dikkat çeken diğer eşyalardır. Çeşitli figür ve desenlerle süslenen maskeler ve geyik boynuzları atların kafasına takılmak suretiyle kurganlara gömülmüşlerdi. Bu maskelerin atın yüzüne ve geyik boynuzlarının da atın kafasına neden takıldığı hakkında henüz bir fikir elde edinilememiştir. Dini bir uygulama olduğu kuvvetle muhtemeldir ancak uygulamanın hangi amaçla yapıldığı hakkında henüz bir bilgimiz yoktur. At koşumları içinde diğer bir mesele de naldır. Kurganlarda onlarca hatta yüzlerce at elde edilmiştir ancak atların toynaklarında nal veya nal yerine kullanılabilecek herhangi bir ize rastlanmamıştır. Bu durum o dönemde henüz nal kullanılmadığı yönünde bir düşünceyi akla getirmektedir.

4. HUN DÖNEMİ AT KOŞUMLARI

Altay'da Hun dönemine ait arkeolojik kazılar henüz yeteri kadar yapılmamıştır. Kazı çalışmaları az yapılan bir dönemdir, kazı çalışması yapılan belli başlı kurganlardan edindiğimiz veriler doğrultusunda Hunların Altay'daki maddi kültürü hakkında bilgiler edinmekteyiz. Altay'da Hun dönemine ait önemli kurganları Yukarı-Uymon, Yaloman II, Stepuşka 1-2, Dyalyan, Bulan-Kobı IV, Ust-Edigan, Beliy-Bom II, Katanda I, Bike III, Gol-Mod II, Sarı-Bel, Kok-Paş, Blijniye Yelbanı III, Ayrıdaş I mezarlıkları oluşturmaktadır.

4.1. Eyer: Altay'da Hun döneminde kullanılan eyerler İskit dönemindeki eyerlerle yapı malzemesi ve yapım tekniği bakımından farklılık göstermektedir. Hun dönemi eyerleri genellikle sert eyerler olarak adlandırılmaktadır. Hun eyerleri ahşap bir iskeletten oluştuğu için bu şekilde adlandırılmaktadır. Eyerin kaşları ve yanları tamamen ahşaptan yapılıp daha sonra keçe ve benzeri bir şeyle kaplanmaktaydı, bu yüzden de sert yapılı eyerler olarak tarif edilmektedir.

Altay'da Hun kurganlarından olan Yaloman II mezarlığındaki 30 numaralı kurganda huş ağacından yapılmış eyer parçaları ve eyere ait keçe kalıntıları bulunmuştur. 31 numaralı kurganda yer alan at iskeletlerinin altında eyerlere ait çok sayıda tahta parçası vardı. 32 numaralı kurganda da taş kabinin tavanı üzerinde eyer parçaları vardı. 33 numaralı kurganda da eyerlere ait tahta parçaları yer almaktaydı. Yaloman II, ahşaptan yapılan iskeletin yoğun oranda kullanıldığı sert yapılı eyerlerin ve eyerlerle birlikte üzengilerin bulunduğu ilk kurganlardır. Yaloman II'deki eyerler tamamen ahşaptan oluşan bir iskeletin üzerinin keçe kaplanmasıyla yapılmaktaydı. Atın üzerine ata rahatsızlık vermeyecek şekilde tam oturan ve atın sırtını sert şeylerden koruyan, ayrıca binici için konforlu olan bu eyerlerin ilk örnekleri Hun döneminde görülmüştür. Bu tür eyerler sayesinde at ve binici daha az sarsılmaktaydı ve yolculuk daha az yormaktaydı. Eyerler hem binici hem de at için daha konforlu olmakla birlikte hareket kabiliyeti de daha kolay olmaktaydı. Bütün bunları

sağlayan eyerin ağaçtan yapılan sert iskeletiydi. Bu tipteki eyerlerden Moğolistan Altaylarındaki Hun kurganlarında da görülmüştür. Moğolistan'da Hunların seçkin zümresine ait Noyin-Ula'daki 20 ve 22 numaralı kurganlarda[747] ve yine Moğolistan'daki Hun seçkin zümresine ait Gol-Mod-II mezarlığındaki kurganlarda bu eyer tipine rastlanmıştır.[748]

Altay'da Yaloman II Mezarlığındaki Hun Eyeri Kalıntıları
Resim: A.A. Tiskin. V.P. Mılnikov

Hun dönemine ait Yaloman-II mezarlığında bulunan eyer kalıntıları, eyerlerin yapım tekniği hakkında da bilgiler vermektedir. Buluntulara göre ağaçtan iki adet eyer kaşı ve iki adet de bunları birleştirmek için tahta hazırlanırdı. Hazırlanan bu malzemeler gerekli yerlerinden delinir ve bu delikler aracılığı ile deriden hazırlanan kemerler vasıtasıyla birbirlerine sıkıca bağlanarak tutturulurdu. Tahtalar düzdü ve kalınlıkları 2,5-3 cm, uzunlukları 41-42 cm ve enleri de 11-13 cm civarındaydı, eyer kaşları ise ağaçların bükülerek kavisli hale getirilmesiyle oluşturulmuştu, ön kaşın eni 12-14 cm, kalınlığı 1,5-2,5 cm civarındaydı, arka kaşın eni ise 12-14,5 cm, kalınlığı 1,5-5 cm civarındaydı, üzerindeki deliklerin çapı da 4-5 mm civarındaydı. Eyer kaşına takılmak üzere hazırlanan, eyerin yan taraf iskeletini oluşturan her tahtaya eyere bağlantı yapmak için 3,5-8 mm çaplarında 10-12 delik açılmıştı. Eyer kaşları ve hazırlanan diğer tahtalar

[747] A.A. Tişkin, V.P. Mılnikov, **Derevoobrabotka na Altaye vo II v. do.n.e.-V v. n.e. (Po Materialam Pamyatnikov Yaloman-II i Boş-Tuu-I (Деревообработка на Алтае во II в. до н.э.-V в. н.э. (по материалам памятников Яломан-II и Бош-Туу-I)**, Barnaul 2016, s.41-42, 65,68.

birbirine tutturulup eyerin iskeleti hazırlandıktan sonra altı da keçeyle kaplanır, böylece atın sırtına zarar vermesi önlenirdi.[749]

Hun dönemindeki eyerler sert yapılı olmasıyla birlikte aynı zamanda yüksek kaşlıdır. Yarım daire şeklinde veya "**П**" şeklindeki eyer kaşlarının yapımında ağaç kullanılmaktaydı, ön kaş arka kaştan her zaman daha yüksek yapılmaktaydı ve bu yüksek kaşlı eyerler ilk defa Hun döneminde kullanılmaya başlanmıştır.[750]

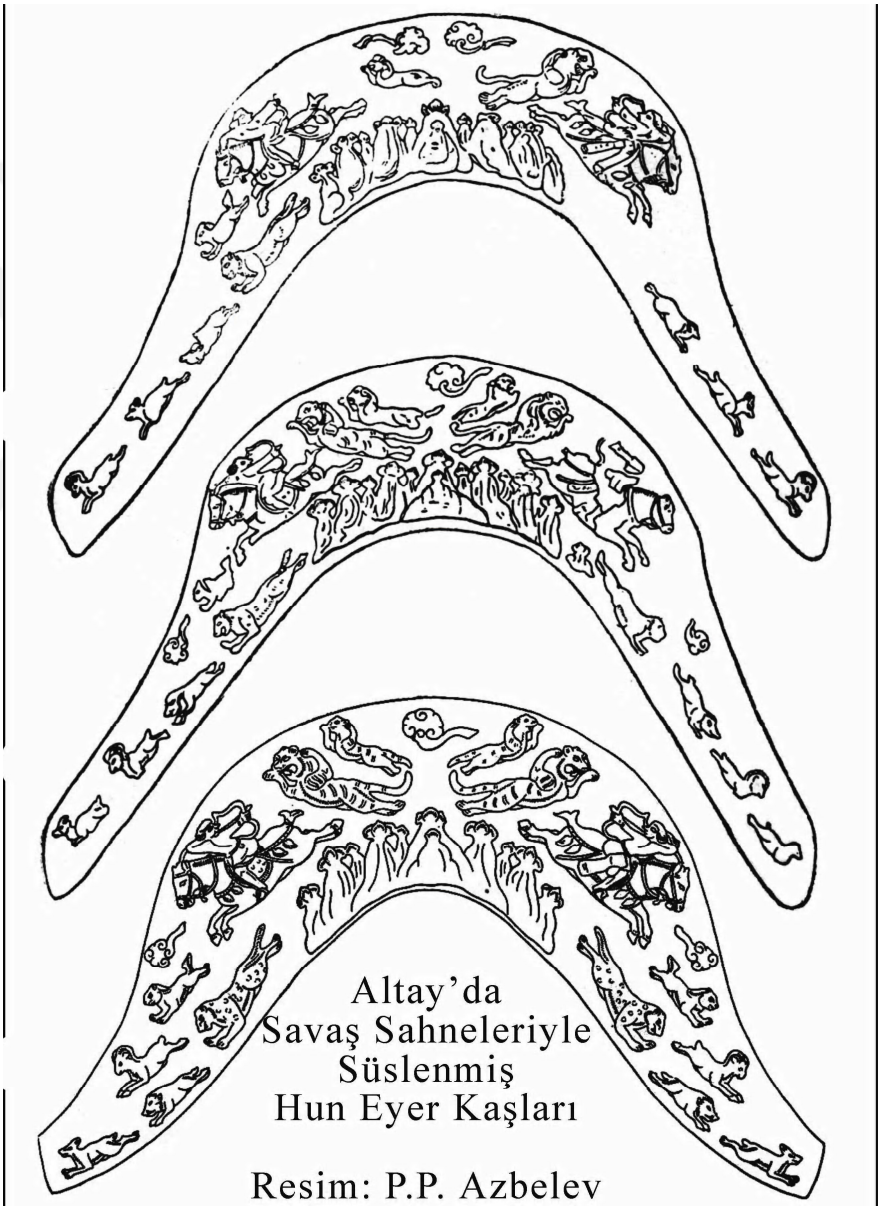

Altay'da
Savaş Sahneleriyle
Süslenmiş
Hun Eyer Kaşları

Resim: P.P. Azbelev

[748] Ye.V. Stepanova, "Sedla Gunno-Sarmatskogo Vremeni (Седла гунно-сарматского времени)", **Trudı Gosudarstvennogo Ermitaja (Труды Государственного Эрмитажа)**, San Petersburg 2015, s.398.
[749] Tişkin, Mılnikov, **Derevoobrabotka na Altaye**…, s.69-72.

Hun döneminde demir işçiliğinin gelişmesiyle demirden yapılan zırhlar daha yaygın hale gelmiş ve buna bağlı olarak eyerler de sert, dayanıklı ve atın sırtında daha rahat daha sabit duracak şekilde yapılmaya başlanmıştır. Çünkü sert yapılı eyerler ahşap iskeletlerinden dolayı zırh giyerek yükü iki katına çıkmış binicinin yükünü atın sırtına orantılı olarak dağıtmakta ve bundan dolayı yükün bir noktaya toplanmasını engelleyerek atın yükünü hafifletmekte ve daha az yorulmasını sağlamaktaydı.[751] Sert yapıyı sağlayan ağaç iskelet ve özellikle eyer kaşları çeşitli figürler, savaş ve mücadele sahneleriyle süslenmekteydi. Hun dönemi eyer kaşlarında ejderha figürleri sıkça görülmekteydi.

Stepuşka-1 mezarlığındaki kurganlarda eyerlere takılan kemer tokalarına da rastlanmıştır. Kemikten yapılan bu tokaların dilleri hareketli idi, aynı tokalara Moğolistan Altaylarındaki Hun kurganlarında da rastlanmıştır.[752] Yukarı-Uymon mezarlığındaki 20 numaralı kurganda ise eyere benzer ağaç kalıntılarına rastlanmıştır.[753] Ancak çürümüş yapılarından dolayı tam olarak şekli tespit edilememiştir.

4.2. Gem: Hun döneminde Altay'daki gemlerin neredeyse tamamı demirden yapılmıştır. Ancak yine de az da olsa bronz örneklerine de rastlanmıştır. Bu döneme gelindiğinde artık bronz gemler kullanımdan kalkmaya başlamış ve yerini demir gemlere bırakmıştır. Ancak gemlerin şeklinde kayda değer bir değişiklik görülmemiştir. İskit döneminde kullanılan bronz gemlerin demir versiyonları olarak kullanıma devam etmişlerdir. Gemlerin uç kısımlarına takılan bronz miller de bu dönemde varlığını devam ettirememiştir. Hun döneminde kullanılan gem milleri ise hem demirden hem de kemikten yapılmıştır. Hun döneminde kullanılan gemler genellikle bu döneme ait kurganlara gömülen atların ağızlarında tespit edilmiştir.

Altay'daki Hun dönemine ait önemli kalıntılardan olan Yukarı-Uymon mezarlığındaki 9 numaralı kurganda atın ağzında kemik mil ve gem halkası, 13 numaralı kurganda da atın ağzında gem kalıntıları bulunmuştur. Yukarı-Uymon'da iki parçadan oluşan gemlere de sıkça rastlanmıştır.[754] Yine aynı mezarlıkta 29 ve 30 numaralı kurganlarda "8" şeklinde demir gemler de tespit edilmiştir. 30 numaralı kurganda gemle

---

[750] Stepanova, "Sedla Gunno-Sarmatskogo Vremeni", s.417.
[751] P.P. Azbelev, "K İstorii Sedelnogo Dekora (К истории седельного декора)", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii (Древности Сибири и Центральной Азии)**, №3(15), Gorno-Altaysk 2010, s.76-92.
[752] Matrenin, Tişkin, "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya…", s.121.
[753] Soyönov, Konstantinova, **Remeslenniye Proizvodstva Naseleniya Altaya**…„ s.112.

kemik mili birleştirmeye yarayan bir de kemik aparat bulunmuştur.[755] Altay'da yine Hunlara ait önemli arkeolojik kalıntılardan olan Bulan-Kobı-IV mezarlığındaki 33 numaralı kurganda atın ağzında tek halkalı demir gem bulunmuştur. 34 ve 35 numaralı kurganlarda ise yine aynı şekilde tek halkalı demir gemlere rastlanmıştır.[756] Tek halkalı demir gemlerin tespit edildiği diğer bir Hun kurganı da Ust-Edigan mezarlığındaki 1 numaralı kurgandır.[757] Beliy-Bom II mezarlığındaki 3 numaralı kurgan,[758] Dyalyan kurganı,[759] Altay'da demir gemlerin tespit edildiği diğer Hun dönemi kurganlarıdır.

Kazı çalışması 2010 yılında tamamlanan ancak kazı raporları 2018 yılında yayınlanan Hunlara ait Altay'daki Stepuşka-2 mezarlığı da Hun tipi demir gemlere rastlanan kurganlardandır. Stepuşka-2 mezarlığındaki 3 numaralı kurganda atın çene kısmında demir gem ve dizgine ait demir eşyalar ve bu kurgandaki gemin ucunda yuvarlak demir mil vardı, 26 numaralı kurganda at iskeletinin çene kısmında demir gem kalıntıları, yine 40 numaralı kurganda at iskeletinin çene kısmında demir gem kalıntıları ve yanında gemle dizgin milini birleştiren kemikten yapılmış aparat, 48 numaralı kurganda at iskeletinin çenesinde demir gem ve kemik mil tespit edilmiştir. Bu kurganlardaki gemler çürümüş, şeklini kaybetmiştir, bunlardan sadece 40 numaralı kurgandaki demir gemin şekli tam olarak tespit edilebilmiştir. 40 numaralı kurgandaki demir gem mafsallı ve uçları da halka şeklindeydi, iki parçadan oluşan bu gemi ortasından birbirine birleştiren yuvarlak halkalı mafsal küçüktü ve kanca şeklindeydi, gemin uzunluğu 14,3 cm, uçlarındaki her halkanın uzunluğu da 7,3 cm idi. Gemin yanında kemikten yapılmış bir ağızlık mevcuttu. 48 numaralı kurganda bulunan gem ise 12,1 cm uzunluğundaydı. Küçük halkalı kanca şeklindeki mafsalı olan demir gemler Altay'da Hun döneminde oldukça yaygındı. Stepuşka-2'de iki delikli kemik miller de bulunmuştur ki, bu millerin aynısından İskit

---

[754] V.İ. Soyönov, Ye.A. Konstantinova, **Remeslenniye Proizvodstva Naseleniya Altaya: II. v. do.n.e.-V.v. n.e. (Ремесленные производства населения Алтая: II в. До н.э.–V в. н.э.)**, Gorno-Altaysk 2015, s.124.
[755] V.İ. Soyönov, "Rezultatı Raskopok na Mogilnike Verh-Uymon v 1999 godu (Результаты раскопок на могильнике Верх-Уймон в 1999 году)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii, (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, Sayı 5, Gorno-Altaysk 2000, s.48-62.
[756] Yu.T. Mamadakov, "Noviye Materialı Gunnosarmatskogo Vremeni v Gornom Altaye (Новые материалы гунносарматского времени в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul 1985, s.173-189.
[757] Hudyakov, "Raskopki Mogilnika Ust-Edigan…", s.160-206.
[758] Globa, "Raskopki Kurgannogo Mogilnika Beliy-Bom-II, s.116-126.
[759] Teterin, "Mogilnik Dyalyan Novıy Pamyatnik…", s.156.

döneminde de kullanılmıştır.[760] Gemle milin birleşiminde kullanılan delikli kemik aparat ise Altay'daki Hun dönemine ait diğer kurganlarda da görülmüştür. Yukarı-Uymon, Stepuşka-1, Yaloman-2,[761] Katanda-1[762] gemle milin birleşiminde kullanılan kemik aparatın bulunduğu diğer kurganlardır.

Altay'da Hun dönemi eserlerinden olan Sarı-Bel mezarlığındaki 250 numaralı kurganda da atın çenesinde mafsallı demir geme rastlanmıştır.[763] Sarı-Bel kurganlarında bulunan ortadan mafsallı ve uçlarında halkalar olan demir gemler İskit dönemindeki bronz gemlere çok benzemektedir hatta neredeyse bire bir aynıdır, sadece yapı malzemesi farklıdır, demirden yapılan versiyonudur.

Bike III mezarlığındaki demir gemler Altay'da Hun dönemine ait diğer örneklerdir. Bike III'teki 15 numaralı kurganda bulunan demir gem ortadan mafsallıdır ve bu mafsal diğer Hun gemleri gibi küçük halkalarla yapılmıştır. Gemin uçlarındaki halkalar ise büyüktür. Gemin uzunluğu 8,8 cm, mafsalı oluşturan halkalar 2,4x1,7 cm civarında ve gemin uçlarındaki halkalar da 4,5 cm civarındadır. Mafsalı oluşturan halkalar ve uç kısımdaki halkalar biraz oval şekildedir.[764] Bu tipteki gemler Sayan-Altay'da Hun döneminde oldukça yaygındır ve hatta M.S. I. bin yıl boyunca da görülmüştür.

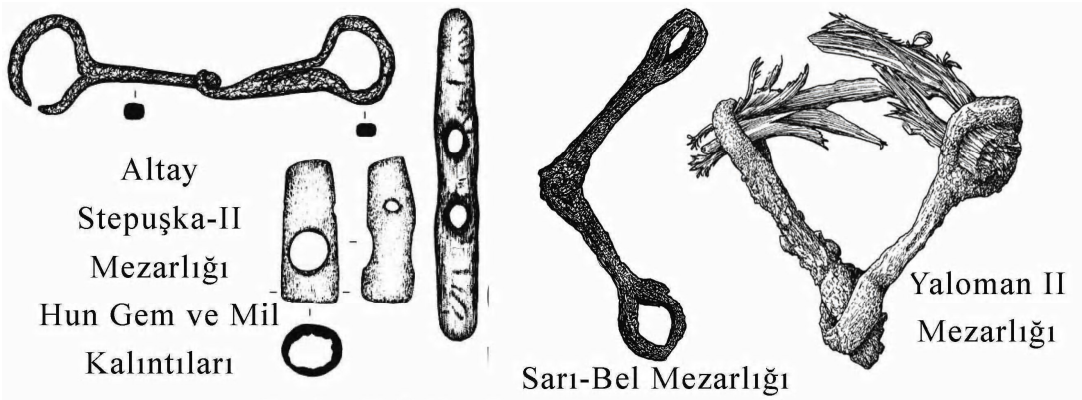

Resim: V.İ. Soyönov

[760] V.İ. Soyönov, N.A. Konstantinov, S.V. Trifanova, **Mogilnik Stepuşka-2 v Tsentralnom Altaye (Могильник Степушка-2 в Центральном Алтае)**, Gorno-Altaysk 2018, s. 6, 16, 23, 26, 48.
[761] S.S. Matrenin, A.A. Tişkin, "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya Sanbiysko-cucannskogo Vremeni iz Mogilnika Stepuşka-1 (Снаряжение верхового коня кочевников Алтая сяньбийско-жужанского времени из могильника Степушка-I)", **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Известия Алтайского государственного университета)**, № 4-2(88), 2015, s.116-124.
[762] Zaharov, "Materialı po Arheologii Sibiri…", s.71-106.
[763] Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel", s.134-152.
[764] V.İ. Soyönov, S.V. Trifanova, N.A. Konstantinov, Ye.A. Ştanakova, "Raskopki Srednevekovıh Obyektov na Mogilnike Bike-III (Раскопки средневековых объектов на могильнике Бике III)", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii (Древности Сибири и Центральной Азии)**, № 1-2 (13-14), Gorno-Altaysk 2009, s.78.

Altay'ın merkezinde yer alan Stepuşka-1 mezarlığında da Hunlara ait maddi kültür kalıntılarının elde edildiği kurganlar yer almaktadır. Stepuşka-1 mezarlığındaki 5, 7, 17, 19 ve 21 numaralı kurganlarda Hun tipi demir gemler ele geçirilmiştir. Bu kurganlarda ele geçirilen gemlerin tamamı dövme demirden yapılmıştır ve tamamı ortadan mafsallıdır. Mafsallar yukarda belirtildiği gibi küçük halkalardan oluşmaktaydı. Gemlerin atın ağzında kalan kısmı 9-12 cm arasındaydı, dış uçlarındaki halkaları 4-5 cm, iç halkalar ise 2-2,5 cm arasındaydı. Bulunan gemlerin birçoğunun ucunda milleri de mevcuttu ancak bazılarında mil yoktu. Gem halkalarında bulunan millerin tamamı da kemiktendi ancak çürümüş kalıntılara bakarak ağaçtan yapılmış miller de olduğu tahmin edilmektedir. Genellikle düz olan bu millerin bir kısmı da hafif eğimli idi ve 11-14 cm arasındaydı. Bu kemik miller İskit dönemindekilere benzemektedir, İskit dönemi millerinin modifiye edilmiş şeklidir. Gemler ve milleri kurganlarda en çok rastlanan at koşumları arasındaydı. Neredeyse her atın yanında yer almaktaydılar.[765]

Stepuşka-1 kurganlarında bulunan gemlerin tamamı yassı demirden dövülerek yapıldıkları için demirler yuvarlak veya hafif köşeli şekildedirler. Bu tipteki demir gemler Altay'da M.Ö. II. yüzyıldan Moğol dönemine kadar devam eden zaman içinde görülmüştür.[766]

Altay'da Hun dönemine ait gemleri genel olarak şu şekilde özetleyebiliriz.[767]

- Gemlerin tamamı demirden üretilmiştir,

- Bütün gemler dövme demir tekniğiyle yapılmıştır,

- Gemlerin tamamı ortadan mafsallıdır ve halka şeklinde olan bu mafsallar İskit dönemindekilere göre daha küçüktür.

- Dizgin takılmak üzere gemin uç kısmına yapılan milin varlığına göre ikiye ayrılırlar; yuvarlak halkalı demir mili olan gemler ve mili olmayan gemler.

- Bütün gemlerin dış uç kısımları halka şeklindedir. Bu halkaya dizgin mili takılmaktadır.

---

[765] Matrenin, Tişkin, "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya…", s.117-119.
[766] Matrenin, Tişkin, "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya…", s.117.
[767] V.İ. Soyönov, "Udila i Psalii Gunno-Sarmatskogo Vremeni Gornogo Altaya (Удила и псалии гунно-сарматского времени Горного Алтая)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.93-98.

Gemlerin uçlarına takılan miller yapı maddesine göre iki guruba ayrılır; demirden yapılanlar ve kemikten yapılanlar. Demirden yapılanların tamamı dövme demir tekniğiyle üretilmiştir ve iki tipi vardır; halka şeklinde olanlar ve çubuk şeklinde olanlar. Kemikten yapılan millerin ise tamamı düz çubuk şeklinde veya hafif kavislidir.

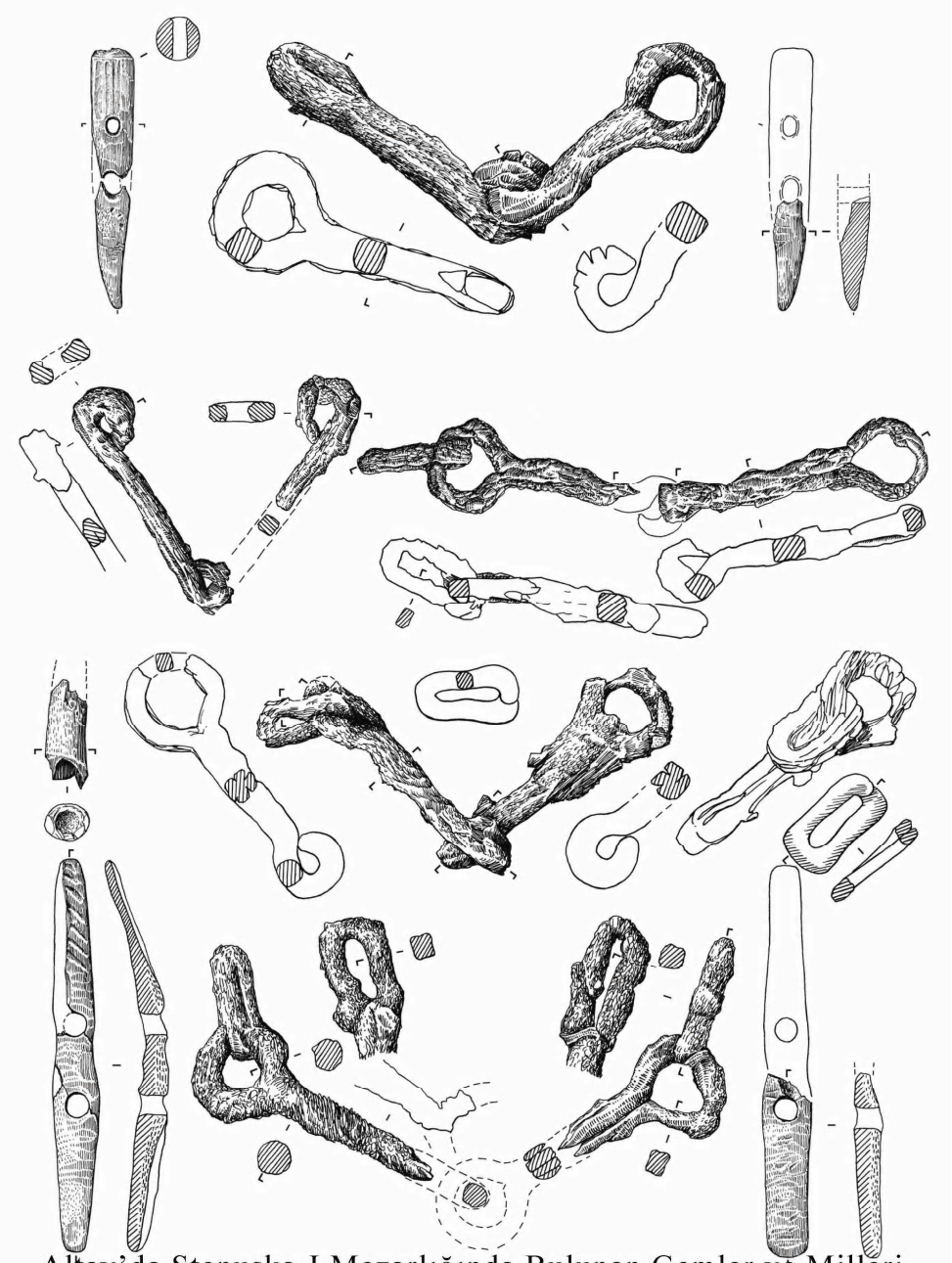

Altay'da Stepuşka-I Mezarlığında Bulunan Gemler ve Milleri
Resim: V.İ. Soyönov

4.3. Dizgin: Hun Döneminde dizgin takımları İskit dönemindekilere göre biraz daha sadedir. Yaloman II mezarlığındaki 51 numaralı kurganda, atın yanaklarından geçen kemerler üzerine birleşen kafa üstü kemeri, alın kemeri, çene arkası kemeri, burun üstü kemeri ve çene altı kemerlerinden oluşan dizgin tespit edilmiştir. Bahsi geçen kemerler genişliği ve uzunluğu 2,5 cm olan haç şeklindeki bronz tokalarla birbirlerine birleştirilmişti. Kemer fazla geniş değildi ve üzerindeki deliklerin çapları 0,8-1 cm arasındaydı. Aynı tipteki dizginler daha erken dönemlerde Altay'da görülmüştür. İskit dönemine ait kurganlarda bu tip dizginlere rastlanmıştır. 59 numaralı kurganda da at iskeletinin çenesinin yanında aynı tipte dizgin ele geçirilmiştir. Ancak bu kurgandaki kemerleri birleştiren tokalar hem demirdendi hem de halka şeklindeydi. Tokaların çapları da 3-3,5 cm civarındaydı. Dizgin asma tokalarla süslenmişti. 61 numaralı kurganda ise dizgin atın kafasında takılı halde bulunmuştur. Bu kurgandaki dizgin diğerlerinden biraz farklı idi, bu dizginde atın yanaklarına gelen kemerler birbirine paralel uzanan iki şerit halindeydi. Ve bu kemerlerin üzeri de üç sağ tarafta üç de sol tarafta olmak üzere altı adet bronz tokayla süslenmişti. Tokalar arasında birer cm boşluk vardı. Tokalar sabit değildi, çıkarılıp takılabilme özelliğindeydi. 32 numaralı kurganda bulunan dizgin de atın kafatasının üzerindeydi. Bu dizginde kemerlerin üzerleri demir tokalarla donatılmıştı, bu tokalardan 7 tanesi büyüktü ve diğerleri de küçüktü. Küçük olanların sayısı 39 taneydi. Atın yanaklarına denk gelen kemer boydan boya demir tokalarla

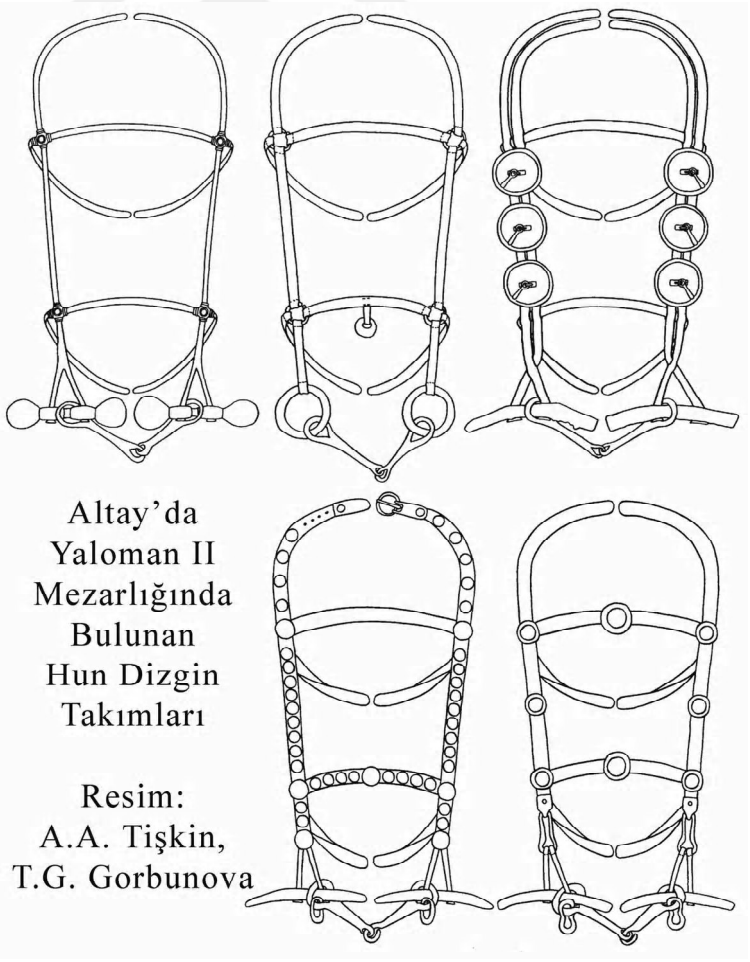

Altay'da Yaloman II Mezarlığında Bulunan Hun Dizgin Takımları

Resim: A.A. Tişkin, T.G. Gorbunova

donatılmıştı. Büyük olan tokalar kemerlerin birleşme yerlerinde, alın kemerinin ortasında ve burnun üzerine gelen kemerin ortasında yer almaktaydı. Bu tip dizginlere Altay'daki, Tuva'daki ve Orta Asya'daki Göktürk kurganlarında da rastlanmıştır. Bu mezarlıktaki diğer bir kurgan olan 33 numaralı kurganda ise dizgin, at iskeletinin yanında yer alan eyerle birlikte bulunmuştur. Bu dizgin, 32 numaralı kurgandaki dizginde olduğu gibi tokalarla donatılmamıştı, sadece alındaki ve burun üzerindeki kemerlerin ortasında birer büyük toka vardı bir de kemerlerin birleşim yerlerinde tokalar mevcuttu. Hun döneminde görülen bu tip dizginlere de Göktürk dönemine ait kurganlarda rastlanmıştır.[768] Yaloman II mezarlığındaki 30 numaralı kurganda ise sadece dizgin kemerine ait süslemeler ele geçirilmiştir.[769] Hun dönemine ait Yaloman II mezarlığında farklı tiplerde ve farklı süslemelere sahip dizginler ele geçirilmiştir. Süslemeleri farklı olmakla birlikte yapısı ve şekli aynı olan, aynı yapım tekniğinde dizginlerdi bunlar ve Göktürk döneminde de görülmüşlerdir.

Yaloman II mezarlığından başka Altay'da Hun dönemine ait dizgin veya kalıntıları bulunan kurganlardan birisi de Sarı-Bel mezarlığındakilerdir. Sarı-Bel mezarlığındaki 250 numaralı kurganda atın kafasında 3 adet dizgin tokası vardı, anlaşıldığı kadarıyla at gömülürken dizgin kafasında takılı haldeydi ve zamanla kemerler çürümüş sadece tokalar kalmıştı. Sarı-Bel'deki dizginlere veya diğer kemer türlerine takılan yarım daire şeklindeki bronz tokalar tüm bronz devri boyunca kullanılmıştır ve aynı amaçla kullanılan yuvarlak demir tokalar da Hun devrinde uzun süre kullanılmıştır.[770]

Altay'da Hun dönemi dizginlerine rastlanan diğer bir kurgan gurubu da Stepuşka mezarlıklarıdır. Stepuşka-1 mezarlığındaki kurganlarda atın çene kemiği çevresinde dizgin kemerlerine takılan tokalara rastlanmıştır. Bu tokalar çene altından dolaşan dizgine ait kemeri sabitlemek için kullanılmıştır.[771] Stepuşka-2 mezarlığındaki 3 numaralı kurganda dizgine ait demir eşyalar ve 26 numaralı kurganda da at iskeletinin kafa kısmında dizgine

---

[768] A.A. Tişkin, T.G. Gorbunova, "Rekonstruktsiya Uzdeçnih Naborov Bulan-Kobinskoy Kulturı: Po Materialam Pamyatnika Yaloman-II (Реконструкция уздечных наборов булан-кобинской культуры: по материалам памятника Яломан-II)" **Snarajeniye Koçevnikov Yevrazii (Снаряжение кочевников Евразии)**, Barnaul 2005, s.118-122.
[769] Tişkin, Mılnikov, **Derevoobrabotka na Altaye**…, s.41.
[770] Soyönov, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel", s.134-152.
[771] Matrenin, Tişkin, "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya…", s.119-120.

ait demir eşya parçaları[772] tespit edilmiştir. Stepuşka mezarlıklarındaki kurganlarda yer alan dizginler de çürümüş sadece tokalarına ait kalıntılara ulaşılabilmiştir.

4.4. Üzengi: Hun dönemine ve İskit dönemine ait kurganlarda en az sayıda bulunan at koşum takımları arasındadırlar. Birçok kurganda üzengilere ait izlere rastlanmamıştır hatta üzengi bulunan kurgan çok nadirdir. Bazı arkeologlar üzengilerin varlığının M.S. IV.-VI. yüzyıllarda ortaya çıktığından bahsetse de aşağıda anlatıldığı üzere Hun döneminde kullanıldığına dair örnekleri içeren buluntular mevcuttur. Hatta çok az sayıda olmasına rağmen İskit dönemine ait kurganlarda da örnekleri vardır. Ancak buluntulara göre çok fazla yaygın olarak kullanılan at koşum takımlarından olmadığı sonucuna varmaktayız.

Bike III mezarlığındaki 15 numaralı kurganda Hun dönemine ait demir üzengi tespit edilmiştir. Yuvarlak şekilde olan ve yukarı kısmında eyere asmak üzere bir kulpu olan bu üzenginin toplam uzunluğu 13,4 cm, en geniş yeri 11,6 cm'dir. Kulp kısmının genişliği 3,2 cm, yüksekliği ise 2,7 cm'dir. Üzengi demirinin şekli ayak basacak alt tarafta yassı, yukarı kısımda ise yuvarlaktır.[773] Bu tipteki üzengiler Güney Sibirya'da ve Orta Asya'da erken demir devrinde görülmüştür.[774]

4.5. Kamçı: Altay'da Hun dönemine ait kurganlarda kamçılara rastlanmıştır ancak kamçıların büyük bir kısmı çürümüş geriye genellikle kemikten yapılan kabzaları kalmıştır. Şimdiye kadar bulunan kamçı sapları 15 civarındadır ve bunlardan 5 tanesi Dyalyan kurganlarında,[775] 3 tanesi Yukarı-Uymon kurganlarında,[776] 2 tanesi Beliy-Bom II ve Tıtkesken kurganlarında[777] bulunmuştur. Bunların dışında Berel, Katanda III, Kok-Paş,

---

[772] V.İ. Soyönov, N.A. Konstantinov, S.V. Trifanova, **Mogilnik Stepuşka-2 v Tsentralnom Altaye (Могильник Степушка-2 в Центральном Алтае)**, Gorno-Altaysk 2018, s.6, 16.
[773] Soyönov vd., "Raskopki Srednevekovıh Obyektov na Mogilnike Bike-III", s.79.
[774] S.V. Neverov, "Strema Verhovnogo Priobya v VII-XII vv. (Стремена Верховного Приобья в VII-XII вв.)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.146.
[775] Yu.V. Teterin, "Mogilnik Dyalyan-Novıy Pamyatnik Predturkskogo Vremeni Gornogo Altaya "Могильник Дялян-новый памятник предтюркского времени Горного Алтая", **Problemı Hronologii i Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Yujnoy Sibiri (Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири)**, Barnaul 1991, s.155-157.
[776] Soyönov, Ebel, **Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni**…, s.40-45.
[777] Globa, "Raskopki Kurgannogo Mogilnika Beliy-Bom-II", s.116-126.

Ayrıdaş-I mezarlıklarında yer alan kurganlarda,[778] Blijniye Yelbanı III mezarlığında kamçı kabzalarına rastlanmıştır.

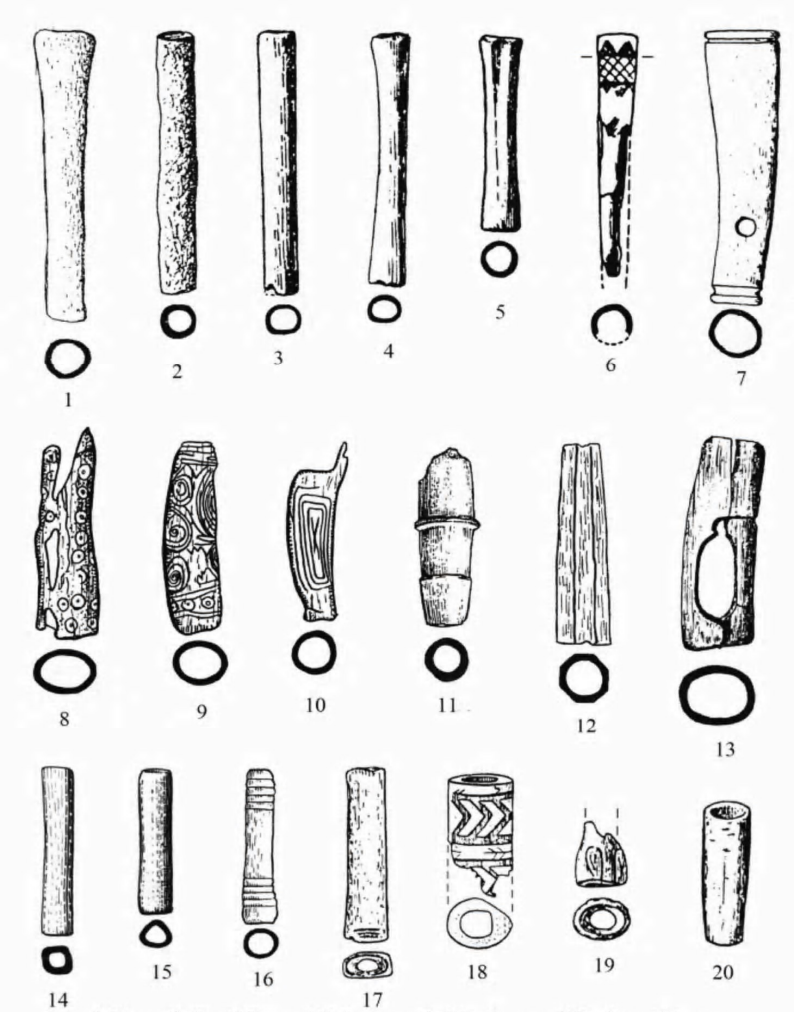

Altay'da Hun Dönemi Kamçı Kabzaları
Resim: Yu.V. Teterin

Elde edilen kamçı kabzaları kemikten yapılmıştı ve bu kemiklerin de içi boştu boru şeklindeydi. Kabzaların bazısı silindir şeklinde, bazısı da yassı şekildeydi, hafif kavisli olanlar da vardı ve bunlar parantez şeklini "(" andırmaktaydı. Bulunan kamçı kabzalarının bir kısmının üzerinde ise çeşitli figür ve desenler yer almaktaydı. Kabzaların uzunlukları 5 ila 9 cm arasında, çapları da 1 ila 2 cm arasında değişmekteydi ancak uzun ve kısa olanların sayısı azdır, çoğunluğunun boyu 6-7 cm arasındadır. Kısa boylu kabzalar muhtemelen kadınlara ait olan kamçılarındı. Dyalyan mezarlığında bulunan bir kabzanın üzerinde oval şeklinde bir delik mevcuttu, Kok-Paş mezarlığında bulunan bir kabzanın ise üzerinde etrafını dolaşan halka şeklinde kabartma vardı. Beliy-Bom-II mezarlığında bulunan kabzalardan birisinin üzeri çeşitli figür ve desenlerle süslenmişti.[779]

[778] V.V. Bobrov, A.S. Vasyutin, **Altay v Epohu Velikogo Pereseleniya Naradov III.-VII veka (Алтай в эпоху Великого переселения народов III-VII века)**, Novosibirsk 2003, s.125; Mamadakov, "Avariynıye Raskopki Mogilnika Katanda-3", s.125-131.

[779] Yu.V. Teterin, "Rukoyati Pletey Hunsskoy Epohi Yujnoy Sibiri (Рукояти плетей хуннской эпохи южной сибири)", **Drevniye Kulturı Mongolii i Baykalskoy Sibiri (Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири)**, Kızıl 2014, s.122-126.

Dyalyan mezarlığında bulunan 5 kamçı kabzasından 4 tanesi erkek gömülü kurganda bir tanesi de kadın iskeleti olan bir kurganda bulunmuştur. Bunların 4 tanesi insan iskeletinin sağ tarafında, kemer kısmından sağ bacak kemiğine doğru konulmuş vaziyetteydi, diğer bir tanesi ise insanın yanına gömülen at iskeletinin omurgası üzerindeydi. Yukarı-Uymon mezarlığında bulunan 3 kabzanın ise 2'si erkek iskeletinin yanında diğer birisi kadın iskeletinin yanında tespit edilmiştir. Buradaki kabzalar kemerin sol tarafında yer almaktaydı. Dyalyan ve Yukarı-Uymon mezarlıklarındaki kamçı bulunan kurganların tamamında insan iskeletiyle birlikte at iskeleti de yer almaktaydı.[780] Bulunan kamçıların hem erkek iskeletinin olduğu kurganlarda hem de kadın gömülü kurganlarda yer aldığını görmekteyiz ancak büyük çoğunluğu erkek iskeletinin gömülü olduğu kurganlarda yer almaktadır. Diğer bir sonuç da kamçı bulunan kurganların neredeyse tamamında at iskeletinin de bulunmasıdır. Erkek, kadın ve çocuk farketmeksizin bütün halkı at binicisi olan Hunlarda kamçı da at koşumları arasında önemli bir yere sahip olmuştur.

[780] Teterin, "Rukoyati Pletey Hunsskoy Epohi Yujnoy Sibiri", s.122-126.

5. GÖKTÜRK DÖNEMİ AT KOŞUMLARI

5.1. Eyer: At koşum takımları içinde önemli bir parça olan eyerlere ait buluntular Altay'daki Göktürk kurganlarında tespit edilmiştir. Daha önceki devirlerde olduğu gibi Göktürk devrindeki kurganlarda da bir bütün olarak bütün hatlarıyla tek parça halinde bir eyer bulunamamıştır, bulunan eyerlerin bir kısmı çürümüştür veya üzerindeki aksesuarların bir kısmı çürümüştür ya da eyerlere ait parçalar ele geçirilmiş ve bunlardan yola çıkarak eyerlerin genel yapıları hakkında fikirler elde edilmiştir. Ele geçen kalıntılardan eyerin şekli, yapı malzemesi, yapım tekniği hakkında bilgiler elde edilmekte ve bu bilgilere dayanarak eyerlerin yapıları ve şekilleri canlandırılabilmektedir.

Kazılarda Göktürk eyerlerine ait ağaç iskeletler, demir ve kemikten yapılmış kaplamalar, kemerler, eyere ait deriden yapılmış eşyalar yeterince bulunmuştur. Altay'daki Göktürk kurganlarında eyerler önceki dönemlerde olduğu gibi sadece atla birlikte veya atın üzerinde gömülmemiş, aynı zamanda insanla birlikte de gömülmüştür. Colin III mezarlığındaki 2 numaralı kurganda genç yaştaki bir insan iskeletinin kafasının altında eyere ait ağaç kalıntıları yer almaktaydı. Eyerin kaşları ve iskeletini oluşturan ağaçları kavisliydi ve arka kaşla ön kaş neredeyse aynı yükseklikteydi. İskeleti oluşturan tahta parçalarının uzunluğu 41 cm, genişliği 26,5 cm ve kaşın yüksekliği de 12 cm idi. Ön kaş neredeyse tam dikey açılı yapılmıştı ve arka kaş ondan biraz daha dikey açıdaydı. Eyerin kaşlarının yapısı bir dağ şeklini andırmaktaydı. Eyer kaşlarıyla iskeleti oluşturan tahtalar birbirlerine deriden yapılmış ince kemerlerle çok sayıdaki delikler vasıtasıyla tutturulmuştu. Eyerin üzerinde bir de büyük delik vardı ki, bu da üzengi asmak içindi.[781] Altay'da Göktürk dönemine ait diğer bir mezarlık olan Talduair I'deki 7 numaralı kurganda bulunan aynı tipteki eyer Colin III'tekinden biraz daha büyüktü, eyer iskeleti tahtasının uzunluğu 44 cm, genişliği ise 31 cm idi.[782] Colin III mezarlığındaki 2 numaralı kurganda olduğu gibi eyer

[781] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.125.
[782] V.D. Kubarev, G.V. Kubarev, "Raskopki na r. Talduair", s.281-282.

kaşıyla eyer iskeletinin ağaçlarını birleştirmek için çok sayıda delikleri olan bir eyer de Yustıd XIV mezarlığındaki 1 numaralı kurganda bulunmuştur.[783]

Göktürk dönemine ait Altay'daki önemli kurganlarda birisi de Kudırge'dir. Bu kurganda Göktürklere ait silah ve diğer türden çeşitli eşyalar bulunmakla birlikte en önemli buluntuları iki eyer kaşı oluşturmaktadır. Eyer kaşı üzerinde kaplan, geyik ve ayı resimleri tasvir edilmiştir.[784]

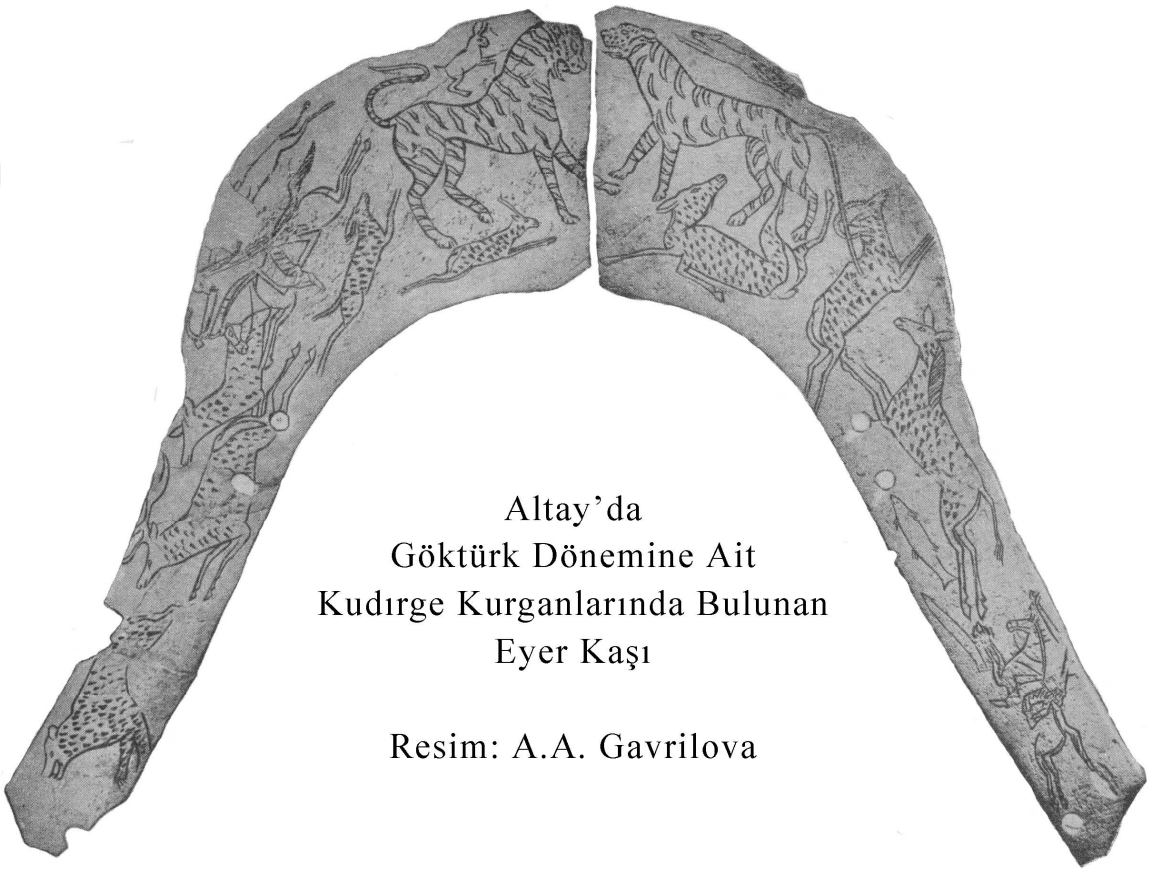

Altay'da
Göktürk Dönemine Ait
Kudırge Kurganlarında Bulunan
Eyer Kaşı

Resim: A.A. Gavrilova

Göktürk eyerlerinin üzerinde ve kenarlarında demirden veya kemikten yapılmış şeritler halinde kaplamalar mevcuttu. Bu kaplamalara sahip olan eyerlerden birisi Colin III mezarlığında, birisi Ulandrık I mezarlığındaki 10 numaralı kurganda bulunmuştur. Ulandrık I'deki 10 numaralı kurganda bulunan boynuzdan yapılmış eyer üstündeki kaplamaların genişlikleri 1,5-1,7 cm arasındaydı ve biraz eğilmiş vaziyetteydi. Uç kısımlarında biri büyük diğeri küçük olmak üzere birer çift orta kısımlarında ise çok sayıda birer tane sıralı delikler mevcuttu. Boynuz kaplamalar bu delikler vasıtasıyla 2 cm uzunluğundaki kemik

[783] Kubarev, **Kurganı Yustıda**, s.42-54.
[784] Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.139.

çivilerle eyerlere tutturulmaktaydı. Aynı kurganda eyer kenarlarına yapılan kaplamalara da rastlanmıştır. Eyerlerin kenarlarına takılan boynuzdan yapılmış şerit şeklindeki kaplamaların genişlikleri ise 1 cm civarındaydı ve bunlar da aynı şekilde kemikten yapılmış çiviler vasıtasıyla eyerlere tutturulmaktaydı. Bu kaplamalar eyerlerin ön ve arka kaşları üzerine yapılmaktaydı.[785]

Altay'da Göktürk Eyeri
Kemik ve Demir Eyer Kaşı Kaplamaları
Resim: V.D. Kubarev

[785] Kubarev, **Kurganı Ulandrıka**, s.7-25.

Colin I mezarlığındaki 10 numaralı kurganda ve Yustıd XII mezarlığındaki 29 numaralı kurganda bulunan eyerin ön kaşına takılan boynuzdan yapılmış şerit şeklindeki kaplamalar da kayda değerdir. Colin I mezarlığındaki 10 numaralı kurganda bir çift kaplama bulunmuştur ve bu kurganda bir kadın iskeleti yer almaktadır. Bu şeritlerin genişlikleri boydan boya aynı değildir ve en geniş yeri 3,8 cm'dir. Bu kaplamaların deliklerinde demir pasları bulunmaktaydı, demir paslarından anlaşıldığına göre bunlar eyer kaşının üzerine demir çivilerle tutturulmuştu. Kaplamaların üzerlerine çeşitli bitki figürleriden oluşan süsler yapılmıştı ve bu bitkilerin üzerlerinde de arı ve kelebek figürleri yer almaktaydı. Yustıd XII mezarlığındaki 29 numaralı kurganda üzerlerinde eyer olan iki at iskeleti tespit edilmiştir, bu eyerler üzerindeki iskeleti oluşturan tahtaların uzunluğu 50 cm, genişliği ise 35 cm idi. Tip olarak Colin'deki eyerlere benzemekteydi ancak bu eyerler üzerindeki kaplamalar Colin'dekinden farklı olarak kemerli idi. En geniş yeri 4,6 cm olan bu kaplamanın üzerinde kıvrılarak uzanan bir filiz deseni yer almaktaydı. Arka fonda birbirine paralel ve birbirini kesen çizgiler yer almaktaydı.[786] Aynı tipteki kemerli kaplamalardan Altay'da Göktürk dönemine ait Kara-Koba I mezarlığındaki kadın iskeleti bulunan 8 numaralı kurganda da tespit edilmiştir.[787]

Altay'daki Göktürk kurganlarından olan Colin I mezarlığındaki 9 numaralı kurgan, Yustıd XIV mezarlığındaki 2 numaralı kurgan, Talduair I mezarlığındaki 6 numaralı kurgan, Barburgazı I mezarlığındaki 20 numaralı kurgan, Barburgazı II mezarlığındaki 9 numaralı kurgan ve Balık-Sook I mezarlığındaki 9 numaralı kurganlarda ise eyerin ön kaşı üzerinde demirden yapılmış parçalara rastlanmıştır. Yarım ay şeklinde kavisli olan bu parçaların genişliği 2,7 cm civarındaydı ve eyer kaşı üzerine perçinlenmişlerdi. Bunların içinden Yustıd XIV mezarlığındaki 2 numaralı kurganda bulunan kaplama diğerlerinden farklıdır, bu kurgandaki demir plaka daha geniştir ve bir tane de muhtemelen eyer kaşının tam ortasına perçinlenen büyük bir levha daha vardır. Talduair I mezarlığındaki 6 numaralı kurgan ve Barburgazı I mezarlığındaki 20 numaralı kurganda bulunan eyerler ise deriyle kaplanmıştı. Uzunluğu 50 cm ve genişliği de 36 cm alan Talduair I mezarlığındaki 6 numaralı kurganda bulunan eyerin üzerindeki derinin rengi siyahtı. Ön eyer kaşı üzerinde

---

[786] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.127.

[787] V.A. Mogilnikov, "Drevneturkskiye Kurganı Kara-Koba I (Древнетюркские курганы Кара-Коба I)", **Problemı İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya (Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk 1990, s.137-185.

demir plaka kaplı olan eyerler muhtemelen daha geç döneme aitti ve Sayan-Altay'da M.S. VIII. yüzyılda oldukça yaygındı.[788] Kaşların kenarlarına demir şeritler çekilen eyerler ise daha gelişmiş bir askeri eyer tipi idi. Savaşta ön eyer kaşının dağılması veya kırılması demek atın sahibinin yaralanacağı veya öleceği anlamına gelmekteydi yani kısmen korumasız kaldığına işaretti.[789] Bundan dolayı ön eyer kaşının etrafına çekilen demir şeritler savaşta alınan darbede eyer kaşının dağılmasını veya kırılmasını önlemekteydi.[790] Bu yüzden eyer kaşı etrafına demir şerit çekilen eyerler savaş tipi olarak değerlendirilebilir.

Göktürk döneminde eyerlerin ata bağlanan ön ve arka kemerleri de oldukça süslü yapıdaydı. Eyerin ön kaşının her iki tarafına bağlanan ve atın göğsünden dolaştırılan ön kemer ve eyerin arka kaşının her iki tarafına bağlanarak atın kuyruğunun altından geçirilen arka kemerler de farklılık göstermekteydi. Ön kemer bazen atın göğsünden dolaştırılan tek bir kemerden oluşurken bazen de bu kemere göğüs kısmında bir kemer daha eklenir ve atın ön bacaklarının arasından geçirilirdi. Bu kemerler çeşitli motiflerle süslendiği gibi göğse gelen kısma da üç yapraklı çiçeği andıran bir toka takılırdı. Kuzey Altay'daki İnya-1 mezarlığında bu türden bir tokası olan eyerin göğüs kemerine rastlanmıştır.[791] Eyerin arka kemeri ise bazen kuyruk altından dolaştırılan tek bir kemerden oluşurken bazen de buna ilaveten eyerin arkasına bağlanarak atın üzerinden geçirilen bir kemer buna bağlanırdı. İkinci türden eyer arka kemerine de Kuzey Altay'daki İnya-1 mezarlığında rastlanmıştır.

Kubarev, "Göktürklerde eyerin Çin İmparatoru ile Göktürk Kağanı arasında hediye olarak kullanıldığına ve barışı temsil ettiğine dair Çin kaynaklarında kayıtlar olduğuna değinmekte ve hediye olarak kullanılan eyerlerin de altın ve gümüş kakmalarla gösterişli şekilde süslendiğini" dile getirmektedir.[792]

5.2. Gem: Göktürklerden önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de kurganlarda atın üzerinde veya yanında en çok rastlanan at koşumlarındandır gem. Göktürk dönemi gemleri de ortadan mafsallıdır ve tamamı demirden yapılmıştır. Göktürk gemleri

---

[788] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.127.
[789] V. D. Kubarev, **Kurganı Saylugema (Курганы Сайлюгема)**, Novosibirsk 1992a, s.30, 197.
[790] R.S. Lipets, **Obrazı Batıra i Ego Konya v Turko-Mongolskom Epose (Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе)**, Moskova 1984, s.68.
[791] T.G. Gorbunova, **Rekonstruktsiya Konskogo Snaryajeniya Srednevekovıh Koçevnikov Altaya: Metodika i Nekotorıye Rezultatı (Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты)**, Barnaul, Azbuka 2010, s.86-87.
[792] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.128.

uçlarındaki halkaların sayısı ve şekline göre üç guruba ayrılır ve her gurup kendi içinde farklı tiplere bölünür.

Bu guruplar ve guruplar içindeki tipler şu şekildedir:[793]

1. Gurup: Bu guruptaki her gemin uçlarında birer tane halka mevcuttur. Gemin mili bu halkaya takılır ve dizgin için de ayrıca bir halka eklenirdi. Bu guruptaki gemlerin tamamı demirden yapılmıştır ve ortadan mafsallıdır.

Kendi içinde şu tiplere ayrılır;

- Ucunda mili olan ve milin şekli "S" görünümünde olan gemler. "S" şeklindeki miller ucunun şekline göre farklılıklar gösterir. Bu gemlerin uzunlukları 13 cm ile 21 cm arasında değişmektedir. Rusya, Kazakistan ve Moğolistan Altaylarındaki birçok kurganda bu tipteki gemlere rastlanmıştır.

- Birinci guruptaki ikinci tip gemleri ucunda kemik mili olanlar oluşturmaktadır. Demirden yapılmış ortan mafsallı ve uçlarında birer halkaları olan gemdir ancak mili kemikten yapılmıştır. Bazı kurganlarda gem olmaksızın sadece bu kemik millere de rastlanmıştır. Uzunlukları 8,5-10 cm arasında değişmektedir ve genellikle geyik boynuzundan yapılmışlardır.

- Üçüncü tip gemlerin ucundaki mil kemik çubuk şeklindedir. Kemik milde iki adet delik mevcuttur ve uzunlukları 15 cm civarındadır. Dağlık Altay'da keçi boynuzundan yapılmış bir örneği mevcuttur.

- Dördüncü tip gemler, ucunda ağaçtan yapılmış mili olanlardır. Bu millerin üzerinde de iki adet delik mevcuttur. Uzunlukları yaklaşık 10 cm civarındadır.

- Beşinci tip gemlerin dış uçları "8" şeklindedir ve uç kısmındaki demirden yapılmış mil de halka şeklindedir. Millerin çapı 8-8,5 cm civarındadır. Yuvarlak halkalı mili olan gemlere Altay'ın tamamında rastlanmıştır ancak daha çok Kazakistan Altaylarındaki Berel kurganlarında görülmüştür.

Yukarda sayılanlar uçlarında birer tane halkası olan milli gemlerdir. Bunların dışında tek halkalı demir gemlerin milsiz olanlarına da rastlanmıştır. Ancak bu gemlerin milleri muhtemelen zamana dayanamamış ve çürümüştür.

---

[793] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.119-121.

2. Gurup: Demirden yapılmış ortadan mafsallı gemlerdir ve her dış uçta iki tane halka vardır. Bunlardan birisi gem milini takmak için diğeri de dizgin kemerini takmak için kullanılmıştır. Kendi içinde iki tipe ayrılır.

- Birinci tipteki gemlerin milleri "S" şeklindedir. Bu tipteki gemlerin uzunlukları 7-9,5 cm arasında millerin uzunlukları ise 13-19 cm arasındadır. Gemlerin uçlarında çift halka vardır ve bunun da ucunda üçüncü bir halka takılıdır.

- Gemin ucundaki halkalar "8" şeklindedir ve en dış halkanın da ucunda ilave bir halka takılıdır. Gemin ucundaki "8" şeklindeki halkanın toplam uzunluğu ise 10 cm civarındadır.

3. Gurup: Ortadan mafsallı ve demirden yapılmış bu gemlerin uçları kanca şeklinde kıvrılmış ve bu kancalara demir halkalar takılmıştır. Halkaların uzunlukları ortalama 9-10 cm civarındadır ve mil olarak kullanılmak üzere yapılmışlardır.

Göktürk döneminde Altay'da kullanılan gemler bu guruplara ve tiplere ayrılmaktadır. Yapılan sınıflandırmada en çok kullanılan gem türünün uçlarında tek halkası olan gurup olduğu görülmektedir. Bu tek halkalı gemler M.S. I. bin yıl boyunca Altay'da kullanılmıştır. Gavrilova, ucunda tek halkası ve "S" görünümünde mili olan gemlerin en yaygın kullanıldığı dönem olarak M.S. VII.-IX. yüzyılları vermektedir, çift halkalı demir gemlerin kökeninin ise Kırgızlara ait olabileceğine değinmektedir.[794] Bu gem tipine Sayan-Altay'daki birçok kurganda rastlanmıştır.

Tek halkalı mafsallı demir gemlerin içinde mili kemikten yapılan ve iki delikli olan tip ilgi çekmektedir. Bu milin bir ucuna figür yapılmıştır ve bu figür at kafasından oluşmaktadır. Bunun bir benzeri Tuyahta-4 mezarlığında da tespit edilmiştir.[795] Bu ve bunun gibi iki delikli olan miller geme deri kemerle tutturulmuşlardır, demir aparatla tutturulmamışlardır. Ağaçtan yapılan iki delikli millerin at üzerinde yedek olarak bulunduğu kurganlar da mevcuttur.[796]

---

[794] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.78-81; D.G. Savinov, **Narodı Yujnoy Sibiri v Drevneturkskuyu Epohu (Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху)**, Leningrad 1984, s.134-137.

[795] B.B. Ovçinnikova, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vv. (Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв.)**, Sverdlok 1990, s.95-96.

[796] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.80.

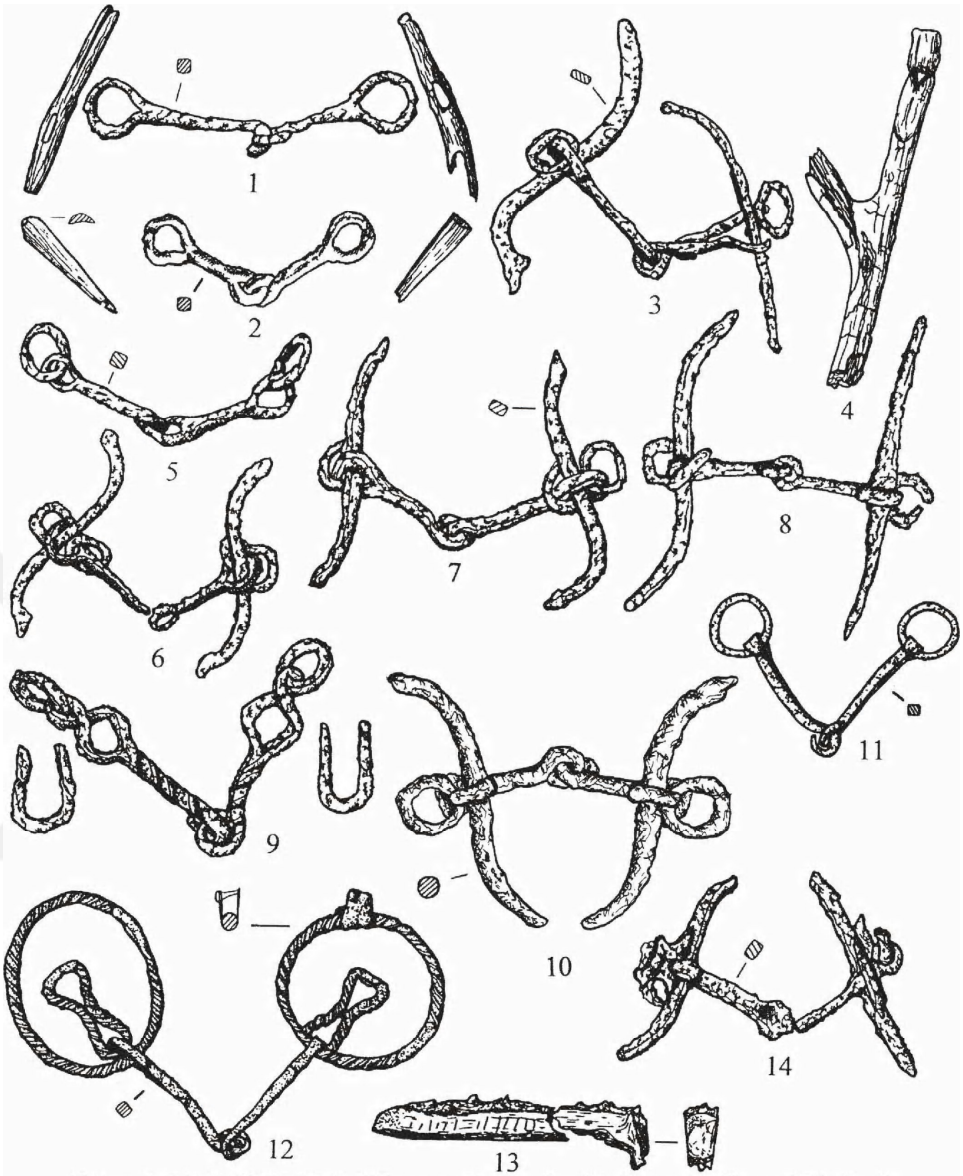

Altay'daki Göktürk Kurganlarında Bulunan Gem Tipleri
Resim: V.D. Kubarev

Birden çok at gömülü olan bir Göktürk kurganında yukarıda saydığımız gem türlerinden birkaçının aynı kurgandaki farklı atlar üzerinde yer aldığı durumlarla da karşılaşılmıştır. Yani bir kurganın içinde birden fazla gem tipi tespit edilebilmiştir. Ancak bu durum Göktürklerin daha sonraki dönemlerine ait kurganlarda görülmüştür. Çünkü bu gemlerin ortaya çıkma zamanları farklılık göstermektedir. Örneğin birinci guruptaki tek halkalı gemler daha eski zamanlara gitmektedir. Ovçinnikova, birinci guruptaki tek halkalı gemlerin Göktürklerin ilk zamanlarında ortaya çıktığını ve en çok kullanıldığı dönemin

M.S. VI.-VIII. yüzyıllar olduğunu kaydetmektedir. Çift halkalı gemlerin en çok kullanıldığı dönem olarak ise M.S. VIII.-IX. yüzyılları vermektedir. Göktürk döneminde icat edilmekle birlikte ucu kanca şeklinde olan gemlerin ise M.S. X. yüzyıldan sonra çok kullanıldığını dile getirmektedir.[797]

5.3. Dizgin: Göktürk dizginleri genellikle at da gömülü olan kurganlarda bulunmuştur. Yapısına ve süslemelerine göre çeşitlilik gösteren Göktürk dizginleri aynı zamanda sahibinin sosyal statüsünü ve maddi durumunu da göstermektedir. Kurganlarda bulunan dizginlerin hem süssüz ve sadesi hem de oldukça gösterişli bulunmaktadır. Toplum içinde sosyal statüsü yüksek olan kişilerin kurganlarındaki atların üzerlerinde bulunan dizginler genellikle gösterişlidir ve çeşitli tokalarla ve hatta gümüş ve altınla süslenmiştir. Altay bölgesinde dizgin bulunan başlıca Göktürk kurganları ise Kudırge mezarlığındaki 1, 4, 8, 9, 10 numaralı kurganlar, Jana-Aul kurganları, Yustıd XII mezarlığındaki 28, 29 numaralı kurganlar, Yustıd I mezarlığındaki 1 numaralı kurgan, Yustıd XIV mezarlığındaki 2 numaralı kurgan, Balık-Sook I mezarlığındaki 9 ve 23 numaralı kurganlar, Uzuntal VI mezarlığındaki 1 numaralı kurgan, Kuray VI mezarlığındaki 1 numaralı kurgan, Borkovskiy Yelban VI mezarlığı, İnya I mezarlığındaki 14 numaralı kurgan, Kazakistan'da Astana ve Tuyuk Mazar kurganları, Moğolistan Uvgunt Dağı ve Cargalantı kurganlarıdır.

Kudırge mezarlığındaki bir kadın iskeleti bulunan 4 numaralı kurganın doğu duvarının dibinde bir dizgin tespit edilmiştir. Bu dizginin ana kemeri gemin her iki ucundaki millere çatal şeklinde takılmıştı ve kafasının etrafından boylu boyunca dolanmakta idi. Burun üzerinden, alın üzerinden ve çene altından dolaşan diğer kemerler de tokalar vasıtasıyla bu kemere birleşmekte idi. Ancak bu dizginde atın alnının ortasında alın kemerinden burun üzerindeki kemere doğru uzanan ve bu ikisini birleştiren bir kemer daha mevcuttu. Dizgin kemerlerinin tamamının üzerleri çiçek, dikdörtgen, kare veya simetrik şekillerden oluşan desenlerle süslenmişti. Alın ortasından aşağıya doğru inen kemerin üzerinde metallerden yapılmış çeşitli süsler de mevcuttu. Bu tip dizgin Altay'da ilk defa M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısında görülmüştür. Yani ilk defa I. Göktürk Kağanlığında kullanılmıştır. Kudırge mezarlığındaki 10 numaralı kurganda bulunan dizgin de aynı tipteydi. Tıpkı 4. kurganda olduğu gibi ana kemer üzerine alın, burun, çene altı kemerleri birleşmekte ve atın alnının ortasından burun ve alın kemerlerini birleştiren bir kemer

[797] Ovçinnikova, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vv.**, s.94-95.

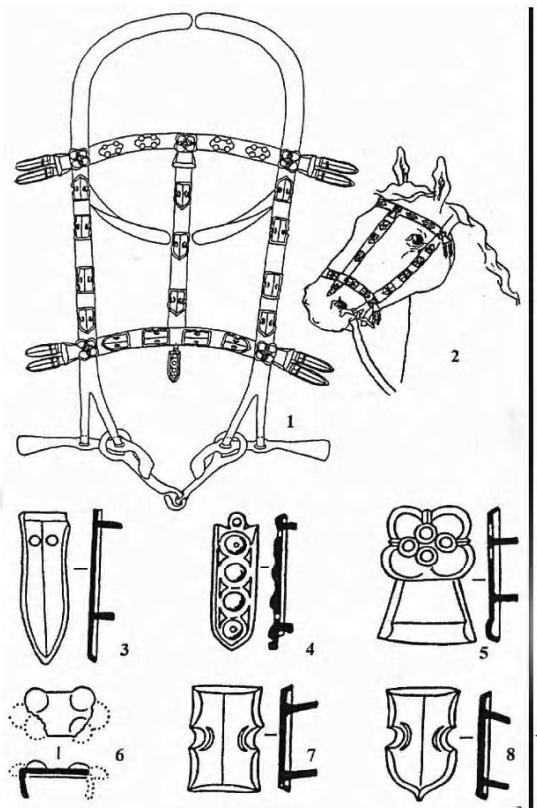

4. Kudırge Kurganı

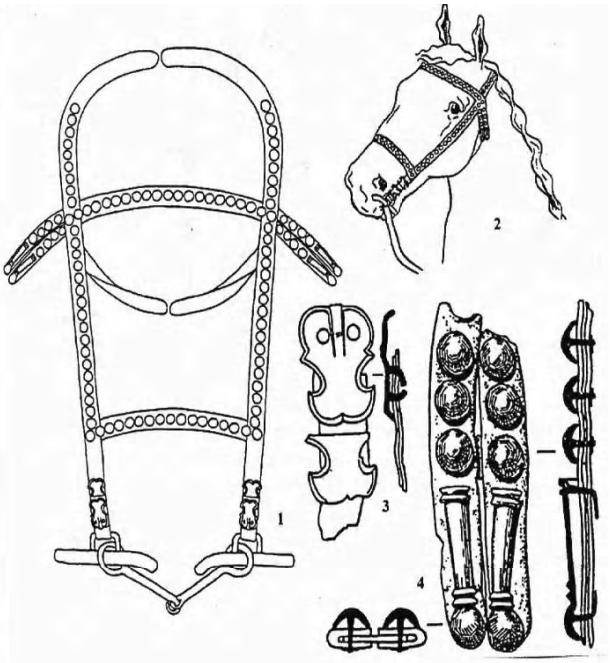

8. Kudırge Kurganı

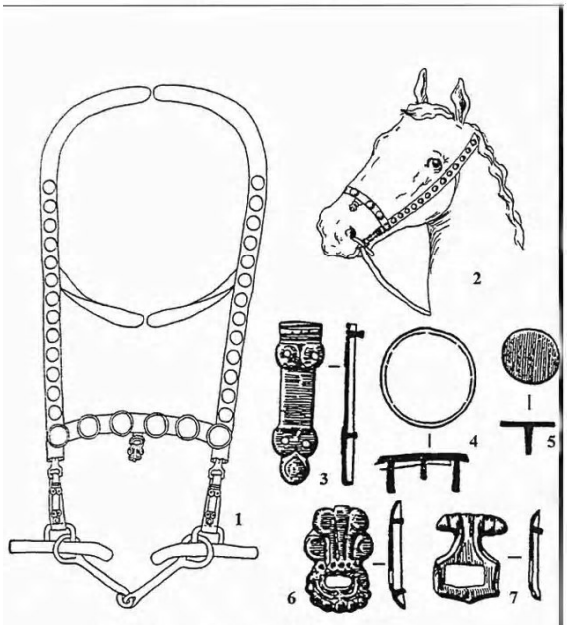

9. Kudırge Kurganı

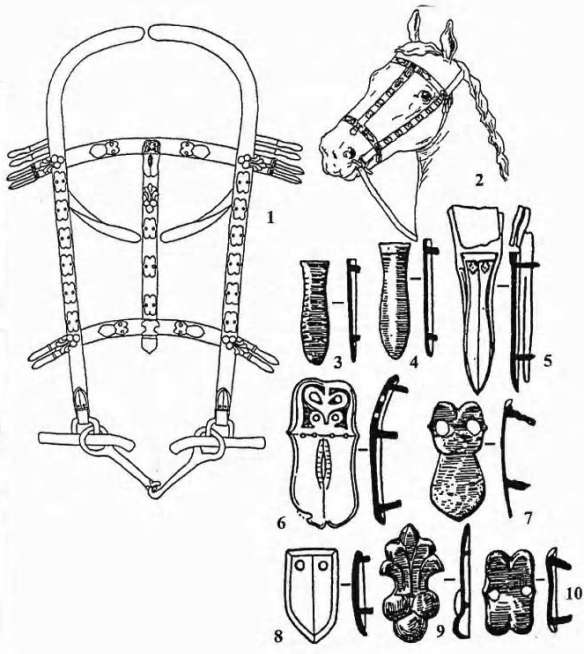

10. Kudırge Kurganı

Altay'da Kudırge Kurganlarında Bulunan
Göktürk Dizgin Takımları
Resim: A.A. Gavrilova

uzanmaktaydı. Kudırge mezarlığındaki 1 numaralı kurganda da dizgin bulunmuştur. Bu dizgin sadece üç tane kemerden oluşmaktaydı. Gem millerinden atın kafasının etrafını dolaşan ana kemer ve bu kemere birleşen burun üzerindeki ve çene altındaki kemerlerdir bunlar. Alın üzerinden geçen kemer bu dizginde mevcut değildi. Yapısı da sade idi, sadece burun üzerindeki kemerde birkaç tane süs amaçlı toka mevcuttu. Kudırge'de dizgin bulunan bir diğer kurgan da 8 numaralı olandır. Bu kurgandaki dizgin atın kafasında takılı vaziyette bulunmuştur. Bu dizginde ucu gem millerine takılan ve kafanın etrafından dolaşan ana kemer, burun üstünden dolaşan kemer, alın kemeri ve çene altı kemeri mevcuttu. Bu dizginin dikkat çeken yönü kemerler üzerinde çok sayıda süs amaçlı toka olmasıdır. Metalden hazırlanan yuvarlak şekildeki tokalar bütün kemerlerin üzerine takılmıştı ve dizgin üzerinde toplamda 106 toka mevcuttu. 9 numaralı Kudırge kurganında bir erkek ve bir de at iskeleti mevcuttu, at iskeletinin üzerinde dizgin vardı ancak çürümüştü sadece varlığı görünüyordu. Bu dizgin de 1 numaralı Kurdırge kurganında olduğu gibi sadece üç kemerden oluşmaktaydı. Ancak 1 numaralı kurgandan farklı olarak 9 numaralı kurganda bulunan dizgin tokalarla süslenmişti.[798] Kudırge mezarlığındaki kurganlarda bulunan dizginler oldukça gösterişli ve süslü yapıda idi. Daha önceki döneme ait dizginlere göre bazılarının kemer sayıları da daha fazla idi.

Altay'da Göktürk dönemine ait dikkate değer dizginlerin bulunduğu mezarlıklardan birisi de Jana-Aul'dır. Kudırge mezarlığındaki 4 ve 10 numaralı kurganlarda bulunan dizginlere benzemekteydi bunlar. Ana kemer üzerine alın, burun, çene altı kemerleri birleşmekte ve atın alnının ortasından burun ve alın kemerlerini birleştiren bir kemer uzanmaktaydı. Ancak alın kemerinden burun üstü kemere doğru uzanan kemer

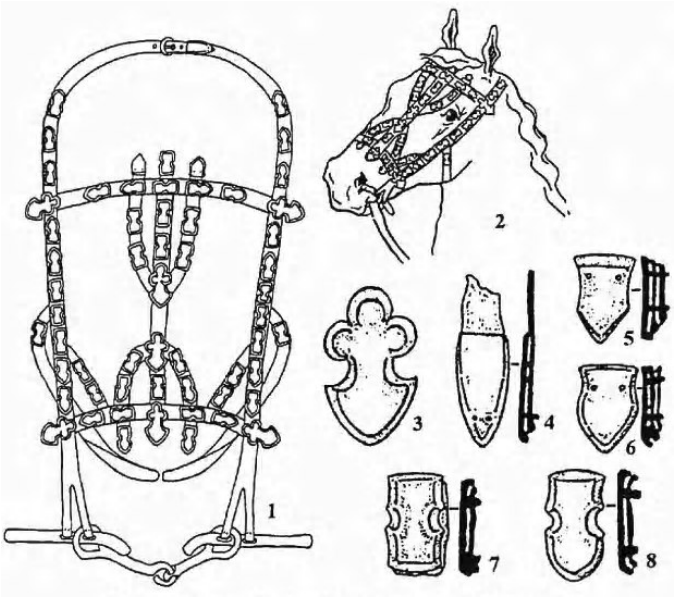

Altay Jana-Aul Kurganında Bulunan
Göktürk Dizgin Takımı
Resim: Yu.S. Hudyakov

[798] Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.23.

oldukça süslüydü ve birden çoktu. Alınla burun arasında uzanan kemerin yaklaşık orta kısmına kadar dirgen şeklinde üçlü kemer ve yaklaşık orta kısmından aşağıya doğru da dirgen şeklinde üç kemer uzanmaktaydı, bu kemerlerin de uçlarında çeşitli şekillerde tokalar mevcuttu. Ayrıca burun üzerinde uzanan kemerlerin kenarlarına yakın kısımlardan çapraz olarak ana kemere doğru birer tane kemer uzanmaktaydı. Bütün kemerlerin üzerinde süs amaçlı oldukça çok sayıda toka vardı.[799]

Alın kemeri olmayan dizginler Altay'da ve Kazakistan'daki kurganlarda görülmüştür. Kazakistan'daki Göktürklere ait olan ve 640-680 yıllarına tarihlendirilen Astana ve Tuyuk-Mazar kurganlarında Dağlık Altay'daki Göktürk kurganlarında bulunan alın kemeri olmayan dizginlerin aynısından tespit edilmiştir.[800]

Yustıd XII mezarlığındaki 29 numaralı kurganda bulunan dizgin, alın kemeri, burun üstü kemeri, çene altı kemeri ve bunları birleştiren atın kafasının üzerinden dolaşan ana kemerden oluşmaktaydı ve dizginin alın kemerinde atın iki gözünün ortasına doğru sarkan büyük bir toka vardı. Demirden yapılan bu tokanın üç tane ucu vardı ve üzerinde de bitki filizini andıran bir desen vardı. Bu tokanın aynısından Moğolistan'ın Uvgunt

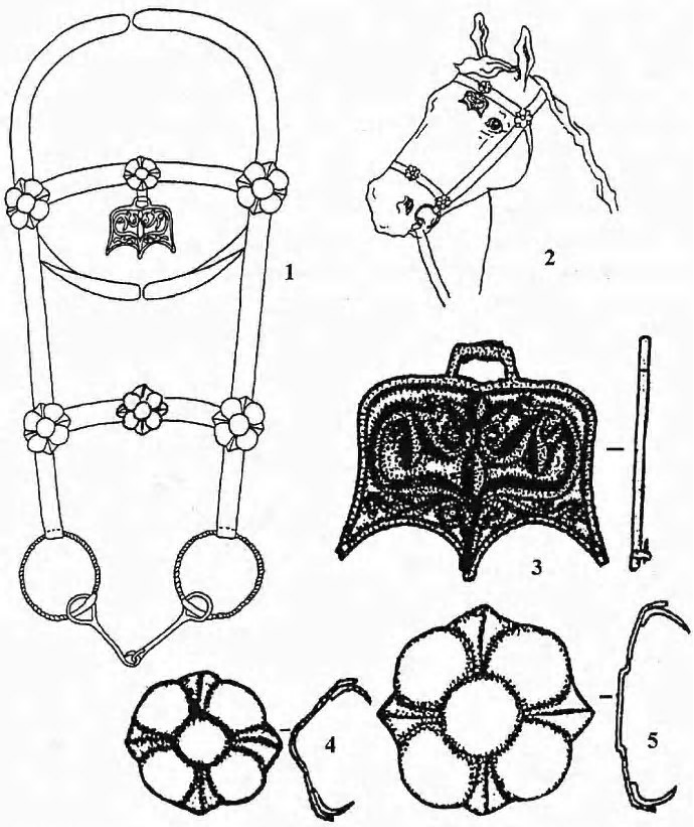

Altay'da Yustıd XII mezarlığında Bulunan Göktürk Dizgin Takımı

Resim: V.D. Kubarev

[799] Yu.S. Hudyakov, V.A. Koçeyev, "Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoreneniye v Mesnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye (Древнетюркское мумифицированное захоронение в местности Чатыр у с. Жана-Аул в Горном Алтае)", **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, Sayı 3, 1998, s.31-38.

[800] Gorbunova, **Rekonstruktsiya Konskogo Snaryajeniya…**, s.73.

dağında yapılan kazılarda bulunmuştur.[801] Moğolistan'da Cargalantı mezarlığındaki yaşlı bir kadın gömülü olan 2 numaralı kurganda ise bu döneme ait bir dizginin alın kemerinde demirden yapılmış kalp şeklinde bir toka tespit edilmiştir.[802] Alın kemerinin ortasından aşağıya doğru sarkan tokaya sahip dizginler Uzuntal VI mezarlığındaki 1 numaralı kurganda,[803] Kuray VI mezarlığındaki 1 numaralı kurganda[804] da bulunmuştur.

Kuzey Altay'daki İnya I ve Borkovskiy Yelban VI mezarlıklarında da Göktürk dizginlerinden bulunmuştur. Buradaki dizginler, ucu gem millerine takılan ve atın kafasının üzerinden dolaşan bir ana kemer ve bu kemere birleşen burun üstü, alın ve çene altı kemerlerinden oluşmaktaydı. İnya I mezarlığındaki dizgin 14 numaralı kurganda bulunmuştur ve bunun diğerlerinden farkı ağzın alt kısmından dolaşan kemerinin olamamasıdır.[805]

Farklı dizgin tipinin tespit edildiği başka bir mezarlık da Yustıd XII'dir. Bu mezarlıktaki 28 numaralı kurganda bulunan dizginde 34 adet gümüş toka, 2 adet de "T" şeklinde toka tespit edilmiştir. Gümüş tokalar süs için kullanılmış "T" şeklindeki tokalar da kemerleri birleştirmek için kullanılmıştır. Bu dizginin diğerlerinden farkı burun üzerinde kemer olmamasıdır. Bu dizgin sadece yanaklardan geçen ve başın üzerinden dolaşarak gem milinin uçlarına takılan kemerle alın kemerinden oluşmaktaydı.[806] Yukarda sayılanların dışında dizgin veya dizgin parçası bulunan kurganlara Yustıd I mezarlığındaki 8 numaralı kurgan, Balık-Sook I mezarlığındaki 9 ve 23 numaralı kurganlar, Yustıd XIV mezarlığındaki 2 numaralı kurgan örnek verilebilir.

Dizgin, Altay'daki Göktürk kurganlarının hepsinde yoktu, genellikle at gömülü kurganlarda yer almaktaydı. Altay'daki Göktürk dizginlerini genel olarak birkaç sınıfa ayırabilir ve şu şekilde özetleyebiliriz. Önceki dönemlerde olduğu gibi Göktürklerde de dizgin yapımında kemerler kullanılmış ve üzerleri çeşitli figür ve desenlerle süslenmiş, süs

---

[801] S.G. Klaştornıy, D.G. Savinov, V.G. Şkoda, "Zolotoy Brakteat iz Mongolii. Vizantiyskiy Motiv v Tsentralnoaziatskoy Torevtike (Золотой брактеат из Монголии. Византийский мотив в центральноазиатской торевтике)", **İnform. Bul. MAİKTSA (Информ. бюл. МАИКЦА)**, Sayı 16, 1990, s.5-17.
[802] Gorbunova, **Rekonstruktsiya Konskogo Snaryajeniya…**, s.78.
[803] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.124.
[804] L. A. Yevtuhova, S.V. Kiselev, "Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii v 1935 g. (Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 г.)", **Tr. GİM (Тр. ГИМ)**, Sayı 16, 1941, s.75-117.
[805] Gorbunova, **Rekonstruktsiya Konskogo Snaryajeniya…**, s.84.
[806] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.124-125.

amaçlı çeşitli tokalarla donatılmıştır. Dizgin, üzerindeki kemerlerin sayısına göre birkaç tiptir. Yanaklardan geçen ve atın kafasının üzerinden dolaşarak uçları gem millerine takılan ana kemer ve bu kemere birleşen kemerlerin sayısına göre tiplere ayrılmaktadır. Birinci tipteki dizginler ana kemer, çene altı kemeri ve burun üstü kemerlerinden oluşmaktadır. İkinci tipteki dizginlerde birinci tiptekilere ilaveten atın gözlerinin üst kısmından paralel geçen alın kemeri de mevcuttur. Üçüncü tipteki dizginlerde ana kemere birleşen hem alın kemeri hem burun kemeri hem de alın kemeriyle burun kemeri arasında bu ikisini birleştiren bir kemer uzanmaktadır. Dördüncü tipteki dizginlerde alın kemeriyle burun üstü kemeri arasında uzanan kemer dirgen şeklinde birkaç tanedir ve ayrıca burun üstü kemerinin kenarlarına yakın kısımlarından ana kemere doğru çapraz olarak birer tane kemer uzanır. Beşinci tip dizginler oldukça sadedir, sadece ana kemer ve alın kemerinden oluşmaktadır.

5.4. Üzengi: Altay'da Göktürk dönemine ait üzengiler demirden yapılmıştır ve şekillerine göre genel olarak iki guruba ayrılırlar ve her gurup içinde farklı tipler yer almaktadır.

Genel olarak guruplar ve tipleri şu şekildedir:[807]

I. Gurup: Ayak basacak alt halka geniş ve üst kulpu da küçük olmakla birlikte görünümü "8" rakamına benzeyen üzengilerdir. Bu guruptaki üzengilerin kulpuyla üzenginin arası tam kapalı değildir. Bu gurup içinde 2 tip üzengi bulunmaktadır, bu tipler aşağıdaki gibidir.

- Tam yuvarlak olmayan, yatayına daha geniş olan ve kulpu da yassı olan üzengilerdir. Bu üzengilerden çok sayıda bulunmuştur. Toplam ortalama uzunluğu 11-15 cm, ortalama genişliği ise 11-12 cm arasındadır. Kulpunun ortalama uzunluğu 3 cm, ortalama genişliği 4 cm'dir. Basamağın genişliği ortalama 3 cm'dir. Bu sınıftaki üzengilerin kulpları genellikle yuvarlaktır veya kemerlidir ancak köşeli yapıda olan örnekleri de vardır.

- İkinci tipteki üzengilerin uzunluğu genişliğinden daha büyüktür. Birinci tiptekilere göre bu tip üzengilerden daha az bulunmuştur. İkinci tipteki bu üzengilerin toplam uzunluğu ortalama 14-16 cm, genişliği 11 cm'dir. Kulpunun boyu ortalama 4 cm, eni ise 3-3,5 cm'dir. Basamak kısmının genişliği ise ortalama 2-3,5 cm arasındadır.

[807] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.131.

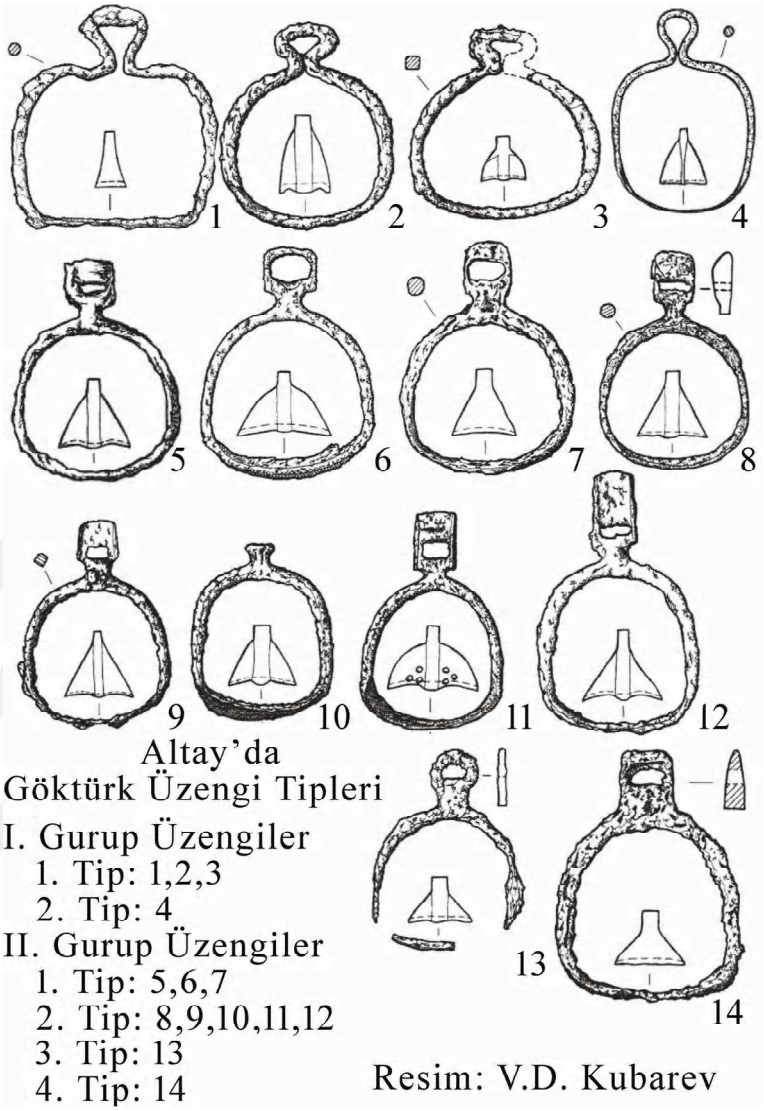

II. Gurup: Kulpu yassı olan üzengilerdir ve bu guruptaki üzengilerin kulpuyla kendisi arasında açıklık yoktur, tamamen kapalıdır. Kendi içinde 4 tipe ayrılırlar ve bu tipler aşağıdaki gibidir.

- Bu guruptaki birinci tip üzengilerin kulpuyla gövdesi arasında bir boyun vardır ve bu boyun genellikle dikdörtgen şeklindedir ve bazen de silindir şeklindedir. Kulpları oval veya kemerlidir. Toplam ortalama uzunlukları 16-17 cm, ortalama genişlikleri ise 12 cm'dir. Kulpunun boyu 4 cm, genişliği 3 cm civarında, basamak kısmının genişliği ise 5-7 cm arasındadır. Kulp deliğinin yüksekliği ise 1 ila 2,5 cm arasında değişmektedir.

- İkinci tip yassı kulplu üzengilerin kulpla gövdesi arasındaki boyun dikdörtgen şekildedir. Kulp kısmı da uzun dikdörtgen şeklindedir. Ortalama uzunluğu 18-21 cm, ortalama genişliği de 13 cm civarındadır. Kulpunun uzunluğu 6,5-7 cm, genişliği ise 3-3,8 cm civarındadır. Basamak kısmının genişliği 7-8,5 cm arasındadır, bazılarının basamak kısmında delikler vardır. Bu tipteki üzengiler ölçülerinin büyüklüğü ile diğerlerinden ayrılırlar. Yustıd XII mezarlığındaki 28 numaralı kurganda bulunan bu tipteki bir üzenginin üzeri kalın bir gümüş folyo ile kaplıydı.

- Üçüncü tipteki üzengilere oldukça nadiren rastlanmıştır. Bu tiptekilerin kulpu yuvarlaktır ve deliği de diğerlerinden büyüktür. Kulpunun uzunluğu 5 cm, deliğinin çapı da 3 cm civarındadır. Basamak kısmının genişliği 5 cm civarındadır.

- Bu guruptaki dördüncü ve son tip üzengilerin kulpu ince bir boyunla ayrılmamıştır. Kulp bir bütün olarak direk gövdeye birleşik durumdadır. Toplam ortalama uzunluğu 18 cm ve genişliği de 13 cm civarındadır. Kulpunun uzunluğu ortalama 4,5 cm, genişliği de ortalama 3 cm'dir. Basamak kısmının genişliği ortalama 5,5 cm'dir. Üzenginin kulpu kemerli yapıdadır.

Saydığımız bu üzengiler Göktürklere ait belli başlı üzengilerdir. Altay'da bahsi geçen Göktürk üzengilerinin bulunduğu belli başlı kurganlar Talduair mezarlığındaki 6 ve 7 numaralı kurganlar, Taşanta III mezarlığındaki 10 numaralı kurgan, Colin I mezarlığındaki 9 ve 10 numaralı kurganlar, Yustıd I mezarlığındaki 8 numaralı kurgan, Colin III mezarlığındaki 2 numaralı kurgan, Barburgazı I mezarlığındaki 20 numaralı kurgan, Barburgazı II mezarlığındaki 9 numaralı kurgan, Ak-Kobı III mezarlığındaki 2 numaralı kurgan, Yustıd XII mezarlığındaki 28 ve 29 numaralı kurgan, Balık-Sook I mezarlığındaki 11, 12 ve 14 numaralı kurganlar, Yustıd XIV mezarlığındaki 2 numaralı kurgan, Yustıd XXIV mezarlığındaki 13 numaralı kurgan, Bike I mezarlığındaki 9 numaralı kurgan, Borotal I mezarlığındaki 50 numaralı kurgan, Kalbak-Taş mezarlığı, Kuray III mezarlığı 2 numaralı kurgan, Tuyahta I mezarlığı'dır.

Yukarıda saydığımız Altay'daki Göktürk üzengilerini göz önüne aldığımızda toplamda iki gurup ve 6 tipte üzengi olduğunu görmekteyiz. Ovçinnikova, bu tipler içinde en çok kullanılanın birinci guruptaki birinci tip ve bundan sonra da ikinci tip olduğunu kaydetmektedir.[808] Birinci guruba ait olan ve "8" rakamına benzeyen bu üzengiler diğerlerinden daha erken döneme aittir ve M.S. I. bin yılın sonuna kadar kullanılmışlardır. Bu tip üzengilerin benzerlerinden Sayan-Altay'da oldukça çok sayıda tespit edilmiştir.[809]

İkinci guruba giren yassı kulplu üzengilere sadece Altay'da değil tüm Avrasya'da rastlanmıştır.[810] Bu guruptaki üzengilerin en yaygın olduğu dönem ise M.S. VIII.-IX. yüzyıllardır. İkinci guruptaki üçüncü ve dördüncü tip, bu guruptaki diğer üzengilere göre

[808] Ovçinnikova, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vv.**, s.108.
[809] Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İÜEF Yayınları, İstanbul 1978, s. 15; Gavrilova, **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen**…, s.34.
[810] L.R. Kızlasov, **İstoriya Tuvı v Sredniye Veka (История Тувы в средние века)**, Moskova 1969, s.20.

daha eskidir ve bunlara daha az rastlanmaktadır. Diğerlerine göre daha az kullanılmıştır. Hem "8" rakamına benzeyen birinci guruptaki üzengi tipleri hem de yassı kulplu olan ikinci guruptaki üzengi tipleri Göktürkler ve Avarlar sayesinde M.S. VI. yüzyıldan itibaren tüm Avrasya'da bilinmekteydi.[811]

Birinci ve ikinci guruptaki üzengiler karşılaştırıldığında birinci guruptaki üzengilerin boyut olarak daha küçük olduğu, basamak kısımlarının daha dar olduğu görülmektedir. Birinci guruptaki üzengiler kadın ve çocuk kurganlarında daha az görülmektedir, buna karşın kadın ve çocuk kurganlarında ikinci guruptakiler daha fazla yer alır. İkinci guruptaki üzengiler daha büyük ve sağlam yapılı olduklarından zırhlı askeri donanımlarda kullanılırlar. Savaşçı gömülü olan kurganlarda daha çok bu türden üzengilerin bulunması da bunu desteklemektedir. İkinci guruptaki büyük ebatlı üzengiler aynı zamanda kurganda yatanın sosyal statüsünün de yüksek olduğunu göstermektedir. Yukarıda bahsettiğimiz üzeri kalın gümüş folyo kaplı olan üzengi bu büyük ebatlı türdendir. Bunula birlikte hem birinci guruba hem de ikinci guruba ait üzengilerin bulunduğu kurganlar da vardır. Borotal I mezarlığındaki 50 numaralı kurgan ve Barburgazı I mezarlığındaki 20 numaralı kurgan çok sayıda üzengi bulunan ve her iki guruba ait üzengilerin tespit edildiği eserlerdir. Farklı tiplerdeki Göktürk üzengilerini bir kurganda birleştiren, bir kurganda tespit edebilme özelliğine sahip gömülerdir.[812]

5.5. Kamçı: Kamçılar at koşum takımlarının önemli bir parçasıdır ve binicinin at üzerindeki ayrılmaz bir parçasıdır. Önceki devirlerin aksine Altay'daki Göktürk kurganlarında kamçılara oldukça çok rastlanmaktadır. Genellikle kabzalarına rastlanan kamçıların diğer parçaları da bulunmuştur. Kamçılar Göktürklere ait hem erkek hem de kadın gömülü kurganlarda yer almıştır. Kamçılar boynuzdan yapılmış bir kemik sopanın ucuna kalın kemer şeklinde bir deri bağlanmak suretiyle oluşturulmuştur, bu sopanın kabza başı ise çeşitli şekillerde yapılmıştır.

Kurganlarda bulunan kamçıların kabza şekilleri, üzerindeki motifleri, desenleri ve süsleri büyük farklılık ve çeşitlilik göstermektedir. Kabza başları bazılarında küre şeklinde bazılarında ise boru şeklinde yapılmıştır. Genellikle kamçıların kabza başlarının ortalarından boydan boya geçen bir delik vardır ve bu deliğin içinden ince bir kemer

[811] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.131.
[812] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.132-133.

geçirilir, bu kemer vasıtasıyla kamçılar kola takılırdı veya kamçıyı atın eyerine ya da başka bir yerlere asmak için kullanılırdı. Kamçı olarak kullanılan kemik sopanın uç kısmı ise silindir şeklindedir, bu silindirin içi yuvarlak şekilde oyulmuş, dış kısmının ise orta bölümü oyulmuştur, bir makaraya benzemektedir ancak uca doğru huni şeklinde gittikçe daralmaktadır ve üzerinde de çeşitli desenler yer almaktadır. Kurganlarda elde edilen kalıntılardan bu kemik sopaların uzunlukları ölçülebilmiştir. Yustıd I mezarlığındaki 8 numaralı kurganda bulunan boynuzdan yapılmış kemik sopanın uzunluğu 65 cm idi, Yustıd XII mezarlığındaki 28 numaralı kurganda bulunanın uzunluğu 65 cm ve kalınlığı da 2,5-3 cm idi, Balık-Sook I mezarlığındaki 23 numaralı kurganda bulunanın boyu 25-28 cm arasındaydı. Barburgazı II mezarlığındaki 9 numaralı kurganda ise 50-60 cm arasında bir ağaç sopa bulunmuştur, hiç şüphesiz bu da kamçıya aitti ve Altay'da boynuzun yanı sıra ağaçtan da kamçı sopası yapıldığını göstermektedir.[813] Argalıktı I mezarlığındaki 15 numaralı kurganda boyu 80 cm civarında ağaç sopalı bir kamçı tespit edilmiştir. Bu kamçının kabzası ağaç kabuğuyla sarılmıştı, ağaçtan yapılan kabza başı ise kırmızı renkteydi.[814]

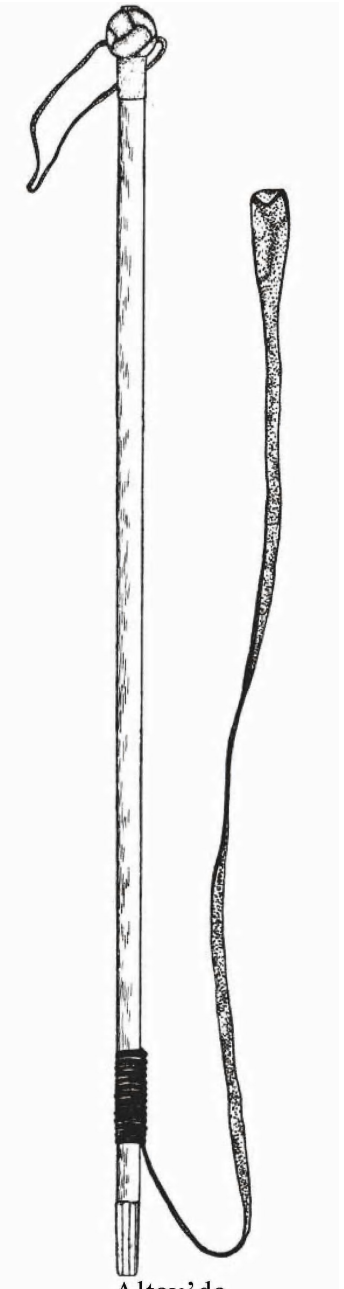
Altay'da
Göktürk Kamçısı
Resim: V.D. Kubarev

Altay'da Göktürk dönemine ait kamçıların kabza başları genellikle küre şeklindedir ve bu şekildeki kabza başına sahip kamçılar sadece kurganlarda değil aynı zamanda Sibirya halklarının tamgalarında da gözlenmiştir.[815] Kubarev, bu küre şeklindeki kabza başının kamçıyı bir yerlere asmakta

[813] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.78.
[814] Yu.İ. Trifonov, "Pogrebeniye X v. n.e. na Mogilnike Argalıktı I (Погребение X в.н.э. на могильнике Аргалыкты I)", **Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturı v Sayano Altaye i Tsentralnoy Azii, (Памятники древнетюркской культуры в Саяно Алтае и Центральной Азии)**, Novosibirsk 2000, s.143-156.
[815] A.P. Borodovskiy, "Pleti i Steki v Ekipirovke Rannesrednevekovogo Vsadnika Yuga Zapadnoy Sibiri (Плети и стеки в экипировке раннесредневекового всадника юга Западной Сибири)", **Voyennoye Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka (Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока)**, Novosibirsk 1993, s.179-189.

kullanılan kemerin bağlanması amacıyla yapıldığını düşünmektedir. Bu kemeri kabza başı olmadan kabzanın ucuna bağlamanın zor olduğunu ileri sürmektedir.

Bunların dışında kabzası kavisli olan kamçılar da mevcuttu. Altay'daki Ak-Kona mezarlığında bulunan kamçının kabzasının uç kısmı düzgün bir şekilde eğimliydi. Bu kamçı Altay'da bulunan türünün tek örneğidir. Muhtemelen özel olarak yapılmış bir kamçıydı. Bu kamçının kabza kısmındaki süsler de oldukça zengindi. Süslemeleri oldukça zengin olan kamçılar törenlerde de kullanılmaktaydı. Törenlerde ve iktidarın simgesi olarak kullanılan süslü kamçılardan Altay'daki Ak-Kona ve Kuray IV mezarlıklarında ve Moğolistan Altaylarında tespit edilmiştir.[816]

Kamçılar Türk-Moğol efsanelerinde de önemli anlamlara sahiptir. Kamçı, atı kontrol etmek için kullanılmasının dışında, destanlarda önemli bir silah rolünü de üstlenmiştir. Destanlarda düşmanın fazla kuvvetli olmayan kılıç darbesini durdurabilme özelliğine sahiptir. Ayrıca bir avcı, av esnasında kamçıyla kurt avlayabilmekte, kamçıyla burnuna vurmak suretiyle bir kurdu öldürebilmektedir.[817]

Maddi kültürün bir parçası olan kamçı, at koşumlarının da önemli bir parçasını teşkil eder. Altay'da Göktürk kamçılarının temel maddelerini ise boynuz, kemik, kemer, deri, ağaç oluşturmaktadır. Yukarda saydıklarımız göz önüne alındığında kamçıların hem yapı maddesi olarak hem de şekil olarak farklı tiplere ayrıldıkları görülmektedir. Yapı maddesine göre boynuzdan ve ağaçtan yapılanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Tip olarak ise genellikle kabza başının şekline göre farklılık gösterirler. Ayrıca törenlerde ve iktidar alametlerinde kullanılarak resmi özellik taşıyan kamçılar da farklı bir gurubu oluşturmuştur.

[816] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.80.
[817] Kubarev, **Kultura Drevnih Turok Altaya**, s.80.

B. ALTAY AT KOŞUMLARI

GELİŞİM EVRESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Afanasyevo Kültürü'nden Göktürklere kadar ve Göktürk dönemi de dahil olmak üzere Altay'daki arkeolojik kazılarda elde edilen at koşumlarını ve bu koşumların gelişim evresini bu başlık altında açıklamaya ve değerlendirmeye çalışacağız. Bu başlık altında yukarıda aktardığımız arkeolojik kalıntılardan elde edilen somut verilere dayanarak ve bu buluntuları göz önünde bulundurarak daha çok yoruma dayalı bir değerlendirme yapacağız.

1. Eyerler: Kurganlarda veya diğer arkeolojik eserlerde eyer kalıntıları veya eyere ait aksesuar ve çeşitli eşyalar belli bir dönemden sonra görülmeye başlanmıştır. Atın varlığı ve kullanımına dair, günlük hayattaki üstlendiği görevlere dair izler ve bulgular çalışmamızın en erken dönemi olan Afanasyevo eserlerinde açıkça gözlenebilmiştir. Gerek kurganlara konulan atın bir kısmına ait parçalar, gerekse yerleşim yerlerindeki at kemikleri ve bu kemiklerin diğer hayvan kemikleri içindeki oranları atın günlük hayattaki önemi hakkında bilgiler vermektedir. Tüm bunlar bir araya geldiğinde çalışmamızdaki en erken dönem olan Afanasyevo kültüründe atın yeteri derecede önemli olan evcil bir hayvan olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki buluntular atın, etinden ve sütünden yararlanılan bir geçim kaynağı olmasının yanı sıra yük hayvanı olarak da kullanıldığına dair bilgiler içermektedir. Yük hayvanı olarak kullanıldığına dair verileri yukarıda değindiğimiz bu döneme ait kaya resimlerinden ve kazılar sonucunda elde edilen bir araba kalıntısından öğrenmekteyiz. Aynı şekilde bir sonraki kültür katmanı olan Andronova döneminde de kurganlarda ve yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda eyerlere ait kalıntılara rastlanmamıştır. Bu kültür katmanında da kurgan ve yerleşim yerlerinde ata ait kemiklere rastlanmış, atın günlük hayattaki rolü hakkında bilgiler elde edilmiş ancak koşumlar hakkında buluntular elde edilememiştir. Bulunan kemiklerin oranına göre bu dönemde at ikinci plandadır,

koyun daha önemlidir. Andronova kültüründe atın besin maddesi olarak kullanılmasının yanında yük hayvanı olarak da kullanıldığını daha çok kaya resimlerinde görmekteyiz. Bu döneme ait kaya resimlerinde at arabalarına rastlanmıştır hatta savaş arabalarına da rastlanmıştır. Ancak at koşumlarına dair buluntulara rastlanmamıştır.

Arkeolojik bulgulardan anlaşıldığına göre ilk zamanlarda sistemli bir eyer yerine çul, kürk tarzı bir şeyler kullanılmaktaydı. Atın sırtına çul serilmekteydi veya kürkle örtülmekteydi. Andronova dönemine takabül eden arkeolojik eserlerde bu tür kullanıma ait izlere rastlanmıştır. İskit döneminin ilk zamanlarında da atın üzerine örtülen bir çula ve bunu bağlamak için kullanılan kemere ait izlere rastlanmıştır.[818] Sonraki dönemlerde kullanılan eyerlerin tamamında kemerle ata bağlanma tekniği süregelmiştir.

Altay'da arkeolojik kalıntılarda elde edilen ilk sistemli eyerler İskit döneminde görülmüştür. Artık bu dönemde at ve ata ait eşyalar ve diğer eşyalar kurganlarda açık bir şekilde yer almaya başlamıştır. Bulunan ilk eyerlerin yapısı içleri geyik kılı veya otla doldurulmuş, atın önünden, arkasından ve karnının altından kemerlerle bağlanmış deri yastıklardan oluşmaktadır. Bunlar yapısında ağaç kullanımının çok az olmasından dolayı yumuşak eyerler olarak değerlendirilmektedir. Ağaçlar da genellikle kaşların yapımında kullanılmıştır. Muhteşem derecede süslemelere sahip olan bu eyerler şimdilik eldeki en eski sistemli eyer örnekleri olma özelliği taşımaktadır.

Hun döneminde kullanılan eyerler daha gelişmiş yapıdadır ve sert eyerler olarak değerlendirilirler. Bu dönemde yapılan eyerler tamamen ahşap bir iskelete sahiptir. Eyerin kaşlarına takılmak üzere her iki yan taraflara ikişer adet tahta hazırlanması suretiyle yapılmışlardır. Ahşap iskeletin üzerinin keçe veya benzeri türden bir malzemeyle kaplanması eyerin temel yapım tekniğini oluşturmuştur. Bu tip eyerlerin görüldüğü ilk dönemdir Hun çağı. Ahşap iskeletten oluşan eyerler binicinin ve atın daha rahat hareket etmesini ve özellikle uzun yolculuklarda daha az sarsılmasını sağlamıştır.

Göktürk dönemi eyerleri de Hun döneminde icat edilen sert yapılı tiplerdendir. Eyerin yapımında tamamen ağaç iskelet kullanılmıştır. Göktürk eyerlerinin kaşları daha yüksek ve daha büyüktür. Eyer iskeletinin eyer kaşlarıyla birleşen yan tahtaları da Hun dönemindekilerden farklı olarak tek parça ağaçlardan oluşur. Bu teknik eyeri daha sağlam

[818] S.İ. Vaynşteyn, **Mir Koçevnikov Tsentra Azii (Мир кочевников Ценра Азии)**, Moskova 1991, s.206-209.

ve daha sabit bir yapıya kavuşturur. Bu eyer tipi Göktürklerin ağır zırhlı süvarileri için adeta mecburi bir gereksinimdi. Çünkü demirci bir toplum olan Göktürklerde ağır zırh yapımı yaygınlaşmıştı ve at sırtında bu ağır zırhla dengede durmak ve rahat hareket edebilmek için dayanıklı ve sağlam ve bir o kadar da sabit durabilen eyerlere ihtiyaç vardı. Bu ağaç iskelete sahip eyerler aynı zamanda mevcut yükün atın sırtının tamamına dağılmasını sağlamaktaydı, atın yükünü dengelemekte ve bu sayede daha az yormaktaydı.

Çul ve kürkle başlayan eyerin gelişim evresi dayanıklı ve sabit yapıdaki ahşap iskeletten oluşan ve hem binicisine hem de ata daha rahat hareket etme imkanı sağlayan eyer tiplerinin icadıyla varlığını devam ettirmiştir.

2. Gemler: Afanasyevo ve Andronovo dönemlerindeki arkeolojik eserlerde gem veya geme ait izlere rastlanmamıştır. Bu dönemlere ait kurganlara genellikle seramik kaplar, at ve koyuna ait parçalar, diğer birtakım küçük ev eşyaları konmuştur. At ve ata ait eşyaların bu dönemlerdeki kurganlara konulmamış olması Afanasyevo ve Andronovo tabakalarının maddi kültür unsurları hakkında yeterince bilgi edinmemize imkan vermemektedir. Bu yüzden Altay'daki gemlere ait somut en eski örnekler yine İskit dönemi kurganlarından elde edilmektedir.

İskit dönemine ait Altay'daki gemlerin hem bronzdan hem de demirden yapılan örnekleri vardır ve kurganlarda yeterince tespit edilmişlerdir. Hun döneminde bu gemlerin neredeyse tamamı demirden yapılmış, Göktürk dönemine gelindiğinde ise tamamen demirden yapılmaya başlanmıştır.

Altay'daki gemler genel özellikleriyle ortadan mafsallıdır ve gemlerin her iki uç kısımlarında dönemlere göre çeşitli sayıda halkalar mevcuttur. Bu halkalara dizgin kemerinin uçlarının bağlandığı miller takılmaktaydı.

Bütün dönemler boyunca Altay'da bulunan gemlerin yapısı ve şekli neredeyse aynıdır. İlk örneklerinden Göktürk döneminde yapılan gemlere kadar kültürel bir devamlılık içinde süregelmiş bir yapıya sahiptirler. Sadece kullanılan madeninde değişiklik yaşanmış, bunun dışında gemlerin uçlarındaki halkaların şeklinde ve ebatında veya mafsalının ebatında olmak üzere küçük farklar görülmüştür. İskit döneminde yapılan bronz örnekleriyle Göktürk döneminde yapılan demir örnekleri neredeyse aynıdır. Ancak gemlerin uçlarına takılan millerin yapısında değişiklikler yaşanmıştır. Kullanım tekniği ve mantığı aynı olmakla birlikte sadece şekilsel değişiklerdi bunlar.

3. Dizginler: Gemin uçlarındaki millere takılmak suretiyle atı yönlendirmek için kullanılan kemerlerden oluşan takımdır dizginler ve her dönem değişiklik yaşamıştır. Yaşanan değişiklikler ise genellikle dizgini oluşturan kemerlerin sayısıyla ve üzerindeki süslemelerle alakalıdır.

Erken iskit döneminde görülen en eski buluntular basit yapıdadır, atın kafasının üzerinden dolaşarak yanaklardan geçen kemer gem millerine takılır ve buna ilaveten burun üzerinden ve çene altından geçen iki adet kemer daha vardır. Bu dizgin takımındaki kemerlerin çoğu yuvarlak şekildeki kemik boncuklarla süslüdür. İskitlerin daha sonraki dönemlerinde kullanılan dizgin takımlarında gözlerin hemen üzerinden geçen alın kemeri de takılmaya başlanmıştır ve ağırlıklı olarak bronz tokalar kullanılmıştır. İskit dönemindeki dizgin takımları oldukça süslüdür, süslemeleri oluşturan sahneler ve konular ise her dönem farklıdır. İskit döneminde dizgin takımlarına asılan bronz ve diğer türden süsleri genellikle grifon başından oluşan figürler oluşturur. Bunun dışında kaz figürü, laleyi andıran şekiller, atın alnına asılan yuvarlak büyük bronz tokalar vardır.

Hun döneminde Altay'da kullanılan dizgin takımlarının genellikle hepsinde alın kemeri vardır. Kemer sayısı olarak İskitlerin son döneminde kullanılan dizgin takımlarından farklı değildir. Hun dönemindeki dizgin kemerlerinin üzerlerinde genellikle sade yapıdaki yuvarlak tokalar görülmüştür. Bazı dizgin takımlarındaki kemerlerin tamamına boydan boya yuvarlak şekildeki demir tokalar takılmıştır. Onlarca demir toka takılan dizgin takımları mevcuttu. Bununla birlikte sade yapıdaki dizgin takımları da vardı.

Aynı süsleme yöntemine sahip dizgin takımları Göktürk dönemindekilerde de görülmüştür. Kudırge kurganlarında bulunan bir dizgin takımının üzerindeki yuvarlak demir tokaların sayısı 100'ün üzerindeydi. Göktürk dönemindeki dizgin takımlarının üzerlerinde çiçek, dikdörtgen, kare ve çeşitli simetrik şekillerden yapılmış demir tokalardan oluşan süslemeler mevcuttu. Hun dönemine göre Göktürk dizgin takımlarının kemer sayısında artış gözlenen tipleri de vardır. Bu dönemdeki bazı dizgin takımlarında atın alnının ortasından aşağıya doğru inen alın kemeriyle burun üzerindeki kemeri birleştiren bir veya birden çok kemerin bulunduğu tipler de vardır.

Dizginler genel olarak aynıdır. İskitlerden Göktürklere aynı yapım tekniğindedirler sadece zamanla birkaç kemer parçası daha eklenmiştir ancak süslemelerde yer alan konu ve sahneler dönemlere göre farklılık göstermiştir.

4. Üzengiler: Üzengilere ait buluntular oldukça nadirdir. İskit ve Hun dönemi de dahil olmak üzere Altay'daki kurganlarda oldukça az rastlanan at koşumlarındandır. Altay'da üzengiler genellikle IV.-VI. yüzyıllardan sonraki döneme ait kurganlarda bulunmaya başlanmıştır. Daha önceki dönemlere ait kurganlarda genellikle üzengi yoktur sadece birkaç örneğine rastlanmıştır. Bu yüzden bazı arkeologlar üzengilerin Göktürk döneminde kullanılmaya başladığını dile getirir. Ancak daha önceki dönemlere ait kurganlarda birkaç örneğine rastlanmış olması durumun böyle olmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan kazılarda elde edilen verilerden yola çıkarak üzengilerin tarihi seyir içindeki durumları hakkında bazı tahminlerde bulunulabilmektedir. Buna göre üzengiler ilk zamanlarda kemerden veya ipten yapılmaktaydı ve atın sadece sol tarafında yer almaktaydı. Bir tek sol tarafta olması onun kullanım amacının sadece ata binmek için olduğunu göstermektedir. Ancak zamanla ağaçtan, bronzdan ve demirden yapılmış sert yapılı üzengiler icat edilmiştir. Ve bu sert yapılı üzengiler atın sadece bir tarafında değil her iki tarafında da yer almıştır. Her iki tarafta da yer alması onun sadece ata binmek için değil aynı zamanda atın üzerindeyken ayakları üzerine koyacak destek amaçlı kullanımı için yapıldığını da göstermektedir. Göktürk dönemine ait kurganlarda bulunan üzengilerin tamamı demirdir ve atın her iki tarafında da yer almıştır.

5. Kamçı: Altay'da Göktürk dönemi sonuna kadarki kurganlarda çok az sayıda bulunan at koşum parçalarından biri de kamçılardır. Kamçıların bir bütün olarak bulunan tek bir örneği yoktur. Genellikle kamçılara ait kemikten yapılmış kabzalar geriye kalan parçaları oluşturmuştur. Ancak yine de Pazırık kurganlarında donmuş yapısından dolayı kamçı kalıntısı gözlenebilmiştir. Beşinci Pazırık kurganında yer alan bu kalıntıya göre kamçı ağaç sopa ve ucuna deri sırım sarılmak suretiyle yapılmıştı. Hun dönemine ait kamçılar da çürümüştür ancak bu dönemde kamçıların kabza kısmının kemikten yapılmış olması en azından kamçı kabzalarının bulunmasını sağlamıştır. Geri kalan diğer ağaç ve deri kısımlar ise tamamen yok olmuştur. Ama her dönemde kullanılan temel malzemeleri ağaç sopa, kemik kabza ve deri sırımdır.

Altay'daki kurganlarda tespit edilemeyen ve yokluğu dikkat çeken at koşum takımlarından birisi naldır. Her ne sebeptendir bilinmez ama nala ait izler bulunamamıştır. Belki de henüz nal kullanımı icat edilmemişti.

SONUÇ

Arkeolojik kazı çalışmaları ve arkeolojik eserler tarihimizin ve özellikle kültür tarihimizin önemli kaynaklarından olma özelliği göstermektedir. Yazılı kaynaklarda bulamadığımız veya yazılı kaynkaların mevcut olmadığı ya da olayların kayda geçirilmediği dönemlere ait bilgiler arkeolojik kazı çalışmaları sayesinde elde edilmektedir.

Kurganlar, yerleşim yerleri, kaya resimleri gibi arkeolojik eserler ve kalıntılar sayesinde maddi kültüre ait önemli bilgiler elde edilmekte ve bununla birlikte bulunan eşyalara, eşyaların tipine, desenine, yapı maddesine, yapım tekniğine, kurgana yerleştirilme tarzına, yerleştirildiği yere dayanarak, kurgan içindeki envanterlerin düzenini göz önüne alarak günlük yaşam tarzı hakkında, dini inanışlar ve ritüeller hakkında oldukça geniş bilgiler elde edilmektedir. Ancak yine de kurganlar ve diğer arkeolojik eserler madi kültürü bütün yönleriyle yansıtamamakta, maddi kültüre ait bütün eşyaları her yönüyle ortaya koyamamaktadır. Çalışmamız boyunca birtakım sonuçlara ulaşarak tespit ettiğimiz bazı sebeplerden dolayı arkeolojik eserler maddi kültürü her yönüyle yansıtamamaktadır. Bunların en başında maddi kültüre ait bütün eşyaların kurganlara yerleştirilmemiş olması ihtimali vardır, bir başka sebep; bazı eşyaların zamana dayanamaması ve çürüyerek yok olmasıdır. Diğer bir sebep de içinde değerli ve çok önemli eşyalar barındıran kurganların hırsızlar tarafından soyulmuş olmasıdır. Define avcılarının kurganları tahrip etmesi ve içlerindeki eşyaları çalmaları kültür tarihinin açıklanmasına büyük darbe vurmuştur. Çünkü define avcıları tarafından soyulan kurganlar, içinde en çok eşya bulunan ve çok değerli eşyaları barındıran kalıntılardır. Bu sebepten dolayı kazı çalışmaları neticesinde birçok önemli kurganın tam olarak hangi maddi kültür kalıntılarını içinde barındırdığı, hangi düzen içinde kurgana yerleştirildiği tam olarak tespit edilememiştir. Sadece geriye kalan altın, gümüş gibi değerli madenler dışındaki eşyalar elde edilmiştir, diğer taraftan geriye kalan eşyalar da soygun sırasında ya tahrip edilmiş ya da düzeni bozularak dağıtılmıştır. Bir başka mesele de kazı çalışmalarının henüz yetersiz olmasıdır. Şimdiye kadar yüzlerce

binlerce kurgan kazısı yapılmış, çok önemli derecede eşyalar ve bilgiler elde edilmiştir ancak bir o kadar da kazılmayı bekleyen arkeolojik eserler vardır ve her yeni kazı çalışması beraberinde yeni bilgileri getirmektedir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen yine de kültür tarihinin açıklanmasında arkeolojik kazılar ve kalıntılar önemli bir kaynak rolü görmekte, kültür tarihinin birçok yönünü açıklığa kavuşturmaktadır.

Çalışmamız tam olarak arkeolojik eserlere ve maddi kültüre dayandığı için arkeolojinin önemi ve katkısından ve ayrıca yetersiz kaldığı yönlerden ve yetersiz kalma sebeplerinden çalışmamız sonucunda elde ettiğimiz bilgiler ışığında kısaca bahsettik.

Çalışmamızın en başında Altay bölgesindeki Afanasyevo, Andronovo, İskit, Hun ve Göktürk dönemlerine ait şimdiye kadar kazısı yapılmış kurgan ve yerleşim yerlerini kısaca maddeler halinde açıkladık ve birtakım sonuçlar elde ettik. Afanasyevo'dan Göktürklere her kültür katmanındaki kurgan şekillerinin, kurganların iç yapılarının, ceset veya cesetlerin kurganlara yerleştirilme şekillerinin, kurganlara konulan eşyaların farklılık arz ettiğini ve uygulanan ritüellerin de çeşitlilik arz ettiği sonucuna ulaştık. Ancak temel mantık hepsinde de aynıdır. Bahsi geçen beş kültür tabakasında da kurgan yapma geleneği vardır ve kurganın içine ölüyle birlikte eşya veya eşyaların yerleştirilmesi ayrıca yanına yiyecek olarak et ve su gibi gıda maddelerinin bırakılması adeti mevcuttur.

Altay silahları konusunda her dönem yaşanmış bazı farklılıklar ve benzerlikler olduğu hatta bazı silaharın sadece yapı maddesi olarak değişiklik gösterdiği gibi bir sonuç elde ettik. Silahlarda dönemlere göre yaşanan farklılık en başta yapı malzemesinden kaynaklanmaktadır. Bahsi geçen kültür katmanlarında taşla başlayan silah yapım tekniği demirle son bulmuştur. Afanasyevo döneminde daha çok taştan yapılan silahlar kullanıldığını, Andronovo döneminin ilk başlarında taş ve bakır, son zamanlarında bronzdan yapılma silahlar kullanıldığını ve bunlarla birlikte tüm dönem boyunca kemikten yapılan silahlar kullanıldığını, İskit döneminde bronzdan yapılan ve dönem sonlarında demirden yapılan silahlarla birlikte kemik silahların tüm dönem boyunca kullanıldığını, Hun döneminde tamamen demir ve kemikten yapılan silahlar kullanıldığını, Göktürk döneminde de tamamen demir ve kemikten yapılan silahlar kullanıldığı çalışmamız boyunca ulaştığımız bir sonuçtur. Silahlar dönemlere göre taş, bakır, bronz, demir, kemik, ağaç gibi yapı malzemesi olarak fark etmiştir ancak kullanılan silahlar bütün dönemlerde birbirine benzemektedir hatta bazıları şekil ve tip olarak neredeyse hiç değişikliğe

uğramamıştır. Tarihi süreç içerisinde Altay'da kullanılan ok uçları şekil itibariyle aynıdır. İki kanatlı ve üç kanatlı ok uçları hem Afanasyevo döneminde taş kullanılarak yapılmış hem Andronovo ve İskit dönemlerinde bronz kullanılarak yapılmış hem de Hun ve Göktürk dönemlerinde demir kullanılarak yapılmıştır. Elbetteki değişikler gözlenmiştir ancak bu değişim sadece daha da geliştirilmesinden ibarettir. Örneğin Hun döneminde ıslık çalan okların icat edilip Göktürk döneminde de kullanılması gibi. Ama bu değişim ilk türünde olduğu gibi iki kanatlı ve üç kanatlı ok ucu tipini etkilememiştir. Aynı şekilde yay yapımı da temel olarak aynıdır. İlk örneğinde olduğu gibi Göktürk döneminde de kompozit yapılıdır. Birkaç kat ağaç ve kemik kaplamalardan oluşan yaylar İskitlerden Göktürklere görülmüştür. Diğer silahlar için de durum aynıdır. Hançerler, kılıçlar, baltalar, mızrak uçları, kalkan, miğfer, zırh gibi silahların bir gelişim evresi içerisinde kullanıldığını çalışmamızda ortaya koyduk.

At koşum takımlarında ise dönemler boyunca bir gelişim evresi yaşandığını, her dönem yeni bir ilerleme kaydedildiği sonucunu elde ettik. Koşum takımlarının tamamında ve özellikle eyer yapımında ve kullanımında önemli bir gelişim evresi olduğu görülmüştür. İlk kullanılan eyerler sıradan ve basit çul veya kürklerden oluşurken İskit döneminin ilk zamanlarında deriden yapılan örnekleri, Hun döneminden itibaren ise tamamen ahşap iskeletten oluşan örnekleri mevcuttur. Dizgin takımlarında fazla bir değişiklik tespit edilememiştir, gem yapımı ise tamamen şekil olarak bütün dönemlerde aynıdır sadece bronzdan demire yapı maddesinde bir değişim vardır.

Tüm dönemlerde kullanılan silahları ve at koşumlarını göz önüne aldığımızda tarihi seyir içinde kullanılan maddi kültür unsurlarının bir gelişim evresi yaşadığı görülmüştür. Bu süreç içerisinde süregelmiş bir kültürel devamlılık olduğunu görmekteyiz. Afanasyevo'dan Göktürklere kadar uzanan birtakım bütünleştirici adetlerin varlığı mevcuttur. Burada değinmek istediğimz bir mesele veya ulaştığımız bir sonuç kültürlerin adlandırılması ve birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmasıyla ilgilidir. Mesela, Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinin adlandırılmasında tamamen yer isimleri kullanılmıştır. Bundan dolayı Afanasyevo ve Andronovo kültürlerine ait isimlerin bu kültürlerin gerçek kimliklerini yansıtmadıkları kanaatindeyiz. Bu adlandırmalar sadece yer ismine hitaben verilmiştir ve bu yer isimleri de Rusça kelimelerden oluşmaktadır. Oysaki bu kültürlerin yaşadığı dönemlerde bu coğrafyada Rus varlığına dair elimizde bir kaynak veya belge

yoktur. Ancak maesef ki, Altay-Yenisey'in kadim bozkır halkları kendi gerçek kimlikleriyle değil, Rusça yer isimleriyle anılmaktadır. Diğer taraftan Altay'ın bu bozkır halklarına tam olarak kendi isimlerini verecek bir kaydımız da mevcut değildir. Buna rağmen Afanasyevo ve Andronovo kültürlerine "Altay ve Yenisey'in Kadim Bozkır Halkları" veya "Altay ve Yenisey'deki Kadim Bozkır Kültürleri" isimlerini vermek ya da Afanasyevo kültürünü "Altay-Yenisey Tunç Devri" olarak, Andronovo kültürünü ise "Altay-Yenisey Geç Tunç Devri ve Demir Devrine Geçiş Dönemi" olarak adlandırmak belki de daha doğru olacaktır. Mevcut isimlendirmeler söz konusu kültürlere ait kazısı yapılan ilk kurganların bulunduğu ancak günümüzde Rusça olarak adalndırılan yerlerin isimlerine hitaben verilmiştir. Yenisey ve Altay isimlerinin kullanılmasına dair önerilerimiz ise bu kültürlerin çıkış noktasının Yenisey ve Altay olmasından kaynaklanmaktadır. Zamanla Kazakistan, Moğolistan bozkırları gibi geniş coğrafyalara yayılmışlardır ancak kültürlerin doğduğu yer Yenisey ve Altay bölgeleridir.

Çalışmamızın, tespitlerimizin, önerilerimizin ve elde ettiğimiz sonuçların bu alandaki çalışmalara katkı sağlamış olmasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Türkçe kaynaklar

ÇORUHLU, Yaşar, "Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği", **38. ICANAS 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Bildiriler-Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C. III, Ankara, 2012, s.1051- 1069.

EBERHARD, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK Yayınları, Ankara 1996.

ESİN, Emel, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İÜEF Yayınları, İstanbul 1978.

EKİM, Yunus, Pazırık Kurganları, Buluntuları ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

GÖKSU, Erkan, **Okla Yükselen Millet**, Kömen Yayınları, Konya 2013.

----------, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

----------, "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri", **Turkish Studies**, Volume 5/2, Spring 2010, s.986-1011.

GÖMEÇ, Saadettin Y., "Türk Kültüründe At", **Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 2016, s.819-834.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, **Eski Türkler**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

----------, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

----------, **Hunlar**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

----------, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

İNAN, Abdulkadir, "Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.497-499.

----------, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.507-509.

----------, "İkinci Pazırık Kurganı", **Makaleler ve İncelemeler I**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.500-506.

----------, "Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Durumu", **Makaleler ve İncelemeler II**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s.261-268.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981

----------, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)**, TTK Yayınları, Ankara 1984, s.18.

----------,**Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, MEB Basımevi, İstanbul 1971

----------, "Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında", **DTCFD**, VI/5, 1948, s.431-460.

RADLOFF, W., **Sibiryadan II**, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.

TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.

YÜCEL, Ünsal, **Türk Okçuluğu**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Rusça Kaynaklar

ABDULGANAYEV, M. T., "Afanasyevskie Nekropoli Sredney Katuni i Bolşogo Ulagana: Lokalnıe Osobennosti Pogrebalnoy Obryadnosti (Афанасьевские некрополи Средней Катуни и Большого Улагана: локальные особенности погребальной обрядности)", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul, 2006.

----------, "Mayemirskiye Kurganı Boytıgema", **Arheologiya Gornogo Altaya**, Barnaul, 1994, s.37-43.

ABDULGANAYEV, M. T., KİRYUŞİN, Yu. F., KADİKOV B. H., "Materialı Epohı Bronzı iz Gornogo Altaya (Материалы эпохи бронзы из Горного Алтая)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul, 1982, s. 52-77.

ABDULGANEYEV, M. T., LARİN, O. V., "Afanasyevskie Pamyatniki Boytıgema (Афанасьевские памятники Бойтыгема)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul, 1994, s. 24-36.

ABDULGANEYEV, M. T., LUZİN, S.Yu., KUNGUROVA, N.Yu., "Raskopki u s. Bıkovo (Раскопки у с. Быково)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, S.1, Barnaul, 1993, s.102-106.

ABDULGANEYEV, M. T., POSREDNİKOV, V. A., STEPANOVA, N. F., "Afanasyevckiye Mogilniki na r. Yelo (Афанасьевские могильники на р. Ело), **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk, 1997, s. 72-73.

AKİŞEV, A.K., **İsskustvo i Mifologiya Sakov**, Almaata, 1884.

ARSLANOVA, F.H., "Bobrovskiy Mogilnik (Бобровский могильник)", **İzv. AN. KazSSP. Ser. Obşestv. (Изв. АН КазССР. Сер. Обществ)**, Sayı 4, 1963, s. 68-84.

AZBELEV, P.P., "K İstorii Sedelnogo Dekora (К истории седельного декора)", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii (Древности Сибири и Центральной Азии)**, №3(15), Gorno-Altaysk, 2010, s.76-92.

BAJENOV, A. İ., BORODAYEV, V. B., MALOLETKO, A. M., **Vladimirovka na Altaye – Drevneyşiy Medniy Rudnik Sibiri (Владимировка на Алтае – древнейший медный рудник Сибири)**, Tomsk, 2002.

BARKOVA, L.L., "Kurgan Şibe i Voprosı Ego Datirovki (Курган Шибе и вопросы его датировки), **ASGE**, Leningrad, 1978, s.37-44.

BERS, Ye. M., "İz Raskopok v Gornom Altae v Ustye r. Kuyum (Из раскопок в Горном Алтае в устье р. Куюм)", **Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri (Бронзовый и железный век Сибири)**, Novosibirsk, 1974.

BOBROV, V.V., VASYUTİN, A.S., **Altay v Epohu Velikogo Pereseleniya Naradov III.-VII veka (Алтай в эпоху Великого переселения народов III-VII века)**, Novosibirsk, 2003.

BOKOVENKO, N.A., MİTYAYEV, P.Ye., "Afanasyevskiy Mogilnik Malinovıy Log na Eniseye (Афанасьевский могильник малиновый лог на енисее)", **Afanasyevskiy Sbornik (Афанасьевский сборник)**, Barnaul, Azbuka, 2010, s.16-29.

BORODAYEV, V.B., MAMADAKOV, Yu.T., "Mogilniki Kırlık-I i Kırlık-II vGornom Altaye (Могильники Кырлык-I и Кырлык-II в Горном Алтае)", **Problemı Ohranı Arheologiçeskih Pamyatnikov Sibiri (Проблемы охраны археологических памятников Сибири)**", Novosibirsk, 1985, s. 51–88.

BORODOVSKİY, A. P., "Afanasyevskie Pamyatniki Nijney Katuni (Афанасьевские памятники Нижней Катуни)", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul, 2006.

----------, "Avariynıye İssledovaniya Mogilnika Epohi Rannego Jeleza v Verhovyah r. Anuy (Аварийные исследования могильника эпохи раннего железа в верховьях р. Ануй)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, Barnaul, 1995, s.118–121.

----------, "İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnıh Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni (Исследование одного из погребально-поминальных комплексов древнетюркского времени на Средней Катуни)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul, 1994, s.75-82.

----------, "Mikrorayon Arheologiçeskih Pamyatnikov u s. Manjerok Mayminskogo Rayona Respubliki Altaya (Микрорайон археологических памятников у с. Манжерок Майминского района Республики Алтай)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, S.9, Gorno-Altaysk, 2002, s. 46-47.

----------, “Mnogosloynıy Poselençeskiy Kompleks Munı-1 na Nijney Katuni (Многослойный поселенческий комплекс Муны-1 на Нижней Катуни)”, **Problemı İzuçeniya Kulturno-İstoriçeskogo Naslediya Altaya (Проблемы изучения культурно-исторического наследия Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s. 19–22.

----------, “Pleti i Steki v Ekipirovke Rannesrednevekovogo Vsadnika Yuga Zapadnoy Sibiri (Плети и стеки в экипировке раннесредневекового всадника юга Западной Сибири)”, **Voyennoye Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka (Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока)**, Novosibirsk, 1993, s.179-189.

----------, “Vtoriçnıye Pogrebeniya Epohi Rannego Jeleza na Nijney Katuni (Po Materialam Barangolskogo Nekropola)”, **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, XI, Barnaul, 2000, s.197-200.

BORODOVSKİY, A.P., BORODOVSKAYA, Ye.L., **Arheologiçeskiye Pamyatniki Dolinı Nijney Katuni v Epohu Paleometalla (Археологические памятники долины нижней Катуни в эпоху палеометалла)**, Novosibirsk, 2013.

ÇEREMİSİN, D.V., “Razvedki na Katuni”, **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya**, Barnaul, 1993, s.140-144.

ÇERNİKOV, S.S., **Vostoçniy Kazahstan v Epohu Bronzı (Восточный Казахстан в эпоху бронзы)**, Moskova-Leningrad, 1960, s.75-85.

ÇEVALKOV, L. M., Drevnie Poseleniya Dolinı Reki Kuyum (Древние поселения долины реки Куюм)”, **Materialı po İstorii i Etnografii Gornogo Altaya (Материалы по истории и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1993, s. 45–52.

DEMİN, M. A., SİTNİKOV, S.M., “K Voprosu o Vremeni i Priçinah “Ograblaniya” Andronovskih Zahoroneniy (Po Materialam Gruntovogo Mogilnika Çekanovskiy Log X)”, **Zapadnaya i Yujnaya Sibir v Drevnosti (Западная и Южная Сибирь в древности)**, Barnaul, 2005, s.68-72.

DEREVYANKO, A. P., MOLODİN, V. İ., SAVİNOV, D. G., **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolinı (Древние культуры Бертекской долины)**, Novosibirsk, 1994, s. 29-49.

DYAKONOVA, N.V., "Osada Kuşinagarı (Осада Кушинагары)", **Vostoçnıy Turkestan i Srednaya Aziya (Восточный Туркестан и Средняя Азия)**, Moskova, 1984, s. 97-107.

EBEL, A.V., **Voorujeniye i Voyennoye Delo Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskuyu Epohu – Avtorefarat (Вооружение и военное дело населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху - Автореферат)**, Gorno-Altaysk, 1998.

FORMOZOV, A.A., "Doandronovskiye Pogrebeniya v Kazahstane (Доандроновские погребения в Казахстане)", **KSİİMK (КСИИМК)**, Sayı 63, 1956, s.153-165.

GAVRİLOVA, A.A., **Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen (Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен)**, Moskova, Leningrad, 1965.

----------, "Raskopki Vtorogo Katandinskogo Mogilnika (Раскопки второго Катандинского могильника)", **Sovetskaya Arheologiya (Советская археология)**, S. XXVII, 1957, s. 250-268.

GAYDUÇENKO, L.L., KİRYUŞİN, K.Yu., "Prigarı İz Keramiçeskih Sosudov Poseleniya Novoilinka-III v Severnoy Kulunde (Пригары из керамических сосудов поселения новоильинка-III в северной кулунде)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul, 2015, s.106-110.

GLOBA, G.D., "Raskopki Kurgannogo Mogilnika Beliy-Bom-II (Глоба Г.Д. Раскопки курганного могильника Белый-Бом-II)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)**, Gorno-Altaysk, 1983, s. 116-126.

GORBUNOVA, T.G., **Rekonstruktsiya Konskogo Snaryajeniya Srednevekovıh Koçevnikov Altaya: Metodika i Nekotorıye Rezultatı (Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Алтая: методика и некоторые результаты)**, Barnaul, Azbuka, 2010.

GORBUNOV, V.V., **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv. (Военное дело населения Алтая в III-XIV вв.)**, I, Barnaul, 2003.

----------, **Voennoye Delo Naseleniya Altaya v III- XIV vv. (Военное дело населения Алтая в III-XIV вв.)**, II, Barnaul, 2006.

GORBUNOV, V.V., TİŞKİN, A.A., "Kompleks Voorujeniya Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskoy Epohi (Комплекс вооружения кочевников Горного Алтая хуннской эпохи)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, 4, (28), 2006.

GORELİK, M.V., "Stepnoy Boy: İz İstorii Voennogo Dela Tataro-Mongolov (Степной бой: Из истории военного дела татаро-монголов)", **Voennoye Delo Drevnego i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy Tsentralnoy Azii (Военное дело древнего и средневекового населения Северной Центральной Азии)**, Novosibirsk, 1990, s.155-160.

GRİGORYEV, F.P., ZAGORODNİY, A.S., "Srednebekovıye Pominalnıye Ogradki Mogilnika İssık (Средневековые поминальные оградки могильника Иссык)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Cilt V, Sayı 2, Barnaul, 1995, s.176-181.

GRİÇAN, Yu. V., "İssledovaniya Peşerı Kaminnaya (Gornıy Altay) (Исследования пещеры Каминная (Горный Алтай))", **Problemı İzuçeniya Ekologii i Ohranı Peşer (Проблемы изучения экологии и охраны пещер)**, Kiev, 1987, s. 143–144.

GRUŞİN, S.P., "Nakoneçniki Strel Seyminsko-Turbinskogo Tipa s Verhney Obi (Наконечники стрел сейминско-турбинского типа с Верхней Оби)", **Prostranstvo Kulturı v Arheologo-Etnografiçeskom İzmerenii (Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении)**, Tomsk, 2001, s.29-32.

GRUŞİN, S.P., DAŞKOVSKİY, P.K., "Predmeti Voorujeniya s Territorii Uglovskogo Rayona Altayskogo Kraya", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul, 2002, s.11-43.

GRUŞİN, S.P., LEONTEVA, D.S., "Rol Yu.F. Kiryuşina v İzuçenii Pamyatnikov Andronovskoy Kulturı Lesostepnogo Altaya (Роль Ю.Ф. Кирюшина в изучении памятников андроновской культуры лесостепного Алтая)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul, 2015, s.14-19.

GRYAZNOV, M.P., **Afanasyevskaya Kultura Na Yeniseye (Афанасьевская культура на Енисее)**, Petersburg, 1999.

----------, "Andronovskaya Kultura (Андроновская культура I)", **Arheologiya SSSR (Археология СССР),** Moskova-Leningrad, 1966.

----------, **Arcan (Аржан)**, Leningrad, 1980.

----------, "Drevniye Kulturı Altaya (Древние культуры Алтая)", **Materialı po İzuçeniyu Sibiri (Материалы по изучению Сибири)**, Cilt II, Novosibirsk, 1930, s.29-30.

----------, **Drevniye Kulturı Altaya (Древние культуры Алтая)**, Novosibirsk, 1930.

----------, **İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz s. Bolşaya Reçka (История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка)**, Moskova-Leningrad, 1956, s.16-17.

----------, **Pervıy Pazırıkskiy Kurgan (Первый Пазырыкский курган)**, Leningrad, 1950.

----------, "Raskopka Knyajeskoy Mogilı Na Altaye (Раскопка княжеской могилы на Алтае)", **Çelovek (Человек)**, Sayı: 2-4, 1928, s.217-219.

----------, "Raskopki na Altaye: v 1939 g. (Раскопки на Алтае: в 1939 г.)", **Soobşeniye Gosudarstvennogo Ermitaja (Сообщение Государственного Эрмитажа)**, Sayı I, Leningrad, 1940, s. 17–21.

HAZANOV, A.M., **Oçerki Voyennogo Dela Sarmatov (Очерки военного дела сарматов)**, Moskova, 1971.

HLOBISTİNA, M. D., "Drevneyşiye Mogilniki Gornogo Altaya (Древнейшие могильники Горного Алтая)", **SA**, Sayı 1, 1975.

HUDYAKOV, Yu.S., "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Zone Zatopleniya Katunskoy GES v 1993 godu (Археологические исследования в зоне затопления Катунской ГЭС в 1993 году)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, V, Barnaul, 1995, s. 115–117.

----------, "Evolutsiya Slojnosostavnogo Luka u Koçevnikov Tsentralnoy Azii (Эволюция сложносоставного лука у кочевников Центральной Азии)", **Voyennoye Delo Naseleniya Yuga Sibiri i Dalnego Vostoka (Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока)**, Novosibirsk, 1993, s.107-148.

----------, "Jeleznıye Nakoneçniki Strel iz Mogilnika Ulug-Çolyuh Hunno-Syanbinskogo Vremeni v Gornom Altaye (po Materialam Raskopok 2005, 2007, 2008 godov) (Железные наконечники стрел из могильника Улуг-Чолтух хунно-сяньбийского времени в Горном Алтае (по материалам раскопок 2005, 2007, 2008 годов)", **Vestnik NGU Seriya: İstoriya, Filologiya (Вестник НГУ Серия: История, филология)**, Cilt: 14, Sayı: 7, 2015, s.113-124.

----------, "Kollektsiya Orujiya Skifskogo Vremeni iz Mogilnikov Saldam i Ust-Edigan (Коллекция оружия скифского времени из могильников Салдам и Усть-Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №1, Gorno-Altaysk, 1995, s. 87–101.

----------, "Novıye Nahodki Hunnskogo Vremeni iz Mogilnika Ust-Edigan v Gornom Altaye (Новые находки хуннского времени из могильника Усть-Эдиган в Горном Алтае)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk, 1997b, s.145-155.

----------, "Opıt Sistematizatsii Predmetov Voorujeniya Distantsionnogo Boya iz Pamyatnikov Ayrıdaşskogo Tipa Hunno-saynbiskoy Epohi v Gornom Altaye (Опыт систематизации предметов вооружения дистанционного боя из памятников айрыдашского типа хунно-сяньбийской эпохи в Горном Алтае)", **Vestnik NGU. Seriya: İstoriya, Filologiya (Вестник НГУ. Серия: История, филология)**, Cilt: 15, Sayı: 5, 2016.

----------, “Paleodemografiçeskiye Aspektı İzuçeniya Mogilnika Ust-Edigan (Палеодемографические аспекты изучения могильника Усть-Эдиган)”, **Paleodmografiya i Migratsionnıye Protsessı v Zapodnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye (Палеодемография и миграционные процессы в Западной Сибири в древности и средневековье)**, Barnaul, 1994б, s.130-139.

----------, “Pogrebeniye Pozdneskifskogo Vremeni na Mogilnike Ust-Edigan (Погребение позднескифского времени на могильнике Усть-Эдиган)”, **АЛТАICA**, 2, 1993, s. 55–65.

----------, “Raskopki Mogilnika Ust-Edigan v 1990 godu (Раскопки могильника Усть-Эдиган в 1990 году)”, Voprosı Arheologii Severnoy i Tsentaralnoy Azii (Вопросы археологии Северной и Центральной Азии), Kemerovo, 1998, s.160-206.

----------, **Voorujeniye Eniseyskih Kırgızov (Вооружение енисейских кыргызов)**, Novosibirsk, 1980.

----------, “Voorujeniye Koçevnikov Gornogo Altaya Hunnskogo Vremeni (po materialam raskopok Ust-Edigan) (Вооружение кочевников Горного Алтая хуннского времени (по материалам раскопок могильника Усть-Эдиган))”, **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия Лаборатории археологии)**, No:2, Gorno-Altaysk, 1997, s.28-36.

----------, “Voorujeniye Koçevnikov Tsentralnoy Azii v Pervoy Polovine I. tıc. n.e. (Вооружение кочевников Центральной Азии в первой половине I тыс. н.э.)”, **Voyennogo Delo Drevnogo i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy i Tsentralmoy Azii (Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 1990.

----------, **Voorujeniye Srednevekovih Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Sredney Azii (Вооружение средневековых кочевников. Южной Сибири и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 1986.

HUDYAKOV, Yu.S., BAYAR, D., “Srednevekovıy Pamyatnik v Mestnosti Nahiuygin-Manhan v Pustıniye Mongol Els (Средневековый памятник в местности Нахиуйгин-Манхан в пустыне Монгол Элс)”, **Severnaya Aziyai Sosedniye**

Territorii v Sredniye Veka (Северная Азия и соседние территории в средние века), Novosibirsk, 1992, s.36-44.

HUDYAKOV, Yu.S., BORİSENKO, A.Yu., OROZBEKOVA, J., "Opıt Sravnitelnogo Analiza Pantsirnıh Dospehov Voinov Hunno-Syanbinskogo Vremeni Sayano-Altaya i Tyan-Şana (Опыт сравнительного анализа панцирных доспехов воинов хунно-сяньбийского времени Саяно-Алтая и Тянь-Шаня)", **Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy (Теория и практика археологических исследований)**, №2 (18), 2017, s. 88-95.

HUDYAKOV, Yu.S., EBEL, A.V., KOÇEYEV, V.A., "Nahodki iz Mumifitsirovannogo Pogrebeniya na Reke Kam-Tıttugem v Gornom Altaye (Находки из мумифицированного погребения на реке Кам-Тыттугем в Горном Алтае)", **İstoriya i Kultura Sayano-Altaya: v Proşlom, Nastoyaşem i Buduşem (История и культура народов Саяно-Алтая: в прошлом, настоящем и будущем)**, Gorno-Altaysk, 1998a, s.20-27.

HUDYAKOV, Yu.S., KOÇOYEV, V.A., "Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoroneniye v Mestnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye (Древнетюркское мумифицированное захоронение в местности Чатыр у с. Жана-Аул в Горном Алтае)", **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, 1997, s.10-18.

HUDYAKOV, Yu.S., KOÇEYEV, V.A., "Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoreneniye v Mesnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye (Древнетюркское мумифицированное захоронение в местности Чатыр у с. Жана-Аул в Горном Алтае)", **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, 1998, s.31-38.

HUDYAKOV, Yu.S., KOÇOYEV, V.A., MONOSEV, V.M., "Baltarganskiye Nahodki (Балтарганские находки)", **Gumanitarnıye Nauki v Sibiri (Гуманитарные науки в Сибири)**, №3, 1996, s.46-53.

HUDYAKOV, Yu.S., LHAGVASUREN, H., "Nahodki iz Drevneturkskogo Pogrebeniya v Mesnosti Zagal v Mongolskom Altaye (Находки из древнетюркского погребения в местности Загал в Монгольском Алтае)", **Drevnosti Altaya: Mejvuz. Sb. Nauç. Tr. (Древности Алтая: Межвуз. сб. науч. тр.)**, Gorno-Altaysk, 2002, s.94-105.

HUDYAKOV, Yu.S., MİRONOV, V.S., "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturı na Pamyatnikah Kok-Edigan i Tyangıs-Tıt v 1999 g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры на памятниках Кок-Эдиган и Тянгыс-Тыт в 1999 г.)", **Problemı Arheologii, Etnologii i Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territoriy (Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt V, Novosibirsk, 1999, s.537-541.

HUDYAKOV, Yu.S., MİRONOV, V.S., "Raskopki Kurganov Pazırıkskoy Kulturı v Doline r. Edigan v 1998g. (Раскопки курганов пазырыкской культуры в долинер. Эдиган в 1998 г.)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territorpiy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Novosibirsk, 1998, s. 374-378.

HUDYAKOV, Yu.S., TSEVEENDORJ, D., "Kompleks Nahodok Drevneturkskogo Vremeni iz Argaan-gola (Комплекс находок древнетюркского времени из Аргаан-гола)", **Arheologiy Sudlal (Археологийн Судлал)**, Cilt XI, Ulanbatur, 1985, s.98-102.

İLYUŞİN, A.M., "Opıt Tipologiçeskoy Klassifikatsii Nakoneçnikov Strel I. Tısaçiletiya n.e. iz Vostoçnogo Altaya (Опыт типологической классификации наконечников стрел I тысячилетия н.э. из Восточного Алтая)", **Voyennogo Delo Drevnogo i Srednevekovogo Naseleniya Severnoy i Tsentralmoy Azii (Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 1990, s.31-43.

----------, "Ritualnıye Zahoroneniya Koney v Gornom Altaye (Ритуальные захоронения коней в Горном Алтае)", **Sohraneniye i İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение памятников археологии Алтайского края)**, Sayı 5, Barnaul, 1995, s.122-125.

İVANOV, G. Ye., **Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturı Mamontovskiy Rayona (K 220-letiyu s. Mamontovo)**, Barnaul, 2000.

İVANOV, G. Ye., SEMİBRATOV, V.P., "Arheologiçeskiye Pamyatniki u s. Rebriha (Археологические памятники у с. Ребриха)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Cilt IV, Sayı I, Barnaul, 1993, s.111-114.

KAZAKOV, A. A., "Novıe Materialı Afanasyevskoy Kulturı so Katuni (Новые материалы афанасьевской культуры со Ср. Катуни)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения,использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk, 1992, s. 33-34.

KIZLASOV, L.R., "Afanasyevskaya Epoha v İstorii Hakasii (Афанасьевская эпоха в истории хакасии)", **Vestnik Moskovskogo Universiteta (Вестник московского университета)**, Sayı 2, Moskova, 1971, s.66-75.

----------, **İstoriya Tuvı v Sredniye Veka (История Тувы в средние века)**, Moskova, 1969.

----------, "O Datirovke Pamyatnikov Eniseyskoy Pismennosti (О датировке памятников енисейской письменности)", **SA (CA)**, Sayı 3, 1965, s.38-49.

KİLUNOVSKAYA, M.Ye., "Novıye Petroglifı na Yujnom Sklone Vostoçnogo Tannu-Ola v Tuve (Новые петроглифы на южном склоне восточного танну-ола в туве)", **Arheologiya Yujnoy Sibiri (Археология Южной Сибири)**, Kemerova 2011, s.86-90.

KİREYEV, S.M., "Pogrebeniye Turkskogo Voina iz Gorno-Altayska (Погребение тюркского воина из Горно-Алтайска)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Sayı II, Barnaul, 1993, s.230-235.

----------, "Spasatelnıye Rabotı na Mogilnike Mayma-IV (Спасательные работы на могильнике Майма-IV)", **Problemı İzuçeniya Kulturnogoistoriçeskogo Naslediya Altaya (Проблемы изучения культурноисторического наследия Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s. 39–43.

KİRYUŞİN, Yu. F., **Andronovskaya Kultura na Altaye (Po Materialam Pogrebalnıh Kompleksov)**, Barnaul, 2015.

----------, **Eneolit i Rannaya Bronza Yuga Zapadnoy Sibiri (Энеолит и ранняя бронза юга Западной Сибири)**, Barnaul, 2002.

----------, **Enolit, Rannaya i Razvitaya Bronza Verhnogo i Severnogo Priobya (Энеолит, ранняя и развитая бронза Верхнего и Среднего Приобья)**, Novosibirsk, 1986.

----------, "İssledovaniye Eneolitiçeskih Pamyatnikov Lesostepnogo Altaya (Исследование энеолитических памятников лесостепного Алтая)", **Ohrana i İspolzovaniye Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya (Охрана и использование археологических памятников Алтая)**, Barnaul, 1990, s.35-39.

----------, "Osobennosti Pogrebalnogo Obrada i Pogrebalnoy Posudı Andronovskoy Kulturı (Особенности погребального обряда и погребальной посуды андроновской культуры)", **Moya İzbrannitsa Nauka, Nauka bez Kotoroy Mne ne Jit (Sbornik, Posvyaşennıy Pamyati Etnografov G.N. Gryaçevoy i V.İ. Vasilyeva)**, Barnaul, 1995, s.58-75.

----------, "Rabotı v Lesostepnom Altaye I (Работы в лесостепном Алтае l)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiye 1983 goda (Археологические открытия I 1983 года)**, Moskova, 1985, s.206-207.

KİRYUŞİN, Yu.F., FEDERU, A.S., PAPİN, D.V., "Gruntovıy Mogilnik Kalistratiha II (Грунтовый могильник Калистратиха)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya: Materialı Nauç.-prak. konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая :материалы науч.-практ. Конф)**, XVI, Barnaul, 2007, s.206-208.

KİRYUŞİN, Yu.F., GORBUNOV, V.V., STEPANOVA, N.F. vd., "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Tıtkesken-VI (Древнетюркские курганы могильника Тыткескень-VI)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk, 1998, s.165-175.

KİRYUŞİN, Yu.F., GRUŞİN, S.P., "Hozyaystvo Naseleniya Andronovskoy Kulturı Verhnego Priobya (Хозяйство населения андроновской культуры Верхнего Приобья)", **Hozyaysvenno-Kulturnıye Traditsii Altaya v Epohı Bronzı (Хозяйственно-культурные традиции Алтая в эпохы бронзы)**, Barnaul, 2010, s.86-95.

KİRYUŞİN, Yu.F., İVANOV, G.Ye., "Noviye Nahodki Metalliçeskih İzdeliy iz Şipunovskogo Rayona (Новые находки металлических изделий из Шипуновского района)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Sayı 7, Barnaul, 1996, s.81-88.

KİRYUŞİN, Yu.F., KLYUKİN, G.A., "Pamyatniki Neolita i Bronzı Yugo-Zapadnogo Altaya (Памятники неолита и бронзы Юго-Западного Алтая)", **Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul, 1985, s. 73-117.

KİRYUŞİN, Yu. F., KUNGUROV, A. L., "Andronovskiye nahodki na Verhnem Çumışe (Андроновские находки на Верхнем Чумыше)", **Aktualnıye Problemı Sibirskoy Arheologii (Актуальные проблемы сибирской археологии (тез. науч. конф.)**, Barnaul, 1996, s. 22-27.

KİRYUŞİN, Yu.F., KUNGUROV, A.L., "Mnogosloynoe Poseleniye Tıtkesken-6 na Katuni", **Arheologiya Gornogo Altaya**, Barnaul, 1994, s.111-123.

KİRYUŞİN, Yu. F., KUNGUROV, A. L., STEPANOVA, N. F., **Arheologiya Nijnetıtkeskenskoy Peşerı I (Археология Нижнетыткескенской пещеры I)**, Barnaul, 1995.

KİRYUŞİN, Yu.F., LUZİN, S.Yu., "Andronovskiy Mogilnik Podtrudino (Андроновский могильник Подтурино)", **Kultura Narodov Yevraziyskih Stepey v Drevnosti (Культура народов Евразийских степей в древности)**, Barnaul, 1993, s.67-94.

KİRYUŞİN, Yu.F., NEVEROV, S.V., STEPANOVA, N.F., "Kurgannıy Mogilnik Verh-Yelenda-I v Gornom Altaye (Курганный могильник Верх-Еланда-I в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye İssledovaniye na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk, 1990, s.222-242.

KİRYUŞİN, Yu.F., STEPANOVA, N.F., TİŞKİN, A.A., **Skifskaya Epoha Gornogo Altaya II Pogrebalno-Pominalnıe Kompleksi Pazırıkskoy Kulturı (Скифская Эпоха Горного Алтая Часть II Погребально-Поминальные Комплексы Пазырыкской Культуры)**, Barnaul, 2003.

KİRYUŞİN, Yu. F., ŞAMŞİN, A.B., POZDNYAKOVA, O.A., "Gruntovıy Mogilnik Voshod – Novıy Pamyatnik Andronobskoy Kulturı Altaya (Грунтовый могильник Восход — новый памятник андроновской культуры Алтая)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya: Materialı Nauç.-Prakt. Konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края : материалы науч.-практ. конф.)**, Barnaul, 2001, s. 70-75.

KİRYUŞİN, Yu.F., ŞULGA, P.İ., "Andronovskoye Pogrebeniye na r. Çarış (Андроновское погребение на р. Чарыш)", **İzvestiya AGU Ser. Filologiya i Jurnalistika. İstoriya, Sotsiologiya. Pedagogika. Yurisprudentsiya Ekonomika. (Известия АГУ Сер. Филология и журналистика. История. Социоломя. Педагогика. Юриспруденция Экономика.)**, №2., Barnaul, 1996, s. 33-38.

KİRYUŞİN, Yu.F., TİŞKİN, A.A., **Skifskogo Epoha Gornogo Altaya I Kultura Naseleniya v Ranneskifskogo Vremya**, Barnaul, 1997.

KİRYUŞİN, Yu.F., TİŞKİN, A.A., GRUŞİN, S.P., "Kratkiye İtogi Arheologiçeskogo İzuçeniya Pamyatnikov Epohi Ranney Bronzı Berezovoya Luka i Teleutskiy Vzvoz-1 (Краткие итоги археологического изучения памятников эпохи ранней бронзы Березовая Лука и Телеутский Взвоз-1)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt 5, Novosibirsk, 1999, s.391-396.

KİRYUŞİN, Yu.F., TİŞKİN, A.A., STEPANOVA, N.F., KUNGUROVA, N.Yu., "Poseleniye Sarı-Bel", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №1, Gorno-Altaysk, 1995, s.57-61.

KİSELEV, S.V., **Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri (Древняя история Южной Сибири)**, Moskova-Leningrad, 1951.

KLAŞTORNIY, S.G., SAVİNOV, D.G., ŞKODA, V.G., "Zolotoy Brakteat iz Mongolii. Vizantiyskiy Motiv v Tsentralnoaziatskoy Torevtike (Золотой брактеат из Монголии. Византийский мотив в центральноазиатской торевтике)", **İnform. Bul. MAİKTSA (Информ. бюл. МАИКЦА)**, Sayı 16, 1990, s.5-17.

KLYUKİN, G.A., "Raskopki na Kurgannom Mogilnike Samarka-1 (Раскопки на курганном могильнике Самарка-1)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya: Materialı nauç.-prak. konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая : материалы науч.-практ. конф.)**, Sayı XI, Barnaul, 2000, s.126-130.

KOÇOYEV, V.A., "Boyevoye Orujiye Pazırıktsev (Боевое оружие пазырыкцев)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, No:4, Gorno-Altaysk, 1999, s.74-82.

----------, "Kurgannıy Mogilnik Ayrıdaş-IV na Sredney Katuni", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya. Materialı Nauçno-praktiçeskoy Konferentsii**, Barnaul, 1996, s.134-137.

----------, "Novıye Nahodki Epohi Razvitoy Bronzı iz Gornogo Altaya (Новые находки эпохи развитой бронзы из Горного Алтая)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul, 1997, s.171-183.

----------, Ohrannıye Raskopki Gorno-Altayskogo Muzeya v 1989 godu (Охранные раскопки Горно-Алтайского музея в 1989 году)", **Ohrana i İssledovaniya Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya: Tez, Dokl. i Soobş. K Konf. (Охрана и исследования археологических памятников Алтая: Тез. Докл. И сообщ. К конф.)**, Barnaul, 1991, s. 91–93.

----------, "O Kostanıh Nakoneçnikah Strel Epohi Rannego Jeleza iz Kurganov Gornogo Altaya (О костяных наконечниках стрел эпохи раннего железа из курганов Горного Алтая)", **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno Altaysk, 1987, s.55-60.

----------, "Pogrebeniye v s. Elikmanar i Orujeynıy Kompleks v Kurganah Kara-Kobinskogo Tipa (Po Materialam Gorno-Altayskih Kurganov Skifskogo Vremeni)", **İtogi İzuçeniya Skifskoy Epohi Altaya i Sopredelnıh Territorriy**, Barnaul, 1999.

----------, "Ranneskifskiye Pamyatniki Sredney Katuni", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii. Materialı Konferentsii**, Gorno-Altaysk, 1992, s.51-52.

----------, "Ranneskifskiye Kurganı Mogilnika Ayrıdaş-IV v Gornom-Altaye (Раннескифские курганы могильника Айрыдаш-IV в Горном Алтае)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, Sayı 5, Gorno-Altaysk, 2000, s.21-30.

----------, "Raskopka Gorno-Altayskogo Krayevedçeskogo Museya na Mogilnikah Ust-Kojolyu v 1989 godu (Раскопки Горно-Алтайского Краеведческого музея на могильниках Усть-Кожолю в 1989 году)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №12, Gorno-Altaysk, 2004, s.58-70.

KOÇOYEV, V.A., HUDYAKOV, Yu.S., "Rekonstruktsiya Uzdı iz Drevneturkskogo Pogrebeniya u s. Jana-Aul v Gornom-Altaye (Реконструкция узды из древнетюркского погребения у с. Жана-Аул в Горном Алтае)", **Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturı v Sayano,Altaye i Tsentralnoy Azii (Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 2000, s.117-126.

KOÇEYEV, V.A., LARİN, O.V., HUDYAKOV, Yu.S., "Ohrannıe Raskopki Mogilnika Mejelik (Охранные раскопки могильника Межелик)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul, 1996, s. 150–153.

KOÇEYEV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Basseyne r. Koir (Археологические исследования в бассейне р. Коир)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, №10, 2003, s.70-83.

KOÇOYEV, V.A, SURAZAKOV, A.S., "Kurganı Mogilnikov Yabogan-I i II (Курганы могильников Ябоган-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**", Gorno-Altaysk, 1994, s. 70–81.

KOJOMBERDİYEV, İ.K., HUDYAKOV, Yu.S., **Voennoye Delo Drevnogo Naseleniya Severnoy Azii (Военное дело древнего населения Северной Азии)**, Novosibirsk, 1987.

KOSAREV, M.F., **Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri (Бронзовый век Западной Сибири)**, Moskova 1981.

KOSİNTSEV, P.A., STEPANOVA, N.F., "Fauna Afanasyevskogo Paselelniya Malıy Dugan (Фауна афанасьевского поселения малый дуган)", **Afanasyevskiy Sbornik (Афанасьевский сборник)**, Barnaul, Azbuka, 2010, s.121-129.

KOVALEV, A.A., ERDENEBAATAR, D., "Afanasyevsko-Çemurçekskaya Gruppa Kurgak Govi i Voprosı Vneşnih Svyazev Afanasyevsko (Афанасьевско-чемурчекская курганная группа кургак гови (хуурай говь) и вопросы внешних связей афанасьевской культуры)", **Afanasyevskiy Sbornik (Афанасьевский сборник)**, Barnaul, Azbuka, 2010, s.91-100.

KOVTUN, İ.V., "Nonfigurativnost Andronovskogo İskusstva: İdei, Faktı, İnterpretatsii (Нонфигуративность андроновского искусства: идеи, факты, интерпретации)", **İzvestiya Altayskogo Gosuderstvennogo Universiteta (Известия Алтайского государственного университета)**, Cilt 4, Sayı 60, 2008, s.95-101.

KUBAREV, G. V., "Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III (Древнетюркский кенотаф из Бике-III)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul, 1994b, s.82-86.

----------, "Jenskoye Drevneturkskoye Pogrebeniye iz Mogilnika Colin III (Женское древнетюркское погребение из могильника Джолин III (Юго-Восточный Алтай)", **Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Вестник Новосибирского государственного университета)**, Cilt 10, Sayı 5, 2011b, s.221-240.

----------, **Kultura Drevnih Turok Altaya (Po Materialam Pogrebalnıh Pamyatnikov)**, Novosibirsk, 2005.

----------, “Novıy Serebranıy Sosud iz Talduaira (Новый серебряный сосуд из. Талдуаира)”, **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, № 1, Gorno-Altaysk, 1995, s.164-182.

KUBAREV, V.D., “Arheologiçeskiye İssledovaniya u Boma Korkeçu, Tsentralnıy Altay (Археологические исследования у бома Коркечу, Центральный Алтай)”, **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Rayonah Novostroek Sibiri (Археологические исследования в районах новостроек Сибири)**, Novosibirsk, 1985a, s. 130–137.

----------, “Drevneturkskiye Kenotafı Borotala (Древнетюркские кенотафы Боротала)”, **Drevniye Kulturı Mongolii (Древние культуры Монголии)**, Novosibirsk, 1985a, s.136-148.

----------, **Drevniye Rospisi Karakola (Древние росписи Каракола)**, Novosibirsk, 1988.

----------, **Kurganı Saylugema**, Novosibirsk, 1992.

----------, “Kurgan Skifskogo Vremeni v Ustye Peki Turgundı (Курган скифского времени в устье реки Тургунды)”, **Materialı k İzuçeniyu Proşlogo Gornogo Altaya (Материалы к изучению прошлого Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1992b, s. 79–91.

----------, **Kurganı Ulandrıka (Курганы Уландрыка)**, Novosibirsk, 1987.

----------, **Kurganı Yustıda (Курганы Юстыда)**, Novosibirsk, 1991.

----------, “Rabotı v Gornom Altaye (Работы в Горном Алтае)”, **AO 1975 goda**, Moskova, 1976, s. 251-255.

----------, **Pamyatniki Karakolskoy Kulturı Altaya (Памятники каракольской культуры Алтая)**, Novosibirsk, 2009.

----------, **Pamyatniki Karakolskoy Kulturı Altaya (Памятники каракольской культуры Алтая)**, Novosibirsk, 2009.

----------, “Pogrebeniye Ranneskifskogo Vremeni na r. Karakol (Погребение раннескифского времени на р. Каракол)”, **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.74-77.

KUBAREV, V.D., ÇEREMİSİN, D.V., SLYUSARENKO, İ.Yu., "Ohraneniye Rabotı na Sredney Katuni (Охранные работы на Средней Катуни)", **Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii: Materialı Konf. (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии: Материалы конф)**, Gorno-Altaysk, 1992, s.40-42.

KUBAREV, V.D., GREBENŞİKOV, A.V., "Kurganı Çuyskoy Stepi (po Materialam Rabot Vostoçnoaltayskogo Otrada v Polevoy Sezon 1975 g.)", **Sibir v Drevnosti (Сибирь в древности)**, Novosibirsk, 1979, s. 61–75.

KUBAREV, V.D., KİREYEV, S.M., ÇEREMİSİN, D.V., "Kurganı Uroçişa Bike (Курганы урочища Бике)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk, 1990, s. 43–95.

KUBAREV, G.V., KUBAREV, V.D., "Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka (Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №4, 2003, s.64-82.

KUBAREV, V.D., KUBAREV, G.V., "Raskopki na r. Talduair (Раскопки на р. Талдуаир)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1994 goda (Археологические открытия 1994 года)**, Moskova, 1995b.

KUBAREV, V.D., ŞULGA, P.İ., **Pazırıkskaya Kultura (Kurganı Çui i Ursula) (Пазырыкская культура (курганы Чуи и Урсула)**, Barnaul, 2007.

KUNGUROV, A.L., "Andronovskiye Pamyatniki Vostoçnıh Rayonov Altayskogo Kraya (Андроновские памятники восточных районов Алтайского края)", **Voprosı Arheologii Yujnoy Sibiri (Вопросы археологии Южной Сибири)**, Barnaul, 1999, s.13-24.

KURMANKULOV, J.K., "Pogrebeniye Voina Ranneturkskogo Vremeni (Погребение воина раннетюркского времени)", **Arheologiçeskiye İssledovaniye Drevnogo i Srednevekovogo Kazahstana (Археол. исслед. древ. и средневекового Казахстана)**, Almatı, 1980, s.191-197.

KUZMİNA, Ye.Ye., **Otkuda Prişli İndoarii (Откуда пришли индоарии)**, Moskova, 1994.

LARİN, O. V., "İssledovaniya na Mogilnike Ayrıdaş-II (Исследования на могильнике Айрыдаш-II)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya na Katuni (Археологические исследования на Катуни)**, Novosibirsk, 1990, s. 192–197.

----------, "İssledovaniya na Mogilnike Saldyar (Исследования на могильнике Сальдяр)", **Altay i Turko-Mongolskiy Mir (Алтай и тюрко-монгольский мир)**, Gorno-Altaysk 1995, s. 120-123; O. V. Larin, **Afanasyevskaya Kultura Gornogo Altaya: Mogilnik Saldyar I (Афанасьевская культура Горного Алтая: могильник Сальдяр-1)**, Barnaul, 2005.

----------, "İssledovaniya na Mogilnike Tarhata I (Исследования на могильнике Тархата I)" **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk, 1992.

LARİN, O.V., KOÇOYEV, V.A., "Mogilnik Çoba-VI na Sredney Katuni (Могильник Чоба-VI на Средней Катуни)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya** (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края), Barnaul, 1999, s. 161–169.

LARİN, O. V., KUNGUROVA N. Yu., STEPANOVA, N. F., "Poseleniye Afanasyevskoy Kulturı Nijnaya Sooru (Поселение афанасьевской культуры Нижняя Соору)", **Sohranenie i İzuçenie Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Vıp IX, Barnaul, 1988, s. 67-73.

LARİN, O. V., MOGİLNİKOV, V. A., SURAZAKOV, A. S., "Raskopki Mogilnika Muhor-Tarhata I (Раскопки могильника Мухор-Тархата I)", **Arheologiçeskie i Folklornie İstoçniki po İstorii Gornogo Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s. 61–70.

LARİN, O.V., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Mogilnika Çoba-7 (Раскопки могильника Чоба-7)", **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul, 1994, s.86-91.

LEONTYEV, N.V., "Kolesniy Transport Epohi Bronzı na Yeniseye (Колесный транспорт эпохи бронзы на енисее)", **Voprosı Arheologii Hakasii (Вопросы археологии хакасии)**, Abakan, 1980, s.65-84.

LEVAŞOVA, V.P., **İz Dalekogo Proşlogo Yujnoy Çasti Krasnoyarskogo Kraya (Из далекого прошлого южной части Красноярского края)**, Krasnoyarsk, 1939.

LİHAÇEVA, O.S., "Elementı Skifskoy Traditsii v Komplekse Voorujeniya Lecoctepnogo Altaya v VI.-III. do.n.e. (Элементы скифской традиции в комплексе вооружения населения Лесостепного Алтая в VI–III вв. до н.э)", **Voyna i Voennoye Delo v Skifo-Sarmatskom Mire (Война и военное дело в скифо-сарматском мире)**, Roston-na-Donu, 2014.

----------, "Klinkovoe Opujiye Rannego Jeleznogo Veka iz Lesostepnogo Altaya: Problema Morfologiçeskogo Razgraniçeniya (Клинковое оружие раннего железного века из Лесостепного Алтая: проблема морфологического разграничения)", **Voyna i Opujiye. Noviye İssledovaniya i Materialı (Война и оружие. Новые исследования и материалы)**, San Petersburg, 2012v, s.165-181.

----------, **Voorujeniye i Voennoye Delo Naseleniya Lesostepnogo Altaya v Rannem Jeleznom Veke (Вооружение и военное дело населения Лесостепного Алтая в раннем железном веке)**, Barnaul, 2015.

LİPETS, R.S., **Obrazı Batıra i Ego Konya v Turko-Mongolskom Epose (Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе)**, Moskova, 1984.

MAMADAKOV, Yu. T., "Avariynıye Raskopki Mogilnika Katanda-3 (Аварийные раскопки могильника Катанда-3)", **Problemı Ohranı, İzuçeniya i İspolzovaniya Kulturnogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая)**, Barnaul, 1995, s.125-131.

----------, "Avarayniye Raskopki u s. Booçi (Аварийные раскопки у с. Боочи)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Sayı VIII, Barnaul, 1997a, s.150–155.

----------, "İssledovaniya v Gornom Altaye (Исследования в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye Otktıtiya 1985 goda (Археологические открытия 1985 года)**, Moskova, 1987a.

----------, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Pervoy Polovine I. Tısç. n.e.: Avtorefarat (Культура населения Центрального Алтая в первой половине I тыс. н.э.: автореф)**, Novosibirsk, 1990, s. 14-18.

----------, "Kurganı Skifskogo Mogilnika Kırlık-2 (Курганы скифского могильника Кырлык-2)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul, 1995, s. 81-87.

----------, "Noviye Materialı Gunno-Sarmatskogo Vremeni v Gornom-Altaye (Новые материалы гунно-сарматского времени в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamna i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul, 1985, s. 173-191.

MAMADAKOV, Yu.T., GORBUNOV, V.V., "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III (Древнетюркские курганы могильника Катанда-III)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, Gorno-Altaysk, 1997, s.115-129.

MAMADAKOV, Yu.T., MARSADOLOV, L.S., KİRYUŞİN, Yu.F. vd., "İssledovaniya v Uroçişe Çiçke na Yugo-Vostoke Altaya (Исследования в урочище Чичке на Юго-Востоке Алтая)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk, 1999, s. 111–123.

MAMADAKOV, Yu. T., STEPANOVA, N. F., "Afanasyevskie Poseleniya Lamah-2 i Biçiktu-Bom (Афанасьевские поселения Ламах-2 и Бичикту-Бом)", **Sohranenie i İzuçenie Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Barnaul, 1998, s. 73-77.

MAMADAKOV, Yu.T., TSIB, S.V., "Avariynıye Arheologiçeskiye Raskopki u s. Şibe (Аварийные археологические раскопки у с. Шибе)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naseleniya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul, 1993, s. 202–205.

MARSADOLOV, L.S., **İssledovaniya v Tsentralnom Altaye (Başadar, Talda)**, San Petersburg, 1997b.

----------, **İstoriya i İtogi İzuçeniya Arheologiçeskih Pamyatnikov Altaya VIII-IV vekov do n.e. (Ot İstokov do Naçala 80-h godov XX Veka)**, San-Petersburg, 1996.

----------, "Kompleks Arheologiçeskih Pamyatnikov v Semisarte na Altaye (Комплекс археологических памятников в Семисарте на Алтае)", **Materialı Sayano-Altayskoy Arheologiçeskih Ekspeditsii Gosuderstvennogo Ermitaje (Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа)**, Sayı 4, San-Petersburg, 2001.

----------, "Osnovniye Tendentsii v İzmenenii Form Nakoneçnikov Strel na Altaye v Kontse IX.-VI. vv. do.n.e.", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul, 2002, s.36-43.

----------, "Osnovnıye Tendentsii v İzmenenii Form Udil, Psalev i Prajek Konya na Altaye v VII-V vv. do.n.e. (Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VII-V вв. до н.э.)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.5-24.

----------, "Rabotı v Tsentralnom Altaye", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1985**, Moskova, 1987, s.260-261.

MARTINOV, A.İ., KULEMZİN, A.M., MARTINOVA, G.S., "Raskopki Mogilnika u Poselka Aktaş v Gornom Altaye (Раскопки могильника у поселка Акташ в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul, 1985, s. 147–172.

MATRENİN, S.S., TİŞKİN, A.A., "Snarajeniye Verhnogo Kona Koçevnikov Altaya Sanbiysko-cucannskogo Vremeni iz Mogilnika Stepuşka-1 (Снаряжение верхового коня кочевников Алтая сяньбийско-жужанского времени из могильника Степушка-I)", **İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta (Известия Алтайского государственного университета)**, № 4-2(88), 2015, s.116-124.

MATYUŞENKO, V.İ., "İtogi i Zadaçi İssledovaniya Bronzovogo Veka Zapadnoy Sibiri (Итоги и задачи исследования бронзового века Западной Сибири)", **Proishojdeniye Aborigenov Sibiri i İh Yazıkov (Происхождение аборигенов Сибири и их языков)**, Tomsk, 1973, s.185-197.

MELYUKOVA, A.İ., **Voorujeniye Skifov (Вооружение скифов)**, Moskova, 1964.

MİLYAYEV, G.A., "Model Jivotnovodstva Andronovskogo Obşestva po Materialam Poseleniy Vostoçnogo Kazahstana (Модель животноводства андроновского общества по материалам поселений Восточного Казахстана)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul, 2015, s.232-237.

MİTKO, O.A., TETERİN, Yu.V., "Drevneturkskoye Pagrebeniye Mogilnika Dyalyan (Древнетюркское погребение могильника Дялян)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk, 1992, s.82-90.

MOGİLNİKOV, V. A., "Andronovskiye Kurganı Gilevo VI (Андроновские курганы Гилево VI)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya: Materialı Nauç.-Prakt. Konf. (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края : материалы науч.-практ. конф.)**, Barnaul, 1997, s. 104-108.

----------, "Drevneturkskiye Kurganı Kara-Koba I (Древнетюркские курганы Кара-Коба I)", **Problemı İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya (Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1990, s.137-185.

----------, "Kultovıye Koltsevıye Ogradki i Kurganı Kara-Kobı-I (**Культовые кольцевые оградки** и курганы Кара-Коба I)", **Arheologiçeskiye i Folklornıye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s.94-116.

----------, “Kurgan 85 Kara-Kobı-I i Nekotorıye İtogi İzuçeniya Drevneturkskoh Pamyatnikov Altaya v Svyazi s İssledovaniyami v Kara-Kobe (Курган 85 Кара-Кобы-I и некоторые итоги изучения древнетюркских памятников Алтая в связи с исследованиями в Кара-Кобе)”, **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk, 1997, s.187-234.

----------, “Kurganı Kara-Koba-II (Курганы Кара-Коба-II)”, **Arheologiçeskiye İssleddovaniya v Gornom Altaye v 1980-1983 gg. (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1983 гг.)**, Gorno-Altaysk, 1983a, s.52-89.

----------, “Kurganı Ker-Keçu (K Voprosu ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Gornogo Altaya Vtoroy Polovinı I Tısaç. Do N.E.)”, **Problemı İzuçeniya Kulturı Naseleniya Gornogo Altaya (Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1988, s.60-107.

----------, “Kurganı Kızıl-Car I, VIII - Pamyatnik Pazırıkskoy Kulturı Altaya (Могильников В.А. Курганы Кызыл-Джар I,VIII – памятник пазырыкской культуры Алтая)”, **Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1983b, s. 3–39.

----------, “Kurganı Kızıl-Car II, V i Nekotoriye Voprosı Sostava Naseleniya Altaya vo Vtoroy Polovine I. Tısaç. Do H.E. (Курганы Кызыл-Джар II-V и некоторые вопросы состава населения Алтая во второй половине I тыс. до н.э.)”, **Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya (Вопросы археологии и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1983v, s. 40–71.

----------, “Nekotoriye Aspekti Etnokulturnogo Razvitiya Gornogo Altaya v Rannem Jeleznom Veke (Могильников В.А. Некоторые аспекты этнокультурного развития Горного Алтая в раннем железном веке)”, **Materialı po Arheologii Gornogo Altaya (Материалы по археологии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1986, s.35-67.

----------, “Nekotorıe Pamyatniki Epohi Rannego Metalla iz Tsentralnogo Altaya (Некоторые памятники эпохи раннего металла из Центрального Алтая)”, **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1987, s. 27–29.

----------, "Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Verhnem Aleye (Памятники андроновской культуры на Верхнем Алее)", **Drevnaya İstoriya Altaya (Materialı k Svodu Arheologiçeskih Pamyatnikov Altayskogo Kraya), (Древняя история Алтая (материалы к своду археологических памятников Алтайского края))**, Barnaul, 1980, s.155-159.

MOGİLNİKOV, V.A., KUYBIŞEV, A.V., YELİN, V.N., "Raskopki v Kurote (Раскопки в Куроте)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii Altaya (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1992, s.83-94.

MOGİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Arheologiçeskiye İssledovaniya v Dolinah Rek Borotal i Alagail (Археологические исследования в долинах рек Боротал и Алагаил)", **Sovetskaya Arheologiya**, №2, 1980, s. 180–191.

MOGİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Kurganov Gunnskogo Vremeni u s. Malaya İnya v Gornom Altaye (Раскопки курганов гуннского времени у с. Малая Иня в Горном Алтае)", **Pamyatniki Yevrazii Skifo-Sarmatskoy Epohi (Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи)**, Moskova, 1995, s. 62-74.

MOGİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Mogilnikov Bolşoy Yaloman-I-II (Раскопки памятников Большой Яломан-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s.38-48.

MOGİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Pamyatnikov Bolşoy Yaloman I-II (Раскопки памятников Большой Яломан-I и II)", **Arheologiçeskiye i Folklornıye İstoçniki po İstorii Altaya (Археологические и фольклорные источники по истории Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1994, s.38-48.

MOGİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Vtorogo Saldyarskogo Mogilnika (Раскопки Второго Сальдярского могильника)", **İstoçniki po İstorii Respubliki Altay (Источники по истории Республики Алтай)**, Gorno-Altaysk, 1997, s.126-144.

MOGİLNİKOV, V.A., YELİN, V.N., "Kurganı Talduarı-I (Курганы Талдура-I)", **KSİA (КСИА)**, Sayı 170, Moskova, 1982, s.103-109.

MOGİLNİKOV, V.A., YELİN, V.N., "Kurganı Talduara (Курганы Талдура)", **Arheologiçeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godah (Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 годах)**, Gorno-Altaysk, 1983, s. 90–108.

MOGİLNİKOV, V.A., YELİN, V.N., "Kurganı Talduara – I (Курганы Талдура-I)", **KSİA (КСИА)**, Moskova, 1982, s. 103–109.

MOLODİN, V. İ., **Drevnosti Ploskogorya Ukok: Taynı, Sensatsii, Otkrıtie (Древности плоскогорья Укок: тайны, сенсации, открытия)**, Novosibirsk, 2000.

----------, "Mogilniki Kaljin-6 i Ak-kol-1 na Plosgorye Ukoki ih Kulturno-Hronologiçeskaya İnterpretatsiya (Могильники Калджин-6 и Ак-Кол-1 на плоскогорье Укок и их культурно-хронологическая интерпретация)", **Problemi Arheologii, Etnografii, Antropologii sibiri i Sopredelnih Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt IV, Novosibirsk, 1997a, s.230-232.

----------, "Sopka 2 - Mogilnik Epohi Doandronovskoy Bronzı v Barabinskoy Lesostepi (Сопка 2 - могильник эпохи доандроновской бронзы в Барабинской лесостепи)", **AO 1979 g.**, Moskova, 1980, s.221-232.

MOLODİN, V.İ., KAEN-DELAYTE, A., MASSAR, K. vd., "İssledovaniye Pamyatnika Maynak-2 na Ploskogorye Ukok (Исследование памятника Майнак-2 на плоскогорье Укок)", **ALTAICA**, №2, Novosibirsk, 1993, s. 21–49.

MOLODİN, V.İ.,, MILNİKOV, V.P., "Mogilnik Bertek - 10 (Могильник Бертек-10)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolinı, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk, 1994, s. 70–76.

MOLODİN, V.İ.,, MILNİKOV, V.P., "Mogilnik Bertek - 12 (Могильник Бертек-12)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolinı, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk, 1994, s. 76–88.

MOLODİN, V.İ., NOVİKOV, A.V., SOLOVYEV, A.İ., "Pogrebalnıye Kompleksı Drevneturkskogo Vremeni Mogilnika Kalcin-VIII (Погребальные комплексы древнетюркского времени могильника Кальджин-VIII)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №2, 2003, s.71-86.

MOLODİN, V. İ., PETRİN, V. T., "Razvedka v Gornom Altaye (Разведка в Горном Алтае)", **Altay v Epohu Kamna i Rannego Metella (Алтай в эпоху камня и раннего металла)**, Barnaul, 1985, s. 50–73.

MOLODİN, V. İ., POLOSMAK, N.V., NOVİKOV, A.V. vd., **Arheologiçeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok (Археологические памятники плоскогорья Укок)**, Novosibirsk, 2004.

MOLODİN, V.İ., SOLOVYEV, A.İ., "Mogilnik Bertek-I (Могильник Бертек-1)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk, 1994, s. 60–70.

MOLODİN, V.İ., SOLOVYEV, A.İ., "Mogilnik Bertek - 27 (Могильник Бертек-27)", **Drevniye Kulturı Bertekskoy Dolını, Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk, 1994, s. 88–94.

MOLODİN, V. İ., YEFREMOVA, N. S., **Grot Kuylyu-Kultovıy Kopleks na Reke Kuçerle (Gornıy Altay) (Грот Куйлю – культовый комплекс на реке Кучерле (Горный Алтай))**, Novosibirsk, 2010.

NEVEROV, S.V., "Strema Verhovnogo Priobya v VII-XII vv. (Стремена Верховного Приобья в VII-XII вв.)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul 1998, s.129-151.

OKLADNİKOV, A.P., **Neolitiçeskiye Pamyatniki Angarı (Неолитические памятники Ангары)**, Novosibirsk, 1974, s.69-76.

ORAZBAEV, A. M., OMAROV, G. K., "Nekotorıe İtogi Arheologiçeskih İssledovaniy Vostoçnogo Kazahstana", **Problemı İzuçeniya i Sohraneniya İstoriçeskogo Naslediya (Materialı Mejdunarodnoy Arheologiçeskoy Konferentsii)**, Almatı, 1998, s. 24-33.

Otçet İAK za 1865g., 1866.

OVÇİNNİKOVA, B.B., "Pogrebeniye Drevneturkskogo Voina v Tsentralnoy Tuve (Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве)", **SA (CA)**, Sayı 3, 1982, s.210-218.

----------, **Turkskiye Drevnosti Sayano-Altaya v VI.-X. yy. (Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв.)**, Sverdlovsk, 1990.

PODOBED, V.A., USAÇUK, A.N., TSİMİDANOV, V.V., "Tupiki v Kulturah Bronzovogo Veka (Тупики в культурах бронзового века)", **Arheologiya Zapadnoy Sibiri i Altaya: Opıt Mejdistsiplinarnıh İccledovaniy (Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований)**, Barnaul, 2015, s.255-261.

POGODİN, L.İ., **Voorujeniye Naseleniya Zapadnoy Sibiri Rannego Jeleznogo Veka (Вооружение населения Западной Сибири раннего железного века)**, Omsk, 1998.

POGOJEVA, A. P., "Gorno-Altayskiy Razvedıbatelnıy Otrad (Горно-Алтайский разведывательный отряд)", **AO**, Moskova, 1988, s. 248–249.

----------, "Mogilnik Afanasyevskoy Kulturı Uruskin Log-1 (Karakol-1) (Могильник афанасьевской культуры Урускин Лог-1 (Каракол-1))", **Pogrebalnıe i Poselençeskie Kompleksı Epohi Bronzı Gornogo Altaya (Погребальные и поселенческие комплексы эпохи бронзы Горного Алтая)**, Barnaul, 2006a. S. 23–43.

----------, "Pogrebeniya Rannıh Koçevnikov na Zapade Altaya (Погребения ранних кочевников на западе Алтая)", **Drevniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri (Древние культуры Алтая и Западной Сибири)**, Novosibirsk, 1978, s. 68–73.

----------, "Raskopki Mogilnikov Ranney Bronzı i Rannıh Koçevnikov na Altaye (Раскопки могильников ранней бронзы и ранних кочевников на Алтае)", **AO 1980 goda**, Moskova, 1981, s.203–209.

POGOJEVA, A. P., RIKUN, M. P., STEPANOVA,N. F., TUR, S. S., **Epoha Eneolita i Bronzı Gornogo Altaya (Эпоха энеолита и бронзы Горного Алтая)**, Barnaul, 2006–b.

POLOSMAK, N.V., "İssledovanie Pamyatnikov Skifskogo Vremeni na Ukoke (Исследование памятников скифского времени на Укоке)", **ALTAICA**, 1993, №3, s. 21–31.

----------, "Pazırıkskaya Kultura (Пазырыкская культура)", **Drevnie Kulturı Bertekskoy Dolini. Gornıy Altay, Ploskogorye Ukok (Древние культуры Бертекской долины. Горный Алтай, плоскогорье Укок)**, Novosibirsk, 1994, s. 134–144.

----------, "Pogrebalnıy Kompleks Kurgana Ak-Alaha 3 (Погребальный комплекс кургана Ак-Алаха-3)", **Fenomen Altayskih Mumiy (Феномен алтайских мумий)**, Novosibirsk, 2000, s. 57–85.

----------, **Stereguşiye Zoloto Grifı (Стерегущие золото грифы)**, Novosibirsk, 1994.

POLOSMAK, N.V., MOLODİN, V.İ., "Mogilniki Pazırıkskoy Kulturı na Ploskogorye Ukok (Могильники пазырыкской культуры на плоскогорье Укок)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii (Археология, этнография и антропология Евразии)**, №4, Novosibirsk, 2000, s. 66–87.

POSREDNİKOV, V. A., "K Arheologiçeskoy Karte Altaya (К археологической карте Алтая)", **Drevnaya İstoriya Altaya (Древняя история Алтая)**, Barnaul, 1980, s. 25-37.

POSREDNİKOV, V. A., TSIB, S. V., "Afanasyevskiy Mogilnik Nijniy Tyumeçin I (Афанасьевский могильник Нижний Тюмечин-I)", **Voprosı Arheologii Altaya i Zapadnoy Sibiri Epohi Metella (Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла)**, Barnaul, 1992, s. 4-10.

POTAPOV, L. P., **Oçerki po İstorii Altaytsev (Очерки по истории алтайцев)**, Moskova-Leningrad, 1953.

RADLOV, V.V., **İz Sibiri (Stranitsı Dnevnika)**, Moskova, 1989.

----------, “Sibirskiye Drevnosti (Сибирские древности)”, **Materialı po Arheologii Rossii (Материалы по археологии России)**, S.15, San-Petersburg, 1884, s. 81–132.

----------, “Sibirskiye Drevnosti (Сибирские древности)”, **ZRAO**, Cilt 7, 1895.

----------, “Sibirskiye Drevnosti. İz Putevıh Zametok po Sibiri (Сибирские древности. Из путевых заметок по Сибири)”, **Zapiski Arheologiçeskogo Obşestva (Записки археологического общества)**, Cilt 7, 1896, s. 147–216.

RUDENKO, S.İ., **Gorno-Altayskiye Nahodki i Skifı (Горноалтайские находки и скифы)**, Moskova-Leningrad, 1952.

----------, **İskusstvo Altaya i Peredney Azii (Искусство Алтая и Передней Азии)**, Moskova, 1961.

----------, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova, 1953.

----------, **Kultura Naseleniya Tsentralnogo Altaya v Skifskoye Vremya (Культура населения Центрального Алтая в скифское время)**, Moskova-Leningrad, 1960.

----------, “Pyatıy Pazırıkskiy Kurgan (Пятый Пазырыкский курган)”, **KSİİMK**, Sayı: XXXVII, Moskova-Leningrad, 1951, s.106-116.

----------, “Raskopki Pazırıkskoy Gruppı Kurganov (Раскопки Пазырыкской группы курганов.)”, **KSİİMK**, Sayı: XXXII, 1950.

----------, **Vtoroy Pazırıkskiy Kurgan (Второй Пазырыкский курган)**, Leningrad 1948.

SALNİKOV, K.V., “Bronzovıy Vek Yujnogo Zauralya (Бронзовый век Южного Зауралья)”, **MİA (МИА)**, Sayı 21, 1952, s.94-151.

SAMAŞEV, Z., “Kon v Ritualno-obradovoy praktike u drevnego Naseleniya Kazahskogo Altaya (Конь в ритуально-обрядовой практике у древнего населения Казахского Алтая)”, **Turik Düniesi. Almanah (Түрік дүниесі. Альманах)**, Almatı, 2013, s.616-625.

SAMAŞEV, Z., CUMABEKOVA, G.S., BAZARBAYEVA, G.A., “Konskoye Snaryajeniye Drevnih Skotovodov Altaya: Opıt Rekonstruktsii (Конское

снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции)", **Arheologiçeskiy Almanah (Археологический альманах)**, Sayı 21, 2010, s.251-286.

SAMAŞEV, Z.S., FAİZOV, K.Ş., BAZARBAYEVA, K.Ş., **Arheologiçeskaya Pamyatniki i Paleopoçvı Kazahstanskogo Altaya (Археологические памятники и палеопочвы Казахстанского Алтая)**, Almatı, 2001.

SAVİNOV, D.G., "Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprou o Vıdelenii Kurayskoy Kulturı) Древнетюркские курганы Узунтала (к вопросу о выделении курайской культуры)", **Arheologiya Severnoy Azii (Археология Северной Азии)**, Novosibirsk, 1982, s.102-122.

----------, **Narodı Yujnoy Sibiri v Drevneturkskuyu Epohu (Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху)**, Leningrad, 1984.

----------, "Noviye Materialı po İstorii Slojnogo Luka i Nekotorıye Voprosı Ego Evolutsii v Yujnom Sibiri (Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири)", **Voennoye Delo Drevnih Plemen Sibiri i Tsentralnoy Azii (Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 1981, s. 146-162.

----------, "Pogrebeniya Srostkinskogo Mogilnika: Dnevnik Raskopok S.M. Sergeyeva 1930 g. (Погребения Сросткинского могильника: Дневник раскопок С.М. Сергеева 1930 г.)", **Sohreneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altayskogo Kraya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края)**, Cilt V, Sayı 2, Barnaul, 1995, s.166-171.

SEREGİN, N. N., MATRENİN, S. S., **Arheologiçeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi (Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретаци)**, Barnaul, Azbuka, 2014.

SİTNİKOV, S.M., "Kinjal Epohi Bronzı iz Aleyskogo Rayona", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul, 2002, s.32-36.

SOLOVYEV, A.İ., "İssledovaniya na Mogilnike Ust-Çoba-I na Sredney Katuni (Исследования на могильнике Усть-Чоба-I на Средней Катуни)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk, 1999, s. 123–133.

SOROKİN, S.S., "Arheologiçeskiye Rabotı na Yujnom Altaye v 1961-1964 gg. (Археологические работы на Южном Алтае в 1961–1964 гг.)", **SGE (СГЭ)**, Sayı: XXVII, Leningrad-Moskova, 1966, s. 94–95.

----------, "Materialı k Arheologii Gornogo Altaya (Материалы к археологии Горного Алтая)", **Uçenıye Zapiski (Ученые записки)**, Barnaul, 1969, s. 71–88.

----------, "Pogrebeniya Epohi Velikogo Pereceleniya Narodov v Rayone Pazırıka (Погребения эпохи великого переселения народов в районе Пазырыка)", **ASGE (АСГЭ)**, Sayı 18, 1977, s.57-67.

----------, "Tsepoçka Kurganov Vremeni Rannıh Koçevnikov na Pravom Beregu Kok-Su, Yujnıy Altay (Цепочка курганов времени ранних кочевников на правом берегу Кок-Су, Южный Алтай)", **ASGE (АСГЭ)**, Leningrad 1974, s. 62–91.

SOYÖNOV, V. İ., **Pogrebalnıy Obrad Naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-Sarmatskoyu Epohu: Avtorefarat (Погребальный обряд населения Горного Алтая в гунно-сарматскую эпоху: Автореф)**, Barnaul, 1997.

----------, "Raskopki na Mogilnike Bolşoy Togaek (Раскопки на могильнике Большой Толгаек)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorrii Arheologii (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, Gorno-Altaysk, 1995, Vıp. 1, s. 29–45.

----------, "Raskopki na Mogilnike Sarı-Bel (Раскопки на могильнике Сары-Бел)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №4, Gorno-Altaysk, 1999, s.134-152.

----------, "Rezultatı Raskopok na Mogilnike Verh-Uymon v 1999 godu (Результаты раскопок на могильнике Верх-Уймон в 1999 году)", **Drevnosti Altaya. İzvestiya Laboratorii Arheologii, (Древности Алтая. Известия лаборатории археологии)**, Sayı 5, Gorno-Altaysk, 2000, s.48-62.

----------, "Udila i Psalii Gunno-Sarmatskogo Vremeni Gornogo Altaya (Удила и псалии гунно-сарматского времени Горного Алтая)", **Snarajeniye Verhnogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.93-98.

SOYÖNOV, V.İ., EBEL, A.V., "İssledovaniya na Mogilnike Kurayka (Исследования на могильнике Курайка)", **Drevnosti Altaya: İzvesyiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk, 1998a, s.113-135.

SOYÖNOV, V.İ., EBEL, A.V., **Kurganı Gunno-Sarmatskoy Epohi na Verhnem Katuni (Курганы гунно-сарматской эпохи на Верхней Катуни)**, Gorno-Altaysk, 1992.

SOYENOV, V.İ., EBEL, A.V., "Raskopki Kurganov Skifskogo Vremeni na Mogilnike Kızıl-Taş (Раскопки курганов скифского времени на могильнике Кызыл-Таш)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №3, Gorno-Altaysk, 1998, s. 88–97.

SOYÖNOV, V.İ., KONSTANTİNOVA, Ye.A., **Remeslenniye Proizvodstva Naseleniya Altaya: II. v. do.n.e.-V.v. n.e. (Ремесленные производства населения Алтая: II в. до н.э. – V в. н.э.)**, Gorno-Altaysk, 2015, s.124.

SOYÖNOV, V.İ., KONSTANTİNOV, N.A., TRİFANOVA, S.V., **Mogilnik Stepuşka-2 v Tsentralnom Altaye (Могильник Степушка-2 в Центральном Алтае)**, Gorno-Altaysk, 2018.

SOYÖNOV, V. İ., OYNOŞEV, V. P., **Arheologiçeskiye Pamyatniki i Obyektı Şebalinskogo Rayona (Археологические памятники и объекты Шебалинского района)**, Gorno-Altaysk, 2006.

SOYÖNOV, V. İ., SURAZAKOV, A. S., "K Voprosu o Hronologii i Kulturnoy Prinadlejnosti Kompleksov Epohi Bronzı Mogilnika Ayrıdaş I (К Вопросу о Хронологии и Культурной Принадлежности Комплексов Эпохи Бронзы Могильника Айрыдаш I)", **İzuçenie İstoriko-kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri-I (Изучение Историко-культурного Наследия Народов Южной Сибири, Vipusk I)**, Gorno-Altaysk, 2005, s. 9-20.

SOYÖNOV, V.İ., TRİFANOVA, S.V., "İspolzovaniye Yestestvennonauçnıh metodov pri Uziçenii Arheologiçeskih Materialov iz Pogrebeniy Mogilnika Verh-Uymon (Использование естественнонаучных методов при изучении археологических материалов из погребений могильника Верх-Уймон)", **Drevniye i Srednevekovıye Koçevniki Tsentralnoy Azii (Древние и средневековые кочевники Центральной Азии)** Barnaul, Azbuka, 2008, s. 194-196.

SOYÖNOV, V.İ., TRİFANOVA, S.V., KONSTANTİNOV, N.A., ŞTANAKOVA, Ye.A., "Raskopki Srednevekovıh Obyektov na Mogilnike Bike-III (Раскопки средневековых объектов на могильнике Бике III)", **Drevnosti Sibiri i Tsentralnoy Azii (Древности Сибири и Центральной Азии)**, № 1-2 (13-14), Gorno-Altaysk, 2009, s.74-94.

SOYÖNOV, V.İ., TRİFANOVA, S.V., VDOVİNA, T.A. vd.,"Raskopki Pogrebeniy Gunno-Sarmatskoy Epohi na Mogilnike Verh-Uymon v 2003-2004 gg. (Раскопки погребений гунно-сарматской эпохи на могильнике Верх-Уймон в 2003–2004 гг.)", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, Sayı XIV, 2005, s. 164-171.

STEPANOVA, N. F., "K Arheologiçeskoy Karte Altaya (К археологической карте Алтая)", **Problemı Ohranı, İzuçeniya i İspolzovaniya Kultunogo Naslediya Altaya (Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая)**, Barnaul, 1995.

----------, "Mogilnik Skifskogo Vremeni Kastahta (Могильник скифского времени Кастахта)", **Arheologiçeskie İssledovaniya na Altaye (Археологические исследования на Алтае)**, Barnaul, 1987a, s.168–183.

----------, "Pogrebeniya v Kamennih Yaşikah i ih Datirovka (Погребения в каменных ящиках и их датировка)", **Pogrebalnıy Obrad Drevnih Plemen Altaya (Погребальный обряд древних племен Алтая)**, Barnaul, 1996, s.69.

----------, "Raskopki v Ustye r. Edigan (Раскопки в устье р. Эдиган)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №2, Gorno-Altaysk, 1997, s. 61–73.

----------, “Sedla Gunno-Sarmatskogo Vremeni (Седла гунно-сарматского времени)”, **Trudı Gosudarstvennogo Ermitaja (Труды Государственного Эрмитажа)**, San Petersburg 2015, s.389-425.

----------, “Sedla iz Tretyego Pazırıkskogo Kurgana (Седла из Третьего Пазырыкского кургана)”, **Kulturı Stepnoy Yevrazii i ih Vzaimodeystviye s Drevnimi Tsivilizatsiyami (Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями)**, San Petersburg, 2012, s.446-454.

STEPANOVA, N. F., NEVEROV, S.V., “Kurgannıy Mogilnik Verh-Yelenda-II (Курганный могильник Верх-Еланда-II)”, **Arheologiya Gornogo Altaya (Археология Горного Алтая)**, Barnaul, 1994, s. 11–24.

STEPANOVA, N. F., VİLADİMİROV, V. N., TSIB, S. V., “Afanasyevskiye Pamyatniki u s. Yelo v Tsentrolnom Altaye (Афанасьевские памятники у с. Ело в Центральном Алтае)”, **İzuçeniye İstoriko-kulturnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri (Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири)**, Gorno-Altaysk, 2005, s. 20-35.

SURAZAKOV, A. S., “Afanasyevskie Pamyatniki Gornogo Altaya (Афанасьевские памятники Горного Алтая)”, **Problemı İstorii Gornogo Altaya (Проблемы истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1987, s. 4-5.

----------, **Gornıy Altay i Yego Severnıye Predgorya v Epohu Rannego Jeleza. Problemı Hronologii i Kulturnogo Razgraniçeniya (Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа. Проблемы хронологии и культурного разграничения)**, Gorno-Altaysk, 1989.

----------, “Kızık-Telan-II (Кызык-Телань-II)”, **Drevnosti Altaya: İzvesyiya Laboratorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №6, Gorno-Altaysk, 2001, s.70-78.

----------, “Koş-Tal (Кош-Тал)”, **Materialı po İstorii i Etnografii Gornogo Altaya (Материалы по истории и этнографии Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1993, s. 25–45.

----------, "Nekotorıye Materialı Epohi Rannego Jeleznogo Veka iz Gornogo Altaya (Некоторые материалы эпохи раннего железного века из Горного Алтая)", **İzvestiya Laboratorii Arheologii (Известия лаборатории археологии)**, №2, Gorno-Altaysk, 1997, s. 83–94.

----------, "Ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye (Об археологических исследованиях в Горном Алтае)", **Arheologiya i Etnografiya Altaya (Археология и этнография Алтая)**, Barnaul, 1982, s. 121–136.

----------, "Raskopki Pamyatnikov Kurata-II i Kor-Kobı-I (Раскопки памятников Курата-II и Кор-Кобы-I)", **Problemı İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya (Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая)**, Gorno-Altaysk, 1990b, s.56-96.

----------, "Raskopki v Gornom Altaye (Раскопки в Горном Алтае)", **Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1978 goda (Археологические открытия 1978 года)**, Moskova, 1979, s.272-278.

SURAZAKOV, A.S., ÇEVALKOV, L.M., "Rabotı v Gorno-Altayskoy Avtonomnoy Oblasti", **AO 1986 goda**, Moskova, 1988, s.250-251.

SURAZAKOV, A. S., TİŞKİN, A. A., **Arheologiçeskiy Kompleks Kızık-Telan-I v Gornom Altae i Rezultatı Ego İzuçeniya (Археологический комплекс Кызык-Телань-I в Горном Алтае и результаты его изучения)**, Barnaul, 2007.

SVYATKO, S.V., "Dieta Naseleniya Afanasyevskoy Kulturı po Dannım İzotopnogo Analiza Zubnıh Patologiy i Statistiçeskogo Analiza Pogrebeniy (Диета населения афанасьевской культуры по данным изотопного анализа, анализа зубных патологий и статистического анализа погребений)" **Afanasyevskiy Sbornik (Афанасьевский сборник)**, Barnaul, Azbuka, 2010, s.225-232.

ŞAMŞİN, A.B., "Firsovskiy Arheologiçeskiy Mikrorayon. Nekotorıye İtogi i Perspektivı İssledovaniya (Фирсовский археологический микрорайон. Некоторые итоги и перспективы исследования)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnıh Territoriy (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt III, 1997, 326-331.

----------, "Novoaltayskoye poseleniye (Новоалтайское поселение)", **Altayskiy Sbornik (Алтайский сборник)**, Sayı XVII, Barnaul, 1993, s.70-82.

ŞULGA, P.İ., "Kurganı Karakobinskogo Tipa na Reke Ursul (Курган каракобинского типа на р. Урсул)", **Aktualnıye Voprosı İstorii Sibiri (Актуальные вопросы истории Сибири)**, Barnaul, 1998a, s.272-279.

----------, **Mogilnik Skifskogo Vremeni Lokot 4a (Могильник скифского времени Локоть-4а)**, Barnaul, 2003.

----------, "Novıye Materialı po Afanasyevskoy Kulture v Basseyne Çarışa (Новые материалы по афанасьевской культуре в бассейне чарыша)", **Severnaya Yevraziya v Epohu Bronzı: Prostranstvo, Vremya, Kultura** (**Северная евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура**), Barnaul, 2002, s.150-154.

----------, "O Hozyaystve Afanayevtsev Gornogo Altaya (О хозяйстве афанасьевцев Горного Алтая)", **Afanasyevskiy Sbornik II (Афанасьевский сборник 2)**, Barnaul, Azbuka, 2012, s.204-210.

----------, "O Nahodkah Nagayek Skifskogo Vremeni na Altaye (О Находках нагайек Скифского времени на Алтайе)", **Snaryajeniye Koçevnikov Yevrazii (Снаряженийе кочевников Евразии)**, Barnaul, 2005a, s.183-189.

----------, "Poseleniye Partizanskaya Katuşka (Поселение Партизанская Катушка)", **Drevniye Poseleniya Altaya (Древние поселения Алтая)**, Barnaul, 1998, s. 146-164.

----------, "Ranneskifskaya Upraj v VII-naçale VI vv. do n.e. po Materialam Pogrebeniya na r. Çarış (Раннескифская упряжь в VII-начале VI вв. do н.э. по материалам погребения на р. Чарыш)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.25-49.

----------, "Ranniye Kostaniye Nakoneçniki Strel İz Kurganov Skifskogo Vremeni Na Altaye", **Materialı po Voyennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy**, Barnaul, 2002, s.43-61.

----------, "Raskopki Afanasyevskogo Kurgana u s. Çepoş (Раскопки афанасьевского кургана у с. Чепош)", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Охрана и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul, 1993.

----------, "Raskopki «Skifskogo» Poseleniya Askat-II na Sr. Katuni (Раскопки «Скифского» поселения Аскат-II на Ср. Катуни)", **Problemı Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии)**, Gorno-Altaysk, 1992.

----------, **Snaryajeniye Verhovoy Loşadi i Voinskiye Poyasa na Altaye I (Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае I)**, Barnaul, Azbuka, 2008.

ŞULGA, P.İ., GORBUNOV, V.V., "Fragment Dospeha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek (Фрагмент доспеха из тюркского кенотафа в долине р. Сентелек)", **Materialı po Voennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy (Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий)**, Barbaul, 2002, s.112-130.

ŞULGA, P.İ., GORBUNOV, V.V., "Strema Rannego Tipa iz Aleyskoy Stepi (Стремя раннего типа из Алейской степи)", **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.99-101.

ŞULGA, P.İ., KAZAKOV, A.A., VEDANİN, S.D. vd., "Avarıynıye Rabotı na Reke Çarış", **Sohraneniye i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya (Сохранение и изучение культурного наследия Алтая)**, Barnaul, 1997, s.124-128.

TETERİN, Yu.V., "Grivnı Gunno-Sarmatskoy Epohi Yujnoy Sibiri (Гривны гунно-сарматской эпохи Южной Сибири)", **Drevnosti Altaya: İzvestiya Labarotorii Arheologii (Древности Алтая: Известия лаборатории археологии)**, №6, Gorno-Altaysk, 2001, s. 107-115.

----------, "Kurganı Rannego Jeleznogo Veka u r. Oroktoy v Doline Sredney Katuni (Курганы раннего железного века у р. Ороктой в долине Средней Катуни)", **Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii: Materialı Konf. (Проблемы сохранения, использования и изучения памятников археологии: Материалы конф)**, Gorno-Altaysk, 1992.

----------, “Mogilnik Dyalyan Novıy Pamyatnik Predturkskogo Vremeni Gornogo Altaya (Могильник Дялян-новый памятник предтюркского времени Горного Алтая)”, **Problemı Hronologii i Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Yujnoy Sibiri (Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири)**, Barnaul, 1991a, s.150-157.

----------, “Rukoyati Pletey Hunsskoy Epohi Yujnoy Sibiri (Рукояти плетей хуннской эпохи южной сибири)”, **Drevniye Kulturı Mongolii i Baykalskoy Sibiri (Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири)**, Kızıl, 2014, s.122-127.

TRİFANOV, Yu.İ., “Cartas (Джартас)”, **Arheologiçeskiye Pamyatniki v Zone Zatopleniya Şulbinskoy GES (Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС)**, Almatı, 1987б, s.115-129.

----------, “Pogrebeniye X v. n.e. na Mogilnike Argalıktı I (Погребение X в.н.э. на могильнике Аргалыкты I)”, **Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturı v Sayano Altaye i Tsentralnoy Azii, (Памятники древнетюркской культуры в Саяно Алтае и Центральной Азии)**, Novosibirsk, 2000, s.143-156.

TİŞKİN, A.A., “Nahodki Nekotorıh Elementov Konskogo Snaryajeniya Skifskoy Epohi v Predgornoy Zone Altaya (Находки некоторых элементов конского снаряжения скифской эпохи в предгорной зоне Алтая)”, **Snaryajeniye Verhovogo Konya na Altaye v Rannem Jeleznom Veke i Srednevekovye (Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье)**, Barnaul, 1998, s.78-90.

TİŞKİN, A.A., GORBUNOV, A.A., **Kompleks Arheologiçeskih Pamyatnikov v Doline r. Biyke (Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке)**, Barnaul, 2005a.

TİŞKİN, A.A., GORBUNOV, A.A., “Raskopki na Altaye (Раскопки на Алтае)”, **Arheologiçeskiye Otkrıyiya 1997 goda (Археологические открытия 1997 года)**, Moskova, 1999, s.311-318.

TİŞKİN, A.A., GORBUNOVA, T.G., "Rekonstruktsiya Uzdeçnih Naborov Bulan-Kobinskoy Kulturı: Po Materialam Pamyatnika Yaloman-II (Реконструкция уздечных наборов булан-кобинской культуры: по материалам памятника Яломан-II)" Snarajeniye Koçevnikov Yevrazii (**Снаряжение кочевников Евразии**), Barnaul, 2005, s.118-122.

TİŞKİN, A.A., MEDNİKOVA, E.M., "Nekotoriye İzdeliya s Gorodişa Yelbamı", **Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya**, I, Barnaul, 1993, s.133-136.

TİŞKİN, A.A., MILNİKOV, V.P., "Derevanniye İzdeliya iz Kurgana 31 Pamyatnika Yaloman II na Altaye (Деревянные Изделия Из Кургана 31 Памятника Яломан II На Алтае)", **Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii I (Археология, этнография и антропология Евразии 1)**, 33, 2008.

TİŞKİN, A.A., MILNİKOV, V.P., **Derevoobrabotka na Altaye vo II v. do.n.e.-V v. n.e.** (Po Materialam Pamyatnikov Yaloman-II i Boş-Tuu-I (**Деревообработка на Алтае во II в. до н.э.-V в. н.э. (по материалам памятников Яломан-II и Бош-Туу-I**), Barnaul, 2016.

TİŞKİN, A.A., MILNİKOV, V.P., "Naçalo İzuçeniya Kompleksa Derevyannıh İzdeliy Bulan-Kobinskoy Kulturı Altaya (Начало изучения комплекса деревянных изделий Булан-кобинской культуры Алтая)", **Altaye-Sayanskaya Gornaya Strana i İstoriya Osvoyeniya ee Koçevnikami (Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками)**, Barnaul, 2007, s.159-165.

TİŞKİN, A.A., POZDNAKOVA, O.A., "Noviye Materialı Andronovskoy Kulturı s Territorii Lesostepnogo Altaya (Новые материалы андроновской культуры с территории лесостепного Алтая)", **Problemı Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredelnih Territorii (Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий)**, Cilt VII, Novosibirsk, 2001, s.460-464.

TİŞKİN, A.A., TİŞKİNA, T.V., "Rezultatı Arheologiçeskogo İssledovaniya Kurgannogo Mogilnika Biyke v Gornom Altaye (Результаты археологического исследования курганного могильника Бийке в Горном Алтае)", **Gornıy Altay i Rossiya – 240 let (Горный Алтай и Россия – 240 лет)**, Gorno-Altaysk, 1996, s.30-38.

TSIB, S.V., "Afanasyevskaya Kultura Altaya (Афанасьевская культура Алтая)", **Avtorefarat (Авторефарат)**, Kemerova, 1984, s.1-19.

TSIB, S. V., **Otçet za 1980 (Отчет за 1980**.

TSEVENDORJ, D., "Novıye Dannıye po Arheologii Hunnu (po materialam paskopok 1972-1977 gg.) (Новые данные по археологии хунну (по материалам раскопок 1972–1977 гг.))", **Drevniye Kulturı Mongolii (Древние культуры Монголии)**, Novosibirsk 1985, s.51-87.

TUGARİNOV, A.Ya., "Andronovskiye Mogili (Андроновские могилы)", **Sibirsakaya Jivaya Starina (Сибирская живая старина)**, Sayı 1, İrkutsk 1926, s.153-158.

TURİNA, Ye.A., "İstoriya İzuçeniya Hozyaysva Naseleniya Afanasyevskoy Kulturı (История изучения хозяйства населения афанасьевской культуры)", **Hozyaysvenno-Kulturnıye Traditsii Altaya v Epohı Bronzı (Хозяйственно-культурные традиции Алтая в эпохы бронзы)**, Barnaul, 2010, s.12-20.

UMANSKİY, A.P., "Andronovskaya Mogila na Yelbane Bliz Neçunayevo (Андроновская могила на Елбане близ Нечунаево)", **İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya (Изучение памятников археологии Алтайского края)**, Barnaul, 1995, s.61-65.

----------, "Novıye Pamyatniki Andronovskoy Kulturı na Altaye (Новые памятники андроновской культуры на Алтае)", **İzvestiya Laboratorii Arheologiçeskih İssledovaniy (Известия лаборатории археологических исследований)**, Cilt I, Kemerovo, 1967, s.96-100.

----------, "Raskopki v Nijney Suekte v 1964 (Раскопки в Нижней Суетке в 1964 г.)", **Krayevedçeskiye Zapiski (Краеведческие записки)**, Sayı 3, Barnaul, 1999, s.83-99.

----------, "Rogozihinskiye Kurganı po Raskopam Barnaulskogo Pedinstituta v 1985 godu (Рогозихинские курганы по раскопкам Барнаульского пединститута в 1985 году)", **Voprosı Arheologii Altaya i Zapadnoy Sibiri Epohi Metalla (Вопросы археологии Алтая и Западной Сибири эпохи металла)**, Barnaul, 1992, s. 51–59.

UMANSKİY, A.P., DEMİN, M.A., "Nakoneçniki Kopiy Seyminsko-Turbinskogo Tip ana Altaye (Наконечники копий сейминско-турбинского типа на Алтае)", **Drevniye Gornaki i Metallurgi Sibiri (Древние горняки и металлурги Сибири)**, Barnaul, 1983, s.143-150.

UVAROV, A. S., **Arheologiya Rossii. Kamenniy Period (Археология России. Каменный период)**, I, Moskova, 1881.

VADETSKAYA, E. B., POLYAKOV, A. V., STEPANOVA, N. F., **Svod Pamyatnikov Afanasyevskoy Kulturı (Свод памятников афанасьевской культуры)**, Barnaul, Azbuka, 2014.

VAYNŞTEYN, S.İ., **Mir Koçevnikov Tsentra Azii (Мир кочевников Ценра Азии)**, Moskova, 1991.

VDOVİNA, T. A., "İssledovaniya v Uroçişe Tolgoek (Исследования в урочище Толгоек)", **Drevnosti Altaya (Древности Алтая)**, S.9, Gorno-Altaysk, 2002, s. 72–78.

VLADİMİROV, V.N., ŞULGA, P.İ., "Novıye Materiyalı po Skifskoy Epohe Gornogo Altaya (Новые материалы по скифской эпохе Горного Алтая)", **Arheologiya i Etnografiya Yujnoy Sibiri (Археология и этнография Южной Сибири)**, Barnaul, 1984, s. 97–104.

YELİN, V.N., MOGİLNİKOV, V.A., "İssledovaniye Kurganov Beş-Ozeka", **Ohrana i İzuçeniya Kulturnogo Naslediya Altaya**, Barnaul, 1993, s.218-220.

YERMOLOVA, N.M., "K voprosu o Sibirskom Tsentre Odomaşnivaniya Loşadey (К вопросу о сибирском «центре» одомашнивания лошадей)", **İzuçeniya po Mezolitu i Neolitu SSSR (Изыскания по мезолиту и неолиту СССР)**, Leningrad, 1983, s. 188-191.

YEVTYUHOVA, L.A., KİSELEV, S.V., "Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii v 1935 Godu (Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 году)", **Trudı GİMa (Труды ГИМа)**, Moskova, 1941, s. 75–117.

ZAHAROV, A.A., "Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.) (Материалы по археологии Сибири (раскопки В.В. Радлова в 1965 г.)", **Trudı GİM (Труды ГИМ)**, Sayı I, 1926, s.71-106.

ZAVİTUHİNA, M.P., “Kurganı U Sela Bıstranskogo v Altayskom Kraye (Курганы у села Быстрянскинского в Алтайском крае)”, **ASGE (АСГЭ)**, No:8, Leningrad, 1969.

ZAYBERT, V.F., PLEŞAKOV, A.A., Rezultatı İssledovaniya Pamyatnikov Eneolita i Ranney Bronzı na r. Çaglinka (Результаты исследования памятников энеолита и ранней бронзы на р. Чаглинка)”, **SA (CA)**, Sayı 1, 1978, s.242-250.

http://history.novosibdom.ru/node/40

EKLER

1- Altay Bölgesi Haritası

2- Altay Haritası

3. Altay'daki Afanasyevo Mezarlıkları ve Kurganları Haritası

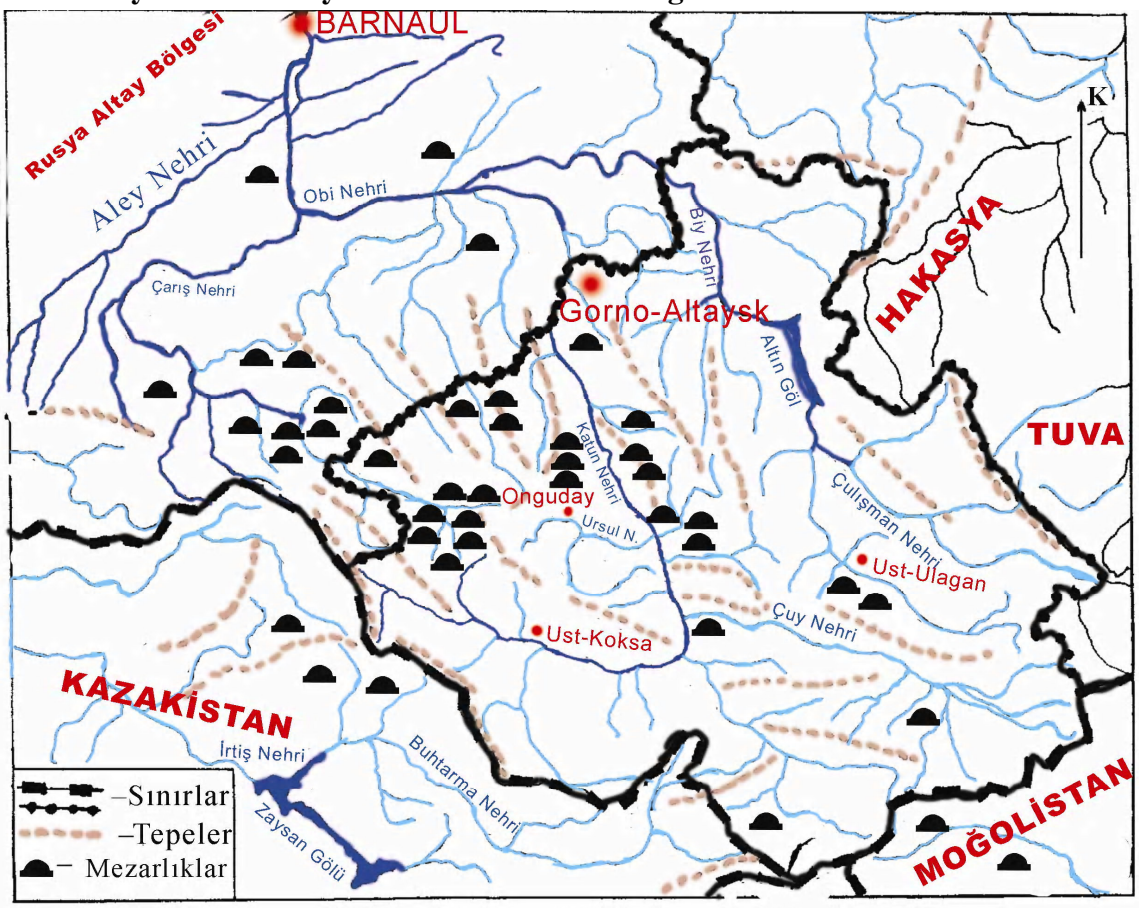

Afanasyevo Mezarlıkları ve Kurganları

4. Altay'daki Andronovo Mezarlıkları ve Kurganları Haritası

Altay Andronovo Mezarlıkları ve Kurganları

5. Altay'daki İskit Mezarlıkları ve Kurganları Haritası

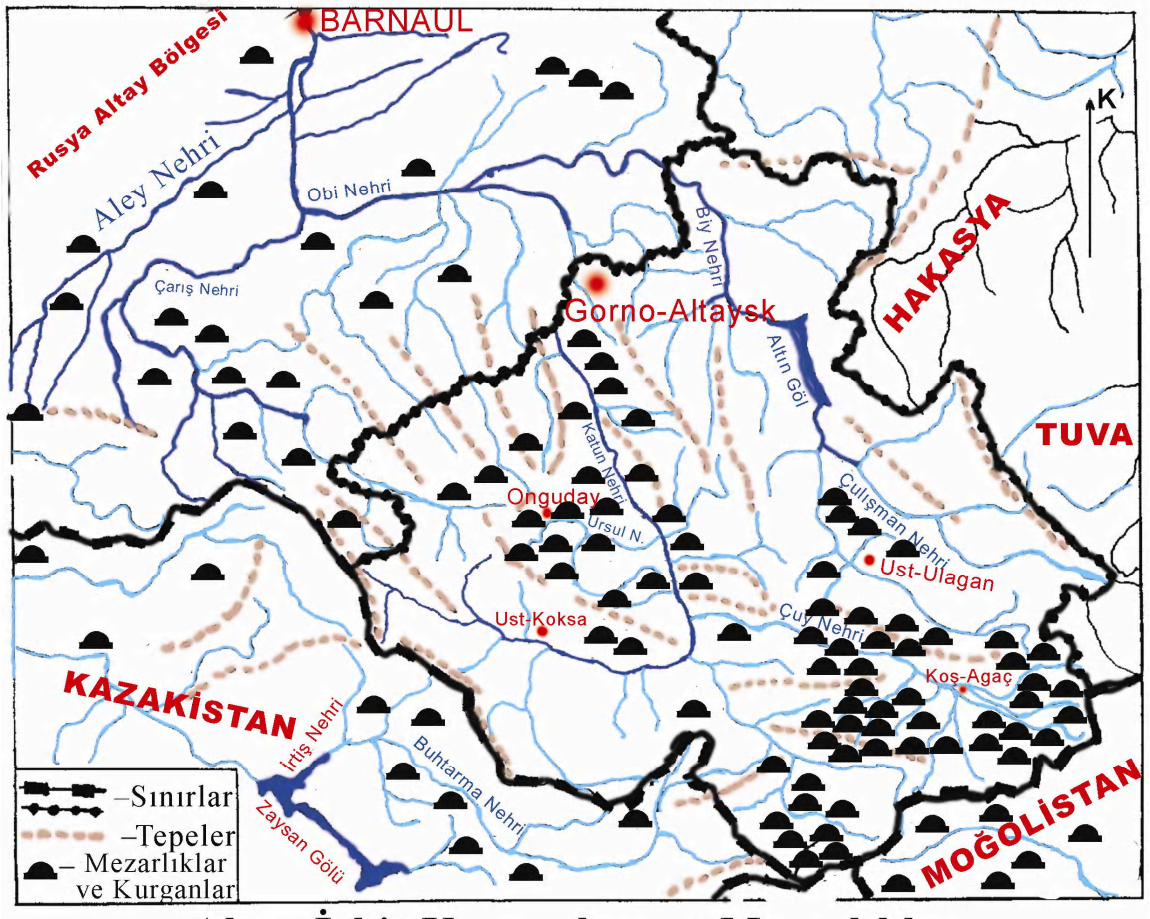

Altay İskit Kurganları ve Mezarlıkları

6. Altay'daki Hun Mezarlıkları ve Kurganları Haritası

Altay Hun Mezarlıkları ve Kurganları

7. Altay'daki Göktürk Mezarlıkları ve Kurganları Haritası

ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ALTAYLARDA AT KOŞUMLARI VE SAVAŞ ALETLERİ (İLK ZAMANLARDAN IX. YÜZYILA KADAR)

ORIJINALLIK RAPORU

%5	%5	%1	%
BENZERLIK ENDEKSI	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCI ÖDEVLERI

BIRINCIL KAYNAKLAR

1	archaeology.asu.ru İnternet Kaynağı	%1
2	cheloveknauka.com İnternet Kaynağı	%1
3	e-lib.gasu.ru İnternet Kaynağı	%1
4	kronk.spb.ru İnternet Kaynağı	<%1
5	ky.wikipedia.org İnternet Kaynağı	<%1
6	archaeology.nsc.ru İnternet Kaynağı	<%1
7	archive.org İnternet Kaynağı	<%1
8	otval.spb.ru İnternet Kaynağı	<%1

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Ali TORAMAN
Uyruğu: Türkiye (TC)
Doğum Tarihi ve Yeri: 17 Mayıs 1984, Ekinözü /Kahramanmaraş
Medeni Durumu: Bekar
Tel: 0543 868 51 81
Email: alitoraman84@gmail.com
Yazışma Adresi: Öztürk Mahallesi Şehit Abdulkadir Cad. No: 62
Ekinözü / Kahramanmaraş

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Doktora	Erciyes Üniversitesi Genel Türk Tarihi	2018
Yüksek Lisans	Erciyes Üniversitesi Avrasya Araştırmaları	2014
Lisans	KTMÜ E.F. Tarih	2011
Lise	Ekinözü Lisesi	2000

YABANCI DİL

Rusça, İngilizce, Kırgızca, Kazakça, Altayca